

Akademik Hassasiyetler/The Academic Elegance
6 Aylık Akademik Hakemli Dergi/2 Issues per year, Refereed
Yıl/Year:2 Sayı/Issue:4 Aralık/December 2015
ISSN: 2148-5933

Alter Yayıncılık Reklamcılık Organizasyon Ticaret Ltd. Şti Adına Sahibi
Owner on Behalf of Alter Publishing House
Hasan İLHAN

Genel Yayın Yönetmeni/Editor in Chief
Şenol DURGUN

Yazı İşleri Müdürü/Editorial Director
Hasan İLHAN

Yürütücü Editör/Executive Editor
Alper MUMYAKMAZ

Yürütücü Editör Yardımcısı/Assistant Executive Editor
Gökberk YÜCEL

İngilizce Yayın Editörü/English Publication Editor
Ömer Faruk CANTEKİN

İç Tasarım/Page Design
Muhammed ÇİÇEK

Yönetim Yeri/Adress
Büyük Sanayi 1. Cad. Elif Sok. 7/165 İskitler/ANKARA

İletişim/Contact
alter@alteryayincilik.com
Tel: (0 312) 341 89 96
Faks: (0 312) 341 89 96

Yapım/Production
Logi Group

Baskı/Print
Bil Ofset Matbaacılık

Basım Tarihi/Date of Publication
Aralık 2015

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Alper MUMYAKMAZ, Burhan AYKAÇ, Fatma TAŞDEMİR, Gonca BAYRAKTAR DURGUN, Gökberk YÜCEL, Hasan İLHAN, İlyas SÖZEN, Mehmet Ali ÇAKMAK, Ömer Faruk CANTEKİN, Şenol DURGUN, Tuğrul KORKMAZ, Yusuf PUSTU, Volkan ÖNGEL

Danışma ve Hakem Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Aydın BAŞBUĞ (Ankara Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan TAŞDEMİR (Ankara Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim AOUBE (U.S.A University of Hawaii)
Prof. Dr. İbrahim AYDINLI (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim YILDIRIM (Gaziantep Hasan Kalyoncu Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim BAHÇEKAPILI (Hollanda Avrupa İslam Üniversitesi)
Doç. Dr. Akhmet A. YARLYKAPOV (Rusya Federasyonu Rusya Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Elmira MURATOVA (Kırım Akmescit Taurida National V. I. Vernodsky Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih SARIOĞLU (Ankara Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Igor Leonidovich ALEXEEV (Rusya Federasyonu Rusya Humanitar Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. İlhan AKSOY (Samsun 19 Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ (Ankara Ufuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet M. ÖZAYDIN (Ankara Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer KESKİNSOY (Ankara Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep REHİMLİ (Azerbaycan Academi of Publie Administration)
Doç. Dr. Rufat SATTAROV (Almanya Berlin Freie University)
Doç. Dr. Samaghan MYRZAİBRAİMOV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM (Ankara Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Timur KOZUKULOV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Abdilaziz KALBERDİEV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Gökçen YAVAŞ (Kocaeli Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hatice MUMYAKMAZ (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ALTUNOK (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÇİLLİLER (İstanbul Gelişim Üniversitesi)
Dr. Hatice Metin ALTUNOK
Dr. Muhammed ADİL (Tunus Turc-Arab Association for Science Cultur and The Arts (TASCA))

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Türkmerkezli Yaklaşımdan Avrupamerkezli Yaklaşım Geçişte Hümanizma <i>Humanism: The Transition from Turkishcentered Approach to Eurocentric Approach</i> Şenol DURGUN	7
Organizational Forms: Knowledge, Motivational and Power Dynamics <i>Organizasyon Formları: Bilgi, Motivasyon ve Güç Dinamikleri</i> Ayşe SAİME DÖNER	33
Küreselleşme ve Eğitim: “Homo Economicus” Eğitim Anlayışının Dönüşümü <i>Globalization and Education: Transformation of the “Homo Economicus” Model in Education</i> Ömer Faruk CANTEKİN	49
Aşağılayıcı Muamele ve Ceza Yasağı <i>The Prohibition of Degrading Treatment and Punishment</i> Hakan TAŞDEMİR / Fatma TAŞDEMİR	79
2008 Küresel Kriz Sonrası Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Para Politikası Uygulamaları <i>Central Bank of the Republic of Turkey Monetary Policy Applications after 2008 Global Crisis</i> Suat OKTAR / Kamil YURDABAK	89
Kriz, Küreselleşme, Sermaye Hareketleri ve 2001 Krizine Geline Süreçte İktisadi Politika Yanlıları <i>Crisis, Globalization, Capital Movements and 2001 Wrong Policy on Economy Crisis Come in the Process</i> Murat TOPCU	121
Liberal Enternasyonalizmin Tarihsel Dönüşüm Süreçleri ve Güncel Krizleri <i>Historical Transition Periods of Liberal Internationalism and its Contemporary Crisis</i> Kürşat GÜÇ	155
Modernite ve Postmodernite: Bazı Parametreler Açısından Bir Yaklaşım <i>Modernity and Postmodernity: An Approach with respect to Some Parameters</i> Ergun TEMİZKAYA	183
Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırmanın Türkiye’de Kadın Hareketi Üzerindeki Etkisi ve Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kavramı <i>Impact of Gender Mainstreaming on Women’s Movement in Turkey and the Concept of Gender Justice</i> Esra GEDİK	215
Manifestations of Gendered Engineering Culture in Turkey: Differing Experiences of Women and Men Engineers <i>Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Temelli Mühendislik Kültürünün Tezahürleri: Kadın ve Erkek Mühendislerin Farklılaşan Deneyimleri</i> Ezgi PEHLİVANLI KADAYİFCİ	235

Editörden

Türk toplumunun geçmişten bugüne yaşadığı değişim sürecini birçok yönüyle ele almak önemli olmakla birlikte bu çerçevedeki çalışmaların hangi yöntem ve bakış açısıyla ele alındığı daha da önemlidir. Toplumsal sorunların içindeki gerçeklikleri açıklamaktan ziyade anlamak, kendi içindeki kompleks ilişkileri çözümleyebilmek tabii ki farklı bakış açıları gerektirir. Farklı bakış açıları, farklı disiplinlerden çalışmalarla bir araya getirmek Türk toplumunun sorunlarına bilimsel ve entelektüel katkı da bulunmak Akademik Hassasiyetler'in sosyal bilimler alanında oluşturmaya çalıştığı bir çabadır. Türk toplumunun sosyolojik, siyasal, ekonomik yönleriyle ele alınması bu sayıda olduğu gibi bundan sonraki sayılarda da farklı yazarlar ve konularla ele alınacak.

Dergimizin yeni kapak ve iç dizaynıyla yeni formunu beğeneceğinizi umarak, bu sayımızda ilginizi çekeceğinize inandığımız konu ve çalışmalardan kısaca bahsetmek istiyoruz. Bu sayımızda;

Şenol Durgun, Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin siyasi ve hukuki reformlarında batılılaşmanın etkisi ve yönlendirmesinin Atatürk döneminde Avrupamerkezli yaklaşımdan Türkmerkezli yaklaşıma, İnönü döneminde ise tekrar Avrupamerkezli yaklaşıma geçişini "hümanizma" üzerinden tartışıyor. Ayşe Saime Döner, farklı organizasyon formları içerisinde yürütülen ekonomik faaliyetlerin dışında, organizasyon içindeki farklı dinamikler olan "bilgi yaratma ve transferi", "birimler arası çıkar çatışmaları" ve "birimler arası güç dağılımı" üzerine duruyor. Ömer Faruk Cantekin, küreselleşmenin etkisiyle "homo economicus" olgusunun eğitim yönüyle ortaya çıkardığı sonuçları eleştirel bir şekilde ele alıyor. Hakan ve Fatma Taşdemir, uluslararası hukukta "aşağılayıcı muamele ve ceza yasağını" farklı boyutları ve ayrıntılarıyla ele alıyor. Suat Oktar ve Kamil Yurdabak ise ortak çalışmalarında, 2008 küresel kriziyle Merkez Bankası'nın fonksiyonlarını yeniden ele alarak TCMB'nin para politikasını tartışıyor. Murat Topcu, 1980 sonrasında neo-liberal politikalarla dışa açılan Türkiye ekonomisinin 2000-2001 yıllarında meydana gelen ekonomik krizini makro iktisadi gelişmeleri ışığında inceliyor. Kürşat Güç, liberal değerlerin batılı olmayan toplumlara demokrasi, serbest piyasa, hukukun üstünlüğü, insan hakları şeklinde yoğunlaştırılmasının etki ve sonuçlarını ele alıyor. Ergun Temizkaya, bugünden geleceğe toplumsal sorunların modern ve postmodern dönemlerin bazı parametreleri üzerine duruyor. Esra Gedik, sosyal hareketler içerisinde yakın geçmişte ve günümüzde dikkati çeken kadın hareketinin toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma ve toplumsal cinsiyet adaleti kavramları üzerinden tartışıyor. Son olarak Ezgi Pehlivanlı Kadayıfci ise, "Toplumsal Cinsiyet Temelli Mühendislik Kültürü"nü bir fabrika ve iki atölye de yapılan katılımlı gözlem ve derinlenmesine mülakatla araştırdı.

Yeni sayımızda buluşmak, yeni konu ve yazarlarla sizleri buluşturmak dileğiyle...

TÜRKMERKEZLİ YAKLAŞIMDAN AVRUPAMERKEZLİ YAKLAŞIMA GEÇİŞTE HÜMANİZMA

Şenol DURGUN*

Özet

Makale; Kurtuluş Savaşı sonrası kurulan yeni devletin siyasi ve hukuki alanda yapmış olduğu düzenlemelerinin içeriğinin doldurulması konusundaki sorun üzerine odaklanmaktadır. Modernleşme sürecinde Batılı tarzda bir reform anlayışı genel doğru olarak kabul edilse de, Batı'nın hangi tarzının reformlar için alınması gerektiği tartışma konusuydu. Bu tartışmalar sadece entellektüel temelde olan tartışmalar değildi. Aynı zamanda siyasal kadro içinde de olan tartışmalardı. Osmanlı'nın son döneminde başlayan Batılılaşma tartışmaları Cumhuriyet'in kuruluşu ile devam etmiş ve 1930'lı yıllara gelindiğinde, Batı'nın asimilasyonu endişesiyle eleştirilmeye başlanmıştı. Bunun üzerine Atatürk'ün öncülüğünde Avrupamerkezci yaklaşımdan uzaklaşarak Türkmerkezli yaklaşıma yönelinmişti. Atatürk'ün vefatına kadar süren bu yaklaşım, Atatürk sonrası, yani İnönü döneminde terk edilerek tekrar hümanist anlayış doğrultusunda Avrupamerkezli yaklaşıma geçmişti. Ancak Batılılaşma hareketlerinin başlangıcından beri var olan "Nasıl bir Batılılaşma?" tartışması gibi, hümanist anlayış doğrultusundaki Avrupamerkezci yaklaşımda da benzer tartışmalar yaşanmıştı. Böylece bu tartışmalar farklı hümanist anlayışlar ortaya çıkarmıştı. Dolayısıyla makale bir dönem hem siyasal ve eğitim alanında hem de entellektüel sahada baskın tartışma konusu olan hümanizma üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hümanizma, Türkmerkezli, Avrupamerkezli, Klasik Batı Evreni, Klasik Türk Evreni

HUMANISM: THE TRANSITION FROM TURKISHCENTERED APPROACH TO EUROCENTRIC APPROACH

Abstract

The article focuses upon the issues related to fulfilling the contents of those political and legal orders put into effect by the new state established after the Independence War. Even though it was generally accepted a westernist approach in the modernization process, the dispute was over what manner of the West to be preferred. It was not only the focus of the intellectuals, but also of the political elites. The dispute over Westernization, which had started in the last period of Ottoman State, continued by the establishment of the Republic and had an increase in the 1930s with a concern on the consequences of possible assimilation. Upon that concern, there was a shift from the

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi Bölümü, sendurgun@gmail.com

Eurocentered approach to a Turkishcentered approach in the leadership of Atatürk. This change of approach had continued until the death of Atatürk. By the rule of İnönü, a retrospective move to Eurocentered approach with hümanist perspective took place. As seen in the arguments over Eurocenterism, this time a dispute rose over what humanites perspectives to be adopted. The article concentrates on humanism that was the dominant subject not only in the political, educational spheres but also intellectual discourse in this period of time.

Key Words: *Humanism, Turkishcentered Approach, Eurocentered Approach, Classic Western Universe, Classic Turkish Universe*

Giriş

1930 öncesinin ve sonrasının Türkiye'si kültürel bağlamda iki ayrı dünya gibi görünmektedir. Bu zamana kadar Batı'dan yapılan aktarmacı anlayışın Türk insanının kimliğini oluşturmada olumsuz etkileri olduğu iddia edilerek yerine "millî" bir bakış getirilmeye çalışılmıştı. Bu durumun en iyi göstergesi 1932'de yapılan Türk Tarih Kongresi'ne hâkim olan anlayıştı. Kongrenin ana yönelimi o güne kadar Tanzimat sonrası giderek güç kazanan ve II. Meşrutiyet'le birlikte tüm eğitim sistemini kuşatan "Aydınlanmacı" tarih anlayışını sorgulamaktı. Zira bu zamana kadar ki tarih anlayışı, Avrupa'nın üstün bir uygarlık olduğunu anlatan bir bakış açısına sahipti. Birinci Tarih Kongresi'nin ana sorumlusu olan Yusuf Akçura'nın kongre bildirisi de Avrupa merkezli tarih anlayışına "reddiye" üzerineydi. Yusuf Akçura kongrede zamanın tarih kitaplarındaki bakış açısını belirleyen Ali Reşad'ın anlayışını aşırı Avrupa merkezli oluşu nedeniyle sert bir şekilde eleştirerek, tarih öğretimi adına hazırlanan mevcut kitapların sömürgecilik ve emperyalizmi göz ardı ettiğini ileri sürüyordu. 1930'lu yıllarda yeni eğilime bağlı olarak, tarih ders kitaplarında kronolojik olarak çok daha gerilere gidilerek ve Avrupa tarihine sınırlı ölçüde yer verilerek yeniden düzenlenmeler yapılmaya çalışılmıştı. Diğer bir ifadeyle, Ali Reşad'ın temsil ettiği liberal ulusçuluğu savunan Avrupa merkezli "Aydınlanmacı" tarih anlayışı bir kenara bırakılmış, tarih binlerce yıl geriye, tarih öncesine çekilmiş, İslam ve İslam medeniyetleri dışlanarak Orta Asya kökenli Türk merkezli bir tarih-kültür anlayışı öne çıkarılmıştı.

Bu amaçla Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, Türk Dili Tetkik Cemiyeti ve Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi gibi çeşitli kurumlar kurulmuştu. Böylece Türklere özgü bir dizi vasfın olduğu belirginleştirilecek ve Türk milletinin dünya milletleri arasında seçkin bir konumu olduğu gösterebilecekti. Türk Tarih Tezi ve Türk Dil Tezi bu amaç için ileri sürülmüştü. Türk Tarih Tezine göre, yüksek kültürü kuran ve bütün dünyaya yayanlar Türklerdi. Aynı şekilde Türk Dil Tezi de Türk milletinin yarattığı kültür eserlerini ve bu eserlere bağlı fikir sistemlerini Asya'dan sonra Avrupa'ya, Amerika'ya bütün dünyaya Türkçe ile götürüldüğü tezini işliyordu. İlk kültürü yaratan Orta Asyalı halk, ilk kültür dilini de işlemişti. Orta Asya'dan kopup dünyanın dört bir tarafına ve beş kıtaya yayılan göçlerden bazıları bu kültür dilini bütün hazinesiyyle birlikte götürmüştü. Bu nedenle bu yüksek kültürün kurucusu ve taşıyıcısı olan Türkçe, insanlık tarihi içinde incelenmesi ve bilinmesi gereken bir dildi. Bu bakış açısı doğrultusunda harf devrimi sonrası dil devrimi gündeme geldi. Böylece Güneş-Dil Teorisi ile Türk dili, dönemin hâkim anlayışı doğrul-

tusunda ilk hamlede hem “İslami” kaygılardan kurtulmuş, hem de diğer bağımsız diller arasında saygın bir konum elde etmiş oluyordu. Türkçedekilerle aynı anlamı taşıyan birçok sözcüğün diğer dillerde de bulunması, değişik yörelerdeki şehir ve nehir gibi coğrafi isimlerin sözcük oluşumu açısından Türkçe ile uyumluluğu iddiası, bunun kanıtı olarak sunuluyordu. Ancak bu durumun öncelikle bilimsel olarak ortaya konması ve objektif bir gerçeklik olduğu gösterilmeliydi. Bu amaçla kurulan Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi’de bu çalışmaları yapmakla görevlendirilmişti. Fakültenin yapacağı çalışmalarla Batı kültürü ve düşüncesinin temelinde Anadolu medeniyeti, Türklerin bulunduğu tüm dünyaya açıklanmaya çalışılacaktı. 1930’lu yıllarda Avrupa merkezli yaklaşımdan Türk merkezli bir tarih, kültür, dil okuması anlayışına geçiş çalışmaları, 1930’lu yılların sonlarına doğru yerini hümanizma odaklı yine Avrupa merkezli, “evrenselci” bir bakışa bırakmaya başladı. 1930 öncesi ve sonrasının iki ayrı dünyası gibi, 1938 yılı öncesi ve sonrası da benzer bir durum sergiliyordu. Daha önce Yusuf Akçura’nın eleştiri konusu yaptığı “Batılılaşmacı anlayış”, hümanist çalışmalar yoluyla tekrar öne çıkarılmıştı. Bu makale, geleneksel imparatorluk mirasını yüklenen ve aydınlanma yolunda önemli bir gecikme yaşadığı düşünülen Türkiye’nin, yaşanan gecikmenin hızlı ve sağlıklı bir şekilde aşılmasını sağlamak için Avrupa’da çok etkili olan Rönesans ve Aydınlanmacı anlayışın müsebbibi olarak görülen hümanist anlayışın ülkemizdeki gelişimini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

1. HÜMANİZMA VE HÜMANİST ANLAYIŞIN ORTAYA ÇIKIŞI

İlk defa 1808’de bir Alman bilgin tarafından ortaya atılmış olan hümanizma kavramı, şekil ve tarihsel kullanım bakımından Batı kökenli bir kavramdır. Kavramın ortaya çıkışından önce kullanılan terim “hümanist çalışmalar” olup, hümanistlerin büyük ölçüde onayladıkları bir dizi akademik konuyu anlatmak için kullanılıyordu. Yani başlangıçta Latince eğitim veren okullarda ve üniversitelerin beşeri bilimler fakültelerinde; dilbilgisi, retorik, şiir, tarih ve ahlak felsefesi gibi akademik konularda ders anlatan öğretmenleri adlandırmak amacıyla kullanılan “hümanizma”, ne insan bilgisinin toplamını ne de kuramsal olarak bir üniversiteden lisans ve lisansüstü diploması alan herkesin okuduğu geleneksel yedi “beşeri bilim”in hepsini (dilbilgisi, retorik ve diyalektik ile aritmetik, geometri, astronomi ve müzik) içermeye dayandı (Nauert, 2011:11-12). Nitekim 14. ve 15. Yüzyıllarda hümanizma deyince ilk akla gelen şey, önce İtalya’da belirerek kısa bir zaman içinde hemen hemen tüm Avrupa’ya yayılan, klasik Yunan-Latin kültürüne dayalı ve bu kültürün öz değerlerini günün koşulları içinde yeniden yaşatmayı amaç edinen kültür akımıdır. Rönesans’ın ortaya çıkışında büyük etkisi olan bu kültür akımı, bir filoloji hareketi görünümünde olmakla beraber, öncelikle klasik kültürü temsil eden metinleri araştırmak, klasik kültürün insan ve evren anlayışından esinlenerek ortaçağa göre yeni bir insan anlayışını inşa etmeyi amaçlayan bir düşünce hareketi olmuştur. Bu çerçevede hümanizma, genel olarak, insanda merkezini bulan ve insanla bütünleşen bir yaşam ve evren anlayışı olarak tanımlanmıştır (Sezen, 2005:29). “Humanismus” ruhunu belirleyen ana öğe, eski Yunan ve Roma örnekleri üzerinden, “insanlık” değerlerine yönelinmesi, izlenmesi ve geliştirilmesidir. İnsan ülküsünü dile getiren humanitas terimi (Latince humanista), 15. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde kullanıma girmişti (Zekiyan, 2005:15).

Kavramın bu şekilde ortaya çıkışı, görüldüğü üzere Avrupa'daki tarihsel süreçle ilgilidir. Bilindiği gibi Avrupa'da Antikçağ Uygarlığının yıkılmasını bin yıllık karanlık bir dönem izlemiştir. Ne var ki sonunda, ticaret ve kent yaşamındaki canlanma, antikçağ kültürünün yeniden keşfi, seküler ve hatta din karşıtı bir anlayışın gelişimine sebep olmuştur. Daha sonra modern bir yaşam felsefesini oluşturan bu anlayış, bireyi ve dünyevi yaşamı öne çıkarmıştır. Ancak bu anlayış doğal olarak Hıristiyanlık inancıyla bağdaşmıyordu. Hümanizma olarak adlandırılmaya başlanan bu dünyevi yaşam felsefesi, yeni bir uygarlığın doğuşunun (Rönesans) işaretini vermektedir. Bu anlayışa göre yetişenler daha sonra kapitalizm öncesi yapıları kırarak, feodal Avrupa'nın toplumsal ve ekonomik sınırlamalarını kaldırarak, ruhban sınıfının etkisini azalttılar ve siyaset üzerindeki etik sınırlamaları bir yana atarak, seküler modern devletin temellerini attılar. Kısacası, ortaçağı sona erdirerek, modern dünyaya adım attılar (Nauert, 2011:2). Ortaya çıkan bu dönem de Rönesans olarak adlandırıldı.

Rönesans, bir akılcılık çağıdır. Akıl etkinliğinin özerkleşmesi, dinsel ve toplumsal etki ve geleneklerden bağımsızlaşması, bu çağın ana ilkesi olmuştur. Seküler temelli bu gelişmelere rağmen, hümanizmayı dine karşı yönelen doğrudan bir hareket olarak tanımlamak da doğru değildir. Daha ziyade hümanizma; din adına insanı küçülten ve dünyayı hor gören zihniyetlere karşı çıkan, her türlü bağnazlığın karşısına dikilen bir hareket olarak nitelenebilir (Zekiyan, 2005:50). Ancak bu özellikler, yani her türlü sınır ve koşuldan kendini soyutlama arayışı, sonraki süreçte bir geleneğe bağlanma sorununu ortaya çıkarmıştır. İşte ilk hümanistler bu sorunu antik kültürle temas yoluyla aşmaya çalışmışlardır. Her türlü sınırlamalardan kurtulmak için ilk çağ kültürüyle ilgilenme sadece toplumsal alanda değil, eğitim alanında özellikle yükseköğretimin, üniversitelerin yapısını da etkilemiştir. Bazı üniversitelerin kilisenin kontrolü dışında kent yönetimi kurumlarına bağlanması, bu durumun İtalyan hükümdarları tarafından desteklenmesi ve antikçağ yazılı eserlerinin yol gösterici olarak kullanılması, laikleşme sürecini hızlandırmıştır. Bu eğilimle birlikte antik edebiyata giderek büyük bir ilgi artmış, kaybolmuş eserler bulunarak, çevirileri yapıp yeniden yorumlanmıştı (Hacıbrahimoglu, 2012:14).

Daha sonra Rönesans'ın devamı olarak Aydınlanma ya da Aydınlanma kültürü görülmektedir. Aydınlanma dönemi Rönesans'ın meydana getirdiği oluşumlara bağlanmakla birlikte, esasen ileriye, geleceğe yönelik bir harekettir. Aydınlanma çağı ile sadece ortaçağın feodal ve teokratik toplum düzeninin yıkılışı değil, yeni bir toplumun kurulması da söz konusudur (Zekiyan, 2005:42). Aydınlanma ile insan yaşamında akla güvenen, dinsel inancı ve geleneksel değerleri tartışmacı bir anlayış içinde ele alan ve insanın gelişimine inanan bir anlayış oluşmuştur.

Hümanizmanın Avrupa tarihindeki gerçek işlevi, "Hümanizma" denilen yeni bir felsefi akım ortaya koymak değildi. Burada hümanizma, her türlü geleneksel inancı geçersiz kılan entelektüel bir çözücü rolü oynamıştı. Hümanistler skolastik düşünürlerle teologların tartıştıkları konulara daha iyi yanıtlar vermeye kalkışmamışlardır. Onların yaklaşımı, eski meselelerin ya da anlayışların ortaya çıkan yeni dönemde tartışılmaya değer olmadığını ve bu konuların insan zekasının kapsamı dışında kaldığını öne sürmektir. Hümanistler felsefeye değil, bilgi

ve bilgeliğin kaynağı olarak antikçağa yönelerek, onu öne çıkarmaya çalıştılar. Bu amaçla antikçağ uygarlığının, kültürel, felsefi, dini, hatta sanatsal tüm hazinelerini yeni bir anlayışın gelişimi için gerekli gördüler (Nauert, 2011:270). Kısaca insanı merkeze aldıklarından metafiziğe pek ilgi göstermediler.

Gerçekten de bu dönemde ortaçağ skolastiğinin insanı unutan, yeryüzü devletini yok sayarak Tanrı devletini kurmaya çalışan ideolojisine karşı sosyo-ekonomik değişimlerden etkilenerek oluşan yeni anlayış doğrultusunda insana verilen bir değer vardı. Bu yeni anlayışta insan evrendeki her şeyin ölçüsüydü. Böylece klasik ve genel kabul görmüş anlamıyla hümanizma, insanın dünyayı anlama, dolayısıyla değiştirme gücüne sarsılmaz inancı tanımlayan bir akım oldu. Her şeyin insanla kuşatılması ve insanla sınırlandırılması, merkeze insanın konulması, ölçünün insan olması, insanın da sınırlarının aşılmaması, aşkınlığın reddedilmesi, insandan üstün bir şey kabul edilmemesi, akılcılıkla izdivaç, bazen tabiatçılığa sığınma, bütün bunlar hümanizmanın özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Sezen, 2005:35). Özetle hümanizma; Ortaçağda yaşama egemen olduğu varsayılan aşkın değerler yerine insan doğasının ve dünya odaklı amaçların yüceltilmesi olarak tanımlanarak, toplum yaşamının bütün kesimlerini ilgilendiren, bütün kesimleri için az çok yeni bir yön çizen çok geniş kapsamlı bir kültür hareketi olmuştur. Öyle ki hümanist anlayış doğrultusunda üniversitelerden sosyete salonlarına, sanat atölyelerinden siyaset toplantılarına kadar, toplumun günlük yaşantısına giren yeni görüş ve düşünceler yoluyla, yeni bir insan tipi yaratılmaya çalışılmıştı. Hümanizm kültürünün bu niteliği, okul programlarının yeniden gözden geçirildiği, yeni baştan çizildiği en somut düzeylere kadar kendini göstermişti (Zekiyan, 2005:53). Özellikle eğitim alanındaki çalışmalar, daha sonra hümanist anlayışa ulaşma yolunda vazgeçilmez bir araç olarak görülmüştü.

Hümanist akımın oluşumunda İtalya'nın öncü rolü oynaması; Batı'nın bu coğrafyasındaki kent devletlerinin elinde bulundurduğu ticari sermayenin etkinliği ve bireyci anlayışın belirgin olarak ortaya çıkmasının bir sonucudur. Diğer bir ifadeyle, İtalya'nın bireyselleşmede diğer Avrupa ülkelerine oranla ileri bir düzeye erişmesi, hümanist yönelimlerde öncü bir rol üstlenmesine yol açmıştır. Oluşmaya başlayan bu bireyci tavır dinden bağımsız bir düşünce geliştirmenin de başlıca koşullarını oluşturmuş ve kent devletlerinin ortaçağ anlayışından kurtulmasını sağlayan önemli bir etki yaratmıştır. Özellikle Floransa, hümanist davranışın belirgin olarak görüldüğü en önemli bölge olmuştur (Hacıbrahimoglu, 2012:12).

İtalya'da ortaya çıkan hümanist anlayış, burada kalmayıp kıtanın diğer ülkelerine de yayılmış ve Avrupa'nın değişik ülkelerinde bir hümanizm kültürünün oluşmasına yol açmıştı. Ancak bu ülkeler arasında Alman hümanizminin ayrı bir yeri vardır. Alman hümanizmi, ilham kaynağı olan İtalyan hümanizminden farklı bir çizgi izlemiştir. Onu İtalyan hümanizminden ayıran iki ana özellik söz konusudur. İlki Alman hümanizmi, daha pratik, daha eğitsel, daha filolojik bir nitelik taşımakta, yani Alman hümanizmi; güzelliğin, estetik biçim ve kuralların araştırmasından çok, ideanın dil ve yazı ifadelerine yönelmiştir. İkincisi ise, din sorunudur. İtalyanlara oranla din sorunu, özellikle dinde reform gerekliliği, Alman hümanistlerinin dikkatini daha çok çekmiş ve Alman hümanistlerinin başta gelen özellikler-

inden birini oluşturmuştur (Zekiyan, 2005:53). Nitekim 16. yüzyılın büyük reform hareketleri Martin Luther'in öncülüğünde Almanya'da başlamıştı.

Daha sonra 19. yüzyılda Alman romantizminin etkisi altında, idealist felsefenin bir uzantısı ve Yunan-Alman hümanizmasının bir birleşimi olarak Neo Hümanizma kavramı belirecekti. Neo Hümanizmanın Rönesans Hümanizmasından farkı, Yunan kültürüne daha yakından bir ilgi duyması, antropolojik biçimde ilerleyen bir edebiyat ile sanat anlayışını kurgulaması ve Herder kaynaklığında yeni bir dil ile tarih anlayışına dayanmasıydı. Bu farklılık, farklı bir Alman aydınlanması anlayışını ortaya çıkarmıştı. Nitekim Alman aydınlanması antik dönemin insan aklına güvenmek yerine, ulusçu bir çerçeve içinde gelişerek Alman ulusunun gücüne ve dehasına yaslanmıştı (Hacıbrahimoglu, 2012:19).

1930'larda L. Helbing'in öncülüğünde aynı hümanizm içerisinde klasik geleneğe bağlanan Üçüncü Hümanizmden söz edilmeye başlansa da, bu hareket pozitivizm ve maddecilik gibi yaygınlaşmış dünya görüşlerinin etkisi altında zayıflamış bulunan klasik geleneğe yeniden dönüşü amaçlayan bir harekettir. Üçüncü Hümanizma olarak adlandırılan bu hareket esasında Neo-Hümanizm'den esinlenen ve onu canlandırmayı amaçlayan bir harekettir (Zekiyan, 2005:56). Sonuç olarak modern Batı düşüncesinin gelişiminde ve ülkemizin modernleşme sürecinde önemli bir tesir yaratan hümanist anlayış ya da hümanizma, bugün bir anlamda aşıldıysa da hâlâ Batı kültüründe ve modernleşme gayretleri devam eden ülkelerde etkili olmayı sürdürmektedir.

2. HÜMANİST ANLAYIŞIN ÜLKEMİZDEKİ DURUMU

"İnsancıl" sıfatlarının karşılığı olarak kullanılan "humanismus" kavramı, Türkçe "insani", insana ait, insanla ilgili, hatta bazen insana ilişkin bir veriyi, bir özelliği, bir olguyu gösteren ve genel olarak merkezini insanın oluşturduğu bir dünya görüşü veya bir düşünce yöneliminin ifadesi olarak kullanılmaktadır (Zekiyan, 2005:35). Genellikle hümanizm Türk tarihinde, Batı, Batılılık kavramları içinde ele alındığından, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminden itibaren tartışma konusu olmuştur. Klasik anlamıyla hümanizmanın dinden bağımsız bir kültür kurmayı, insanı eğitim yoluyla yetkinleştirmeyi, insanla ve doğayla ilgili yeni bir anlayış yaratmayı amaç edinmesine benzer şekilde, Osmanlı'nın son döneminden itibaren başlatılan Batılılaşma yönündeki reform çalışmaları, hümanist anlayış doğrultusunda Cumhuriyetle birlikte giderek güçlenmiş ve Cumhuriyet yöneticilerinin laiklik uygulamalarıyla zirve yapmıştı. Özellikle egemenliğin dinsel kökenli kurumlardan alınarak topluma devredilmesi yönündeki uğraşlar, aynı zamanda geleneğe ve dine dayalı kültürel bağların yerini beşeri bir unsura, insana dayalı bir kültürel anlayışa bırakılması demektir. Ancak reformlar sürecinde Batı'yı Batı yapan insana dayalı değerler ve kurumları elde etme yönündeki çabalar kendiliğinden bir gelişme süreci ile değil de, bir tür aşılama yöntemiyle topluma üstten aşağıya doğru verilmeye çalışılmıştı.

Hümanist çalışmaların ivme kazandığı dönem, özellikle 19.yüzyıl olup, bu yıllar Osmanlı Devleti'nin Batı'yla temasının yoğunlaştığı, dolayısıyla çeviri etkinliğinin hız kazandığı bir dönemdir. Bu dönemde eski Yunan Edebiyatı'ndan çeviril-

er artmaya başlamıştı. Çeviri çalışmaları, özellikle de Batı Klasikleri'nin Türkçeye aktarılması uğraşı, Batılılaşma taraftarlarının ideolojik tercihi olarak ortaya çıkmış, Tanzimat Dönemi edebiyat çevrelerinde önemli bir tartışma konusu olmuştu. Ahmet Mithat Osmanlı-Türk tarihinde hümanizmayı felsefi olarak ele alan ilk düşünür olarak, Batı Klasikleri'nin mutlaka çevrilmesi gerektiğini ifade etmişti. Ahmet Mithat'ın çalışmalarının ardından hümanizmaya ilgi Halit Ziya Uşaklıgil'le devam etmiş ve Halit Ziya Darülfünun'da "Yunan Edebiyatı Tarihi" dersleri vermiş, Sokrates'den de bahseden ilk kişi olmuştu (Hacıbrahimoglu, 2012:50-51). Bu gelişmelere rağmen, yine de dönem içinde Yunan ve Latin Kültürü'ne sistematik bir ilgiden ziyade bireysel ilgilerden söz etmek mümkündür. Ahmet Mithat ve Halit Ziya Uşaklıgil'den sonra bu alanla ilgili çalışmalar, Yahya Kemal Beyatlı ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'yla devam etmiş ve konuyla ilgili Yahya Kemal ve Yakup Kadri'nin çalışmaları önemli bir ilerleme sağlamıştı. Nitekim Yahya Kemal ile Yakup Kadri, Akdenizlilik bilinciyle şekillenen Anadolu ve halkçı bir akım olarak Nev-Yunanilik akımını ileri sürmüşlerdi (Yıldırım, 2013:747).

Bu akımın temel amaçlarından biri de, Roma'nın temelindeki Yunan Uygarlığı ile Anadolu Türklüğü'nün uygarlık bağlantısını kurmaktı. Onlara göre, her ne kadar modern edebiyatımız Batılılaşma ile birlikte Avrupa'ya dönmüş olsa da, ilgi konusu yaptığı Fransızların son şiiri ve son nesriydi. Oysa ulaşılmaya çalışılan uygarlık için bu durum yeterli olamazdı. Bunun için bütün Avrupa'yı anlamak önemliydi. Bu amaçla işe önce Batı medeniyetinin kökenini oluşturan Yunanlılardan başlamak gerektiği anlayışı hâkim olmuştu. Ayrıca bu medeniyete yabancı olmadığımız, çünkü coğrafi, kısmen de kültürel olarak onun devamı olduğumuz görüşüne sahiptiler. Onlara göre, bu bilincin kaybolmasına din mani olmuştu. Dolayısıyla mani olan unsurun tasfiye edilmesiyle, uygarlık yolunda mesafe alabilmek için (Fransızların ve Avrupalıların kaynağı da olan) Yunanlılara dönmek zorunluymuştu. Çünkü Yahya Kemal ve Yakup Kadri, Batı medeniyetini herhangi bir ırkın ya da dinin tekelinde değil, bütün insanlığın ortak malı olarak görmekteydiler ve bu medeniyetin kökenlerine inerek onlarla irtibat kurmanın gelişmenin yolunu açacağına inanıyorlardı. Onlara göre, Nev-Yunanilik akımıyla Avrupa medeniyetini tam olarak kavramak ve Yunan ve Latin edebiyatını örnek alarak sağlam bir dil ve edebiyat zevki kurmak mümkün olacaktı. Nitekim Yahya Kemal, "Beyaz Lisan" olarak tanımladığı bu yeni edebiyatı, eski Yunan ve Roma metinlerinde bulduğunu, bu yöntemle Türkçe'de de sağlam bir dil oluşturabileceğine inanarak çalışmalar yapmıştı (Hacıbrahimoglu, 2012:53-54).

Bununla beraber Türkçülük ve İslamcılık gibi iki baskın akımın önemli bir etkinlik gösterdiği 20. yüzyılın başında, Yahya Kemal ve Yakup Kadri'de ifadesini bulan Yunan ve Latin eserlerine yönelme ve o kültürü Anadolu kültürünün beşiği sayma anlayışı, gerçekleşmesi mümkün olmayan bir ütopya gibiydi. Diğer bir ifadeyle, Yahya Kemal ve Yakup Kadri'nin yaratmaya çalıştığı akım, Osmanlı'nın son döneminde artan tepkiler sonucu fazla yeşeremedi. Yine de hümanist anlayış dönemin aydınlarının dikkatinden kaçmamıştı. Nitekim ünlü düşünür Ziya Gökalp, hümanist anlayışı bir bütün olarak kabul etmemesine rağmen, klasik Yunan-Roma evreninin daha iyi bir öğretim sisteminin kurulabilmesi için incelemeye değer bulmuştu (Sinanoğlu, 1988:92).

Benzer şekilde Ömer Seyfettin ve Celal Sahir’de bu yeni edebi hareketi başlangıçta hiç hoş karşılamamışlardı. Ömer Seyfettin bir süre sonra bu yaklaşımından vaz geçerek, 1919’da yayınladığı “Garp Edebiyatı ve Yunan Klasikleri” adlı yazısında, yeni bir toplum ve edebiyat yaratma yolunda Batı sanatının disiplinine bağlı olmak gerektiğini belirterek, bunun sırrının Yunan ve Latin klasiklerinde bulunduğunu, bu amaçla da bu kültürün klasiklerinin temelini oluşturan Homeros’u ve İlyada’yı çevirdiğini, Odyssea’yı da çevireceğini ifade etmiştir (Özçelebi, 2008:1238).

Genelde Osmanlı’nın çöküş sürecindeki aydınlarının kafası karışıkta. Ömer Seyfettin’deki kafa karışıklığının bir benzeri, aksi yönde daha sonra Yahya Kemal’de yaşanmıştı. Nev-Yunanilik akımının kurucularından olan Yahya Kemal sonraki yıllarda bu düşüncelerinden vazgeçerek yüzünü Osmanlı’ya çevirmişti. Ancak Yahya Kemal’deki bu değişim, Nev-Yunanilik akımının diğer kurucusu olan Yakup Kadri’de görülmeyecekti. Yakup Kadri, Batı’nın gelişmiş bir uygarlık haline gelmesinde Yunan ve Latin metinleriyle ilişkiye geçilmiş olunmasını güçlü bir etken olarak görmeye devam ederek, Nev-Yunanilik fikrini Cumhuriyet döneminde aralıklarla dahi olsa savunmaya devam etmişti (Hacıibrahimoğlu, 2012:61).

3. CUMHURİYET DÖNEMİNDE HÜMANİZMA

Modernleşme süreci ile birlikte idealize edilmiş olan Batı uygarlığına erişmek için Batılı değerlerin ülkeye taşınması, zihinsel bir dönüşümün sağlanabilmesi için hâkim olan İslam uygarlığı ruhunun tasfiye edilmesini zorunlu kılmıştır. Geleneksel değerlerin tasfiyesi ve Batılı değerlerin ülkeye taşınması hümanist anlayışın ne zaman başladığı noktasında farklı yorumların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Genel olarak bu tartışmalar üç farklı bağlam içinde belirmiştir. İlk yaklaşım, Batılılaşma hareketi ile başlatılmaktadır ve Batılılaşma hareketini hümanist çalışmaların başlangıcı olarak görmektedir. Bu yaklaşım, geleneksel ve dini anlayıştan uzaklaşmayı, Batıcı “akılcı” ve “insani” değerlerin benimsenmesini öngörmüştür. Her ne kadar Batılılaşma hareketleri, Osmanlı’nın son döneminde başlayarak Cumhuriyetle devam etmiş olsa da, özellikle erken Cumhuriyet döneminde yapılan reformlar, isimlendirme olarak hümanizma üzerinden değil, yoğunlukla Batılılaşma kavramı üzerinden ifade edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, “Emperyalist Batı” kavramı, reformlar süreciyle birlikte yerini, antik dönemin akla dayalı ilerlemeci ruhunu anlatan “Çağdaş Uygarlık” ve “Batı” kavramına bırakmıştır.

Bu yaklaşım içerisinde insanlığın manevi gelişimine katkıda bulunabilecek bir zihin şekillenmesine götürecek olan tek yolun, bizzat bu evrim sürecini harekete geçirmiş olan Batı Uygarlığı olduğu düşünülmektedir. Batı dünyası, insanlığın madde ve manevi ilerleyişinin gerçekleştiği bir uygarlık alanı olmuştur. Buna karşılık, Batılı olmayan birçok uygarlık olumsuz nitelikleri ile tanımlanmakta ve bu olumsuz niteliklerin başında ise zihin donukluğu gelmektedir. Bunun nedeni olarak, uygarlıkların temelinde değiştirilmemek üzere saptanmış olan manevi ve ahlaki değerler sistemi gösterilmektedir (Sezen, 2005:275). Hümanist anlayışın özellikleri olan akılcı ve insancı değerlerin ülkeye Atatürk devrimleri ile girişi nedeniyle Batılılaşmanın Atatürk döneminde gerçekleştiği ile ilgili değerlendirmeler de vardır.

Batılılaşma ile Batı ve onun kökü olan antik evrenin değerlerinin öğrenilebi-

leceğine ve topluma yerleştirilebileceğine olan inanç, Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki çeviri etkinliğinde karşılık bulmuştur. Özellikle Nurullah Ataç ve Nüzhet Haşım Sinanoğlu gibi entelektüellerin Türkiye'de klasik eğitim verilmesi konusunda ısrarcı tutumları bu durumun bir ifadesi olarak sunulmaktadır (Ergül, 2014:4). 1930'ların ilk yarısındaki çeviri etkinlikleri oldukça azdır ve bu çevirilerden bir kaçını yayınlayan Nurullah Ataç'ın çabaları devlet politikası halini almamış, yalnızca bireysel istemler olarak ortaya çıkmıştır.

Diğer bir yaklaşım ise, Cumhuriyet döneminde dini anlayışın radikal bir şekilde siyasetten uzaklaştırılmasını sağlayan ve hatta dinsel etkinin radikal bir şekilde sadece siyasal alandan değil, toplumsal alandan da tamamen soyutlanmasını içeren laiklik uygulamaları ile başlatılmaktadır. Yani mistik ya da dogmatik değerlerin radikal bir şekilde reddine dönük icraatlar, hümanist anlayışın başlangıcı olarak görülmektedir. Cumhuriyet'in kuruluşundan başlayarak "laik-akılcı" anlayışın yurttaşlık ilişkilerini belirleyen bir aidiyet olarak kurgulanması, hümanist anlayışa açılma olarak değerlendirilmektedir. Siyasal-toplumsal yaşamda insan aklının temel yapıtaşı olarak görülmesi, toplum organizasyonunun doğrudan bu yapıtaşı üzerine oturtulması, yani insan aklının dogmatik ve mistik unsurlarından ayrıştırılması çabalarının ifadesi olan laiklik uygulamaları, Türk toplumunun çözmek durumunda olduğu kültür sorununu çözebilecek tek araç olarak görülmüş, bu da hümanist çalışmaların başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Buna göre, bu zamana kadar Batılılaşma çabalarının gereği olarak doğa bilimlerine ve matematik bilimlerine geniş yer veren eğitim sistemi, eski zihniyetin köklerini sökmeyi başaramamıştır. Oysa Türk toplumunun geleceği, Batılı değerleri daha radikal tedbirlerle, yani laiklik uygulamaları ile ülkenin toplumsal ve kültürel yaşamında egemen kılmaya mümkün olacağına, böylece hümanist anlayışın ülkeye girişinin sağlanmış olacağına inanılıyordu. Bu şekilde, Tek Parti dönemi içerisindeki laiklik uygulamaları, hümanist anlayışın ülkeye yerleştirilmesi çalışmaları olarak değerlendirilmektedir. Bu gerekçelerle erken Cumhuriyet dönemi uygulamalarında, o dönem aydınlarının düşüncelerinde dine karşı ciddi bir tepki izlenmiş ve dinin toplumsal yaşamı belirleyen bir unsur olması istenmemiştir.

Dönemin laiklik uygulamaları ile doğunun mistik ya da dogmatik, akılcı olmayan zihin yapısından kaynaklanan değerler sisteminin, köktenci bir tavırla reddedildiği, akılcı ve insancı temellere dayanan değerler sisteminin kabul edildiği anlayışı vardı. Bu düzenleme ile yalnızca Ortaçağ zihniyetinin ve bu zihniyetin ürünlerinin, yani toplumsal düzeninin, teokratik rejimin reddi değil, geleneklere baskın olan İslam ruhunun gelişmesine elverişli ortamı yaratan manevi evreninin, edebiyatının, sanatının ve kadercî müziğinin bir yana bırakılmasının da (Sinanoğlu, 1988:73) sağlanacağına inanılmıştır. Buna göre nasıl ki Rönesans, antik Yunan ve Latin kaynaklarına, Batı medeniyetinin köklerine inişi ifade etmişse, Cumhuriyet dönemi laiklik uygulamaları da Batılılaşmayı aynı kaynaklara gitme arayışı olarak görmüş ve çağdaş uygarlık seviyesine erişmeyi amaç edinen bir devlet için bu elzem bir durum olarak görülmüştür. Nurullah Ataç'ın ifadesiyle, "Yunanca ve Latince'ye", yani köklere gitmezsek, Batı uygarlığına girmiş olmayız" (Akyıldız, 2007:474-475-Yıldırım, 2013:748). Ancak devrimin aydınları açısından bu dönemdeki hümanizma algısı, ulusçu sınır-

ların dışına taşmayan bir hümanizmaydı. Dönem açısından en önemli olgu; medenileşmenin önündeki en büyük engeller olarak görülen Osmanlı-İslam Kültürü'nden kalan tortuların toplumdaki temizlenmesidir. Çünkü İslam toplumları ya da Batılı olmayan toplumlar, çoğunlukla dinsel temellere dayanan ve eleştiri ruhundan yoksun olarak tanımlanmakta ve bu anlamda geleneksel değerleri yeniden gözden geçirmeye yöneltilebilecek tek güç olarak Batılı değerlerin benimsenmesi görülmekteydi. Bunun gerçekleşebilmesi de laiklik anlayışının ciddi uygulamasına bağlıydı. Dolayısıyla, toplumu dini olandan soyutlamaya katkı sağlayan bir hareket Türk hümanizmi olarak adlandırılmıştır (Sinanoğlu, 1988:99). Nasıl ki Avrupa yenilenme gereksinimini bu tarz uygulamalar ve hümanist düşünce ile temin etmişse, bizimde aynı sonucu benzer uygulamalarla, hümanizmle elde edeceğimize kuşku duyulmuyordu.

Bu düşüncelerden ötürü erken Cumhuriyet döneminde Türkiye insanının akılcı bir zihniyetle buluşturulması çabalarında, eğitim ve yayın politikalarına önemli bir işlev yüklenmiştir. 1928 Alfabe Devrimi ve devrimin ardından 1929 yılında "Ulus Mektepleri" yoluyla başlatılan okuma-yazma seferberliği, insana özgü değerlerin yine insana iade edilmesi yönündeki çabalar olarak değerlendirilmiştir. Eğitimle, yeni Türkiye'nin yeni insanının inşasının tamamlanacağı, bireyin gelenek, din gibi aidiyetler dışında insan aklının belirlediği ilkeler çerçevesinde gelişmesini sağlayıcı bir eğitim anlayışının yerleştirileceği düşünülmüştür (Hacıbrahimoglu, 2012:281). Yapılan bu çalışmalarla antik evrene ait değerlerin Türkiye şartlarında yaratılacağına inanılmıştır.

Bu bakımdan 1930'lar Türkiye'si, Batılılaşma çabalarının radikal bir şekilde uygulamaya geçildiği CHP'nin ilkelerinin yurttaşlara aktarılması uğraşının ivme kazandığı yıllardır. Bu yıllarda, Kemalizm'i tanımlama, anlama uğraşını konu alan kitaplar birbiri ardı sıra yayımlanmış ve Kemalizm'in uygarlıklar içindeki konumlanışı belirlenmeye çalışılmıştır. Doğu ve Batı arasındaki tercih sorunu ve Batılı olmak bu eserlerde tartışılan en önemli konulardır. Burada daha önce de ifade edildiği üzere, Doğu'nun geri kalmışlığı dine, yani İslam'a bağlanmış ve bu durum makûs bir talih olarak görülmemiş, bu konudaki bütün sorunlar eğitimle çözülebileceğine inanılmıştı. Yapılması düşünülen eğitim faaliyetleri, önce resmi eğitim kurumlarındaki faaliyet kapsamında değerlendirilmiş ve daha sonra halk eğitimini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Özellikle Halkevleri ve Köy Enstitüleri'nde pek çok klasik oyunun sahnelenmesi, ders müfredatlarına klasik metinlerin konulması bunun göstergesiydi. Bu anlamda laisizmle doldurulamayan manevi boşluk, Kemalist anlayıştaki bir milliyetçilik ve klasik sanatlarla doldurulmaya çalışılmıştır (Ergül, 2014:4).

Yapılan çalışmalarda Batı oldukça olumlanırken, doğu ise her şeyiyle eleştirilmekteydi. Yine de bu zamanda Batılı değerleri esas alan çalışmalar uzlaşmacı bir niteliğe sahip olup, sadece Antik Yunan-Latin evreni üzerinden değil, Türk'e ait olan klasik evren üzerinden de öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Yani İslami dönemle unutulduğu düşünülen eski klasik Türk evreni yeniden dikkate alınarak, bugüne kadar geçen zamanın ürünü olan deneyimleri de içine alarak kültürel yönden zenginleştirme çabalarına girişilmiştir. Benimsenen bu uzlaşmacı tavır klasik Batı ve Türk evreni için geçerli görülürken, hiçbir katkı sunamayacağı gerekçesinden

dolayı İslam düşüncesi için geçerli görülmemiştir. Zamanın anlayışına göre İslam evreninde vaktiyle üretilmiş olan bir düşünce, sonrasında zengin bir biçimde yaşama döndürülemedi, ölü olarak kalmıştır. Manevi evrenin özerkliğe kavuşmadığı ahlak alanında özgürlüğün değil, dogmatik kuralların baskın bulunması İslam dünyasında bir evrimin olamayacağına ve Batı dünyası dışında düşüncenin yaşamından değil, düşüncenin ölümünden söz edilebileceği görüşünün hâkim olmasına sebep olmuştur (Sinanoğlu, 1988:149).

1932 yılında ileri sürülen Türk Tarih Tezi ile takip edilen yaklaşım buydu. İslam evreni dışlanmış, klasik Türk evreni esas alınarak klasik Batı evreni ile uzlaştırılmaya ve klasik Türk evreni üzerinden bir uygarlık tercihi öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Yalnız bu zamana kadar, evrensel değerler olarak görülen Batılı değerlere ve Batı'ya olan sarsılmaz inanç, asimile olma endişesinden ötürü giderek itibar kaybına uğramıştı. Buna karşın Batı uygarlığını bir bütün olarak benimsemek yerine Batılı yöntem ve değerlerden istifade yoluyla, antik Türk düşünce dünyasını da içine katarak bir Türkmerkezli uygarlık anlayışı öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Türk Tarih Tezi gibi Türk Dil Tezi de bu kapsamda başlatılan faaliyetlerdendi. Türk Tarih Tezinde din yerine ulus imgesinin konumlandırılması ile uygarlığın kökü Orta Asya Türklüğüne kadar götürülmüş ve mazinin derinliğinde diğer uluslara uygarlık aktaran bir Türklük anlayışının olduğu sonucuna varmışlardı. Diğer bir deyişle, Türk Tarih Tezinde; Anadolu'nun sahipliği ile Türklerin uygarlıkların kurucusu olduğu iddiasının el ele alınması, klasik antikite öncesine ait bir kültür ve tarihi yaklaşımını canlandırmıştı (Sezen, 2005:286).

Yapılan uygulamalarla bir yandan prehistorik ve protohistorik arkeoloji bölümlerinin yanında, dünyada eşi görülmemiş biçimde Sümeroloji ve Hititoloji gibi bölümler kurularak, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde bunlara yer verilmesi bunun göstergesiydi. Yani esasında Anadolu tarihine ışık tutması için kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Yunan ve Latin Dili ve Edebiyatı kürsülerine yer verilmesi, klasik evrene karşı bir ilginin devam ettiğinin işaretiydi. Bu amaçla ileri sürülen Türk Tarih Tezi'nde klasik evrene ilişki sorun, "Yayıma" teorisiyle, yani Türklerin uygarlıkların kökü olduğu ve Yunan ve Latin kültürünü doğuran medeniyetin de Türkler olduğu teziyle çözülmeye ve uzlaşımın sağlanmasına çalışılmıştı. Tez'e göre eski Yunan kültürünün temeli sayılan Miken ve Minos kültürleri, Anadolu'dan gelme kültürler olup, bu kültürlerin esasını Eti ve Proeti kültürleri oluşturmaktaydı (Hacıbrahimoglu, 2012:70). Böylelikle bir yandan Türk Tarih Tezi ile ulusçu bakış doğrultusunda Türklerin yüksek bir uygarlık oluşturduğu tezi ile insanın insan olmasından dolayı değer bulduğu antik Yunan-Latin düşünce mirasıyla ilişki kurulmuş ve bu ilişki erken Cumhuriyet ideolojisi açısından bir sorun olmaktan çıkarılmıştı. Yani bir çelişki gibi görülen klasik Türk evreni ile klasik Yunan-Latin evreni arasındaki ilişki Türklerin uygarlık yaratan birincil unsur olduğu iddiasıyla ortadan kaldırılmış oldu. Diğer bir ifadeyle, Tez ile Türklerin uygarlık yaratıcı niteliği; Yunan uygarlığının Anadolu, Ege-İyon kültürlerinin devamı olarak görülmesi sağlanmış ve Yunan mirasının kabullenilmesinin sorun oluşturması engellenmiş, bununla birlikte bu yaklaşım ulusçuluk ilkesi ile hümanizmanın sorunsuzca bir arada bulunmasına katkı sağlamıştır.

Kurtuluş Savaşı'nın akabinde ulusçu duyguların yoğun olduğu ve Ortodoks Rumların Türkiye'den ayrılmaya zorlandığı bir zamanda, Yunan menşeli hümanizmin yayılması, o dönemde fazlasıyla hissedilen Yunan karşıtlığıyla bağdaşabileceğini düşünmeye pek imkân bırakmasa da, hümanist reformcuların gözü modern Yunanistan'da değil antik Yunan'daydı. Çünkü Antik Yunan coğrafyası, Bizans İmparatorluğu ve modern Türkiye'nin coğrafyaları ile örtüşüyordu. Nitekim 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında devlet yönlendirmesiyle yapılan ve gün ışığına çıkarılan arkeolojik buluntularda, arada bir bağlantının olduğu doğrulanıyordu. Hatta bazı Türk hümanistler, Hititler gibi antik Anadolu kültürleriyle aralarında etnik/ırksal bir ilişki olduğunu savunacak kadar durumu ileri götürmüşlerdi. Bu şekilde hümanizma ile ilgili çalışmalar "bir zamanlar bizim olanı geri almak" şeklinde meşrulaştırılmaya çalışıldı. Böylece gerek devrimin yürütücülerinin tezlerinde, gerek Türk Tarih Tezi'nin kurgulanmasında Batılılığın ulusçulukla hiçbir çelişkisi bulunmamış oluyordu. Köklerini antik evrenden alan akılcı-laik bir zihniyeti ifade eden Batılı anlamdaki akılcılık ile yeni devletin inşası, ulusalcı yaklaşımla birlikte topluma yerleştirilmeye çalışılan temel değer olarak, gelenek, din gibi bağlarının yerine ikame edilmeye çalışılmıştı (Akkaya, 2012:4).

Erken Cumhuriyet döneminin bu ikinci aşamasında, Türkiye devlet olarak milli özü/kültürü bulmak için, yani Türkmerkezli bir uygarlığın kökünü Batı'yla uzlaşmaya yönelik bir çaba içindeydi. Orta Asya'da filizlenen uygarlığın Hitit, Eti, Akkad, Frigya, Lidya, Bizans ve Roma'yla uyumluluğuna ve bir bütün oluşturduğuna yönelik tezler bunun ifadesiydi. Amaç yeni bir millet yaratmaktı. Bu durum eğitim-öğretime de yansıtılmıştı (Keskin, 2012:3). Böylelikle Anadolu uygarlıkları ve onu yarattığı söylenen Türk kültürü ile Yunan uygarlığı arasındaki mesafe ortadan kaldırılmış, Anadolu üzerinden antik kültürlerle, gerçekte Batı uygarlığıyla ilişki sağlanmış oluyordu. Hatta bu konuda Türk halkının tarihi ile Anadolu tarihi arasında bir sentez yaratmak isteyen Mustafa Kemal Atatürk, Anadolu'nun antik dönemden beri Türk olduğu anlayışını yerleştirerek, bu durumu "Türkün ve Batılıyız" şeklinde ifade etmesinde kendini göstermişti. Burada Yunan klasikleri, canlandırılmaya çalışılan Türk kültürünün bir aracı olarak görülmüştü. Böyle bir eğitim anlayışıyla 1930'lu yılların öğrencileri, antik Avrupa tarihinin kendi tarihlerinin bir parçası olduğuna inandırılmış oluyorlardı (Konuk, 2013:106).

Latin dilinin, Batının yaşayan dil ve edebiyat alanında öğrenim gören öğrenciler için zorunlu ders olarak okutulması klasik evrenin bilinmesi, Avrupa edebiyatının ve kültürünün ruhuna nüfuz etmek bakımından önemli addedilmişti (Sinanoğlu, 1988:94). Osmanlı'dan miras olarak alınan geleneksel-dini yaklaşım yerine öncelikle ulusu konumlandırma isteği, "ulusu" toplumsal organizasyonun başat ögesi olarak yüceltmışti. Ancak Türk Devrimi'nin yukarıdan aşağıya niteliği, öncelikli olarak siyasi-hukuki alandaki çalışmalara ağırlık veren laik-ulusçu yaklaşımı, klasik alana olan ilginin gecikmesine yol açmış ve bu alandaki esaslı etkinlikler 1930'lu yılların sonlarına bırakılmıştır.

Üçüncü yaklaşım ise, devletin hümanizmaya açık ilgisinin 1938 sonrası yapılan çalışmalarla bizzat başladığı yönünde olan yaklaşımdır. Bu yaklaşımı savunanlara göre, Cumhuriyet'in ilanıyla siyasi ve hukuki alanda yapılan düzenlemelerin içeriği

doldurulamamıştı. Yapılan düzenlemelerin yeterli olabilmesi ve kökleşebilmeleri için içeriğinin yeni bir ruh ve zihniyetle doldurulması gerekiyordu. Geçmiş dönemde yasaklanmış olan betimleme sanatlarının özgürce gelişmesine imkan sağlayan tiyatroyu, modern üniversiteleri ve konservatuarları kuran, bir dünyadan bambaşka bir dünyaya geçişin alt yapısını hazırlayan ve dış görünümünde ihtilal yapan, alfabe, giysi değiştiren, yeni bir yaşama tarzına giren bir ulus, İslam Uygarlığı'nın baskın olan ruhundan tam olarak arındırılması için sistematik olarak yeni bir ruhla ve düşünceyle doldurulmalıydı (Sinanoğlu, 1988:72). Bu da hümanist çalışmalarla olacaktı.

Batı'da ulusal tarih ve ulusal edebiyat, nasıl klasik Batı düşüncesine bağlanarak gençlerin eleştiri ruhuna ve tarihsel bilince erişmelerine yardımcı olmuşsa, Divan edebiyatı, Osmanlı tarihi ve İslam evrenine egemen olan hareketsiz, dogmatik zihniyetten kaçınabilmek için Batı klasik dillerine ve evrenine yer verilerek, benzer durum gerçekleştirilmek durumundaydı. İtalya'da, hümanist anlayışı kabul etmiş bilgin insanların öncülüğünde, müteakiben diğer Hıristiyan ülkelerde reform cereyanları, fikri kalkınmalar ve reform mücadeleleri ile Hıristiyanlık cehaleti atmıştı. Hümanist ve laik cereyanlarla hem din ayakta kalabilmiş, hem Hıristiyanlık âlemi kilise vesayetinden kurtularak, medeniyet yolunda ilerleme kaydetmişti. Bu sebeple Avrupa'yı Avrupa yapan toplumsal ve ahlaki değerlerin kaynağı antik Yunan-Latin evrenine dönülmesi zorunluluktan (Sinanoğlu, 1988:60). Avrupa'nın ilerlemesini sağlayan hümanist cereyanlara yaklaşılarak, muasır medeniyet seviyesine erişmek mümkün olabilecekti. Antik Yunan ve Roma eserlerinin tercüme edilmesi, hümanizmanın canlandırılması (Şakar, 1960:15) ve laiklik sayesinde Avrupa'daki gelişmeler yakalanabilecekti.

Bu anlayış doğrultusundaki politika gereği Türkiye'de hümanizmaya dönük çalışmalar ancak 1938'de bir takım çalışmalarla başlamıştı. Böyle bir anlayışın devlet katında baskın bir politika olmasıyla, Atatürk dönemi antik Yunan-Latin evreni ile antik Türk kültür evreninin sentezlemesini içeren kültür politikalarından vazgeçilerek, sadece antik Yunan-Latin kökenli kültür politikalarının tercih edilmesi yolunda gerekli adımlar atılmış oldu. Bundan dolayı bu dönem hümanizma dönemi olarak adlandırılmış ve 1938 sonrasında resmi politika olarak yürürlüğe girmişti. Ancak bu dönemdeki uygulamalar, Atatürk'ün milli kültür oluşturmak için Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi etrafında başlayan çalışmalarıyla bağdaşmamaktadır. Çünkü hümanist kültür politikaları ile milli kültürden vazgeçilip dünya insanı profili yaratılmaya çalışılmış ve Atatürk dönemi milliyetçilik anlayışından giderek uzaklaşmıştı (Akkaya, 2012:5-6).

Atatürk döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan milli tarih ve milli kültüre dayalı Orta Asya kökenli milliyetçilik ideolojisi, kültürde hümanizma teziyle bu köklerinden kopartılarak Yunan-Latin kaynaklara dönülmüştür. Milli kültür politikası yerine ikame edilen ve Türk Hümanizması olarak bilenen bu hareket, milli kültür tezinin alternatifi olmuştur. Nitekim bu düşünce, yani Orta Asya'nın reddedilerek Akdeniz-Ege-Anadolu merkezli ve Antik Çağ anlayışını öne çıkarılması, Anadoluçuluk adı altında yeni bir milliyetçilik politikasının oluşumuna yol açmıştır. Bu yeni anlayışla, Orta Asyacı tarih anlayışı reddedilerek, Türk tarihi antik dönem

Anadolu ve Avrupalılık ekseninde değerlendirilmiş ve Türk tarihine dünya tarihi içinde yer verebilmek için ciddi çaba gösterilmişti. Özellikle Enver Ziya Karal ve Ekrem Akurgal gibi hocaların Türk hümanizmi anlayışı paralelinde tutmaya çalıştıkları Türk Tarih Kurumu, böyle bir tarih anlayışının gelişmesinde önemli misyon üstlenmişti. Bu değişim Atatürk'ün Orta Asya'ya, kendi köklerimize yönelme konusundaki yaklaşımını kesintiye uğratmış, Türk insanının kendini arama ve kendi özüne dönme arayışlarını sona erdirerek hümanist tarih anlayışı yönünde yeni bir safha açmıştı.

Bu dönemde toplanan Tarih Kongrelerine sunulan raporlar, tebliğler, verilen görüş ve öneriler büyük oranda yeni resmi görüşü yansıtmış ve ders kitapları bu yönde şekillenmişti. Dönemin tarih anlayışı, Batı kültürüyle tamamen bütünleşme sağlayacak hümanist yapılanmayı öngörmüştü. Türk hümanizmi olarak da adlandırılan bu yeni dönemle ortak bir tarih bilinci etrafında tarihin merkezine Anadolu konulmuştu. Burada Batı'daki yaklaşımdan farklı olarak Batı uygarlığının doğuşunu bu topraklara bağlayan bir tarih yorumu öne çıkarılmıştı. Bu çerçevede mevcut kültürel veriler yeniden yapılandırılarak, Batıya hayranlık duygularıyla bağlı bir millet anlayışı çerçevesinde evrensel bir kültür yaratılmak amaçlanmıştı.

Benzer durum Atatürk döneminde başlatılan Türk Dil Tezi için de geçerliydi. İnönü döneminde devlet politikası haline getirilen hümanizm politikalarının dile yansımaları, antik Latin-Yunan köklerinden gelen kelimelerin dilimize kazandırılmaya çalışılması biçiminde olmuştur. Diğer bir ifadeyle, İnönü dönemindeki öz Türkçeleşme hareketi mahiyet olarak, Atatürk dönemindeki öz Türkçeleşme anlayışından farklılık arz etmiştir. Atatürk döneminde, tasfiye edilen Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin yerlerine, Orta Asya kökenli kelimeler aranıp-bulunarak Türkçeye kazandırılmaya çalışılırken, İnönü döneminde Yunan-Latin kökenli kelimeler daha çok tercih edilmiştir. Atatürk döneminde Orta Asya Türklüğü ile bağların kuvvetlendirilmesi amaçlanırken, İnönü döneminde antik Yunan-Latin klasik evreni ile bağların kuvvetlenmesi arzulanmıştır. 1938 öncesindeki temel yaklaşımdan farklı olarak, millilikten uzaklaşmış, evrenselci bir tabana yönelmiştir. Bu yeni yaklaşıma göre, yeryüzünde tek medeniyet ve tek kültür vardır, o da Batı medeniyetidir. Türk milli eğitimi de, kültürü de bunun üzerine oturtulmalıdır (Özçelebi,2008:1241).

İsmet İnönü döneminde Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, hümanistlerin savunduğu türden önemli hamleler yapmıştı. Esasen resmen başlatılan bu çalışmalardan önce hümanizm arayışları, Yücel Dergisi'nin girişimiyle Şişli Halkevi'nde daha önce, 1935 yılında yapılan bir toplantıyla başlatılmıştı (Yıldırım, 2013:748). Ancak bu bir devlet politikası değildi. Yücel dergisinin girişimi; klasiklerin tespiti, Türkçeye çevrilmesi, okutulması, hür ve sistematik bir düşünce tarzının kazandırılması yönündeydi. "Yücelciler" ilk zamanlarda dönemin baskın siyasal düşüncesine paralel bir şekilde hümanist anlayışın vücut bulmasını savunuyorlardı. Onlara göre, 16. yüzyılda gerçekleşen hümanist hareketle Türkiye'deki mevcut hümanist çalışmalar aynı olmayacaktı. Bu sebeple Yücelciler, Yeni Türkiye'ye milli bir karakter oluşturmak için yeni bir hümanizma arayışı yapmak istediklerini açıklıyorlardı. Onlara göre hümanizma; ancak insanın kendi geçmişiyle bilmesiyle olurdu. Önce geçmiş için Türk olar-

ak, sonra da geçmiş ve gelecekte insan olarak var olabilmek için hareket edilmeliydi (Akyıldız, 2007:475-476-Yıldırım, 2013:748).

Bununla birlikte Yücelciler daha sonra, Türk Tarih Tezi yönlendirmeli neo hümanizma düşüncesini askıya alarak, sadece Batılı tarzda hümanizma ile özün ya da kendinin bulunabileceğini savunmuşlardı (Doğan, 2008:105). Kendilerini Amerikan özgürlük anlayışı ile Atatürk ilkelerine bağlı gören Robert Koleji mezunu gençler tarafından çıkarılan derginin kapağında, uzun süre uluyan kurt resmi vardı. Daha sonra dergideki bu resim kaldırıldı. Aslında bu durum yaşadıkları değişimin görsel bir ifadesiydi. Dergi kapağındaki görsel değişikliğin gerçekleştirildiği 1936 yılının Aralık ayından itibaren Antik Türkmerkezli anlayıştan uzaklaşmış, Yunan-Latin anlayışlı klasik hümanizmaya geçilmişti (Ergül, 2014:6).

Yücelcilerin 1935'deki bu gayri resmi çabasına karşılık, 1939 Türkiye'sinin resmi olarak en önemli sorunu, Yücelcilerin geçirdiği değişime uygun çağdaş düşünüş, görüş ve işleyiş biçimini hızlı biçimde hazmetmek olarak görülmüştü. Bu yeni bakış açısına göre, Avrupa uygarlığı içinde tam olarak yer alabilmenin şartı, Avrupa terbiyesini benimsemektir. Bu durum milli karakteri ve milli benliği rencide etmeyecek, tam tersine geliştirecekti. Yeni yaklaşımın öncüleri artık 1930'lu yıllardaki gibi uzlaşmacı/sentezci bir tavır sergilemeyi uygun görmüyorlardı. 1930'lu yıllardaki Batıdan alınan ışıqla geleceğe bakmak ve bu şekilde Türklük bilinciyle donanmak anlayışı terk edilmiş (Ergül, 2014:8). Yapılan çalışmalarda bütün dikkat Avrupa medeniyetinin asli kökü olan antik Yunan-Latin medeniyetine verilmişti. Türk Tarih Tezi'ne göre de gerçekte Türk olan bu medeniyetin ürünlerini ülkeye aktarmak devrim için bir haysiyet sorunu olarak değerlendirilmemeliydi (Hacıbrahimoglu, 2012:99).

Bu anlayış doğrultusunda 1939'da Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığında toplanan Birinci Neşriyat Kongresi'nde, kongrenin sadece neşriyat işleriyle değil, ülkenin bütün düşünce hayatıyla ilgileneceği işaret edilmişti. Birinci Neşriyat Kongresi'nde devlet, hümanist anlayış doğrultusunda daha net bir tutum izleyeceğini açıklamıştı. Özellikle lise eğitimi hümanist anlayışın yerleştirileceği bir öğretim evresi olarak düşünülse de (Hacıbrahimoglu, 2012:116), bu konudaki somut adım 1940 yılında atılacaktı. Lise eğitimi açısından durum böyle olmakla birlikte, Birinci Maarif Şurası toplanmadan üç yıl önce, 1936 yılında, yükseköğretimde klasik eğitime geçiş için gerekli hazırlıklar yapılmıştı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi bünyesindeki Yunan, Latin Dili ve Edebiyatı kürsülerinin açılması bunun göstergesiydi (Yıldırım, 2013:749).

Yükseköğretimdeki bu çalışmalar, ortaöğretimde 1940'da gerçekleşebilmişti. 1940 yılında, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, birkaç lisede Latin dilinin öğretimi için yeni bir kolun (klasik kolun) kurulmasını sağlamıştı. Hasan Ali Yücel'in bu konudaki bir diğer önemli girişimi de, kendi Bakanlığı içinde Tercüme Bürosu'nu kurmak olmuştu. Tercüme Bürosu kurulduktan sonra Batı'nın hümanist kültürünü ülkede kökleştirmek için geniş çaplı bir tercüme çabası sarf edilmişti. Büronun önderlik ettiği tercüme çalışmalarının en önemli amacı, Batı dünyasının seçkin bir üyesi olma arzusunda Türkiye'nin uygar dünyanın eski ve yeni düşünce ürünlerini Türkçeye çevrilmesini sağlamak ve onunla bütünleşmeyi temin

edecek bir Türk hümanizmasının doğuşuna yön verecek etki yaratmaktı. Hasan Ali Yücel'e göre, "aşısı eski Yunan'da olmayan hiçbir medeniyet ayakta kalamayacak ve gövdesi sağlam olamayacaktı" (Keskin, 2012:10).

Diğer bir deyişle, Gökalp'in ifadelendirdiği "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" eksenindeki Batılılaşma anlayışı ile milli bir uyanışın mümkün olamayacağı, ancak hümanizma anlayışı çerçevesinde hareketle bunun olabileceği yaklaşımı vardı. Hasan Ali Yücel, "biz Ziya Gökalp'in dediği gibi üç şey olmak istemiyoruz, dileğimiz bir şey olmaktır. Biz tam olarak Türk olmak istiyoruz" diyordu. Bakan Yücel'e göre, "Türkleşmek başka, Türk olmak başka" bir şeydi. Bu şekilde dönemin politikalarında Ziya Gökalp'in formülüne sıcak bakılmadığı ve ona ihtiyaç kalmadığı ifade edilmiş oluyordu (Yıldırım, 2013:754). Antik Yunan-Latin klasiklerinin Batı kültürünün birincil kaynakları olarak görülmesi, kültürel hayatımızın yeniden uyanışı için Batı uygarlığının bu temel eserlerine dönülmesini zorunlu kılmıştı (Yıldırım, 2013:756).

Edebiyat dünyasındaki tercüme eserlerin telif eserlerin gücünü kırarak, ulusal kültürü zayıflatacağı yönündeki bazı fikirlere karşı, dünya kültür dağarcığının varlığı hissedilmeden ulusal bir edebiyatın doğmayacağı anlayışı hâkim görüş olmuştu. Bu sebeple söz konusu eserlerin Türkçe'ye çevrilmesinin ulusal dilin ve kültürün gelişimi açısından da yapıcı bir etki yaratacağı tezi, tercüme çalışmalarına ivme kazandırmaktaydı (Hacıbrahimoglu, 2012:146). Bu şekilde bir Türk Rönesansı'nın yaratılmasının mümkün olacağı düşüncesi vardı. Bu amaçla Tercüme Bürosu yüzlerce Batı klasiğini tercüme etme işinin koordinasyonu ve idaresini sağlamış ve ortaya çıkan tercüme eserler Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Ancak Tercüme Bürosu'nun çevirisini yaptırdığı Dünya Edebiyatı tercüme dizisinde sadece antik Yunan-Roma eserleri değil, Fransız-Alman merkezli ürünler de vardı (Konuk, 2013:112-113).

Bunun yanında Şark-İslam klasikleri arasından tercih edilerek çevrilen eserler de söz konusuydu. Fakat bu eserlerin Türk-İslam kültürünü yansıtan eserlerden ziyade, özellikle hümanizma anlayışını içeren eserler olmasına dikkat edilmişti (Ak-kaya, 2012:7). Bu bakımdan yapılan çevrilere bakıldığında 1940'lı yıllarda çevrilen Batı klasiklerine oranla Doğu klasiklerinin sayısının çok az olduğu görülmektedir. Nitekim 1940-1946 yılları arasında çevrilmiş olan 467 eserden 23'ü Doğu klasikleri olup, tüm klasiklerin yüzde 5'ini oluşturmuştur. Batı klasikleri içinde ise Eflatun'un eserleri en çok çevrilen eserler arasındaydı (Hacıbrahimoglu, 2012:150).

Bu dönemde klasik denince akla önce antik Yunan ve Latin eserleri, daha sonra Fransızca eserler geliyordu. Tercüme Bürosu'nun faaliyetleri doğrultusunda 1940'lı yıllarda gerek kültür ve gerekse coğrafya açısından Anadolu'nun tartışmasız bir değeri olarak görülen Antik Yunan Klasikleri'nin çevirisinin çoğunun tamamlandığı anlaşılmaktadır (Hacıbrahimoglu, 2012:155). Böylece, yeni Türk nesillerinin, düşün, ahlak ve estetik şekillenmesinin temelinde doğu ruhunun değil, Batı ruhunun bulunması gerektiği anlayışı ile Batılı toplumların eğiticisi olan büyük insanların eserlerinin tanıtılması ve o yönde eğitilmelerinin sağlanmasına dönük çabalar artırılmış oldu (Sinanoğlu, 1988:101).

Osmanlı Çağı'nın edebi ve kültürel eserleri genellikle yararsız ve hatta bazen

zararlı görülmüştür. Dolayısıyla bu eserlerin basımının engellenmesi, yasaklanması ya da yeni anlayış doğrultusunda içeriğinin değiştirilmesi “normal” görülmekteydi. Bu amaçla dönemin hükümetleri Batılı anlamda yeni bir ruh ve zihniyetin oluşmasını sağlamak açısından kitap yayımlanmasına önem vermekle birlikte, yayımlanan kitapların niteliği hususunda duyarlıydı. Özellikle mistisizme açık, Kemalist iktidarın deyimiyle hurafelerle dolu, her türlü yayının ülke genelinde okuyucu bulması devlet müdahalesiyle engellenmeye çalışılmıştı. Bu durum sadece 1938 sonrası görülen bir uygulama olmayıp, 1930’lu yılların ilk yarısında da görülen bir durumdu. Türk halkını akılcı zihniyetten uzaklaştırdığı düşünülen tüm yayınlara karşı bir savaş açılmıştı. Tirajı yüksek olan ve aşkla bezenmiş bazı mistik halk kitaplarının pozitivist bir mantık anlayışıyla yeniden ele alınması, 1937 yılının en önemli uğraşlarından biri olmuştu. Sözelimi dinseliliği ve gericiliği telkin ettikleri düşüncesiyle, Kербela Şehitleri, Hazreti Ali Devler Peşinde, Tabirname, Ejder Kalesi gibi kitaplara karşı bu yıllarda ciddi bir mücadele verilmişti. Ancak bu mücadelede bu eserlerin toptan yasaklanması yoluna gidilerek değil, “modernizasyonu” sağlanarak yapılmaya çalışılmıştı. Söz gelimi Aşık Garip, Köroğlu, Ferhad ile Şirin, Leyla ile Mecnun, Tahir ile Zühre, Şahmeran, Kerem ile Aslı ve Nasrettin Hoca gibi kitapların metafizik içerikleri değiştirilerek, devletin benimsediği değerler doğrultusunda yeniden yazılmaları sağlanmış ve hatta dönemin ideolojisiyle uyumlu yeni Karagöz-Hacivat hikayeleri yazdırılarak devrimin halk nezdinde içselleşmesi sağlanmaya çalışılmıştı (Hacıbrahimoglu, 2012:114).

1940 ile 1946 yılları arasında Hasan Ali Yücel’in Bakanlık’ta kaldığı dönemde hümanist anlayış yönündeki tercüme faaliyetleri yoğun bir şekilde sürse de, 1946 yılından sonra da gerileme dönemine girmişti. Özetle eğitimdeki laikleşme temeli üzerine, 1930’larda yükseköğretim düzeyinde klasik filolojilerin kurulması, çok sınırlı sayıda da olsa klasik liselerin açılması ve bu liselerde hümanist zihniyetle eğitim verilmesi hümanist çalışmalar açısından örnekler olarak gösterilse de, devletin klasik evrene olan ilgisinin esas göstergesi, takip etmiş olduğu yayın politikalarıydı. Diğer bir ifadeyle, Türkiye’nin hümanizma kavramıyla doğrudan ve en belirgin ilişkisi aslında yayın politikası içinde ilerlemiş olup, bu da 1939-1946 yılları arasındaki Hasan Ali Yücel’in yaptırmış olduğu çeviri çalışmaları kanalıyla yürümüştür.

1946’lı yıllarda çok partili sisteme geçişle birlikte milli eğitim politikaları ve buna bağlı olarak da çeviri çalışmaları nitelik değiştirmişti. Çok partili sisteme geçişle Hasan Ali Yücel dönemindeki mevcut kültür ve sanat anlayışından uzaklaşmıştı. Hasan Ali Yücel 7 Ağustos 1946 tarihinde görevden ayrılarak, yerine Milli Eğitim Bakanı olarak Şemsettin Sirer atanmıştı. Şemsettin Sirer’in Bakanlığı döneminde çeviri çalışmaları, Hasan Ali Yücel dönemindeki çalışmalardan oldukça farklı bir yöne kaymıştı. 29 Ocak 1947 tarihinde Şemsettin Sirer’in başkanlığındaki Tercüme Bürosu, çalışmalarına yeni bir düzen vererek, çevrilecek eserlerin genellikle gençlerin “yurt sevgisini” uyanık tutmaya yönelik eserlerin olması gerektiği yönünde kararlar almıştı. Bu yeni kararlarla Türk okuyucusunun kültürünü tamamlayacağı düşünülen felsefe, bilim ve tarih eserlerinin, çeviri çalışmaları içinde öncelikli yer tutması sonucuna varılmıştı ve “bilim serisi” kapsamında yeni bir seri başlatılmıştı. Bilim Serisi kapsamında doğunun edebi eserlerine daha çok

yer verilmiş ve İran klasiklerinden 47, eski Türkçe metinlerden 77 eserin çevrilmesi öngörülmüştü. Tercihlerdeki önceliklerin Latin ve Yunan klasiklerinden doğru eserlerine kayması, siyasi tercihlerdeki değişimin bir yansıması olup, Batı uygarlığının kökenini eksen alan düşünce sisteminden uzaklaşma anlamını taşıyordu. 1940-1946 yılları arasında sayıları oldukça sınırlı olan Arapça ve Farsça eserlerin çevrilmesi, 1947 yılıyla birlikte ivme kazanmış ve 1947-1966 yılları arasında yayımlanan çevirilerin toplamı içindeki ağırlıkları iki kattan fazla artış göstermişti. Diğer bir ifadeyle, 1939-1946 yılları arasında izlenen çeviri seferberliği, yeni ekonomik ve siyasi yapının talepleri doğrultusunda yavaşlayarak son bulmuştur. 1950'lerden başlayarak ciddi bir gerileme eğilimi içine giren çeviri faaliyetleri, 1966 yılına kadar aralıklarla sürmüş olsa da, bu çalışmalar hümanist anlayıştan uzak olan çalışmalarlardı (Hacıbrahimoğlu, 2012:157-158). Tercüme Bürosu, Hasan Ali Yücel'in Bakanlıktan çekildiği günden itibaren, 1966 yılının sonuna kadar iyi kötü görev yapmış olsa da, klasik eserlerin çevrilmesi yönündeki faaliyetler azalmış ve 1966 yılının sonunda ise, üyelerinin hemen hemen hepsinin istifası ile Tercüme Bürosu'nun faaliyeti resmen sona ermişti (Sinanoğlu, 1988:93).

4.HÜMANİST ANLAYIŞTA ÇOĞULCULAŞMA

Hümanist anlayışın ülke gündemine giderek daha fazla girmesi, Batıda farklı ülkelerdeki tecrübelerle düşük çalışmaların artmasına ve bu tecrübelerden faydalanma konusundaki arayışlara, bununla birlikte nasıl bir hümanizma olmalı tartışmalarına zemin hazırladı. Cumhuriyet'in kuruluş sürecinden itibaren yapılan reformlarla birlikte en önemli sorun olarak görülen "akıl özgürleşmesi", yalnız klasik evreni değil, İtalyan hümanizmi ve uyanış dönemleri ile bunları izleyen diğer ülke deneyimlerinin de öğrenilmesini gerekli kılmıştı. İlk zamanlar kurucu kadroya Batı klasik evreni, insanlığın hem maddi hem de manevi gelişimini oluşturan düz bir çizgi gibi görünmüştü. Ancak daha sonra konu ile ilgili çalışmalar ve tartışmalar yoğunlaşınca, bu evren içinde farklı yorumların, anlayışların varlığına dikkat çekilerek bizde de hümanizma tartışmaları çoğulcu bir zemine kaymaya başladı. Zihin özgürlüğüne dayalı ahlak kavramlarını bulgulayan Yunan dünyası; Yunan düşüncesini benimseyen, buna ulusal özelliklerinden doğan değerleri katıp bütün Akdeniz bölgesine yayan Roma dünyası; Yunan-Roma dünyasının kurduğu klasik değerleri yeniden bulgulayan ve Hıristiyan düşüncesinin insanlığın evrim sürecine girmesini sağlayacak koşulları hazırlayan İtalyan hümanizmi; klasik değerleri Latin dünyasına ve Fransa'nın derin etkisi altında bulunan İngiltere'ye yayan Fransız-İtalyan uyanış çağı; Batı düşüncesinin o güne kadar ortaya koyduğu gerçekleri uyumlu bir sistem biçiminde düzenlemek suretiyle bir gelişme gücü kazanmasını sağlayan aydınlanma çağı; klasik kültürü yeni bir değerlendirmeden geçirerek, güçlü kuramsal düşüncesi sayesinde Avrupa'nın Hıristiyan olmakla beraber, Roma'nın etki alanına hiçbir zaman girmediği halde kendi bölgelerine yaymayı başaran, bu suretle de Batı düşüncesinin Hıristiyanlığın sınırlarına kadar yayılmasını sağlayan Alman neo-hümanizmi bu çeşitliliği sağlayan gelişmelerdi (Hacıbrahimoğlu, 2012:26).

Bu deneyimlerden özellikle Alman uygulaması, Türkiye açısından önem arz ediyordu. Almanlarda, Türkler gibi başlangıçta hümanist kültür karşısında kendil-

erini yabancı hissetmişlerdi. O dünyayla dil, gelenek, tarih bağları bulunmuyordu. Buna rağmen hümanizmi içselleştirme yönünden önemli ilerlemeler sağlamıştı. Almanlar klasik kültürü, toplumlarına örnek olarak gösterebilmek için onu tarihsel şartlarından soyutlayıp, bizzat bir değer olarak ortaya koymaya çalışmışlardı. Alman hümanizması, Almanya’da ulus-devletin gecikmişliğine dayalı olarak antik dönemin akılcılığından farklı biçimde Alman ulusunun gücüne, dehasına yaslanarak, devlet-ulus gerçekliğinden okunmaya çalışılmıştır. Böylece Almanlar hümanizmayı antik evrenin şüpheci, akılcı zihniyeti dışında bir yaklaşımla ele almışlar ve hümanizmanın Almanya’da ulusun kültürel değerlerinin ortaya çıkarılmasıyla mümkün olabileceğini düşünmüşlerdir. Almanların hümanizmaya farklı yaklaşımları, klasik kültürü Latin dünyasının, Akdeniz havzasının ve Roma ordularının girdiği toprakların dışına taşımalarını getirmişti. Bu bakımdan genel olarak hümanist çalışmalar Almanların hümanizmaya yaklaşımlarından etkilenmişlerdi. Türkiye’de başlangıçta Almanlar gibi bu kültür karşısında kendisini yabancı hissetmişti. Alman hümanizması nasıl Roma’nın etki alanına girmemiş bölgelere taşınmışsa, Türkiye’de Batının dil, gelenek, din ve tarih yönünden hiçbir ortaklığı olmayan bir başka dünyaya bunu taşıyabilirdi. Bu açıdan hümanist çalışmaların ifadesi olan Türk hümanizmi, bu evrim aşamaları zincirine eklenen yeni bir halka olarak görülmüştü. Klasik kültürün önce Orta ve Kuzey Avrupa’ya, sonra 1917 ihtilali öncesi Rusya’ya yayılması gibi, Cumhuriyet reformları ile Türkiye’de hâkim kılınabilir düşüncesi vardı. Bu bakımdan hümanist kültüre sahip ülke deneyimlerinin yanı sıra, özellikle bazı noktalarda benzerlik bulduğumuz Almanların yaptığının bir benzerini yapabilmek ve gerekli özgürleşmeyi sağlayabilmek için Batının geçirdiği aşamaların bilinmesi önem arz etmiştir. Bu açıdan hümanizma Türkiye’de kendiliğinden değil, devlet yönlendirmesiyle bilinçli düşüncenin ortaya koyduğu bir çabadır. Almanların yaptığının benzer şekilde, devlet yönlendirmeli Türk kültür, folklor ve değerlerinin derinlemesine araştırılmasıyla, Türk’e özgü bir hümanizmanın yaratılabileceği inancı vardı. Yeni dönem itibarıyla Batılılık, klasik çağın evrimci gücünü benimsemek olarak tanımlanmakta ve Almanya’nın evrimi, Rus ve Türk devrimlerine örnek olarak gösterilmekteydi. Bu değerlendirmelere göre Batılı olmak; Batının dil, tarih ve geleneğine bağlı olmaksızın da edinilebilir ve öğrenilebilirdi (Hacıbrahimoglu, 2012:25).

Yapılması gereken antik çağın zihin ve ahlak anlayışının kazanılması çabalarından başka bir şey değildi (Şakar, 1960:11). Ancak Türk’e ait bir hümanizmadan bahsedebilmek, tek bir Batı dünyasının olmadığını, farklı Batılı uygulamaların olduğunu, kaynağının yalnızca klasik evrende değil Batı dünyasının bütününde, yani Yunan ve Roma aşamalarıyla birlikte İtalyan, Fransız, İngiliz ve Alman aşamalarını da kapsayacak deneyimler içinde aranması gerektiğine dair yorumların öne çıkmasına, Batıdaki farklı ülke deneyimlerinin Türkiye için taklit edilecek bir örnek olarak değil, yararlanılması gereken birikim olarak değerlendirilmesine yol açtı. Zira modern Batı uygarlığı, insanlığın İ.Ö. 9. yüzyıldan itibaren başlayan manevi evrim sürecinin son aşamasından başka bir şey olmadığı kabulüne dayandığına göre, Türkiye’deki hümanizm çalışmalarına düşen görev, Batı’daki hümanizm çalışmalarının sadece bir uygulaması ya da belli bir örneği üzerine değil, sürecin tamamı üzerine

yoğunlaşmak olarak görülmüştü (Sinanoğlu, 1988:145). Bu şekilde çağdaş uygarlık olarak Batı, coğrafi-tekilci-ayrımcı bir anlamın ötesinde, topluma akılcı düşünce, özgürlük, hoşgörü, eşitlik, hukuk devleti vs. gibi olumlu evrensel değerleri katan bir kavram olarak belirmişti. Her ne kadar Batı'nın ürettiği bu değerler eski Yunan sitelerinde doğmuş, ortaçağ sürecinde kesintiye uğrayarak ortadan kaybolmuş olsa da, Rönesans'la birlikte yeniden ihya edilerek Aydınlanma'ya uzanan süreçte yanına eklenen yeni değerlerle birlikte evrensel değerler olarak kabul görmüştü (Hacıbrahimoglu, 2012:31). Cumhuriyet reformlarının hedefi yalnızca Avrupa kültürünün aslı öğelerini kopyalamak değil, Avrupa modelinde yeni bir Türk Rönesansı yaratmak olarak görülmüştü. Bu tartışmalar dönemin reformcuları ve entelektüelleri için ortak bir konu olsa da, hangi deneyimlerin öne çıkarılarak yapılması gerektiği kritik bir ayrışma noktasıdır. Hümanizmanın esasında bu toprakların ürünü olduğu, dolayısıyla buraya ait olarak görülmesi düşüncesinden hareketle, Küçük Asya'nın antik medeniyetlerinin kalıntılarını Türkiye'ye mal eden reformcular, yeni tarih anlayışı, aidiyet ve kimlik oluşturma çalışmalarıyla, bu konudaki farklılaşmaları ve tartışmaları artırmıştı (Konuk, 2013:125).

Süreç içinde yapılan çalışmalar da bu konulardaki tartışmalar üzerinden yürütülmüştür. Batı'nın ürettiği değerlerin topluma yerleştirilmesi çabaları sadece siyasi alanda değil, eğitim ve kültür alanında kökleştirilerek sürdürülmeye çalışılmıştır. Eğitimin birleştirilerek laik sınırlar içine çekilmesi, ders kitaplarının modernizasyonu, karma eğitimin gerçekleşmesi, halkevleri ve köy enstitülerinin kurulması, müzik ve diğer sanat alanlarındaki Batı'nın genel kabul görmüş kazanımlarının ülkeye aktarılmasına çalışılması, Batı'daki deneyimlere referanslar yapılarak yerleştirilmeye çalışılmıştır. Temel eğilim böyle olmakla birlikte, yine de Batı'daki gelişmelerin ve ülkelerin deneyimlerinin anlaşılması farklı okunmuştur. Bu farklı okumalar, sonraki süreçte farklı hümanist yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Resmi bakışın etkin olduğu 1930'lı yıllarda hümanist anlayışa dönük farklı yaklaşımlar, çok az olsa da, bu alandaki çoğulculuşmanın esasında 1940'lı yıllardan sonra ortaya çıktığı söylenebilir. Bu çoğulculuşma, bir yandan Sabahattin Eyüboğlu, Halikarnas Balıkcısı ve Azra Erhat, Küçük Asya'nın Truva mirasına dayanan bir Anadolu hümanizmi üzerine, diğer yandan hümanizm ile İslam'ın bağdaşabileceği noktası üzerinden şekillenmişti (Konuk, 2013:245-246).

Hasan Ali Yücel'in bir devlet politikası olarak başlattığı çalışmalarda, klasik kültürün kökenlerinin Anadolu topraklarında kökleştiği iddiası dolayısıyla, klasik kültürün kökenini oluşturan Homeros ve benzeri düşünürlerin Anadolu'nun evladı, bizim olarak görülmesi sonucunu vermiş ve Türkiye'nin kendi kültürel kökeninin kaynağının Truva'ya kadar götürülmesini, yani bir Anadolu hümanizmi anlayışını doğurmuştu (Konuk, 2013:234). Onlara göre, Avrupa hümanizmi kaynağını eski Yunan ve Latin'den alırken, Anadolu hümanizmi köklerini Anadolu'dan almakta ve dolayısıyla Avrupa düşüncesinin asıl dayanağı Anadolu olduğu iddiasıyla, antik Anadolu yapıtlarına dönülmelidir. Bu anlamda Mavi Anadoluocular ile Kemalizm'in bize ait coğrafyanın öne çıkarılması yönünden bir örtüşme yaşadığından söz edilebilir (Karacasu, 2006:342). Ancak burada belli konularda bir özdeşleşme yaşansa da, yine de resmi anlayışın kurgulamaya çalıştığı Türk kimliğiyle çelişen yönleri

de vardı. Her şeyden önce tarihe yaklaşım yönünde farklılık vardı. Mavi Anadolu düşüncesi Kemalizm'den farklı bir şekilde, Türklük üstü bir tarihselleştirme çabasıyla, Batı ile çelişebilecek bütün sorunları aşmaya çalışmışlardır. Bu yaklaşımlarıyla Türkler ile antik Anadolu kültürleri arasında etnik bir akrabalık olduğunu iddia eden resmi retorikten farklılaşmaktaydılar. Bu anlayışın öncü kişileri olan Erhat, Eyüboğlu ve Halikarnas Balıkcısı'nın benimsediği hümanizm biçimi, hayali bir kan bağına değil, antik Anadolu kültürlerinin yeniden canlandırılması fikrine dayanmaktadır. Dolayısıyla bu akımın temsilcileri, yeni Türk kültürünün antik kültürlerin yıkıntularından doğabileceğine kuvvetle inanmışlardı (Konuk, 2013:122). Bu yaklaşım çerçevesinde akımın temsilcilerinin Anadolu kültürünü koyduğu yer, antik ilköğretim dünyasının merkezi olmanın çok ötesinde bir yerdir. Halikarnas Balıkcısı'na göre bütün bir Akdeniz kültürü köklerini Anadolu kültüründe bulmaktadır. Akdeniz'de ne kadar çeşitli kültür varsa bunların her biri bir biçimde Anadolu'dan ayrılan insanlarca oluşturulmuştur.

Mavi Anadolu yaklaşımından sonra Hümanizma yönünden yaşanan farklılaşmalardan birini de Yümni Sezen'in yaklaşımı temsil etmektedir. Yümni Sezen, resmi politikaya fazla odaklanmadan Türkiye için hümanist yaklaşımın insan gerçeği, din gerçeği ve millet gerçeğine ters düştüğünü ifade etmiştir. Ona göre, hümanist kültürün kaynağı olan Yunan uygarlığı, din sorunsalı açısından Türk insanına uygun olmayan bir kültürel dayanaktır. Yümni Sezen'e göre Türkiye hümanistlerinin Batı kültürünün kaynağı olarak antik Yunan-Latin'i göstermeleri temel sorundur. Diğer bir ifadeyle, Yümni Sezen kurucu kadroların ve Türkiye hümanistlerinin laiklik yolundaki yoğun uğraşları ve Tanrıyla mücadele içindeki Yunan toplumunun izleyeni olma çabalarını (Sezen, 2005:569) önemli bir sorun olarak görmektedir. Başlangıçta Türk Devrimi savaşın zorunlu etkileriyle dini ve milli bir devlet karakteri taşıyor iken, Kurtuluş Savaşı'nın ardından kültür ve kimlik sorununun çözümünde laikliğe doğru aşırı bir şekilde yönelmesi ve din olgusunun dışlanması üç aşamalı bir kültürel değişime yol açtı. Öncelikle Müslüman Türk kültürü yerini Batılı kültür, daha sonra Batılı kültürle uzlaşmacı yaklaşıma sahip olup Türk kültürüne ve ardından tamamen Batılı kültüre bağlı Türk kimliğine devretmiş oldu. Burada hümanizma yönünden yapılması gereken din olgusunun göz ardı edilmeden ele alınmasıydı. Bu şekilde; insan gerçeği, din gerçeği ve millet gerçeği ile bir tezat yaşanmadan hümanist kültürün oluşturulacağı inancına sahipti.

Hümanist anlayış içerisinde bir başka farklılaşma yine 1940'lı yıllarda kendini gösteren ve Türkçü tezlere oldukça yakın olan Neo Hümanizma'dır. Neo Hümanizma aslında varlığını ilk kez 1935 yılında göstermişti. Fevzi Muhip'in öncülüğünde gelişen bu anlayış, hümanizmi ileri bir adım olarak görmekle birlikte, onun Yunan-Latin kaynaklarını mutlaklaştırmasını eleştiri konusu yapmış ve kültürel köken olarak kendine Yunan-Latin kaynağından daha eski ve ondan çok daha özel olarak nitelediği Türk-Sümer-Hun kaynağını almıştı. Muhip, Neo Hümanizmayı, hümanizmadan ayıran unsur olarak evrenselliğini değil, milli olmasını göstermiştir. Yani Neo Hümanizmayı Türk milli kültürünün içinden kök alan bir hareket olarak tanımlamaktaydı (Doğan, 2008:99). Ona göre, Avrupa'nın hümanizmayı Antik Yunan'a dönerek geliştirmesi gibi Türkiye'nin de eski Türk

edebiyatına, yani yozlaşmamış edebi dönemlerine dönerek ve ondan ilham alarak yeni bir Türk hümanizmasına yönelmesi gerekiyordu (Yıldırım, 2013:748). Böylece Fevzi Muhip'in neo hümanizması, 1930'lu yılların Türk Tarih Tezi'nin uzantısı olarak Türk-Hun-Sümer köklerine dayanmakta ve yeni bir hümanist anlayışın ancak bu kök üzerinden filiz vereceği yönünde idi. Özetle Fevzi Muhip Türkçü tezlerle hümanizmayı uyumlaştırmaya çalışmıştı. Aynı Alman neo hümanizmasında olduğu gibi, Muhip Türk ulusunun aklına değil, deha ve gücüne yaslanarak ve Türk miti üzerinden yeni bir hümanizma kurma arayışındaydı.

Hümanizma ile ilgili bir diğer yaklaşımda,1940'lı yıllarda kendini gösteren ve Yavuz Abadan tarafından ileri sürülen Milli Hümanizma anlayışıydı. Milli hümanizma kavramı, Türklüğün medeniyetlere kaynaklık eden özünü bulmasının ifadesi olarak kullanılıyordu. Milli Hümanizma ile amaçlanan; duygu ile akıl, milli olan ile insani olanı uzlaştırıp, barıştıran bir düşünce sistemi kurmaktı. Bu anlayışta hümanizma ulusal kültür düzlemiyle eşleşmiş olsa da, farklılık olarak Türk folklorunu hümanizmanın kaynağı olarak ele almıştı. Bir diğer farklılaşma noktası, bu düşünce sisteminin aynı zamanda siyasi devrimin de hizmetinde olması gerektiği hususuydu. Abadan, öncelikle milli ve toplumsal değerlerin uzlaştırılmasının zorunluluğundan, ardından bireyin toplumdaki yeri üzerinden bahseder. Ona göre, Batı'da baskın olan bireyci yapıda önce haklar, sonra toplum ve devlet gelirken, Türkiye örneğinde milli bağımsızlık davası dolayısıyla öncelikli hedefin bireyin hakları yerine milli bütünün haklarının korunması gelmeli ve hiçbir zaman öze dönüş, bireyin akıl yoluyla ve bağımsızlığına dayanarak hürriyetine kavuşması anlamına gelmemeliydi. Kendini bulmada maksat, milli benliği idrak ise, milli cevhere inanmak, milli dili, milli tarihi bilmek, milli duyguya yüksek değer biçmek gerekliydi. Dolayısıyla yurttaşın yalnız aklıyla değil, hisleriyle de bağlı bulunduğu milli bütün içinde şahsiyetini, milli benliğini idrak etmesi önemliydi. Yavuz Abadan tarafından ileri sürülen ve milli hümanizma olarak adlandırılan bu yaklaşım, insana insan olmasından dolayı değer veren bir anlayış olarak değil, insanın toplumun, gerçekte Türk ulusunun bir parçası olmaktan ötürü değer kazanacağı yaklaşımına sahipti. Uluslaşmasını geç sağlayan Almanya örneğinde olduğu gibi, ulusun başat bir faktör olarak kurgulanması, ulus inşasını tamamlama isteği ve insanın Cumhuriyet devriminin değerleri içinde bütünleşmesine öncelik verilmesi gerektiği düşüncesi, böyle bir bakışı öne çıkarmış oldu. Abadan'a göre hümanizmaya böyle bir bakış zorunluluktu. Ona göre, gerek 1921 ve gerekse 1924 Anayasalarında asıl olan liberalizmin bireyci insan hakları değil, toplum ve ulus gerçekleriydi (Hacıbrahimoglu, 2012:184). Bu bakımdan Abadan Türk Devrimi'nin pozitivist niteliğine vurgu yaparak, "insan yok, cemiyet var" anlayışı doğrultusunda devrim yurttaşının yaratılmasının zorunluluğundan bahsetmekteydi. Dolayısıyla Abadan'ın hümanizmi, rasyonel bir hümanizmadan çok romantik bir karakter taşımış ve bu tarz bir hümanizmanın yani milli hümanizmanın Türk Devrimi'nin fikri temelini oluşturması yaklaşımı 1943 yılının ortalarından itibaren Türk düşünce dünyasında yeni tartışmaları da beraberinde getirmişti.

Sonuç

Modernleşme süreci ile birlikte hümanizma ülkenin gündemine girmiş ve tartışma konusu olmuştur. Türkiye’de gerek siyasal gerekse entellektüel düzeyde hümanizmin tam olarak nasıl tesis edileceği konusunda fikir birliği sağlanamamış olsa da, yine de hümanizmaya yaklaşım noktasında bir ortaklık vardı. Bu da Batı’nın klasik ilmine dayalı bir eğitim sistemi yoluyla, Türk kültürünün yeniden ihya edilmesi yaklaşımıydı.

Osmanlı’nın son döneminde Batılılaşma çabaları içerisinde başlayan hümanizmaya dönük çalışmalar, cumhuriyet reformları ile giderek artmış ve hümanist anlayışın hangi yönleriyle ele alınacağı veya uygulanma gerekliliği hususunda tartışmalara yol açmıştı. Batılılaşma eğiliminde olanların çoğu Batılılaşmış ve laik bir ülkenin tesisini, genelde Rönesans modeli bir hümanizmin Türk pedagoji sistemine entegrasyonu ile yapılabileceği görüşündeydi. Ancak Cumhuriyetin kurulmasıyla siyasal alanda yapılan Batıcı kurumsal reformların giderek Batıya asimile olma endişesi ortaya çıkmış ve bu endişeyi gidermek için 1930’lu yıllarda kültür devrimi gerçekleştirilerek Batıcı/Aydınlanmacı yaklaşıma karşı Türkmerkezli bir tavır ortaya konulmuştu. Yani her şeyin temeline Türklüğün yerleştirilmesiyle, sorun çözülmeye çalışılmıştı. Nitekim ileri sürülen Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi bunun göstergesi olup, Osmanlı son döneminden başlayarak giderek baskın olmaya başlayan Batıcı yaklaşıma bir alternatif olmaya başlamıştı. Yeni tutumla artık kültür politikasının eksenini “evrensel” Batıcı değerler olmayıp, millilik her şeyin üstünde tutulmaktaydı.

Bununla birlikte Kemalist iktidar Anadolu’yu biçimlemiş uygarlıkları kendi mirası olarak görmüş ve bu uygarlıkların varlığı, kuraklık etkisiyle sürekli göçen Türklere bağlayarak sahiplenmişti. Bir dönem etkili olan bu yaklaşım Atatürk’ün vefatı sonrası işbaşına gelen İsmet İnönü’nün döneminde, özellikle Hasan Ali Yücel’in Milli Eğitim Bakanı olduğu dönemde, değiştirilerek tekrar Batıcı bir yöne kaydırılmıştı. Batı’yla ortak bir referans çerçevesi oluşturma amacıyla, Atatürk dönemi uzlaştırmacı/millici bakış terk edilerek, antik Yunan-Latin evrenine yakınlığına çalışılmıştır. Özellikle 1939 yılında Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından resmen uygulamaya konan hümanist kültür politikaları çerçevesinde, yüzlerce Batı klasiği çevrilmiş; Batılı oyunlar, operalar sahnelenmiş, konserler vs. verilmiş; öğretmenler klasik ve modern Batı dilleri ve edebiyatlarında eğitim görmeleri konusunda ciddi uğraşlar verilmişti. Bilinçli olarak yaptırılan çevirilerde, Batı’nın kökü olan antik dönem kaynaklarına ve onun uzantısı olan klasik eserlere yönelmeye çalışılmıştı. Benzer şekilde, eğitim sisteminin de bu yönde düzenlenmesi yolunda önemli adımlar atılmıştı. Buradaki gaye, insana (Batı uygarlığı içinde birkaç bin yılda oluşan) insancıl değerler sistemine bağlı bir zihin habitusunu olabildiğince hızlı bir şekilde vermek ve bu bilincini kazandırmaktı. Bu şekilde Batı klasiklerinin bir “Türk Rönesansı”na tetikleyebileceğine inanmışlardı.

Hümanist anlayışla ilgili ilk çalışmaların Osmanlı’nın son dönemlerinde Batılılaşma hareketi ile başladığı, sonra bu çalışmaların özellikle Cumhuriyetin laiklik uygulamaları ile artarak devam ettiği ifade edilse de, aslında ilk iki yaklaşım Batılılaşma ve kalkınma ya da devletin yeniden ihyası açısından yapılan düzenlemelerdir.

Burada hümanist kültüre sistematik bir yönelmeden çok, ülkenin içinde bulunduğu geri kalmışlığını gidermek ve kalkınmayı sağlamak amacıyla gerçekleştirilen siyasal içerikli düzenlemelerin içinde geliştiğini görmekteyiz. Nitekim ünlü düşünür Ziya Gökalp'in hümanizma diye temel bir sorunu yoktu. Bununla birlikte Türklerin milli bilincini yükseltmek için hümanizmayı istifade edilmesi gereken bir araç olarak görüyordu. Yani Gökalp, "ümme ruhunun çöküşü" ile "millet ruhunun teşkili" arasında köprü kurma yolunda Rönesans hümanizmi ve laikliği vazgeçilmez görüyordu. Rönesansı Antik Yunan ve Roma metinlerine geri dönüş olarak tanımlayan Gökalp'e göre, ortaçağın dini doktrinlerine sırt çevirerek, laik kültürlerin doğuşunu ve millileşme sürecini geliştirebilmek için hümanizma elverişli bir araçtı. Diğer bir ifadeyle, ilk iki yaklaşım laik hümanist ilmin eski eğitim sistemini aşmaya yardımcı olacağına, kendini tanımak, keşfetmek için gereken zemini oluşturacağı anlayışına sahipti. Bu çerçevede, Batılılaşma hümanizmadan daha geniş bir hareket olup, ona indirgenmesi mümkün değildir. Çünkü hümanizma açısından gerekli görülen dini siyasetten ve eğitimden uzak tutan her uygulama, otomatik olarak hümanizmayı doğurmamaktadır. Sözgelimi buna benzer SSCB uygulaması da vardır, ama bu bir hümanist yaklaşım içermemektedir. Bu bakımdan Batılılaşma hareketlerinin ilk dönemleri ile laiklik ilkesinin radikal uygulamaları doğrudan hümanist çalışmalarla ilgili değerlendirilmese de, Batılı anlayış doğrultusunda siyasi ve dini alanla ilgili düzenlemelerin yapılmasını yine de hümanist anlayışın önünü açan gelişmeler olarak görmek mümkündür. Çünkü bu dönemdeki antik Yunan-Latin eserlerine gerekli ilginin oluşması bakımından Batılılaşma ve laiklik uygulamaları bir zemin yaratmıştır.

Başlangıçta Batılılaşma hareketi Batı'nın her şeyine karşı bir ilginin oluşmasını getirmişti. Ancak 1930'lardan itibaren Batı'nın her şeyine olan aşırı ilgi asimile olma tehlikesini doğurduğundan bu tehlikeye karşı resmi çevreler tarafından bir Türk aydınlanmacılığı öne çıkarılmaya çalışıldı. Fakat bu durum çok fazla sürmeyip, özellikle Atatürk'ün vefatından sonra kesintiye uğramıştı. Batılı anlayışın evrenselliği tezi üzerinden savunulan hümanist anlayış 1930'lu yılların sonlarına doğru ülke gündemine sistematik bir şekilde, bir devlet politikası olarak girmiş ve klasik Yunan ve Latin kaynaklarına daha radikal bir dönüş yaşanmasını getirmişti. Yeni tutumla Atatürk döneminde yeni bir Türk kültürü inşa etmek üzere hümanizma millici/uzlaşmacı bir anlayış için araç olarak görülürken, Atatürk sonrası dönemde hümanizmanın kendisi bizatihi bir amaç olarak belirmişti. İnönü dönemi Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel zamanında yapılan çalışmalar bu doğrultuda olmuştu. Ancak II. Dünya Savaşı sonrası dönemde bütün bu faaliyetler, oluşan yerel siyasi iklim gereği son bulmuş ve özellikle dönem içerisinde ortaya çıkan güçlü bir Yunan karşıtlığı ile reformların mimarı olan Hasan Ali Yücel'in başlattığı çalışmalar devlet politikası olarak kesintiye uğramıştır. Bundan sonra hümanizma yönünde farklı düşünürler tarafından dile getirilen farklı hümanist yaklaşımlar söz konusu olmuş ve hümanizma konusunda bir çoğulculuşma yaratmıştır.

Kısaca hümanizm tarihteki farklı dillerde ve başka tarihlerde ortaya çıkarılmış dil ürünlerini anlamak, onları yeniden yorumlamak ve onlarla baş etmeye çalışmak için insanın dil yetisinin devreye sokulması çalışmalarıdır. II. Dünya Savaşı'na ka-

dar bu çalışmalar Batı/Avrupamerkezli bir bakışa sahipti ve hümanist çalışmalar Batı üzerinden yapılmaktaydı. II. Dünya Savaşı sonrası, hümanist çalışmalara ilgi giderek azalmış olmakla birlikte Avrupamerkezli bakışın yanında başka kültürlerde hümanist çalışmalara dâhil olacak bir içerik genişlemesi söz konusu olmuştur. Diğer bir ifadeyle, insani bilimler eskiden antik Yunan ve Latin kültürlerinin üstün klasik metinlerinin incelenmesi şeklinde anlaşılırken; şimdilerde evvelden ihmal edilen ya da hiç adı samı duyulmamış halklar ve kültürlerin de incelenmesini içeren ve onların evrensel düzeyde giderek kabul görmesini sağlayan bir çalışma anlayışa sahip olmuştur.

Kaynakça

- AKKAYA, Bülent; “İnönü Dönemi Kültür Politikalarında Hümanizm”, *History Studies*, Volume 4/1, 2012.
- AKYILDIZ, Kaya; “Mavi Anadoluculuk”, Ed. Uygur Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce -Modernleşme ve Batıcılık-*, 4. Baskı, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- DOĞAN, Mehmet Can; “Yücel” *Dergisinin Fikri ve Edebi Tahlili*”, *Gazi Türkiyat*, Sayı 3, Güz 2008.
- ERGÜL, Selim Temo; “Dil, Siyaset ve Edebi Eleştiri Bağlamında Mavi Anadolu Hareketi”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, Sayı XIX, Eylül 2014.
- HACİİBRAHİMOĞLU, Işıl Çakan; *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012.
- KARACASU, Barış; “Mavi Kemalizm-Türk Hümanizmi ve Anadoluculuk-“, Ed. Ahmet İnel, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Kemalizm-*, 5. Baskı, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- KESKİN, Yusuf; “Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel Döneminde Ortaokul-Lise Tarih Programları ve Ders Kitaplarındaki Dönüşüm”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 30, Mayıs-Haziran 2012.
- KONUK, Kader; *Doğu Batı Mimesis -Auerbach Türkiye’de-*, Çev. Can Evren, Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- NAUERT, Charles G.: *Avrupa’da Hümanizma Ve Rönesans Kültürü*, Çev. Bahar Tırnakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- ÖZÇELEBİ, Betül; “Türk Edebiyatında hümanist Eleştiri Anlayışının Temelleri”, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları-ICANAS, 10-15 Eylül 2007 Ankara, Bildiri Kitabı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- SEZEN, Yünni; *Hümanizm ve Türkiye*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.
- SİNANOĞLU, Suat; *Türk Hümanizmi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988
- ŞAKAR, Akif Şakir; *Kısaca Humanizma ve Doğu’nun Geriliği*, Baha Matbaası, İstanbul, 1960.
- YILDIRIM, Emre; “Erken Cumhuriyet Yılları Milli Kimlik Tartışmaları: Hasan Ali Yücel ve Türkiye’de Hümanizma Arayışları”, *Turkish Studies*, Volume 8/7 Summer 2013.
- ZEKİYAN, Boğos; *Hümanizm (İnsancılık) -Düşünsel İçlem ve Tarihsel Kökenler*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2005.

ORGANIZATIONAL FORMS: KNOWLEDGE, MOTIVATIONAL AND POWER DYNAMICS

Ayşe Saime DÖNER*

Abstract

There are various forms of organizations acting as platforms for economic activities. While the existing theoretical studies in economics analyze organizations in relation to “the firm” and mostly focus on distinguishing between firms and markets, they don’t propose the sufficient variety that can explain the observed organizational forms. This paper attempts to re-conceptualize the organizational forms in business by studying the necessary coordination mechanisms related to knowledge and motivational dynamics of intra-organizational relationships. Acknowledging also the role of power distribution among the actors, organizational forms are specified as different combinations of these mechanisms. Business organizations are essentially loci for interactions between economic actors during economic activities. In view of the fact that today knowledge is the critical resource in the production of all goods and services, economic activities are mainly viewed as knowledge activities i.e. sharing, integrating and creating knowledge. Since these activities need to be regulated for efficiency, interacting actors should coordinate their actions with each other. More precisely, they need to adjust their collaboration degree according to the needs of knowledge activities given the characteristics of actors –absorption capacity–and the characteristics of “transacted” knowledge –codifiability, observability, teachability, complexity, systemic dependency, and newness–. Another dimension to consider is the fact that the economic actors involved in these interactions may behave in an opportunistic way and have potentially conflicting interests which would hinder the performance of their collective activities. If the actors have intrinsically aligned interests, they are already motivated to coordinate their productive efforts without questioning the intentions of the others. In this case the control mechanisms are fairly informal, and the interactions occur on equal ground. However, if the individual interests are conflicting, actors need some coordination mechanisms to solve these conflicts and to continue on with their interactions. Finally, the process of reaching agreement gives rise to power plays. As a result of power distribution, the institutions are put in place in order to extrinsically align actors’ interests. Hence, interactions during knowledge activities occur both in a technical division of labor referring to knowledge governance and in a social division of labor related to management of social conflicts and rivalries. Thus, coordination mechanisms in a business organization have to take into consideration the knowledge, motivational and power dynamics. In this sense, we attempt to define organizational forms based on these three dimensions.

---

* Yrd. Doç. Dr., Beykent Üniversitesi İİBF Uluslararası Lojistik ve Taşımacılık Bölümü,
aysecagli@beykent.edu.tr

Key Words: Organizational Form, Knowledge-Eased Economy, Cognitive Coordination, Motivational Coordination, Power Distribution.

JEL codes: D21, L22, L24

ORGANİZASYON FORMLARI: BİLGİ, MOTİVASYON VE GÜÇ DİNAMİKLERİ

Özet

Ekonomik faaliyetler farklı organizasyon formları dahilinde yürütülmektedir. Sanayi ekonomisi literatüründe varolan teorik çalışmalar, bu organizasyonları çoğunlukla “firma” ile ilişkilendirerek ve firma-piyasa ayrımına odaklanarak incelemeden, gözlemlenen organizasyon formlarının çeşitliliğini açıklayan tek bir çerçeve sunmamaktadır. Bu çalışma, organizasyon içindeki farklı dinamiklerin yarattığı koordinasyon gerekliliklerini öne çıkararak gözlemlenen bu çeşitliliğe kavramsal bir çerçeve sunma amacındadır. Organizasyon içi dinamiklere dair üç boyut incelenmektedir: (1) bilgi yaratımı ve transferi, (2) birimler arası çıkar çatışmaları, ve (3) birimler arası güç dağılımı. Günümüzde bilgi, ekonomik faaliyetlerde kullanılan kaynakların en önemlisi olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla ekonomik faaliyetler de temelinde bilgi faaliyetleri olarak ele alınmalıdır. Farklı ekonomik birimlerin kontrolünde olan bilgilerin paylaşımını, transferini ve yeni bilgilerin yaratımını içeren bilgi faaliyetleri etkinlik açısından düzenlenmelidir. Aktörler bu faaliyetler sırasında şekillenen ortak çalışmalarını, hem kendi özelliklerine göre –dışardan gelen bilgiyi emme kapasiteleri- hem de paylaşılan bilginin özelliklerine göre –kodlanmışlık, gözlemlenebilirlik, öğretilebilirlik, karmaşıklık, sisteme bağımlılık ve yenilik- eşgüdümlemelidir. Bu çalışmada, bilgiye dayalı ekonomi literatürü takip edilerek, bilgi yaratımı ve transferinin koordinasyonu, ortaya çıkan organizasyon formunun birinci ve en önemli bileşeni olarak ele alınmaktadır. Ancak bilişsel düzeydeki bu koordinasyon tek başına yeterli değildir. Zira ortak bir bilgi faaliyetinde çalışan ekonomik aktörler fırsatçı davranabilir ya da çıkar çatışması içerisine girebilirler. Eğer aktörlerin çıkarları kendiliğinden birbirleriyle çatışmıyorsa, bu aktörler birbirlerinin niyetlerini sorgulamadan ekonomik faaliyetler içindeki görevlerini eşgüdümlemeye hazır olurlar. Bu durumda ilişkilerin koordinasyonu güven esaslı gayri resmi kontrol mekanizmalarıyla sağlanabilir. Öte yandan, çıkarların çatışması durumunda, aktörler ekonomik faaliyetler içindeki görevlerini yerine getirmeden önce kendi haklarını korumak isteyeceklerdir. Bu da, ortak çalışmaya başlamadan önce bir anlaşmaya varmalarını ve aralarındaki ilişkileri resmî kural ve kanunlarla düzenlemelerini gerektirmektedir. Sonuç olarak, ekonomik faaliyetler sırasında ortaya çıkan organizasyonların şekillenmesinde, resmi ya da gayri resmi kurumlarla ekonomik aktörlerin çıkarlarının korunmasına yönelik koordinasyon mekanizmaları ikinci bir bileşen olarak karşımıza çıkmaktadır. En son bileşen de ekonomik birimler arası güç dağılımıyla ilişkilidir. Her ne zaman iki ya da daha fazla taraf arasında sözleşme ihtiyacı ortaya çıkarsa, güç oyunları da kendini gösterecektir. Her aktör kendi çıkarlarını koruyacak şekilde anlaşmayı düzenlemek isteyeceğinden, aktörler arasındaki güç dağılımı, ortaya çıkan koordinasyon mekanizmasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Özetlenecek olursa,

temelinde bilgi faaliyetleri olan bütün ekonomik faaliyetler üç boyutlu bir dinamik çerçevesinde sürdürülmektedir ve buna bağlı olarak ortaya çıkan organizasyonların formları da bu üçlü dinamiğe uygun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada da, farklı organizasyon formları, bu dinamiklerin gerektirdiği koordinasyon mekanizmalarının farklı bileşimleri olarak önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Organizasyon Formları, Bilgiye Dayalı Ekonomi, Bilişsel Koordinasyon, Motivasyonların Koordinasyonu, Güç Dağılımı.*

Introduction

Economic system hosts various forms of organization: markets, firms, sub-contracting agreements, strategic alliances, communities of practice, epistemic communities, etc. These organizational forms act as platforms for producing and exchanging goods and services between economic units of various sizes –individuals, groups of individuals or groups of groups–. The existing theoretical studies in economics analyze organizations in relation to “the firm” and “the boundaries of the firm” within “the theories of the firm” (Coase, 1937; Alchian-Demsetz, 1972; Williamson, 1975; Jensen-Meckling, 1976; Grossman-Hart, 1986; Foss, 1993, 1996; Kogut-Zander, 1996; Hart-Holmstrom, 2010; Aghion-Holden, 2011). While they are mostly focused on distinguishing between firms and markets, they don’t propose the sufficient variety that can explain the observed organizational forms. Furthermore, the term “firm” remains ambiguous in terms of organizational forms inasmuch as it may indicate a hierarchical form (as in vertically integrated Chandlerian firm) as well as a cooperative form (as in joint-ventures or consortiums) (Grandori, 2001). Avoiding the use of given structural alternatives, this paper aims to study “boundaries of business organizations”.

In view of the fact that today knowledge is the critical resource in the production of all goods and services (Teece, 1981; Nonaka, 1994; Grant, 1996; Cohendet et al., 2006), economic activities are mainly viewed as knowledge activities i.e. sharing, integrating and creating knowledge. Interactions appear among economic actors when they want to exchange their complementary resources with each other or put them into a common use in order to generate new resources or goods and services. Since these interactions need to be regulated for efficiency, these actors should coordinate their actions with each other. Another dimension to consider is the fact that the economic actors involved in these interactions may behave in an opportunistic way and have potentially conflicting interests which would hinder the performance of their collective activities (Foss, 1996). If the actors have intrinsically aligned interests, they are already motivated to coordinate their productive efforts without questioning the intentions of the others. In this case the control mechanisms are fairly informal, and the interactions occur on equal ground. However, if the individual interests are conflicting, actors need some coordination mechanisms to solve these conflicts and to continue on with their interactions (Ouchi, 1979; Dekker, 2004; Vlaar et al., 2007; Foss et al., 2010). The process of reaching agreement gives rise to power plays. As a result of power distribution, the

institutions are put in place in order to extrinsically align actors' interests. Hence, interactions during knowledge activities occur both in a technical division of labor referring to knowledge governance and in a social division of labor related to management of social conflicts and rivalries, as pointed out by (Poitou, 1991). Thus, coordination mechanisms in a business organization have to take into consideration the knowledge dynamics on the one hand and motivational dynamics on the other.

Following mainly behavioral and evolutionary theories of organizations (March-Simon, 1958; Cyert-March, 1963; Nelson-Winter, 1982; Poitou, 1991; Dosi-Marengo, 2007), this paper studies coordination mechanisms as common building blocks of all organizations. In order to define the relevant coordination mechanisms, organizational routines are considered a starting point. Routines are described as "regular and predictable behavioral patterns" (Nelson-Winter, 1982: 14). These behavioral patterns correspond in fact to coordination mechanisms. They may characterize production techniques, procedures, decision rules or policies. Studies exploring organizational routines underline two dimensions: cognitive and motivational (Cohendet-Llerena, 2003; Becker et al., 2005). While cognitive dimension of routines are required for problem solving within knowledge activities, motivational dimension refers to alignment of individuals' interests. Routines as "truces" are supposed to ensure some balance between the participants' interests. (Becker, 2004) argues in this line that implicit truces may exist between those giving and those executing orders as long as these orders are within the "zone of indifference" (Barnard, 1938). Establishing a zone of indifference means also reaching a compromise, which refers to the definition of organizations as coalitions of varying interests (Cyert-March, 1963). While routines are balancing individuals' varying interests, they provide to some extent a stable power distribution in organizations (Becker et al., 2005). Thus, routines as coordination mechanisms consider also power plays between the participants. Essentially, power plays are closely related to the motivational dimension of economic behaviors. When interests are intrinsically aligned within the organization, there is no reason for power struggles to exist. In such an organization, the power distribution will be horizontal. However, in case of conflicting interests, power struggles may appear while establishing the relevant extrinsic motivation system. So, power distribution must also be viewed as an important feature dictating the forms of business organizations.

This paper proposes to re-conceptualize the organizational forms in business by putting forward the necessary coordination mechanisms related to the cognitive and motivational dimensions of intra-organizational relationships. Acknowledging also the role of power distribution among the actors, organizational forms appear as different combinations of these mechanisms. In this sense, cognitive coordination mechanisms are discussed in Section 2. Then, motivational coordination mechanisms and power distribution within the organizations are examined respectively in Sections 3 and 4. Combining the insights gained within these sections, the paper attempts to propose taxonomy of organizational forms in Section 5. The paper concludes with a summary.

1. COORDINATING KNOWLEDGE GENERATION AND TRANSFER

Following the knowledge-based approaches, the need to produce (and not the need to align interests) is viewed in this paper as the principal reason leading to the emergence of business organizations. Actors interact in order to share, integrate or exchange their resources with the intention of achieving a specific outcome. During these interactions, coordination mechanisms are needed for synchronizing the efforts of these actors holding complementary assets. Assuming sufficiently aligned interests between actors (Nelson-Winter, 1982; Dosi-Marengo, 2007), the foremost purpose of coordination mechanisms appears as easing the knowledge transfer and integration between the actors (Foss-Mahoney, 2010).

Knowledge activities involving several actors require interactions of varying level of intensity. The intensity of interactions may be characterized by the physical proximity between actors, as well as the duration and the breadth of these interactions. Cognitive coordination mechanisms are defined as practices and instruments that maintain the interaction levels as required by the knowledge activities. These levels may vary on a continuum from tight to loose. Tight interactions refer to situations where actors collaborate in proximity, over a long period and by sharing a wide range of assets. Loose interactions indicate relationships between actors working at distance, by short encounters and with as few as possible assets to share. Here, we will show the relevant interaction levels for knowledge activities considering mainly two sets of factors. These factors are the actors' absorptive capacity (Cohen-Levinthal, 1990; Nooteboom, 2000; Nooteboom et al., 2007) and the characteristics of the knowledge assets to transfer or to integrate (Winter, 1987; Zander-Kogut, 1995; Grandori, 2001; Birkinshaw et al., 2002; Contractor-Ra, 2002).

Absorptive capacity is described as the ability to evaluate, to access and to assimilate outside knowledge (Cohen-Levinthal, 1990). This capacity depends closely on the prior knowledge held by the actors. The latter generate and accumulate knowledge and capabilities through learning processes (learning-by-doing, learning-by-using, learning-by-interacting). Given the varying duration and intensity of learning processes, actors develop different levels of absorptive capacity. Furthermore, in view of the fact that every actor specializes in specific activities, their absorptive capacity may differ depending upon the knowledge to absorb. Thus, actors do not have the same level of absorptive capacity for all the knowledge they want to access to. They need to put extra effort when the relevant outside knowledge is not covered by their own knowledge base. Proximity and long term contacts with the holder of the relevant knowledge are thus necessary. In this case, the relationships are characterized by tight interactions. Otherwise, if the recipient actors' knowledge base provides the necessary prior knowledge to understand, evaluate and assimilate the outside knowledge, relationships with the holder of the knowledge are less tight.

Another way of looking at the absorptive capacity of actors, especially in a situation involving a two-way knowledge transfer, is analyzing the cognitive distance between them (Nooteboom, 2000). The cognitive distance is described as the difference in cognitive functions of different actors. Simply put, cognitive function refers

to absorptive capacity. As Nooteboom (2000) indicates, bridging cognitive distance between two actors can be done by communication which can yield overlapping between absorptive capacities of these actors. So, the higher the cognitive distance is, the more these actors need communicating frequently and in proximity. If the cognitive distance is weak, the actors can understand each other easily, which indicates that they don't need tight interactions, the transfer may occur through in-distance communication means.

Furthermore, for a given cognitive distance between actors, the knowledge transfer may necessitate different levels of interaction depending on the characteristics of the relevant knowledge. The easier the knowledge transfer between two actors, the looser the interactions are between them. Here, we analyze contributions of different scholars in order to identify the dimensions of knowledge assets in terms of the ease of their transfer. The first taxonomy is suggested by Winter (1987) who identifies four dimensions of knowledge assets: (1) tacit / articulate; (2) observable in use / not observable; (3) complex / simple; (4) dependent (element in a system) / independent. Following Winter taxonomy, Zander-Kogut (1995) propose five constructs by which to characterize knowledge assets: (1) codifiability; (2) teachability; (3) complexity; (4) system dependence; (5) product observability. The first characteristic in both of the taxonomies refers to the basic distinction between tacit vs. codified knowledge. This distinction derives mainly from the difference between knowing and communicating. As (Polanyi, 1958) suggests, "we know more than we can tell". Hereof, Grandori (2001) considers "tacitness" as a component of a wider epistemic problem: the epistemic complexity. She describes the epistemic complexity as "the difficulty of observing phenomena and diagnosing cause-effect relations" and "the difficulty in constructing valid and reliable knowledge" (ibid:392). In this sense, "observability" and "teachability" can also be regarded as aspects of this epistemic problem. Moreover, Grandori (2001) defines another component of knowledge-complexity: the computational complexity referring to the number of elements and symbols making up the relevant knowledge. This characteristic corresponds in fact to the "complexity" dimension in Winter and Zander-Kogut taxonomies. Indeed, Zander-Kogut, (1995:82) define complexity as "the number of distinctive skills, or competencies, embraced by an entity or activity". Furthermore, as a fifth dimension in our list, "system dependence" refers to the extent to which the relevant knowledge is a function of a system or context. The more the knowledge is system dependent, the more the transfer of the knowledge in question requires the transfer of other components of the system in which the latter is embedded.

Finally, Simonin (1999) introduces the notion of "knowledge ambiguity" based on some of the aforementioned characteristics of knowledge and some other. More precisely, knowledge ambiguity is affected by tacitness, specificity, partner protectiveness, cultural distance, and organizational distance between actors. Here, "specificity" refers to Transaction Cost Economics' asset specificity notion (Williamson, 1975). Indeed, specificity may hinder knowledge transfer, especially when the relevant knowledge is acquired through learning by doing or learning by using,

and remains “sticky” to the locus of knowledge generation (Von Hippel, 1994). While “partner protectiveness” doesn’t appear as a purely cognitive feature, but rather as a motivational issue, “cultural distance” and “organizational distance” relate to “cognitive distance” between actors.

Table 1. Cognitive coordination level based on the characteristics of knowledge and of actors

Necessary level of interaction		
Loose		Tight
Characteristics of the actors		
High	Absorptive Capacity	Low
Low	Cultural Distance	High
Low	Organizational Distance	High
Low	Cognitive Distance	High
Characteristics of the knowledge to be transferred and/or integrated		
Articulate-Explicit	Codifiability	Tacit-Not Codifiable
Observable	Observability	Not observable
Teachable	Teachability	Not teachable
Simple	(Computational) Complexity	Complex
Independent	System dependence	Dependent
Generic	Specificity	Specific
Unambiguous	Ambiguity	Ambiguous

Table 1 summarizes factors related to the characteristics of the actors, and those related solely to the knowledge to be transferred and / or integrated. Depending on these factors, knowledge activities require interactions of varying level of intensity between participants. The cognitive coordination mechanisms refer to the practices and instruments which maintain the necessary level of interaction. While tight interactions are ensured by collaboration in proximity over a long period with the share of wide range of assets, loose interactions can be easily secured between actors working at distance, by short encounters and with as few as possible assets to share.

Cognitive coordination refers only to a single dimension of organization dynamics. However, the actors involved in knowledge activities cannot be characterized only by their knowledge bases or absorptive capacities. They are also human beings with ambitions, motivations, and interests, thus more than intelligent machines. Motivational facet of organizational dynamics is analyzed in the following Section with regards to conflicts of interest between these actors.

2.COORDINATING MOTIVATIONS AND INTERESTS

Depending upon the characteristics of the actors and the knowledge to be transferred and/or to be integrated, the relationships are characterized by tight or loose

interactions. However, nature and level of their motivation regarding these activities may differ. Indeed, actors may be intrinsically motivated to work together, if this activity satisfies directly their needs (Osterloh-Frey, 2000). Otherwise, they may need to be extrinsically motivated by indirect means like monetary compensation. Hence, interactions between collaborating actors need to be regulated depending on the nature of their motivation. In this regard, right incentive systems and interest alignment mechanisms would help actors to concentrate their efforts on value creating activities instead of on conflicts of interests. These mechanisms refer basically to institutions which determine “the rules of the game” (North, 1990). These “rules” as institutional structures are governance and control mechanisms and may also contribute to trust building between interacting actors (Bachmann-Inkpen, 2011). Institutions have different degrees of formality depending on the modes of interest alignment.

In case of intrinsically aligned interests, the relationships can be regulated by social control, reputation and shared norms. Economic actors are intrinsically motivated to act in compliance with these informal control mechanisms, as long as their personal interests don't push them to do otherwise (Ouchi, 1979; Dekker, 2004; Vlaar et al., 2007; Foss et al., 2010). However, if interests are not intrinsically aligned, confrontation of individual interests may cause conflicts. So, these interests have to be extrinsically aligned. In other words, they need to reach agreement and meet in a “zone of indifference” (Barnard, 1938; Simon, 1947) protected by control mechanisms. The more the conflicts are serious, the more the actors need to assure each other by formal mechanisms. This agreement bears upon the actors' behaviors during the value creating activities, which also covers the issues about repartitioning the work and the outcomes. They need to put in place some formal control mechanisms that consist of contractual obligations and that help them maintaining the agreement.

The governance and control mechanisms regulating the relationships refer to the notion of “institution” in the sense of North (1990). Institutions are described as “rules of the game” that constrain and shape human interactions. They can be informal –as in social control, shared norms and codes of behavior – or formal – such as written rules, contracts etc. –. As implementing formal institutions demand time and deliberate effort of actors, the latter would avoid as long as possible to create and put in place formal institutions. On the other hand, informal institutions emerge throughout prior experiences, and they are readily used in human interactions. So, we suggest that unless the formal institutions are absolutely necessary for the performance of knowledge activities like in case of conflicting interests, informal institutions would be preferred as the main governance and control mechanisms. Indeed, informal mechanisms such as shared norms and formal control mechanisms such as written contracts are considered substitutes up to a certain degree. Both mechanisms reduce uncertainty and increase predictability of actors' future behaviors (Das-Teng, 2001; Inkpen-Currall, 2004; Vlaar et al., 2007).

3. POWER DISTRIBUTION

Actors interacting to achieve a specific outcome may have different motivations and potentially conflicting interests. When implementation of formal institutions becomes unavoidable, an important question appears: “whose interests are to be served, and who is to control and initiate organizational activities” (Pfeffer-Salancik, 1977:19). In other words, the rules, or more generally the institutions, which are used to align interests, express also power relations (Favereau, 1994). When implementing formal institutions that define and control actors’ behaviors, power struggles are natural outcome of this process. In the end, the formal institutions are set as a result of the negotiation processes. Degree of power exerted by each actor turns out to be important during these processes. That’s why we are particularly interested in factors influencing actors’ power.

Power is described as the capacity of influencing the actions of others (French-Raven, 1959). Power is also the ability of an actor to take or not take actions that are desired by others (Salancik-Pfeffer, 1977). Thus, power is always exerted in two ways: power and counter-power. The point of equilibrium determines the final distribution of power in an organization. The literature on power distinguishes mainly two categories of sources: personal and structural (French-Raven, 1959; Salancik-Pfeffer, 1977; Ibarra, 1993). Personal sources refer to expertise and knowledge bases of the actors, whereas structural sources refer to the position of actors within the group. Concerning the latter, (Ibarra, 1993) distinguishes furthermore formal and informal structural sources. More precisely, formal structural sources relate to the hierarchical power based on “authority of sanctions” (Simon, 1947), and informal structural sources refer to the notion of network centrality, which assures a high degree of access to and control over resources within the network, and thus, provides a strategic position to actors (March-Simon, 1958). Similarly, Burt (2000) develops the term “social capital” to explain the advantages of actors who are well connected within networks.

Formal power can be found within an official top-down relationships system, i.e. a hierarchy. We suggest here that, in a general sense, formal structural sources of power can be related to the size of actors, i.e. their financial capacity or the number of people working under their command. On the other hand, informal structural sources are not necessarily related to the position of the actors within a hierarchy. They refer rather to the number of people that actors can reach no matter of these people’s positioning within the society. As for the personal sources, they are closely linked to the ambiguity of actors’ knowledge bases. In other words, the more difficult to transfer the relevant expertise, the higher is the power obtained from personal sources.

In sum, power exerted by an actor may be composed of different degrees of different sources. An actor may have a superior formal power over other actors. But other actors from lower status may exert counter-power based on their specific expertise. A power balance is restored as a result of these power plays and formal institutions are put in place in order to maintain this balance.

4.A NEW TAXONOMY OF ORGANIZATIONAL FORMS

Organizational forms can be seen as combinations of coordination mechanisms which are implemented to support economic activities. Cognitive coordination mechanisms are considered with regard to whether the knowledge activities (transfer, integration) require loose or tight interactions between actors. Here, cognitive coordination level is the primary dimension used to differentiate organizational forms. However it doesn't allow us to distinguish clearly all possible organizational forms. For instance, the communities of practice, market-based forms or traditional subcontracting are all characterized by loose interactions during knowledge activities, whereas the governance and control mechanisms are considerably different for these three organizational forms. Therefore motivational and power dynamics have to be taken into account in order to differentiate these forms of organization. Power struggles appear to have important implications only if formal institutions are to be put in place. The formal institutions concretize, in a way, the power distribution for a certain amount of time. Hereof, the difference between communities of practice and market-based organizational forms becomes clearer. Interactions in communities of practice –or more generally in all knowledge communities (Co-hendet et al., 2006) – are coordinated by informally shared norms and values. The market-based relations are, on the other hand, more precisely defined by explicit rules. While both of these forms refer to loose interactions, the symmetrical power distribution becomes visible with implementation of formal institutions in case of market-based relations.

The taxonomy of organizational forms proposed here takes into account collaboration level between actors, formality level of institutions and power distribution (Table 2). It starts by distinguishing between organizations with loose and tight interactions. This distinction is made in Section 2 accordingly to the cognitive distance between actors and the characteristics of knowledge to be transferred, shared or integrated. Then another distinction is defined in relation to the formality level of institutions which regulate and control the economic actors' behaviors. As discussed in Section 3, the more incompatible are the actors' interests, the more formal institutions are employed within organizations. Finally more formal institutions are put in place, more visible the power distribution within organizations becomes, as presented in Section 4.

Table 2. A new taxonomy of organizational forms

			Cognitive coordination	
			Loose collaboration	Tight collaboration
Motivational coordination	Informal institutions	Power distribution insignificant	Communities of practices	Epistemic communities
			"Knowledge communities"	
	Formal institutions	Symmetrical power distribution	Market-based relations	Strategic alliances, Joint-venture
		Asymmetrical power distribution	Traditional subcontracting	Hierarchy-based relations

In case of loose collaboration, organizational form to be adopted depends on the nature of alignment of interests and the power plays between the actors. Hence, we may observe traditional subcontracting, market-based relations or communities of practice. In fact, we may consider all of these forms as subcategories of communities of practice, but here we use the term "communities of practice" to emphasize the informal dynamics of inter-actors relationships.

If interests are intrinsically aligned, no formal institutions are necessary in order to govern and control the activities. So, as the interactions are rather coordinated by social control (reputation, norms...), the power distribution appears insignificant. In fact, the power distribution appears rather symmetrical between the constituent members of organizations. This particular combination of coordination mechanisms indicates "communities of practice" which are defined by a common interest in specific tasks, activities, or practices (Brown-Duguid, 1991). In such organizations, actors are qualified with more or less similar skills and knowledge bases. Thus, the cognitive distance is very weak, which allows these actors to interact by loose connections.

When individual interests are not intrinsically aligned, actors need to reach agreement and to assure themselves that they are not going to act at each other's expenses. Thus, as formal institutions are to be put in place, power distribution becomes important. If while reaching agreement, actors exert same amounts of power to each other, the final balance indicates symmetrical power distribution. We may consider market transactions as an example of such case. More explicit examples would be "off-the-shelf" exchanges or patenting and licensing systems. On the other hand, if one of the actors exerts more power than others, this actor is then in the position of influencing the actions of the others. He/she can define explicitly the tasks to be fulfilled by them. Traditional subcontracting agreements are examples of this kind of interactions. This type of agreement is characterized by one-way transfer of explicit knowledge from the prime contractor to the subcontractor. The former passes to the latter only the specifications regarding the characteristics of a product –size, geometry, materials...– and also manufacturing

details. Here, transferred knowledge is thus explicit and independent. As the prime contractor is both the original holder of this knowledge and the commanding actor, he/she can exert power based on both his/her expertise and formal positioning vis-à-vis the subcontractor.

When knowledge activities require close interactions, we may observe epistemic communities, joint-ventures, strategic alliances, consortiums or hierarchical firm-like organizations. If collaborating actors have intrinsically aligned interests, they coordinate their activities and relationships by shared norms and principles. We may find this type of interactions within epistemic communities. (Cowan et al., 2000:234) define epistemic communities as “small working groups, comprise knowledge-creating agents who are engaged on a mutually recognized subset of questions, and who (at the very least) accept some commonly understood procedural authority as essential to the success of their collective activities”. The procedural authority mentioned by authors refers actually to shared norms and principles that regulate the relationships. In these communities, actors deal mainly with innovative activities requiring heterogeneous resources. As Nooteboom (2000) points out; in order to introduce the most radical innovations, there should be some cognitive distance between the actors, which would in return require tight interactions.

In case of conflicts of interests, if one actor stands out as more “powerful” than others, the interactions tend to be hierarchically coordinated. Hiring a highly qualified person or acquiring a successfully innovative SME are examples of hierarchy-based relations. If the power is more or less symmetrically distributed, the rules and regulations reflect also this power distribution. For example, within joint-ventures or strategic alliances, levels of actors’ participation may differ, which is reflected by the equity levels of participants. These organizational forms are examples of long-term agreements that recognize contributions of each actor to the economic activity.

Conclusion

This paper presents an attempt to reconstruct from zero an enriched version of “structural alternatives” of organizations without restricting ourselves to given “structural alternatives”, i.e. firm, market, and hybrid forms. More precisely, different hybrid forms are described as different combinations of coordination mechanisms. In this attempt, the main goal is to describe the organizational dynamics in a realistic way. In order to do that, this paper tries to bridge the two antagonist perspectives: incentive-view and problem-solving view (Dosi-Marengo, 2007), by putting the first stone on the problem-solving coast.

Considering coordination mechanisms as common building blocks of all organizations, this study starts by defining different facets of the coordination mechanisms put in place during economic activities. In this regard, cognitive and motivational dimensions of intra-organizational relationships are highlighted with the intention to discuss the necessary coordination mechanisms for efficient collective activities. While cognitive dynamics dictate whether the interactions should be loose or tight, motivational dynamics refer to the formality level of institutions and

power distribution between the interacting actors.

The organizational forms reviewed here represent only a few examples of real life organizations. Other examples can always be found accordingly to different combinations of cognitive and political coordination mechanisms. It is also important to keep in mind that while building the Table 2, only the extremities are considered. Yet, coordination mechanisms vary along a continuum between extremities. In fact, as Coriat-Dosi, (1998:111) point out; we can identify “a lot of different organizational arrangements on an ideal continuum between the Prussian army and a university department full of crazy scientists”. This paper attempts to determine the important breaking points on this continuum and to propose a new conception of organizational forms.

References

- AGHION, Philippe, and Richard HOLDEN. Incomplete Contracts and the Theory of the Firm: What Have We Learned over the Past 25 Years? *The Journal of Economic Perspectives* 25 (2): 181–197, 2011.
- ALCHIAN, Armen A., and Harold DEMSETZ. Production, Information Costs, and Economic Organization. *The American Economic Review* 62 (5): 777–795. 1972.
- BACHMANN, Reinhard, and Andrew C. INKPEN. Understanding Institutional-Based Trust Building Processes in Inter-Organizational Relationships. *Organization Studies* 32 (2): 281–301. 2011.
- BARNARD, Chester Irving. *The Functions of the Executive*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1938.
- BECKER, Markus C. 2004. Organizational Routines: A Review of the Literature. *Industrial and Corporate Change* 13 (4): 643–678.
- BECKER, Markus C., Nathalie Lazaric, Richard R. Nelson, and Sidney G. Winter. Applying Organizational Routines in Understanding Organizational Change. *Industrial and Corporate Change* 14 (5): 775–791. 2005.
- BIRKINSHAW, Julian, Robert NOBEL, and Jonas RIDDERSTRAALE.. Knowledge as a Contingency Variable: Do the Characteristics of Knowledge Predict Organization Structure? *Organization Science* 13 (3): 274–289. 2002
- BROWN, John Seely, and Paul DUGUID. Organizational Learning and Communities-of-Practice: Toward a Unified View of Working, Learning, and Innovation. *Organization Science* 2 (1): 40–57. 1991.
- BURT, Ronald S. The Network Structure of Social Capital. *Research in Organizational Behavior* 22: 345–423. 2000.
- COASE, Ronald H. The Nature of the Firm. *Economica* 4 (16): 386–405. 1937.
- COHENDET, Patrick, Olivier DUPOUËT, and Frédéric CREPLET. *La Gestion Des Connaissances: Firmes et Communautés de Savoir*. Paris: Editions Economica. 2006.
- COHENDET, Patrick, and Patrick LLERENA. Routines and Incentives: The Role of Communities in the Firm. *Industrial and Corporate Change* 12 (2): 271–297. 2003.

- COHEN, Wesley M., and Daniel A. LEVINTHAL. Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation. *Administrative Science Quarterly* 35 (1): 128–152. 1990.
- CONTRACTOR, Farok J., and Wonchan RA. How Knowledge Attributes Influence Alliance Governance Choices: A Theory Development Note. *Journal of International Management* 8 (1): 11–27. 2002.
- CORLAT, Benjamin, and Giovanni DOSI. Learning How to Govern and Learning How to Solve Problems: On the Co-Evolution of Competences, Conflicts and Organizational Routines. In *The Dynamic Firm: The Role of Technology, Strategy, Organization and Regions*, edited by Alfred Dupont Chandler, Peter Hagstrom, and Örjan Solvell, 103–133. New York: Oxford University Press. 1998.
- COWAN, Robin, Paul A. DAVID, and Dominique FORAY. The Explicit Economics of Knowledge Codification and Tacitness. *Industrial and Corporate Change* 9 (2): 211–253. 2000.
- CYERT, Richard M., and James G. MARCH. *A Behavioral Theory of the Firm*. Vol. 2. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. 1963.
- DAS, Tushar Kanti, and Bing-Sheng TENG. Trust, Control, and Risk in Strategic Alliances: An Integrated Framework. *Organization Studies* 22 (2): 251–283. 2001.
- DEKKER, Henri C. Control of Inter-Organizational Relationships: Evidence on Appropriation Concerns and Coordination Requirements. *Accounting, Organizations and Society* 29 (1): 27–49. 2004.
- DOSI, Giovanni, and Luigi MARENGO. Perspective—On the Evolutionary and Behavioral Theories of Organizations: A Tentative Roadmap. *Organization Science* 18 (3): 491–502. 2007.
- FAVEREAU, Olivier. Trois Thèses de Jean-Daniel Reynaud Sur L'économie Des Règles. In *Variations Autour de La Régulation Sociale. Hommage À Jean-Daniel Reynaud*, 173–182. Paris: Presses de l'École Normale Supérieure. 1994.
- FOSS, Nicolai J. Theories of the Firm: Contractual and Competence Perspectives. *Journal of Evolutionary Economics* 3 (2): 127–144. 1993.
- FOSS, Nicolai J. More Critical Comments on Knowledge-Based Theories of the Firm. *Organization Science* 7 (5): 519–523. 1996.
- FOSS, Nicolai J., Kenneth HUSTED, and Snejina MICHAILOVA. Governing Knowledge Sharing in Organizations: Levels of Analysis, Governance Mechanisms, and Research Directions. *Journal of Management Studies* 47 (3): 455–482. 2010.
- FOSS, Nicolai J., and Joseph T. MAHONEY. Exploring Knowledge Governance. *International Journal of Strategic Change Management* 2 (2): 93–101. 2010.
- FRENCH, John R. P., and Bertram RAVEN. The Bases of Social Power. In *Studies in Social Power*, edited by Dorwin Cartwright, 150–167. Ann Arbor: University of Michigan Press. 1959.
- GRANDORI, Anna. Neither Hierarchy nor Identity: Knowledge-Governance Mechanisms and the Theory of the Firm. *Journal of Management and Governance* 5 (3-4): 381–399. 2001.
- GRANT, Robert M. Toward a Knowledge-Based Theory of the Firm. *Strategic Management*

Journal 17 (S2): 109–122. 1996.

- GROSSMAN, Sanford J., and Oliver D. HART. The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration. *The Journal of Political Economy* 94 (4): 691–719. 1986.
- HART, Oliver, and Bengt HOLMSTROM. A Theory of Firm Scope. *The Quarterly Journal of Economics* 125 (2): 483–513. 2010.
- IBARRA, Herminia. Network Centrality, Power, and Innovation Involvement: Determinants of Technical and Administrative Roles. *Academy of Management Journal* 36 (3): 471–501. 1993.
- INKPEN, Andrew C., and Steven C. CURRALL. The Coevolution of Trust, Control, and Learning in Joint Ventures. *Organization Science* 15 (5): 586–599. 2004.
- JENSEN, Michael C., and William H. MECKLING. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure. *Journal of Financial Economics* 3 (4): 305–360. 1976.
- KOGUT, Bruce, and Udo ZANDER. What Firms Do? Coordination, Identity, and Learning. *Organization Science* 7 (5): 502–518. 1996.
- MARCH, James G., and Herbert Alexander Simon. *Organizations*. New York: Wiley. 1958.
- NELSON, R. R., and S. G. WINTER. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1982.
- NONAKA, Ikujiro. A Dynamic Theory of Organizational Knowledge Creation. *Organization Science* 5 (1): 14–37. 1994.
- NOOTEBOOM, Bart. Learning by Interaction: Absorptive Capacity, Cognitive Distance and Governance. *Journal of Management and Governance* 4 (1-2): 69–92. 2000.
- NOOTEBOOM, Bart, Wim Van HAVERBEKE, Geert DUYSTERS, Victor GILSING, and Ad Van DEN OORD. Optimal Cognitive Distance and Absorptive Capacity. *Research Policy* 36 (7): 1016–1034. 2007.
- NORTH, Douglas C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge, England: Cambridge University Press. 1990.
- OSTERLOH, Margit, and Bruno S. FREY. Motivation, Knowledge Transfer, and Organizational Forms. *Organization Science* 11 (5): 538–550. 2000.
- OUCHI, William G. A Conceptual Framework for the Design of Organizational Control Mechanisms. *Management Science* 25 (9): 833–848. 1979.
- PFEFFER, Jeffrey, and Gerald R. SALANCIK. Organization Design: The Case for a Coalition-Model of Organizations. *Organizational Dynamics* 6 (2): 15–29. 1977.
- POITOU, Jean-Pierre. *Sciences Cognitives et Forces Productives*. *La Pensée*, no. 282: 55–67. 1991.
- POLANYI, Michael. *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd. 1958.
- SALANCIK, G. R., and J. PFEFFER. Who Gets Power—and How They Hold on to It: A Strategic-Contingency Model of Power. *Organizational Dynamics* 5 (3): 2–21. 1977.

- SIMON, Herbert A. *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations*. New York: Free Press. 1947.
- SIMONIN, Bernard L. Ambiguity and the Process of Knowledge Transfer in Strategic Alliances. *Strategic Management Journal* 20 (7): 595–623. 1999.
- TEECE, David J. The Market for Know-How and the Efficient International Transfer of Technology. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 458 (1): 81–96. 1981.
- VLAAR, Paul WL, Frans AJ Van DEN BOSCH, and Henk W. VOLBERDA. On the Evolution of Trust, Distrust, and Formal Coordination and Control in Interorganizational Relationships toward an Integrative Framework. *Group & Organization Management* 32 (4): 407–428. 2007.
- VON HIPPEL, Eric. ‘Sticky Information’ and the Locus of Problem Solving: Implications for Innovation. *Management Science* 40 (4): 429–439. 1994.
- WILLIAMSON, Oliver E. *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*. New York: Free Press. 1975.
- WINTER, Sidney G.. Knowledge and Competence as Strategic Assets. In *The Competitive Challenge Strategies for Industrial Innovation and Renewal*, 159–184. Cambridge, MA: Ballinger Publishing Company. 1987
- ZANDER, Udo, and Bruce KOGUT. Knowledge and the Speed of the Transfer and Imitation of Organizational Capabilities: An Empirical Test. *Organization Science* 6 (1): 76–92. 1995.

KÜRESELLEŞME VE EĞİTİM: “HOMO ECONOMICUS” EĞİTİM ANLAYIŞININ DÖNÜŞÜMÜ

Ömer Faruk CANTEKİN*

Özet

Küreselleşme, günümüzde Batı dışı dünya için küresel kapitalist piyasaların ihtiyaçları doğrultusunda ve neoliberal toplum anlayışına uygun olarak, Batılı ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal biçimlerin yaygınlaşması olarak ortaya çıkmaktadır. Hem siyasal hem de kurumsal düzeyde eğitim bu akımdan etkilenmektedir. Küresel ve bölgesel aktörlerin eğitim kurumlarından bekledikleri, küresel kapitalist ekonominin ihtiyaçlarını karşılamak için “homo economicus”u yetiştirmesidir. Diğer yandan, bugün ulus-devletin egemenlik yapısı sarsılmış güç paylaşımı kural haline gelmiştir. Eğitim politikasının ve planlamasının yapılmasında ülkeler küresel güçleri hesaba katmak zorunda kalmaktadırlar. Yerel düzeyde, eğitimin amaçları yerel değerlerden uzaklaşarak yerel kültürlerin yok olması pahasına küresel bir içerik kazanmaktadır. Yarım yüzyıldan fazla bir zamandır Batılı eğitim politikaları ve uygulamaları Türkiye’ye aktarılmakta ve dayatılmaktadır, ancak bu yaklaşım Türk Eğitim Sistemi için karmaşadan başka bir şey getirmemiştir. Dolayısıyla, Türkiye eğitimde “homo economicus” yetiştirmeyi mi hedefleyecek yoksa kendi toplumu ve dünya için nasıl bir insan yetiştireceğinin arayışına mı girecektir sorusuyla karşı karşıyadır. Bu çalışmada, küreselleşme bağlamında oluşan neoliberal toplum düşüncesine dayalı eğitim anlayışı, değişen işlevleri açısından ulus-devlet ve ulusötesi yapılar ve eğitim üzerindeki etkileri eleştirel bir biçimde ele alınmıştır. Ayrıca, küreselleşmenin Türkiye’ye etkisi eğitim üzerinden değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, neoliberal anlayışın insan tipi olan “homo economicus”un dayandığı varsayımlar ve özellikleri Türk-İslam medeniyeti ve Batı medeniyeti farkları açısından incelendiğinde Türk Eğitim Sistemi için bu modelin uyumsuz olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Homo Economicus, Türk Eğitim Sistemi, Eğitim Politikaları.

GLOBALIZATION AND EDUCATION: TRANSFORMATION OF THE “HOMO ECONOMICUS” MODEL IN EDUCATION

Abstract

Globalization today emerges as the spread of the economic, social, cultural and political institutions for the non-western world, in line with the needs of the global capitalist markets and in the form of neoliberal understanding of society. Education both

*Dr., Gazi Üniversitesi, Akademik Yazma Uygulama ve Araştırma Merkezi, farukcantekin@gmail.com.

at the political and at the organizational levels is influenced by this trend. Educational institutions are expected by global and regional actors to train “homo economicus” to meet the needs of global capitalist economy. On the other hand, with the shaken sovereignty structure of the nation-state, power-sharing is the rule today. Countries need to consider global forces in their policy-making and planning in education. At the local level, aims of education seem to globalize, deviating from cultural values, to the detriment of the local cultures. Westernist educational policies and practices have been transferred and dictated to Turkey for more than half a century, but this has brought nothing but confusion for the education system in Turkey. Therefore, Turkey now faces the challenge in education of whether to aim for “homo economicus” or to find out what type of people it needs to educate for the country and the world. This study critically examines the neoliberal understanding of education in the context of globalization, nation-state and its changing roles, transnational structures, and their effects on education. In addition, the effects of globalization on Turkey are explored with reference to education. Therefore, considering the characteristics of “homo economicus,” the idealized individual of the neoliberal worldview, it is thought that such a model is not tailored for the needs of the Turkish Education System due to the differences between the Western and Turkish-Islamic civilizations.

Key Words: *Globalization, Homo Economicus, Turkish Education System, Education Policies.*

Giriş

Küreselleşme günümüzde Batı dışı toplumlar için ağırlıklı olarak Batı'nın kendi gelişim süreçleri içinde ürettiği sosyal, siyasal ve ekonomik kurumların ve uygulamaların bağlamından kopuk bir biçimde kopyalanarak alınıp uygulanması ya da uygulanmak zorunda bırakılması biçiminde tezahür etmektedir. Küreselleşme bu açıdan yerel olanın oldukça zarar gördüğü hatta kimi kültürel formların eridiği bir süreçtir. Diğer toplumsal kurumların ekonomi ekseninde şekillendiği bir toplum anlayışına dayanan küresel kültürün ideolojik yapısı neoliberalizm tarafından temsil edilmektedir. Devletin işlevsel olarak ciddi dönüşüm geçirerek küçülmesini öngören bu anlayış, eğitimi metalaştırmakta ve eğitimden küresel kapitalist işleyişin ihtiyaç duyduğu işgücünü yetiştirmesini beklemektedir. Neoliberal anlayışın hedeflediği insan tipi “homo economicus” adıyla ifadesini bulmaktadır.

Egemenliğini uluslararası aktörlerle paylaşmak zorunda kalan ulus-devlet yapıları artık eğitim politikalarını belirlemede yalnız değildir. Dünya Bankası, IMF gibi küresel aktörlerin yanı sıra Avrupa Birliği de bölgesel olarak eğitime yön vermede etkin oluşumlar haline gelmiştir. Türk Eğitimi felsefesi, amaçları, politikası ve uygulanan yöntemler açısından bu süreçte edilgen bir konumda kalmış ve tarihi, kültürel ve sosyal süreçlerine uygun bir eğitim sistemi ve yapısını kuramamıştır. Dolayısıyla, yetiştirdiği insan tipi küreselleşmenin dayattığı insan tipi ekseninde seyretmektedir. Bu açıdan “homo economicus” eğitim anlayışının sorgulanması son derece önem arz etmektedir. Bu çalışmada, küreselleşme bağlamında oluşan eğitim anlayışı, “homo economicus” eğitim anlayışının dayandığı varsayımlar ve

hedeflenen bu insan tipinin özellikleri Türk-İslam medeniyeti ve Batı medeniyeti farkını da göz önünde bulundurarak eleştirel bir biçimde ele alınmıştır.

1. KÜRESELLEŞME: TANIM VE YAKLAŞIMLAR

Küreselleşme kavramının genel geçer bir tanımı üzerinden hareket etmek birkaç açıdan zordur. Birincisi, kavram hem süreç hem de bu süreç sonunda ortaya çıkan bağlama gönderme yaparak tanımlanabilmektedir (Steger, 2005:13). İkincisi, tanımlarda farklılaşma kaynağı olabilecek "örtük / gizli gündemler" in varlığıdır. Kişinin siyasi ideolojisi, coğrafi konumu, toplumsal statüsü, kültürel, dini ve etnik kökeni (Al-Rodhan, 2009: 3), kendi sosyalleşme sürecinde oluşturduğu tarih, bilgi, dünya, var oluş gibi alanlardaki bilinci, küreselleşme kavramının okunma ve yorumlanma biçimini etkilemektedir. Üçüncüsü, kavramla ilgili tutumu şekillendiren önemli noktalardan biri kişinin kendini bu sürecin "kazananlarından mı yoksa kaybedenlerinden mi" (Ritzer, 2003: 190) olarak gördüğüdür. Dördüncüsü, küreselleşme pekçok akademik disiplini, toplumu ve kültürü ilgilendirdiği için, ortaya ekonomik, sosyal ve siyasi bir dizi farklı bakış açısı çıkmaktadır (Al-Rodhan, 2009:3). Beşincisi, kavram doğası itibariyle geniş ölçekte olmakta olan sosyal olayları ifade etmek için kullanıldığından tek, sabit, doğru ve her bağlama uygun gelebilecek nitelikte bir içerik ve tanıma sahip olması beklenmemelidir. Bu nedenlerden dolayı konuya girmeden önce küreselleşme literatüründe kavramın içinin nasıl doldurulduğu önem arz etmektedir. Zira Türkiye toplumunun içinde bulunduğu tarihsel, sosyal, coğrafi ve kültürel konumdan hareketle eğitim özelinde küreselleşmeden ne anlaşıldığının anlaşılması bu şekilde bir anlam kazanacaktır.

Siyasi ve sosyal alanlarla içiçe olan küreselleşme, yapılan çözümlenelerde, kapitalizm, ekonomik büyüme, sosyo-kültürel etkileşim, sömürü ve ahlak kavramları ile birlikte değerlendirilmektedir. Küreselleşme, "küresel iş bölümü ile birbirine bağlanmış kapitalist dünya ekonomisinin zaferi" olarak ele alınırken (Wallerstein, 1974. Aktaran: Holton, 1998: 11), "uluslararası akademik camianın da desteğiyle kapitalizmin ihtiyaçlarını karşılamak için ortaya konulmuş ideolojik bir yapı" olarak da görülmektedir (Steingard & Fitzgibbons, 1995. Aktaran: Kelly, 1999: 383). Ekonomik anlamda küreselleşme, ulusal ve bölgesel siyasi sınırlar arasında gerçekleşen hızlı büyüme ve ekonomik faaliyet olarak görülmekte (Oman, 1996: 5) ve teknolojinin de yaygın olarak kullanılmasıyla birlikte uluslararası hizmet ve mal dolaşımı hacminin artması ve ülkelerin ekonomik olarak birbirlerine bağımlı hale gelmelerini de ifade etmektedir (IMF, 1997: 45). Sosyo-kültürel olarak küreselleşme, yerel olayların çok uzakta yer alan başka olaylar tarafından şekillendirildiği ve birbirinden uzakta bulunan yerel kültürleri birbirine bağlayan dünya çapında bir sosyal ilişki yoğunlaşması biçiminde görülebilir (Giddens, 1990: 64). Bu yoğun süreç tek boyutlu olmadığı gibi tek bir yönde de ilerlememektedir. Bir yerde "dayanışma" oluştururken bir başka yerde tam tersi "parçalanma" meydana getirebilmektedir. (Giddens, 1996. Aktaran: Findlay, 2000: 169). Küreselleşmeyi biçim değiştirmiş yeni bir sömürü projesi olarak görmek de mümkün: "Biz Üçüncü Dünya'dakiler için küreselleşme, birkaç yüzyıldır sömürgecilik olarak adlandırılan şeydir" (Khor, 1995. Aktaran: Baylis & Smith, 1999: 15). Bu görüşe göre, küreselleşme, "hesap vermeyen

siyasi ve ekonomik elit kitle” tarafından dünya kaynaklarının serbestçe yönetilmesi anlamına gelmektedir (McMichael, 2000: 348). Aynı zamanda küreselleşme, Avrupa kültürünün sömürgecilik ve kültürel taklit yoluyla yayılmasının bir sonucudur (Waters, 2001: 6). Tüm bu ekonomik ve kültürel faaliyetlerin gerçekleştiği küreselleşme olayı bir ideoloji olarak değerlendirildiğinde bu ideolojinin “etik ya da ahlaki” herhangi bir sınır tanımadığını da belirtmek gerekir (Ritchie, 1996).

Küreselleşmenin tarihinin çok gerilere gittiğini düşünenlere karşın, bu olgunun “yepyeni bir tarihsel gerçekliği” ifade ettiğini düşünenler de vardır. Yeni olduğunu düşünenler iyimserler ve gerçekçiler olarak ikiye ayrılmakta, “küreselleşmenin demokratikleştirme, özgür seyahat ve daha fazla refah gibi olanaklar sağladığını düşünenler” iyimser yaklaşımı, eşitsizlik, yoksulluk, çevre kirliliği vb. sorunlara vurgu yapanlar gerçekçi yaklaşımı temsil etmektedir (Çımrın, 2009: 196).

Küreselleşme, tüm yeni sistemleriyle küreselleşmiş ekonomi, küresel kültürel modeller, küresel siyasi süreçler ve yetki yapıları, daha önce görülmemiş düzeyde çok yönlü insan hareketliliği ve yeni toplumsal hiyerarşilerin, toplumsal eşitsizliklerin ve dünya çapında hâkimiyet ilişkilerinin varlığına işaret eden süreçler bütünü olarak da görülebilir. Bu süreçler, kurum ve kavramlarıyla modernitenin hızla dünya ölçeğinde yaygın hale gelmesini de beraberinde getirmektedir (Robinson, 2007: 125-138). Bu anlamda bakıldığında süreçte, özellikle 18. yüzyıl sonrası oluşan Batılı kültürel ve sosyal formların yaygınlaşması, yaygınlaştırılması ya da benimsenmesi söz konusu olmaktadır.

Küreselleşme olandan ziyade kurgulanan diskur olarak da ele alınmakta ve buna dayalı olarak da etkileme süreçleri oluşturulmaktadır. Bu açıdan küreselleşme “piyasaların ve teknolojilerin gerçek güçlerinin oluşturduğu bir girdi” biçiminde ele alınmamakta daha çok siyasi ve ekonomik kazanç amacıyla kimi grupların diğerlerine dayattığı söyleme dayalı yapıları, uygulamaları ve ideolojileri ifade eden bir “girdi” olarak görülmektedir (Walck & Bilimoria, 1995:3). Dolayısıyla küreselleşmenin karşı konulmaz bir süreç olduğu görüşü “gerçek dünyanın objektif tanımına dayalı buyurgan programın” küresel olarak yaygın bir kanaat haline gelmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Steger, 2005: 14). Bu kanaat, bilginin yönetilmesi ve yönlendirilmesiyle yaygınlaştırılmaktadır.

Küresel kapitalizmin uluslararası bir imparatorluk halini aldığı ve coğrafi, ekonomik ve siyasi sınır tanımamanın yanı sıra sosyal ve kültürel hayatın en ücra köşelerine ve daha da ileri giderek bireyin psikolojik ve biyolojik dünyasına kadar sızdığı ifade edilmektedir (Robinson, 2007: 131). Bu sızma ve neoliberalizmin kendini bir zihniyet olarak yerleştirme çabası “ekonomik olanla toplumsal olan arasında kopuş yaratma” biçimde tezahür etmektedir (Bourdieu, 2007:25. Aktaran: Şentürk, 2010: 86). Zaten küreselleşmeyle yaygınlaştırılan neoliberal anlayış doğası itibarıyla ekonomiye dayalı evrensel tek kültürcü bir anlayıştır. Bütün evrensellik iddialarının aslında, egemenlik arzusunun, tek bir akımın desteklenmesinin ve başkasının inkarının ifadesi (Durgun, 2010: 41) olduğu düşünüldüğünde, neoliberal yaşam anlayışının dayatıldığı küreselleşme sürecinin Batı dışındaki toplumlar için yıkıcı bir etkisi olduğu anlaşılır. Söz konusu etki küreselleştirici güçlerin özellikle ekonomik ve politik düzeyde dayatması biçiminde ya da Batı’nın ilerleme olarak

lanse edilen kazanımlarının Batı dışı toplumların aydınları tarafından kendi kültürlerine taşınması biçiminde tezahür etmektedir.

2. KÜRESELLEŞME VE EĞİTİM

Yerel toplumsal dinamikleri göz ardı ederek, kültürel anlamda yıkıcı bir biçimde tezahür eden küreselleşme önce diskur bazında, felsefe ve eğitim-öğretim uygulamaları alanlarında özgünlüğe zarar vermektedir. Eğitim felsefesi, "eğitimde uygulanan kavramlarla, ilkelerle, inançlarla ve tavırlarla" ilgilenir ve kişinin davranışlarına rehberlik eden bir zihniyet geliştirmesine etki eder. Sistemin yapısının çerçevesini oluştururken programın amaçlarına anlam kazandırır. Eğitim felsefesinde ortaya çıkacak bir belirsizlik (Doğan, 1997:33) eğitimin yönünün yitmesine neden olur. Bu bağlamda küreselleşmenin öncelikle yerel eğitim felsefelerinin oluşum süreçlerini olumsuz etkilediğinden söz edilebilir.

Neoliberal politikaların yaygın bir biçimde uygulanmasıyla birlikte, "ekonomik öncelikli davranan, geçmiş ya da geleceği düşünmeyen, anı yaşayan, toplumsal çıkarları düşünmeyen ve bilgi de dâhil her şeyi hızlıca tüketen bireyler yetişmektedir." Dolayısıyla, eğitimin amaçları farklılaşmaktadır. Küreselleşmenin etkisindeki eğitim sistemleri ve kurumları "bireyciliği ve tüketimi önemseyip bu felsefeyi gelecek nesillere aktaracak kişiler yetiştirme görevini üstlenmektedir" (Gönel ve Akçalı, 2007: 11. Aktaran: Çetin, 2015: 5). OECD Eğitim Araştırma ve Geliştirme Merkezi tarafından yapılan bir değerlendirmede "bilgi ekonomisine dayalı neoliberal rejimdeki belirgin çalışma yeterlikleri" vurgulanmaktadır. Söz konusu yeterlikler mevcut şirketlerin ekonomik organizasyonu açısından önemli görülmekte ve üç grupta değerlendirilmektedir: 1) kişiler arası beceriler: takım çalışması, ortak bir amaca yönelik olarak işbirliği içinde çalışabilme, liderlik yeterlikleri, 2) Kişisel beceriler: motivasyon ve tutum, öğrenme yeteneği, problem çözme becerisi, 3) Teknolojik ya da bilişime yönelik ve iletişimsel beceriler: meslektaşlarla ve müşterilerle etkili iletişim, analitik beceriler (OECD, 2001. Aktaran: Susar, 2014:2298). Kısaca ifade etmek gerekirse, "küresel rekabet için kalifiye iş gücü yetiştirin" (Dikkaya & Özyakışır, 2006: 165) mesajı eğitim hedefi olarak gösterilmektedir.

Genelde ekonomi-politik özelde eğitim bağlamında oluşturulan küreselleşme diskuru, "ortak eğitimsel uygulama ve eğitim politikalarının üretilmesinde son derece etkili" olmaktadır (Spring, 2008: 337). Neoliberal ekonomi politikalarının gölgesinde geliştirilen küreselleşme dilinin eğitimdeki temel kavramları arasında bilgi toplumu, eğitimde eşitlik, yaşam boyu öğrenme, bilgi ekonomisi ve teknolojileri, insan sermayesi gibi kavramlar sayılmaktadır (Sayılan, 2007: 44).

Öyle anlaşılıyor ki küreselleşme literatüründe yer alan bilgi türü "niteliklerin temsil ettiği" teknik ve iktisadi amaçlı bilgidir (Spring, 2008: 338). Buradan hareketle "bilgi ekonomisi (knowledge economy)" kavramı ortaya çıkmaktadır. Bir bakıma bilimsel olan bu bilgi "sermaye ile sürekli bir evlilik" içinde olan küreselleşmeyi getirmektedir (Sayar, 2001: 268). Sosyolojik toplum sınıflamalarında sosyal sistemin çözümlenmesinde "maddi üretim koşulları ve ona dayalı üretim ilişkileri" göz önünde bulundurulmaktadır. Bu nedenle, toplumun isimlendirilmesi

de “üretim en fazla katkı sağlayan” etkene göre yapılmaktadır. Küreselleşme süreci sanayi toplumunu geride bırakarak “bilgi toplumu” örgütlenmesinin toplumsal yapı olarak ortaya çıktığı bir süreç olmuştur. Bilgi toplumu, “bilgi temelinde biçimlenen ve teknolojinin itici bir gücü olarak gelişmesine katkı sağladığı yeni bir toplum biçimi”dir ve “en temel özelliği, bilgi merkezli ve teknoloji patentli üretim yapılanmasının olması ve söz konusu teknolojik bilginin yanı sıra her alanda (ekonomi, sağlık, siyaset, eğitim vs.) kullanılabilir olmasıdır.” Sanayi toplumunda daha çok sermaye ön plandayken, yeni toplum biçiminde sembolik değerler ve bilgi önemli olmakta ve “hammadde ve işgücü” geride bırakılmaktadır. Buna bağlı olarak da üretim sektörü yerini hizmetler sektörüne devretmiş olmaktadır. Bu ortamda artık bilgi bir “ekonomik değer ve kaynaktır” ve üretim biçimleri ve iş bölümü bilgi temelinde şekillenir (Dikkaya & Özyakışır, 2006: 152-155; Susar, 2014: 2295).

Bilgi toplumu içinde ve bilgi toplumu için yapılan eğitimin, sosyal bir amacı olacaktır. Değerlerden yoksun bir eğitim olmayacaktır; hiçbir eğitim sistemi böyle değildir (Drucker, 2000: 247). Ekonomi temelli Batılı neoliberal anlayışta, temel değer olarak maddi unsurların vurgulandığı görülmekte ve rekabet, sosyal statü kazanma, ekonomik kazanç ve maddi refah sağlama amaçlarının bilginin faydacı biçimlerde kullanılmasına yol açtığı düşünülmektedir. Diğer yandan, erişime açık olan bilginin üretim süreçleri, doğası, kimlerce ve hangi amaçlara yönelik olarak yönlendirildiği ayrıca sorgulanmalıdır. Bilimsel bilgi üretimi ve paylaşımı dünya çapında Batılı şirketlerce yapılmaktadır. Erişime açık olan bu bilgiye “gelişmekte olan” ülkelerce erişimin kolaylaştırılması amaçlanmaktadır (Ayrıntılı şirket bilgisi için bkz. Spring, 2008: 347). Bu bilgi kodlanarak elektronik ortama aktarılmış bilgidir. “Kodlanmış bilgi, herkese açık hale getirilmesi amaçlanarak, kaydı ve iletimi belli bir sistem kullanılarak bir ortama aktarılmış bilgidir. Oysa esas rekabet üstünlüğü yaratan bilgi, bilgisayarların taşımadığı, açıkça ortaya konmayan, know-how türünde, zımni, yani “örtük bilgi”dir. Örtük bilgiye erişim bugün eskisinden çok daha zor hale gelmiştir” (Göker, 2001:10).

Küreselleşme sürecinde tutulan bilgi türü, Batılı anlamda tarif edilen bilimsel süreçlerin kullanılması ile üretilmektedir. Stratejik bilgi (know-how bilgisi) ya da teknik bilgi bir yana, sosyal dünyayı açıklayan sosyal bilimler alanındaki bilgilerin güvenilirliği söz konusu süreçlerin çıktıları olup olmamakla ölçüldüğünden bu alanda ciddi bir Batı kültürel hegemonyasından söz edilebilir. Bu tür bilginin doğrudan transfer edilip uygulanmaya çalışılması Batı dışı toplumları kendileri için oluşturulmamış “dar teorik kalıpların” (Durgun, 2010: 41) içinde bocalamaya sürüklemektedir. Diğer yandan, bilişim teknolojileri ile her türlü (?) bilgiye ulaşma imkânı yakalayan insanı mevcut eğitim sistemi, ulaştığı bilgiyi kendi ve çevresi yararına bilinçli bir biçimde anlayıp, çözümleyip değerlendirebilecek bir insan olarak yetiştirmekte midir? Sözkonusu bilgi kim tarafından, hangi amaçla ve nasıl üretilip kullanıma sunulmaktadır? Öyle görünüyor ki gıda sektöründe yaşanan “junk food (insan vücuduna zararlı abur cubur yiyecek)”un popüler kılınması vasıtasıyla oluşan yemek kültürüne dayalı tüketim pazarı, internet ortamında bilgi üzerinden yapılmaktadır.

Küreselleşme ile birlikte eğitimin toplumsal anlamı ve dolayısıyla da eğitimin amacı ve işlevleri "toplumsal gereksinimler çerçevesinde bir kamusal hizmet olarak örgütlenmesinin ve sunulmasının koşulları değişmektedir" (Sayılan, 2007: 44). Öğretime indirgenmiş eğitimin içinde bulunduğu toplumla bağları kesilmekte (bağımsızlaştırılmakta) ve toplum için anlamsızlaşmaktadır. Eğitimde felsefi alan, amaçlar, hedefler ve öğretim süreçleri işletme mantığı içinde Batılı paket programlara teslim edilmektedir. Artık eğitimde de "McDonalddlaşma"dan söz edilebilir. (Robinson, 2007: 140). Zaten "eğitimin iş dünyasının ve piyasanın değişen bilgi ve beceri taleplerini karşılamak için rekabet temelinde yeniden yapılandırılması sonucu eğitim hakkı, fırsat eşitliği, toplumsal adalet, yurttaşlık ve demokrasi gibi eğitimin toplumsal işlevine yön veren nosyonlar gözden düşmüş, rekabet ve girişimcilik kültürü başat eğitsel paradigma haline gelmiştir" (Sayılan, 2007:45).

Küreselleşme sürecinde ortaya çıkan etkileşimde, ülkeler hem ekonomik hem siyasi hem de sosyal, kültürel ve teknolojik alt yapı açılarından değişimlerle karşılaşır ve sonuçta "değer yargılarında, insanların iletişim biçimlerinde, sosyal ilişkilerde, üretim ve tüketim anlayışlarında ve yaşam şekillerinde değişiklik olur" (Çetin, 2015: 4). Toplumsal bir kurum olarak eğitim, "bir toplumun sosyal mirası zenginleştirecek ve fizik dünyayı değiştirebilme özelliği taşıyan yetenekteki fertlere mevcut bilgi birikimini aktarmak için bilgi nakli yolu ile ve insandan insana meydana gelen etkileşimler" anlamına gelir (Topçu, 1998: 27). Eğitim, "öğretim ve terbiye"den oluşan bir bütün olarak ele alınabilir ve "insanın, içinde bulunduğu toplumun değer yargılarına ve ideallerine uygun olarak yetiştirilmesi" eğitim faaliyeti olarak görülebilir (Özakpınar, 2002: 162). Eğitimin önemli amaçları arasında "insanı kendine ve toplumuna değer katacak düzeye getirmek" ve "bir milletin geçmişiyile geleceği arasında sağlam köprüler oluşturmak" vardır (Sinanoğlu & Barut, 1997: 39). Ancak küreselleşme ile birlikte eğitim kavramının içeriği farklılaşmakta eğitim daha ziyade ekonomik anlamda yararılı beceri geliştirme faaliyeti olarak kurgulanmaktadır.

Küreselleşme literatürünün eğitim-öğretim konularını hemen içine alması ve hükümetlerin ve iş çevrelerinin okulların küresel ekonominin ihtiyaçlarına cevap verme gereğinden bahsetmeye başlamaları (Spring, 2008:331) küresel kapitalist ekonomiye yön verenler açısından eğitimin nasıl görüldüğünü net olarak ortaya koymaktadır. Küresel eğitim, "kültürel çoğulluk, uluslararası bağımlılık ve uluslararası ekonomik rekabet ile şekillenen bir dünyada yer alabilmek için temel oluşturan bilgiyi, yetenekleri ve davranışları geliştirmek" olarak görülmektedir (Çetin, 2015: 3). Zaten Avrupa Birliği eğitim alanında "eğitimden" ziyade "öğrenme"den söz edilir olmuştur (Sayılan, 2007: 47).

Yeni haliyle bilgi ve değişik teknolojilerin kullanılmaya başlanması, yeni yetişen nesillerin buna uygun becerilerle donatılmış olmasını gerekli hale getirmektedir. Dolayısıyla eğitim sisteminden bu yönde bir beklentiyi karşılaması istenmektedir (Balkar & Özgan, 2010: 3). Diğer yandan, teknolojinin sınıflarda ve ders ortamlarında kullanılmaya başlaması verilen eğitimin biçimini etkilemekte, yeni bir türde elektronik okur-yazarlığı gerekli kılmakta, eğitim-öğretim malzemeleri elektronik

ortamda hazırlanmakta ve sunulmaktadır (Chinnammai, 2005: 2). İnternet ve görüntülü konuşma sistemleri uzaktan eğitime yeni bir boyut kazandırmaktadır.

Sanal ortamda sağlanan öğretim ister istemez bilgiyi “aktarmanın” ve “almanın” üretken tabiatını bozmaktadır. Öğretmen ve öğrenci arasındaki duygusal ve bilişsel alışveriş, göz teması, jest ve mimiklerin kullanılması, ders esnasında yapılan şakalar gibi eğitimin insani yönüne sekte vurmaktadır. Bu ortam, kişisel olarak sizi tanımayan ve yüzyüze iletişim kuramadığımız birinden ders alma ortamıdır. Umursamazlık ve bireysellik bu öğretim şeklinin doğal sonucudur (Sancar & Sancar, 2012: 252). Ayrıca, küreselleşmeyle birlikte yeni bir biçim kazanmış olan uzaktan eğitimde kaybolan başka şeyler de vardır. Belirli bir kültürde yaşayan bir öğrenci (Türkiye) evinin rahatlığı içinde uzaktan eğitim yoluyla bir başka kültürün (Batı) sosyal bilim anlayışı ve kültürel birikimine göre tasarlanmış sosyal alanlardaki dersleri alıp mezun olduğunda, kültürlenme anlamında kendi toplumunun kültürüne, zihniyetine, bakış açısına ve değerlerine yabancılaşmakta ve kendi toplumunun yaşam tarzını küçümser hale gelmektedir. Yerel problemlere karşı çözüm üretememekte ve karamsar bir ruh hali geliştirmektedir. Bununla birlikte, bilginin yazı, resim, video gibi görsel ve işitsel araçlarla sınır tanımaksızın paylaşılması “mahremiyetin aşındırılmasına hizmet etmektedir. Bu noktada özellikle Türkiye perspektifli bir çerçeve çizersek, bazı grupların veya merkezlerin manipülasyonlar temelinde söz konusu iletişim kanallarını farklı amaçlar için kullandığını söylemek mümkündür” (Dikkaya & Özyakışır, 2006: 163).

Diğer bir konu dil ile ilgilidir. Okulda işlenen bir ders olarak İngilizce'nin standart küresel müfredatın bir parçası haline geldiği düşünülmekte (Meyer vd., 1992), İngilizce ve teknoloji okuryazarlığı “küresel okur-yazarlık becerileri” olarak ifade edilmektedir (Tsui & Tollefson, 2007. Aktaran: Spring, 2008: 351). Ancak eğitimi bir sektör olarak değerlendiren neoliberal anlayışın şekillendirdiği “küresel eğitim piyasası, kültürel olarak Amerikan Eğitim Sisteminin ve İngilizce'nin hegemonyası altında” işlemektedir. Dolayısıyla, “yerel ve ulusal kültürlerin ve dillerin” eğitim sürecinin dışına itilmesi gündeme gelmektedir (Sayılan, 2007:47). Bu bağlamda, İngilizce'nin yerel kültürlerle ve dillere zarar verici etkisinden ve dilin düşünme süreçleri üzerindeki etkisi de göz önüne alındığında İngilizce'nin bu yaygınlıkta kullanılmasının kimlikler ve yaşam biçimleri üzerindeki Batılılaştırıcı etkisinden söz etmek mümkündür.

Küreselleşme ile birlikte, öğretimde yapılandırmacı ve pragmatik anlayış eğitim paradigması haline gelmekte, öğrenci özerkliği, iletişimsel yöntemler, sunum teknikleri gibi uygulamalar ön plana çıkmaktadır. Biçimsel öğrenme ortamlarında, geleneksel bilgi otoritelerinin, özellikle öğretmenlerin, yerini başka (Batı) kültürlerdeki İngilizce konuşan öğretim elemanları ve öğretim materyalleri almakta, özel yaşamda, sosyal hayatta ve eğitim ortamlarında internet bilgi taşıyan bir araç olmaktan ziyade, bilginin kaynağıymış gibi kullanılmaktadır. Küreselleşmenin öğretim sürecinde ve öğretmen görevlerinde değişimlere neden olduğu belirtilmektedir (Balkar & Özgan, 2010: 16). Mesela, modernist bakış açısına sahip olarak sınıflanan öğretmen merkezli öğretimden, postmodern bakış açısına sahip öğrenci merkezli öğrenmeye geçilmektedir (Tekeli, 2011: 94). Bireyi

merkeze alan bir sistem olan neoliberal bakış açısının gereği olarak toplumsal kontrol mekanizmalarının zayıflaması ve bireysel farklılıkların ön plana çıkması söz konusudur. Öğretmenin yerel değerleri temsil etme ve model olma gibi rolleri olduğu için öğretmen merkezli diye tarif edilen ve öğrencinin aleyhineymiş gibi konumlandırılan bu anlayış, neoliberal yaşam tarzı ve eğitim felsefesi ile uyumsuzluk gösterdiğinden dışlanmakta ve demode görülmektedir.

Öğretmenin okuldaki rolleri, bilgi yayıcılık, disiplincilik, yargıçlık, sırdışılık, ana-babalık, toplumsallaştırma, metodolojist, önderlik, nasihatçılık, moral bir atmosferin yaratıcısı biçiminde ve çevresel rollerini de çevre kalkınmasına katılan, çevrede önder, toplumsal olarak yabancı, orta sınıf ahlakın savunucusu, kültürlü kişi, yeni düşüncelerin önderi, çocuk eğitimi uzmanı, idealist biçiminde sıralanmaktadır (Tezcan, 2012: 288-292). Küreselleşme sürecinde bu rollerin bazıları kaybolmakta, bazıları ise aşınmakta ya da sembolik düzeye indirgenmektedir. Örnek vermek gerekirse, artık bilgi yayıcılık rolüne rakip, erişimi son derece hızlı ve kolay, güvenilirliği pek sorgulanmayan koskoca bir ağ mevcuttur: *The Internet*.

Spring (2008) eğitim açısından bakıldığında küreselleşmeyi dört farklı biçimde ele almaktadır. Birincisi, ulusal eğitim sistemleri için örnek teşkil eden, Batılı değerleri içeren, tek bir dünya kültürünün varlığından söz eden *dünya kültürü* (tek kültür) yaklaşımıdır. Tüm kültürlerin yavaş yavaş Batılı temelde tek bir kültüre yönelmekte olduğu ve ulus-devletlerin yapması gereken şeyin de eğitim planlamasını buna göre düzenlemek olduğu düşünülmektedir. Bu yaklaşıma göre, Batılı modele dayalı eğitim anlayışı, ortak bir kurumsal eğitim yapısını ve ortak bir müfredat modelini ortaya çıkarmış olan küresel bir idealin ifadesidir. İkincisi, dünyayı merkez (core) ve çevre (periphery) olarak iki eşit olmayan parça olarak gören *dünya sistemleri* yaklaşımıdır. Buna göre, merkezde yer alan ABD, AB ve Japonya, çevrede yer alan diğer ülkelere kendi değerlerini ve kapitalist düşünme ve analiz biçimini yardım kuruluşlarını kullanarak ve eğitime destek olarak benimsetmeye çalışmakta ve egemenliklerini meşru hale getirmektedir. Üçüncüsü, dünya fakirleri pahasına dünyanın zengin ve varlıklı kesimlerinin yararına olacak şekilde belirli ekonomik ve siyasi ajandayı küresel toplum üzerinden dayatan *postkolonyal* yaklaşımıdır. Buna göre, Batı tipi okullar Avrupa kültür emperyalizmi sonucunda artık dünyanın her yerine yayılmış durumdadır. Bu tarz eğitimin amacı çok uluslu şirketlerde çalışmak üzere daha iyi iş gücü üretmektir. Diğer yandan, Batı düşüncesinin küresel ölçekte etkili olması, düşüncenin doğru olmasından değil Batının siyasi ve ekonomik gücü elinde tutmasından kaynaklanmaktadır. Dördüncüsü, kültürel çeşitlenmeleri ön plana çıkararak küresel bağlamda eğitim düşüncelerinin alışverişini ifade eden *kültür kuramıdır* (s.334-336). Bu dört yaklaşım her ne kadar birbiri ile zıt özellikleri içeriyor görünüyorsa da, ilk üçü dayatan, evrensellik iddiasında bulunan, tek tipleştirici ve maddi temelli yapıları açısından benzeşmektedir. Dördüncü yaklaşım kısmen maddi olmayan öğeleri ön plana çıkarmaktadır.

Batı eğitim anlayışı çerçevesinde, kentli kültürü ön plana çıkmaya başlamış ve "yerel olanın kaybolması" gündeme gelmiştir. "Geleceğin ekonomik çarklarını döndürecek" bireyleri yetiştirmeyi amaçlayan bu anlayış "para kazanmayı" ön plana çıkarırken kültürlerin korunması konusunu ciddiye bile almamaktadır (Orr,

1999: 166. Aktaran: Chinnammai, 2005: 2). Dolayısıyla, küresel eğitim anlayışına göre, Batı dışı toplumlardan da sosyal, tarihsel ve kültürel bağlamından kopartılmış “homo economicus” yetiştirmeleri beklenmektedir.

3. KÜRESELLEŞME, DEĞİŞEN DEVLET ANLAYIŞI VE EĞİTİM

Küreselleşme tanımlarında, karşı konulamaz ve hızlı teknolojik gelişme, ulus-devletin azalan ya da önemsizleşen rolü, sınai üretimin batı ekonomilerinden uzaklaşarak yeni sanayileşen ekonomilere doğru yeniden düzenlenmesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan hizmet sektörlerinde özellikle mali hizmetler alanındaki büyüme (Brown, 1999:5) kavramları sıklıkla karşımıza çıkmakta ve toplumsal ve siyasal açıdan küreselleşme “bağımsız ulus-devletlerden oluşan modern sisteme dayalı mevcut toplumsal durumumuzu değiştiren bir dizi karmaşık, kimi zaman da birbirleriyle çelişen, toplumsal süreçler” (Steger, 2005: 13) olarak değerlendirilmektedir.

“Ulus-devlet, belirlenmiş sınırlar dahilinde yönetim tekeline sahip; bu yönetimi hukuk yaptırımına tabi kılan iç ve dış şiddet (violence) araçlarını doğrudan kontrol eden bir kurumsal hakimiyet (governance) yapısı” olarak görülmekteydi (Giddens, 1981. Aktaran: Sarıbay, 1997:15). Ancak, tanımlardaki bu farklılıklara rağmen küreselleşme, devletin egemenliğini ve yapılarını zayıflatan bir süreç olarak tezahür etmektedir (Beck, 2000: 86). Dolayısıyla, küreselleşme arttıkça ulus-devletin rolü de azalmakta ve yerel yönetsel, kültürel ve sosyal krizlere ortaya çıkmaktadır.

Ulus devletin krizde oluşuna ilişkin tartışmaların iki nedene dayandığı belirtilmektedir: Birincisi “ulus’un mahiyetinin değişmiş olması; buna bağlı olarak” ve ikincisi “devlet’in mahiyetinin değişmiş olması”dır. Devletin meşruiyetinin kaynağı olan ulus, küreselleşme süreçleri ile post-modernleşmiş, devletin dayanacağı “yeni” zemini belirlemede sıkıntı çekmeye başlamıştır. Bu süreç ister istemez “modern-postmodern gerilimi” içeren bir doğrultuda seyretmektedir (Sarıbay, 1997:15-17). Küreselleşme bu anlamda, kökeni 17. yüzyıla kadar giden “modern sosyo-politik ulus-devlet düzeni”nden “postmodern küresellik durumu”na geçtiğimizi göstermektedir (Steger, 2005:13). Ulus-devletlerin temsil ettiği ulusal kültürler, küresel kültür tarafından erozyona uğramakta ve insanlar kendi kültürlerine, dillerine, ahlaki ve dini değerlerine yabancılaşmaktadır. Kendi değerlerine karşı küçümseyici bir bakış gelişmiş ve “ahlak açısından zayıf ama karlılık / faydacılık anlamında yararlı” bazı kavramlar gündeme gelmiştir (Karadeli, 2005: 13-14). Küreselleşme, paradoksal olarak, bir yandan “evrenselleşmeyi” öngörürken diğer yandan “alt kültürleri, yerelleşmeyi, geleneği, göreneği, farklılıkları” ön plana çıkarmaktadır. Bu da evrenselleşme ile yerelleşmenin birbiriyle çelişmesine neden olur (Çınar, 2009: 18).

Küreselleşme sürecinin, ulus devletlerin iç ekonomik politikada karar alma süreçlerindeki takdir yetkisini ortadan kaldırdığı ifade edilmektedir (Pierson, 1998: 785). Henüz hala ulus-devlet yapılarının mevcudiyetlerini sürdürdükleri ve değişmekle birlikte rollerinin halen icra ediliyor olduğu düşünüldüğünde, bunun biraz aşırı bir iddia olduğu ifade edilebilir, ancak uygulanan neoliberal politikalarla birlikte eğitim ve sağlık gibi hizmet alanlarından devletin çekilmesiyle, özel sektörün devreye girmesi söz konusu olmakta bu da “devletin toplum üzerindeki etkisini ve

gücünü azaltmaktadır" (Çetin, 2015:4). Sözkonusu güç azalması ulus-devletin ortadan kalkması anlamına gelmemektedir fakat işlevsel bir değişime işaret etmektedir çünkü "neoliberalizm kendi çıkarlarını koruyabilmek için güçlü bir devlet" yapısı talep eder. Sermaye, özellikle eğitim ve yetiştirme alanlarında, "ideolojik açıdan itaatkâr, teknik ve hiyerarşik açıdan becerikli işgücü yetiştirebilmek için güçlü ve müdahaleci bir devlet yapısına ihtiyaç duyar (Kumar & Hill, 2009:3-4). Neoliberal politikaların yaygınlık kazanmasıyla, "ulus-devletin çözülüşünü ilan etmek yerine devletin hangi alanlardan çekildiğini ve hangi alanlarda yoğunlaştığına bakmak" gerekmektedir (Yıldız, 2008: 15). Sonuç olarak, ulus-devlet yapılarının modern dönemdeki egemenlik anlayışlarının esnediği ve politika oluşturmada küresel aktörlerle bir nevi pazarlık etmek durumunda oldukları ifade edilebilir. Böylesi bir bağlamda "sermaye-bilimsel bilgi işbirliğinin maddi bir güç oluşturup siyasi açıdan toplumlara etki etmekte" olduğu hatırlanmalıdır. Sonuçta, "devletlerini 'maddi-ruhi esaslar' üzerine bina edemeyen milli devletlerin süreçte devre dışı kalma" tehlikesi de mevcuttur (Sayar, 2001: 268).

Neoliberalizm devletin iktidarına olumlu bir bakış açısıyla devletin pazarlaştırılmasını, girişimci ekonomiyi ve girişimciliği desteklemeyi ve devletin sosyal destek programlarındaki rolünün sınırlandırılmasını ön görür. Piyasa ve yasal ölçütlere dayalı bir adalet anlayışı hakimdir. Neoliberalizm eğitimi, kamunun sağladığı bireysel getirisi toplumsal getirisinden fazla olan ve kişilerin kendilerinin erişmesi gereken bir hizmet olarak görür. Devlet, bireylerin alacakları eğitimde karar verici olmaz. Eğitimcilerin üstlendikleri rol "müşterilerine" seçecekleri eğitim türü konusunda yönlendirme yapmaktır. Rekabet anlayışına uygun olarak eğitim, "müşterilerin" ihtiyaçlarına cevap verebilmelidir. Bu bağlamda bilgi, "bireylerin rekabet isteklerini artıran bir sermaye" olarak görülür. Sonuç olarak, eğitim bireylerin piyasada rekabet gücünü para ve toplumsal statü sağlayarak artıran bir "meta" olarak görülür ve buna uygun olarak da eğitimden beklenen piyasada bireylerin işine yaracak olan becerileri kazandırmak ve bireyleri bu becerilerin icracısı olarak yetiştirmektir. İnsanın doğasına ilişkin olarak "bireysel" arzu ve istekler ön planda yer alır. İnsan ekonomik güdülerin hakimiyetinde, rekabetçi ve bencil bir varlık olarak görülür (Olssen & Codd, 2004: 180-181. Aktaran: Şentürk, 2010: 80-83). Dolayısıyla, neoliberal anlayış eğitimi "homo economicus" insan tipini yetiştirmesini beklemektedir.

Küresel alanda olup bitenlere duyarsız kalarak ulus-devlet bağlamında eğitim programının içeriğinin planlanması ve uygulanması oldukça zorlaşmıştır çünkü eğitimin içeriğine Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler, OECD gibi uluslararası kuruluşlar kendi ajandalarındaki öncelikleri dayatarak müdahil olmaktadır (Spring, 2008:332). "Ulus, kimlik ve vatandaşlık gibi kavramlar üzerinde yaşanan çekişmelerin, eğitim kurumlarının da söz konusu çatışmanın merkezinde yer almasına neden olduğu ve bu çatışmanın, öğretimin hedefleri, programların odak noktaları ve içeriği çerçevesinde görüldüğü" ifade edilmektedir (Henry, Lingard, Rizvi & Taylor, 1999. Aktaran: Balkar & Özgan, 2010:16). Eğitim politikası geliştirme işi oldukça hasas bir konu haline gelmiştir. Küresel olarak dayatılan öncelikler ve yerel olarak toplumun önceliklerini bir noktada buluşturmaya çalışmak kendi

içinde tutarsızlıkları ve değer kayıplarını da beraberinde getirebilmektedir. Bu da eğitim programında kazandırılması beklenen milli, manevi, kültürel değerler açısından belirsizlik doğurmaktadır.

Eğitim programları hızlı bir değişim ve gelişim içindedir. Bunun nedenleri arasında nitelikli insan gücü ihtiyacının artmış olması, öğrencilerin ilgi, ihtiyaç ve yeteneklerinde değişimler meydana gelmiş olması, kişisel ve toplumsal ihtiyaçların birbiriyle ilişkilendirilmesi mecburiyeti, “bilginin niceliği ve niteliğinin gelişmesi ve yeniden yapılandırılması,” teknolojide yaşanan gelişmelerin eğitim ve öğretimi etkilemekte oluşu (Hesapçioğlu, 2001: 12) sayılabilir. Diğer yandan, “ulus devlet modelinin eğitim müfredatında standartlaştırılan bilgi önemliken, şimdi standartlaştırılan performans önemli olmuştur” (Inal, 2005. Aktaran: Sayılan, 2007:44). Bütün bu nedenler, eğitim programının içeriğinin tasarlanmasında etkili olmaya başlamıştır. Standart performansın çerçevesinin “ekonominin ihtiyaç duyduğu işgücünün beceri alanları olan öğrenmeyi öğrenme, strateji üretme, yaratıcılık, takım çalışması, girişimcilik, teknoloji okur-yazarlığı, duruma uyarlabilirlik ve esneklik” tarafından belirlendiği ifade edilebilir (Lyotard, 1984: 51. Aktaran: Susar, 2014: 2295).

4. KÜRESELLEŞME, ULUSÖTESİ YAPILAR VE EĞİTİM

Eğitimin politikasının, felsefesinin, içeriğinin, amaçlarının, hedeflerinin ve yönetiminin belirlenmesinde etkili olan yerel, bölgesel ve küresel olmak üzere üç kurumsal yapıdan söz edilebilir: değişen yapısı ve işlevleriyle *ulus-devlet*, bölgesel ve küresel etkililiği ile *Avrupa Birliği* (AB) ve ulus-devlet yapıları üzerinde bağlayıcı antlaşmalar ve sivil toplum üzerinden etkili olan *ulusötesi kuruluşlar*.

Lizbon deklarasyonuna göre eğitimde hedef, AB okullarında küresel ekonomik rekabette başarılı olabilecek ileri düzeyde becerilere sahip öğrenci yetiştirmektir. Diğer AB belgeleri de bu paralelde bir eğitim hedefi öngörmekte ve matematik, yazma, problem çözme, sosyal iletişim ve kişiler arası beceriler vurgulanmaktadır (Spring, 2008:338-340). Avrupa Komisyonu “eğitimin bir yandan ekonomik gelişmeye katkı sağlaması gerektiğini,” diğer yandan da “bireyin daha iyi bir yaşam sürmesi” için desteklenmesi gerektiğini ifade etmektedir (European Commission 2010). Öğretim içerikleri, öğretme süreçleri ve yaşam boyu öğrenme programı bütünsel olarak değerlendirildiğinde “bireyin daha iyi bir yaşam sürmesi” ekonomik olarak seviyesinin artmasına bağlanmaktadır. Dolayısıyla, AB eğitim anlayışının “homo economicus” yetiştirmeye yönelik olduğu düşünülebilir.

Parasal birliği kurmanın yanı sıra, kuruluşunda “Tek Avrupa için Eğitim” ilkesi olan AB (Gülcan, 2005: 6), eğitimi söz konusu yaptığında göre ulus üstü bölgesel birlik olarak değil sosyo-kültürel bir biçim olarak konumlanmak istemektedir. Ancak eğitimin genel amaçlarına metinler üzerinden bakıldığında, AB üye ülkeleri arasında her ülkenin kendi sosyal ihtiyacından doğan farklar mevcuttur. Mesela, Danimarka liberal eğitim ilkelerini vurgularken, Hollanda laik eğitim üzerinde durmaktadır. Türkiye ise Türk Milletinin değerlerini koruyup geliştirmek hedefi ile önemli farklılık alanlarından birini oluşturmaktadır (Gülcan, 2005).

Küreselleşmenin itici güçleri ulusötesi şirketler, ulusötesi medya örgütleri,

hükümetlerarası örgütler, sivil toplum kuruluşları ve alternatif yönetim örgütleri olarak sayılmaktadır (Tehranian, 1998). Savaş sonrası (II. Dünya Savaşı) dönemde ön plana çıkan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Uluslararası Para Fonu (IMF), Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı (OECD) gibi neoliberal kurumlar ve Hizmet Ticareti Genel Antlaşması (GATS), Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT) gibi ulusötesi anlaşmalar, ekonomik liberalleşme yönünde uluslararası sermaye ve ticaretin önündeki tüm engelleri ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir (Çımrın, 2009: 199).

Küreselleşme ile birlikte birçok devletten daha güçlü olan şirketler, IMF, Dünya Bankası ve OECD gibi küreselleşmenin kurumsal kimliğinden beslenmektedirler (Doğan, 2002: 88) Bu anlamda, neoliberal politikaların eğitim alanına taşınması ve yayılmasında elbette ki uluslararası kuruluşlar ve AB gibi bölgesel örgütlenmelerin önemli rolleri olmuştur (Keskin & Demirci, 2003: 8). Dolayısıyla, eğitimin özelleştirilmesi sektörleşmesine ve liberalleştirilmesine yönelik politikalara bu kurumlar tarafından büyük kaynaklar aktarılmaktadır (Dikkaya & Özyakışır, 2006: 165). Mesela, bu kurumların başında gelen Dünya Bankası, 1968 yılından beri eğitimsel hedeflerini ekonomik gelişme bağlamında sunmaya devam etmektedir. (Spring, 2008: 345).

5. NEOLİBERAL ANLAYIŞ VE "HOMO ECONOMICUS"

Küreselleşmeyle yaygınlaştırılmaya çalışılan "Dünyanın Yeni Aklı" (Dardot & Laval, 2009) neoliberal anlayıştır. Bu anlayışa uygun olarak da eğitim aracılığıyla "üretilmesi" beklenen insan tipi "homo economicus" olmaktadır.

Neoliberal toplum anlayışı diğer sosyal kurumların ekonomi temelinde anlamlandırıldığı ve biçimlendirildiği bir dünya görüşüne işaret eder. Bu açıdan, neoliberalizm, ekonomi temelinde "toplumun yeniden inşasına yönelmiş siyasal ve toplumsal bir program" olma iddiasındadır (Çoban, 2002:125. Aktaran: Çımrın, 2009: 199).

Neoliberal anlayış eğitim hizmetini "başlı başına karlı bir uğraş" olarak görür (Yıldız, 2008: 23). Dolayısıyla, eğitim ya da bu haliyle öğretim, vatandaşların eşit olarak ulaşabileceği bir hak olmaktan çıkmakta ve özel sektöre sağlanan bir hizmet olarak metalaştırılmaktadır. Yapılan çalışmalarda, küreselleşme ile birlikte okulun işlevinin değişmekte olduğu ve küresel kapitalizmin amaçlarına hizmet eden bir enstrüman olduğu ön plana çıkmaktadır. Buna göre, okul "piyasanın üretim gücü ve tüketicisi olan insanı" yetiştirmek durumundadır ve bundan böyle "toplumsal kültür yerine ticari kültürün hâkimiyetindedir" (Çetin, 2015: 5). Eğitim alanının dört şekilde ticarileştirilmekte olduğu ifade edilmektedir. Birincisi, bir ülkede üretilen hizmetin, bir başka ülkede satılması anlamına gelen sınır aşırı hizmet sunumudur. İkincisi, hizmetlerin yurt dışı ülkelerin vatandaşlarının tüketimine açılması, üçüncüsü ticari bir varlık oluşturarak eğitim imkânlarının ulus aşırı sermaye gruplarının hizmetine sunulması ve dördüncüsü de hizmet veren ülke vatandaşlarının hizmetin ulaştığı ülkede çalışma imkânlarının oluşturulmasıdır (Sayılan, 2007: 46).

Başarı ölçütünün de ticari olarak değerlendirildiğinden ve eğitimin değerinin

insanların küresel ekonomik pazarda yer alabilmesine ne ölçüde yardımcı olduğu ile belirlendiğinden söz edilebilir (Gouthro, 2002: 336). Sonuç olarak, kamuya hizmet veren ve kar amacı gütmeyen bir kurum olan eğitim “bir bütün olarak kar amacı güden birer işletme yaklaşımı ile ticarileşmiş ve serbest piyasanın işleyişine uyumlu hale getirilerek neoliberal ekonomik dolaşıma entegre edilmiştir” (Yıldız, 2008:19). Mesela, öğretmen yetiştiren programlar, “tekniker öğretmen” yetiştirmeye başlamış, akademisyenlik “teknik uzmanlığa indirgenmiştir” (Apple, 2007, 18. Aktaran: Şentürk, 2010: 79). “Ticari işletme” biçiminde bir yapıya sahip olan eğitim kurumlarında öğrenci “müşteri” durumuna düşmüştür ve bu sistem “öğrenciyi çıkarını maksimize etme gayreti peşinde koşan ticari işleyişin aktörlerinden biri haline getirmiştir. Öğretmenler ürünlerini beğendirmek ve satmak zorunda kalan esnaf konumuna indirgendiği için öğretmen- öğrenci arasındaki ilişkiler saygı ve karşılıklı eşitlik, açıklık niteliğini kaybederek disiplinsiz, düzensiz, şiddetin kol gezdiği ortamların oluşmasına yol açmıştır” (Yıldız, 2008: 30).

Eğitimin temel hedeflerinden birisi kişiye “sağlıklı bir şahsiyet ve karakter kazandırmak ve iradesini ölçülü bir şekilde kullanmasını öğretmektir” (Karslı, 2013:102). Ancak neoliberal anlayışta, “eğitimin her düzeyinde ekonominin ve piyasanın talepleri doğrultusunda “insan gücü yetiştirme” hedeflenmekte (Sayılan, 2007: 44) olduğundan dolayı eğitimin asıl belirleyici boyutu olan değerler ve karakter eğitimine küresel eğitim diskurunda pek rastlanılmamaktadır. Küresel eğitim anlayışında davranış hedefleri arasında, eşya, tabiat ve diğer insanlarla ilişkiler sadece maddi boyutta değerlendirildiği için bu yönde bir öneri ya da talebin olması da beklenmemelidir.

“Servet ve hizmetlerin, üretim, değişim (alış verişi), bölünme ve harcanmasına ait kanunları araştıran ilim” olarak tanımlanan *Ekonomi Politik*, insanların maddi ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçları giderme araçlarını inceler. Bu tanım, maddi ihtiyaçların karşılanması ile ilgili boyutuyla doğrudur ancak eksiktir. Çünkü “bizim maddi ihtiyaçları kendileriyle giderdiğimiz eşya ile aramızda bir takım inançlar ve değer hükümleri bulunmaktadır” (Topçu, 2014: 143). Bu nedenle, insan-eşya arasındaki ilişkinin belirleyicisi insanın sahip olduğu varsayımlar, inançlar ve değerlerdir. İnsanın “homo economicus” olarak anlaşıldığı modelinin dayandığı temel varsayımsal özellikler şöyle sıralanabilir: Homo economicus hodbin, sadece kendi, çıkarını düşünen, bencil, rasyonel davranan, maddi kişisel refahı azamiye çıkarmaya çalışan, kısıtlamalardaki ve tercihlerine yönelik değişikliklere tepki veren, ne istediğini tam olarak bilen ve sabit tercihlere sahip, bilgi ve karar verirken gerekli tüm bilgilere sahip (Deutsche Bank Research, 2010: 4-6) bir bireydir. Basitçe ifade etmek gerekirse, “homo economicus”, “bütçe imkanları içerisinde refahını maksimize eden” (Nyborg, 2000: 309), egosantrik birey olarak tanımlanabilir. Görüldüğü gibi, insanı maddi boyutu ile ele alan indirgemeci bir anlayış söz konusudur. Bu temel özelliklere sahip “homo economicus” piyasa ortamında yaşayacak ve diğerleriyle rekabet ederek çıkarını korumak için “performe edeceği” işe yarar bilgi ve becerilere ihtiyaç duyacaktır. İşte eğitim bu noktada değerli bir araç olarak gündeme gelmektedir.

Bu insan tipinin Türk toplumun dayandığı medeniyetin gerçekliği ile uyuşmayan

bir yapıda olduğu açıktır. Batı’da da eleştiri almıştır. Mesela, yapılan çalışmalar insan davranışının kesinlikle rasyonel olmadığını, seçimlerin sabit olmadığını, insanların statükoyu tercih etme eğiliminde olduklarını, her zaman fayda maksimizasyonu yapmadıklarını ve sıklıkla fedakârlık davranışı sergilediklerini bulgu olarak ortaya koymaktadır (Kahneman & Tversky, 1979: 268). Buna rağmen Batı medeniyet anlayışının temel dinamiklerine uygun gelişme gösterdiği için ve küresel kapitalizmin hedeflerine hizmet ettiği için bu tip, neoliberal eğitim anlayışı içinde benimsenmiş görünmektedir.

Homo economicus’un eğitim süreci aracılığıyla yetiştirilmesindeki bağlam, küresel kültür, neoliberalizm, madde eşittir insan anlayışı, Batılı bilimsel süreçlerle oluşturulan bilgi ve piyasanın ihtiyaç duyduğu becerilerden oluşmaktadır. Doğan (2011: 406) “küresel birey” olarak ifade ettiği insan tipinin özelliklerini “araştırma eğilimli, bir işi planlayan, tasarlayan, üstlenen, sürdüren ve sonuçlandıran, soran, sorgulayan, eleştiren, katkı veren, tercih eden, reddeden ve kabul eden” olarak sıralamaktadır. Birey sözkonusu özellikleri rasyonalite mantığına uygun olarak kullanacaktır. Bu noktada “homo economicus” niteliklerini hangi ahlaki ve vicdani ölçütlere göre işe koşacaktır? sorusu önem kazanır. Aydınlanma ve özellikle Adam Smith’ten beri üretilen rasyonel ahlak ölçütleri arasında seçim mi yapacaktır? Küresel bir vicdanın (Altan, 2011) oluşmasını ve kendisine sunulmasını mı bekleyecektir? Duralı (2013: 149) “homo economicus”u tarihte vicdan ile insaf ile izahı pek mümkün olmayan cürümlerin sorumlusu olarak değerlendirir ve “Homo economicus kimdir?” sorusuna şu cevabı verir:

Tarihte eşine asla rastlamadığımız, şeytana dahi pabucunu ters giydirebilecek derekede kıvrak zekalı, kavrayışı kuvvetli, vasi ufuklu, bilgiç, akıllı fikri geçimi ile kazancına takılı, şehirli ‘Yeni beşer tipi’dir. Bu yeni beşer tipi fütursuzdur, ataktır, söz hokkabazı kavram canbazı – yani bilgiç –, kulağının arkasına kadar kire, pasa batmış olmakla birlikte, kılığını, kıyafetini ve istifini bozmayan, feleğin çemberinden geçmiş, cinsiyeti inhiraf etmiş –‘kadınsı erkek (she-man) yahut erkeksi kadın (he-woman) – özellikle İngiliz olan, kuzeyli beyaz adamdır. Bu beyaz adam, kendini yeryüzünün ve tekmil servetinin maliki, beyaz ve kuzeyli olmayan insanların efendisi, hamisi ve velisi ilan etmiştir.

Benzer şekilde, “homo economicus”, fayda maksimizasyonu peşinde koşan birey varsayımına dayandığında, ahlak felsefesindeki karşılığı, sadece kendi çıkarını düşünen egoist ve hedonist birey anlamına gelmektedir (Akyıldız, 2008: 30). Zaten neoliberal eğitim programlarında “öğrencilere geleceğin işgücü olarak söz konusu nitelikleri edinebilecekleri bir eğitim-öğretim verilmekte” ve “sevgi, dayanışma, barış, kardeşlik v.b. gibi değerlerin önemsenmediği” görülmektedir (Yıldız, 2008: 25) çünkü maddi olmayan boyutta insani özelliklerin *piyasa değeri* yoktur.

“Homo economicus”, ontolojik ve metodolojik bireyci yaklaşımla, temelini “laissez faire, laissez passer” ve “minimal devlet” anlayışının oluşturduğu, liberal demokrasi ve liberal devlet modeline yol açmaktadır (Yayla, 1992: 135-138,142; Aktan:2; Üstünel, 1988:89-91). Buna karşın, “homo economicus”, akıl yoluyla değer yargılarını belirleme yeteneğine sahip varlık olarak kabul edildiğinde, aydınlanmış aklın bilinçli ürünü olarak, her türlü toplumsal kural ve kurumların inşa edilebileceği

(kurucu rasyonalizm) sonucuna ulaşılmaktadır (Yayla, 1992: 53-54. Aktaran: Akyıldız, 2008: 31). Thaler (2000: 139) homo economicus'un duygusallaşarak homo sapiens'e dönüşeceğini ve ekonomistlerin modellemelerinde duyguları da hesaba katmak zorunda kalacakları tahmininde bulunuyor. Netice itibarıyla, "ne homo economicus ne de alternatif olarak sunulan rasyonel davranış modelleri insan davranışını tanımlayabilmektedir. Çünkü insan ekonomik olmaktan çok psikolojik bir varlıktır. Bu nedenle de davranışın belirli bir formülasyon içinde ifade edilmesi mümkün değildir" (Akyıldız, 2008: 39). İnsana ilişkin varsayımlarda bulunmak ancak maddi ve madde ötesi, manevi boyutu da hesaba katarak mümkün olabilecektir (madde + mana). Bu ise neoliberal akılda içerik olarak da yaklaşım olarak da mevcut değildir.

Sonuç olarak, Batı medeniyet tecrübesi içinden 19. ve 20. yüzyıl pozitivist içerikli eğitim anlayışı "homo economicus"u çıkarmıştır. Bu eğitim anlayışı,

- öncelikle ekonomik çıkarından hareket edebilen, bencil egosantrik insanı,
- bu insanın ekonomik çıkarlarının tehlikeye düşmesi korkusuna karşı, kendi çıkarını tehdit eden herkes ve her şeyin ötekileşmesinin mantığının kurulmasını,
- bunun sonucunda çatışma-kaos kültürünün ve etnikleştirmeye dayalı farklılık üzerine kurgunun oluşturulmasından rant elde etmesini,
- gücü paganlaştırıp buna dayalı elitistlerle sınıf temelli toplum yönetim modelinin meşruiyet kazanması,
- özgürlük, insan hakları, demokrasi gibi genel geçer olan anlayışların içi boşaltılarak bunların, ekonomi-güç ilişkisi üzerine oturtan bir siyasal anlayışın rasyonelliği üzerine kurgulanmış bir eğitim anlayışını geliştirmiştir (Şimşek, 2012: 117).

6. KÜRESELLEŞME VE TÜRKİYE'DE EĞİTİM

Küreselleşme etkileri bakımından eğitim alanında Türkiye bağlamında yukarıda bahsedilen ilk üç yaklaşıma (*dünya kültürü, dünya sistemleri, postkolonyal yaklaşım*) göre izah edilebilecek akımların etkisinde kalmaktadır. Son tahlilde küresel olarak Türkiye'ye sunulan ya da dayatılanın Türkiye için "uyumsuz" olması nedeniyle, eğitim sorunlarına çözüm olmamakta ve Türkiye'de eğitim problemlili bir alan olmayı sürdürmektedir. Tüm bunlardan daha önemlisi, Türkiye'nin içinde bulunduğu tarihsel, sosyal, kültürel, coğrafi ve manevi iklim, bir zihniyet farkı ve medeniyet farklılığının eğitim açısından ortaya koyduğu resmi işaret etmektedir.

Muhafazakar, Türkiye bağlamında, Türk-İslam kültürü ve tarihsel sürecinden geçerek son dönemde Batı tarzı yaşamdan etkilenmiş bir toplumsal yapıdan bakıldığında, küreselleşme ile belirli bir yaşam tarzının (neoliberal anlayış) ekonomik, siyasi ve sosyal açıdan dayatıldığı bir küreselleş(tir)me sürecinden bahsedebiliriz. Bu bir anlamda neoWesternizasyon / yeni Batılılaş(tır)ma olarak da görülebilir. Buna bağlı olarak Türkiye'nin yerel pozisyonu ortaya çıkacaktır. Küreselleşme Türkiye'ye iki boyutta yansımaktadır: Türkiye toplumunun tarihsel, sosyal ve kültürel dinamiklerini yok sayarak dayatma ve taklit yoluyla aktarılan değerler, politikalar, ekonomik uygulamalar, modalar ve anlayışlar olarak

gerçekleştiğinde karşı konulması oldukça zorlaşan küresel üst akıntı ve daha çok teknolojik boyutta gerçekleşen pratik teknik çözümlerin transferi anlamındaki alt akıntı. Eğitim bağlamında her ikisinin eğitim felsefesinden öğretim metot ve uygulamalarına, politika düzeyinden okul yönetimi anlayışına kadar sistemsel yansımaları olmaktadır.

Türk modernleşmesi sürecinde oluşturulan reddi miras anlayışının gölgesinde yetişen aydın, bilim adamı ve bürokratların kendi tarihsel ve sosyal, maddi ve manevi özelliklerini yeterince tanıdığını ifade etmek oldukça zor görünmektedir. Bu nedenle, özellikle eğitim bağlamında küresel / bölgesel dayatma ve anlayışlar karşısında özgün ve Türkiye’de oluşmuş kültür ile uyumlu söylem, politika ve eğitim programı ve uygulamalarının geliştirilemediği görülmektedir. Bu noktadaki kafa karışıklığı en bariz biçimde eğitim programlarının ifade edilmesinde birbiriyle çelişen kavramların kullanılmasında kendini göstermektedir.

Cumhuriyetle birlikte ulus-devlet biçiminde bir yapılanmayı oluşturan, milli devlet anlayışı çerçevesinde örgütlenerek Batı’lı kurumları biçimsel olarak bünyesinde kuran, AB ile üyelik müzakerelerini sürdüren, pekçok uluslararası antlaşmayı imzalamış, kendine özgü bir Türk-İslam devlet geleneği ile ağırlıklı olarak Müslüman bir nüfusa sahip Türkiye küreselleşme sürecinde politikalarını ve eğitim anlayışını oluştururken, AB ve uluslararası kuruluşlardan bazı temel noktalarda etkilenmektedir.

Türkiye 1998 yılında imzaladığı Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) ile “eğitimin piyasalaşmasının” şartlarını kabullenmiştir ve AB’ye uyum süreci de bu süreci desteklemektedir. Uyum sürecinin temelini “AB eğitim politikaları liberalleştirme yönünde işlemekte; piyasanın talepleri ve ihtiyaçları doğrultusunda kamusal eğitimin ticarileşmesi ve özel girişimciliğin desteklenmesi, eğitimin içeriğinin piyasanın taleplerine uyarlanması, yerelleştirilerek esnekleştirilmesi; ortak standartlara bağlanarak akışkanlığın sağlanması” oluşturmaktadır (Sayılan, 2007: 48). Örnek vermek gerekirse, özellikle mesleki ve teknik eğitim bağlamında küreselleşmenin ve AB’nin etkisi belirgindir. “Türkiye Mesleki ve Teknik Eğitim Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2014-2018) hazırlanırken Kalkınma Planları, Hükümet Programları, Mesleki ve Teknik Eğitim 2008-2012 Eylem Planı, Millî Eğitim Şûraları, AB Eğitim Müktesebatı, Vizyon 2023 Projesi, Millî Eğitim Bakanlığı Stratejik Planı (2010-2014), Hayat Boyu Öğrenme Strateji Belgesi (2009-2013), Türkiye Sanayi Strateji Belgesi (2011-2014), İstihdam ve Mesleki Eğitim İlişkisinin Güçlendirilmesi Eylem Planı, Ulusal Gençlik İstihdam Eylem Planı ve Bilgi Toplumu Eylem Planı gözönünde bulundurulmuştur. Küresel gelişmelere uygun olarak planlanmış bir mesleki ve teknik eğitim insan odaklı kalkınmanın sağlanmasında etkin rol oynamaktadır” (Türkiye Mesleki ve Teknik Eğitim Strateji Belgesi ve Eylem Planı, 2014-2018:1).

Dünya Bankası’nın Türkiye’de yaklaşık olarak son 60 yıldır etkin olduğu görülmektedir. Türkiye, Dünya Bankası için küresel düzeyde “hem jeostratejik rolünden hem de ekonomik olarak gelişmesi beklendiğinden dolayı, cazip bir işbirliği ortağıdır.” Dünya Bankası’yla olan ilişkilerde, özellikle mesleki eğitim projeleri açısından 1990lar dönüm noktası olmuştur. Öncesinde iş başında verilen

eğitimler, teknik araç gereçlerin sağlanması, teknik ekipmanların ve yetiştirici personelin niteliklerinin artırılması “Türkiye’nin ekonomik rekabet gücünün artırılması” yönündeki uygulamalar olmuştur. 1990larda İlköğretimdeki okullaşma ve mezuniyet oranlarının düşük olmasından dolayı Dünya Bankası projeleriyle “Türk ekonomisi için çok sayıda iyi eğitilmiş işçinin” yetiştirilemeyeceği anlaşılmış, uluslararası değerlendirme testlerinden elde edilen verilerin Türk eğitim sistemindeki nicel ve nitel sorunların mesleki eğitimden değil de temel eğitimden / ilköğretimden kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Buna bağlı olarak Dünya Bankası, eğitimdeki kendi hedeflerine ulaşılmadığını görünce stratejisini değiştirerek temel eğitim programlarına yönelmiştir. Artık mesleki eğitim ve ekipmana yatırım yapmak yerine müfredat ve öğretim metotlarının değiştirilmesi hedeflenmiştir (Barabasch & Petrick, 2012:127-128). Durum AB ve diğer ülkelerle olan ilişkiler açısından da benzer niteliktedir. Türkiye’de mesleki eğitimde yapılan yeniliklere küresel (Dünya Bankası), bölgesel (AB) ve ülke (Almanya) bazında sağlanan dış destek, Türkiye’nin destek sağlayıcılar açısından “iyi bir ekonomik pazar” olma özelliğini sürdürmekte olmasından kaynaklanmaktadır (Barabasch & Petrick, 2012:132-133).

Türkiye’de eğitimde küreselleşme etkileri üzerine yapılan bir çalışmada şu görüşlere yer verilmektedir: (Gömleksiz & Kılınç, 2012: 403):

“Küreselleşme ile eğitim programları arasında doğrudan ilişki vardır. Bu nedenle son dönem programlarımızda yapılan değişiklikler küreselleşmenin etkisiyle, pragmatik ekolün hakim olduğu, bunun yanı sıra yapılandırmacı öğrenme yaklaşımı ile de tasarlanmıştır. Öğrenmeyi öğrenme bugün küresel bir olgu olarak dünyada yaygınlaşan bir özelliğe sahiptir ve bizim programlarımızda da son dönemdeki değişiklikler bu gerçeği sağlayacak ölçüde düzenlenmeye çalışılmıştır.”

“Yapılan değişiklikler; gelişen ülkeleri yakından takip etme ve eğitimdeki yeniliklere ayak uydurulması konusunda son derece önemlidir. Ancak bunu gerçekleştirirken ülkenin kültürel ve sosyal yapısına ters düşülmemelidir.”

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin **“Küreselleşen dünyada Türk eğitim sisteminin ihtiyaç duyduğu eğitim modeli”** sorusuna ilişkin olarak verdikleri cevaplardan bazıları da şu şekildedir (Gömleksiz & Kılınç, 2012:406):

“Türk eğitim sisteminin ihtiyaç duyduğu eğitim modeli, kendi benliğine ve değerlerine ters düşmeden küresel gelişmelerin farkında olan, bunları çok iyi özümseyerek ülkesinin gelişmesinde kullanabilen bireyler yetiştirmeye çalışma biçiminde olmalıdır.”

“Özellikle batı kaynaklı eğitim kurumları yıllardır deniyor ve yine düzeltilerek devam edilmeli. Ancak orta doğu ve Türk Cumhuriyetlerini de kapsayan yeni modeller belirlenmelidir. Öncelikle hedefler belirlenmeli yetiştireceğimiz insan tipi belirlenip sonrada programlar düzenlenmelidir.”

Her iki yorumdan da küresel etkiye karşı yerel duruşun kalkış noktasının Türkiye’nin kendi sosyal ve kültürel değerleri olduğu anlaşılmaktadır.

Eğer “gelişmekte olan (developing)” biçiminde bir sosyolojik sınıflamaya tabi tutulmuş ülkeler Batı’nın geçirdiği “gelişim” evrelerinden ve sürecinden geçerek ilerleyecekse, bu durumda eğitim imkanlarının artırılması ekonomik büyüme ve modernleşme anlamına gelecektir. Ortak eğitim politikalarının geliştirilmesine

yönelik girişimler bu amaca hizmet etmektedir. Bu tarz bir modernleşme Türkiye’de Batılı ülkelerdeki gibi işlemediği gibi “ülkemiz açısından sorun yaratıcı, devletle toplum arasında mesafe açıcı bir rol” oynamaktadır (Durgun, 2010:78). Dolayısıyla, bu anlayışla politika düzeyinde eğitimde yapılan değişikliklerin toplumun bir toplumsal kurum olarak eğitime, eğitimci ve akademisyene ve öğretmene yönelik düşünce ve tutumunu olumsuz yönde etkileyebileceği düşünülebilir. Diğer yandan yapılan politika aktarımları, kar elde etmede kullanılan yöntemlerin meşruiyeti sorgulanabilir durumda olmasının yanında, nispeten ekonomik refahın artmasına neden olabilir ancak eğitimin diğer işlevlerini etkisiz hale getirerek kendi toplumuna yabancı bireylerin doğmasına ve toplumsal devamlılığın zarar görmesine neden olabilir. Nitekim Türkiye Tanzimattan beri hemen her düzeyde politika aktarımında bulunmuştur. Son dönemlere eğitim açısından bakıldığında, okullaşma politikası, cinsiyetler açısından eşitlik, eğitimde kalitenin artırılması gibi küresel diskurda sıklıkla söz edilen kavramlar bugün Türk eğitim sisteminin dizaynında kullanılmaktadır. Modüler bir eğitim programının yapılmış olması ve farklı öğretim yöntemlerinin kullanılıyor olması bunun en önemli göstergesidir (Barabasch & Petrick, 2012:135). Tüm bunlara rağmen batıcı ve Batılı anlayışlar Türk Milli Eğitimi’nin yeterince küreselleşmediğini şu nedenlere bağlı olarak değerlendirmektedir.

Türk eğitim anlayışının ideolojik karakteri,

1. Öğrenci katılımını engelleyen, geleneksel, otoriter, öğretmen merkezli öğretim
2. Sistemin merkezîyetçi yapısı
3. Popülist (dini hassasiyetlere uygun) politikalar (Barabasch & Petrick (2012: 136-137).

Ancak küreselleşme diskurundan devşirme politikalarla eğitimi “uyumlu” hale getirmek dışında görüşler de mevcuttur. Yapılan araştırmada öğretim üyeleri bu noktaya dikkat çekmektedir:

“Eğitim programı teori ve politikalar ile uygulamalar arasında köprü görevi gören bir araç, kılavuz olduğuna göre, programların, küreselleşmenin getirdiği yeniliklerden bağımsız olması mümkün değildir. Ancak, bu etkinin çok sağlıklı bir biçimde programlara yansıtılmasında, küresel ve ulusal özelliklerin çok iyi dengelenmesine özen göstermek gerekir. Teori-uygulama bütünlüğü, eğitim programlarında, dünya ile entegre, ancak kendi değerlerine de ters düşmeyecek bir düzenleme ile sağlanabilir.” (Gömleksiz & Kılınç, 2012: 404).

Neoliberal küreselleşme pekçok toplumsal ve siyasi kurum ve yapıda değişikliğe neden olmaktadır, ancak bu değişimin sözkonusu kurum ve yapıları “tamamen” ortadan kaldırdığı veya kaldırabileceği düşünülmemelidir. Ciddi boyutta değişimler olmuş olmasına rağmen, ulus-devlet ve sosyal devlet halen varlığını sürdürmektedir. “Dolayısıyla sosyal bilimcilere düşen en önemli görev felaket havariliği yapmak değil, toplumsal gerçekliği doğru ve gerçekçi biçimde okumayı mümkün kılabilecek anlama ve açıklama pratiğini geliştirmektir” (Çımrın, 2009: 202). Bu da çok boyutlu bir değerlendirme anlayışı içinde özgün bir sosyal bilim

zihniyetinin oluşturulmasıyla, özellikle kendi tarihinden, sosyal süreçlerinden, milli ve manevi değerlerinden kalkan bir sosyal düşünce anlayışı ile mümkün olacaktır.

Açıktır ki Türkiye pekçok açıdan bir zıtlıklar ülkesidir. Bir yandan ülkeyi yabancı etkilerden kurtarmaya uğraşan tarihsel açıdan 20. yüzyıla taşınan ulus olarak yeniden yapılanma hareketi, diğer yandan mozayik kültüre sahip bir Osmanlı ve İslam geleneği karakterinin varlığı (Barabasch & Petrick, 2012:119). Batı ile aynı tarihsel ve sosyal süreci yaşamayan Batı dışı toplumlardan biri olan Türk toplumu, Batı ile aynı medeniyet zeminine de oturmadığı için doğası itibariyle aynı zihniyete de sahip değildir. Bu nedenledir ki bir sosyal kurum olarak eğitimin değerlendirilmesi, toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden yapılandırılması, felsefesinin oluşturulması, içerik ve içerik kazandırma süreçlerinin tespit edilmesi gibi bir dizi mesele medeniyet farkına ve bu coğrafyanın milli manevi değerlerine yönelik bir farkındalık geliştirerek incelenebilir. Çünkü “değerlerden yoksun bir eğitim olmayacaktır; hiçbir eğitim sistemi böyle değildir” (Drucker, 2000: 247). Buna göre, sistemin ruhuna güç katan değerler hangi değerler olacaktır? Türkiye eğitim sistemi aracılıkla bir “homo economicus” mu yetiştirecektir yoksa bu konuda kendi özgün karakterini araştırma arayışına mı girecektir? Türkiye’nin eğitim anlayışı bağlamında cevaplandırması gereken en önemli soru budur. Bu soruya sağlıklı ve çözüm içeren bir cevap verebilmek, ancak bugün küreselleşme ile birlikte etkisi ve dozu artırılmış olarak dünyaya yayılan Batı medeniyetinin ve Türk-İslam medeniyetinin sosyal ve tarihsel olarak oturduğu kültürel zeminin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesiyle mümkündür. Aksi durumda son üçyüz yıldır yaşanan *transfer politikasının* sürdürülmesi, Türk eğitim sistemini bocalamaktan kurtarmayacaktır çünkü “hiçbir ıslahatın icrasında muvaffak olamayışımız daimi olarak bizce yapılması zararlı olan, yahut yapılmasına imkan olmayan şeyleri yapmak istemiş olmağımızdan ileri gelmiştir” (Paşa, 2015: 58).

Türk-İslam medeniyeti ve Batı medeniyeti birbirinden farklı medeniyetlerdir (Tablo 1). Bu fark daha inanç ve ahlak nizamında kendini belli eder ve buna bağlı farklı değerlerden beslenen hayat tarzlarını öngörürler (Şimşek, 2012: 125). Bu açıdan küreselleşmenin getirdiği hızlı rüzgara kapılarak Batılılaşmak, “kendi medeniyetimizi terk veya inkar” anlamına gelir (Paşa, 2015: 103).

Tablo 1. Toplumsal Yapı Açısından Kurumlar (Şimşek, 2012: 98)

Kurumlar	Batı Medeniyeti	Türk-İslam Medeniyeti
Din	Teslis	Tevhit
Ekonomi	Liberal-kapitalist tekelci ekonomik yapı	Fert ve toplum arasındaki adaletli bölüşümü sağlayan denge ekonomisi
Eğitim	Tek dünyacı, pragmatik liberal eğitim zihniyeti	Hem bu dünya hem de öte dünya bütünselliğine dayalı dayanışmacı eğitim zihniyeti
Siyaset	Liberal içerikli temsili demokrasi	Adalet merkezli, anti-tekeli demokrasi anlayışı

Aile	Egosantrik ve atomize olmuş aile yapısı (heteromorfik)	Dayanışmacı ve bütünleşmeci aile yapısı (isomorfik)
Önder kurum	Ekonomi	Din / Manevi değerler/ Ahlak

Bu nedenle, eğitimde yeniden yapılanma meselesi bağlamında, kurumsal anlamda homojen bir eğitim anlayışı olarak ifade edilen eğitim uygulamalarının Batı medeniyet tecrübesinden doğduğu gerçeği ve eğitimin tüm toplumsal sistemlerle ilişkili olduğu tespiti hesaba katılmalıdır. Dışarıdan uyarlandığı düşünülen her köklü uygulama beraberinde bir dizi sorun getirmektedir ki bu sorunların başında Türkiye'nin sosyal sorunlarına çare olmaktan çok problemlerin çözümüne giden yolda engel teşkil etmesi gelmektedir. Bu her şeyden önce bir uyumsuzluk sorunudur.

İslam, medeniyetin başlangıcını Hz. Adem'in terbiye edilmesi ile başlatır; insan varoluşu itibarıyla ahlaklıdır. Buna göre, insan hayatına teknolojik imkân bakımından ilkel koşullarda ancak medeni olarak başlamıştır. "Medeniyetin, sembolik planda muhakemeye sonuçları çıkarılabilen rasyonel bir inanç ve o inanca bağlı bir ahlak nizamı olduğunu ileri süren medeniyet teoroisi açısından bu hüküm açık ve çelişkisiz olarak anlaşılabilir" (Özakpınar, 2002: 116). Bu nedenle, ekonomik açıdan ilerleme fikrine sahip Batılı anlayış Türk-İslam medeniyetinde ontolojik olarak karşılık bulamaz. İktisat, ahlaklı hayatta eşya ile olan ilişkinin boyutlarından biri olarak araçsal nitelikte tezahür eder.

Tablo 2. Eğitimin her bir parametresinin her iki sistemdeki farklı ZİHNİYET anlamları (Şimşek, 2012: 99)

Eğitim Kurumu	Batı Medeniyeti	Türk-İslam Medeniyeti
Ana felsefesi	Materyalizm	Tevhitçi / Bütüncül
Amacı	Seküler dünya başarısı	Hem dünya hem de öte dünya başarısı
Hedef insan tipi	Ben merkezli egosantrik insan	Toplum merkezli dayanışmacı insan
Araçları	Seküler akıl, pozitivist bilgi	Hem seküler akıl hem de metafizik akıl bütünselliği, "birlik" ontolojik bilgi

Medeniyet farkı eğitim kurumu özelinde daha somutlaşmakta ve önümüze "Nasıl bir eğitim zihniyeti? Nasıl bir eğitim yöntemi tercihi? Nasıl bir insan inşası?" sorularını getirmektedir (Tablo 2) (Şimşek, 2012: 89). Türk Milli Eğitim'i, felsefesi, amaçları, kazandıracığı değerleri, davranışları, edebi ve teknik becerileri açısından bu sorulara kendi tarihi ve sosyal tecrübesine uygun ve dış dünyanın dinamiklerinin farkında olarak cevaplar üretilmeyi bekler konumdadır.

Morris (2012: 658) Batı'dan bakarak "Bir bütün olarak Müslüman dünya, Batı'nın çekirdeği olmaktan sömürülen bir çeper bölgeye doğru kaydıkça, toplumsal gelişmesi bir kurban anlayışı içinde duraklamaya uğradı. Bunu değiştirmek günümüz İslam alemine çok önemli bir sorumluluk yüklüyor" tespitinde bulunduktan sonra "Hem ayrıca İslam aleminin kendi geri kalmışlığında keşfedebileceği avantajların neler olabileceğini kim bilebilir?" sorusunu soruyor. Soru, her ne kadar geri kalmışlık konusunu, muhtemelen ekonomik ve teknolojik anlamda değerlendiren (geri planda bir küçümsemeyi de hissettiren) bir sınıflama üzerinden içeriyorsa da, Türk toplumunun kendisine sorduğunda kendi tarihsel, sosyal, dini, kültürel ve coğrafi bağlamından kendini tanımasına ve kendine uygun olan, yakışan biçimleri keşfetmesine aracılık edebilecek nitelikte görünüyor.

Genel Değerlendirme

Neoliberal hayat tarzının küresel olarak yaygınlaşmasıyla ilgili temel sorun, Batı kültürünün bugünkü geldiği nokta itibarıyla manen huzursuzlaştırıcı olmasından kaynaklanmaktadır (Plotkin, 2011: 132-135). Halen insanı "rasyonel refahını maksimize eden birey" olarak görmeyi sürdüren akademik alanlar var. Modern toplum teknik becerilerin kazandırılmasına ilişkin dev bir aygıt oluşturmuş ancak altta yatan ahlaki ve duygusal kabiliyetleri geliştirmede yetersiz kalmıştır. Ancak insanların hayatlarında alacakları en önemli kararları etkileyen ahlaki ve duygusal alandır. "[Batılılar olarak] Teknik becerilerin öğretilmesinde iyiyiz ancak iş, şahsiyet gibi en önemli konulara gelince, hemen hemen söyleyecek hiçbir şeyimiz yok" (Brooks, 2012: xii). Sosyal açıdan bakıldığında, neoliberal anlayış, "bireyselliği ve esnek yaşamı" kutsamakta ve "bu tür bir yaşam biçimini kaçınılmazmış gibi göstererek toplumu atomize etmektedir. Geleneksel dayanışma ve bir arada yaşama bağlarını kopararak, her bireyi diğerine potansiyel rakip olarak konumlandırmaktadır" (Yıldız, 2008: 26).

Yüzü maddeye dönük olan Batı, manevi değerleri göz ardı ederek "insanı ürettiği ve tükettiği ile ölçtü." Bu yaklaşım Batı'ya hâkimiyet sağladı ancak mevcut bunalıma da sebebiyet verdi. Durumu The Saturday Review'in başyazarının ifadesi yansıtmaktadır:

Biz kötürüm, yarım bir hayat yaşamaktayız. İştihalarımızı geliştirmekte fakat amaçlarımızın açlığını çekmekteyiz. Hayatımız ve hürriyetimizin bağlı olduğu daha büyük ideallerle ilgilenme yerine, daha yüksek ücretle, daha büyük televizyon ekranlarıyla, arabalarla, şimdi de daha büyük füzelerle ilgilenmekteyiz. (Tozlu, 2003: 3)

Son dönemde dünyada ekonomik krizler yaşanmakta, ülkeler iflas etmekte ve üyesi oldukları bölgesel birlik tarafından yalnızlığa itilmektedir. Diğer yandan, ekonomik ve politik nedenlerden ötürü çıkarılan savaşlar neticesinde ortaya çıkan göçmen topluluklara zenginleşmiş ülkeler değil "vicdan" sahibi toplumlar kucak açmaktadır.

Ekonomik bunalım kapitalizmin meşruiyetini sorgulamamız gerektiğini göstermektedir. Ahlaki yıkım kesinlikle pay sahibidir. Etik olmayan davranışların sergilendiğine yönelik potansiyel işaretler bol miktarda mevcuttur. Bu davranışlar

"açgözlülük, makul olmayan miktarlarda nüfuz, ince ayar yolsuzluk, kimsenin anlamadığı karmaşık finansal araçlar ve sürü psikolojisi" olarak sıranabilir. Görülen pekçok etik sıkıntıya ve açgözlülüğe karşı önlem almak zor ya da imkânsızdır (Global Business Summit Report, 2008:1). Ekonomik olaylar bir sosyal ortamda oluştukları için bu olayların çözümlenmesinde ve yorumlanmasında tarih, sosyoloji, halk bilimi, antropoloji gibi bilim alanlarından yararlanmak son derece önemlidir (Eröz, 1982: 19). Ekonomik olayların diğer sosyal kurumlar üzerinde olduğu gibi, bütün sosyal olayların ekonomik kurumlar üzerinde karşılıklı etkileri vardır (Topçu, 2014: 145) zira hepsinin faili insandır ve insan sadece maddi boyuttan oluşan bir homo economicus değildir. Neoliberal hayat tarzı anlayışında "yeni özneye 'insan sermayesinin,' sorumlu, bir kar-zarar hesabıyla olgunlaşmış açık seçik tercihlerle biriktirilmesi gereken sermayenin sahibi gözüyle bakılır." Bu yeni özne "rekabet ve performans" odaklıdır ve "kazanmak" için oluşturulmuş bir "varlıktır" (Dardot & Laval, 2009: 383). Bu özellikleriyle çalışma hayatında boy gösteren insan, çalışma hayatına bağlı sıkıntı ve özerklik sorunları, kişilik erozyonu, moral yitimi, genelleşmiş depresyon, sembolsüzleşme, sıradan sapkınlık (her şeyi ticari bir konu haline getirmek) ve benlik hazzı gibi (Dardot & Laval, 2009: 383-408) tek başına içinden çıkamayacağı bir dizi perişanlığa sürüklenir.

Toplumsal ve kişisel mutluluk için "artan gelir ve maddi refah" gerekli ama medeni olabilmek açısından yeterli değildir görüşü (Yenal, 1999: 19) Batılı anlamda bir "uygarlık" düşüneneler için bile önemli bir tespittir. Bu açıdan, teknik ilerleme, sanayileşme ve dolayısıyla modernleşmeyi toplumsal ve bireysel olarak huzurun artmasına endeksleyen görüşlerin geride kaldığı bir dönemde bulunuyoruz.

Küreselleşme Türk eğitimini daha ziyade olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye "eğitim sisteminin kendine özgü yönlerini yeterince koruyamamış" ve "gelişimi sadece Batı ülkelerini örnek alma olarak görme, öğrencilerin sadece yüzeysel bilgilerle donatılması" sonucunu doğurmuştur (Güven,1999: 155). Sonuç olarak, "kendi ulusunu ve değerlerini tanıyıp bunlara saygı duyan bireyler yerine, bunları küçümseyebilen ve iyinin hep Batı'da olduğunu düşünen bir nesil yetişmiştir" (Çetin, 2015: 12). Zaten kaçınılmaz süreç olarak tarif edilen küreselleşme, Batılı değerlerin yaygınlaş(tırıl)ması olarak anlaşıldığında, Batı dışı kültürlerle sadece taklit, özgüvensizlik, yabancılaşma, kendi meselelerini inceleme yeteğinden yoksunluk ve sürekli bocalama kalıyor.

Günümüzde Türkiye'de eğitimin yeniden yapılandırılması için üç referans çerçevesi sunulmaktadır. Birincisi, dünyada [daha çok Batı'da] yaşanan ekonomik ve sosyolojik gelişmelerden oluşmaktadır. İkincisi, Avrupa Birliği ve üçüncüsü de Türkiye'de var olan eğitim sisteminin çok yönlü değerlendirilmesidir. Bu üç çerçeveden üçüncüyü görmezden gelerek ilk ikisi temelinde yapılacak değişikliklerin Türkiye'nin gerçeklerinden kopuk olacağı ifade edilmektedir (Tekeli, 2011: 91-92). Kanaatimizce sorun tam bu noktada düğümlenmektedir: Türkiye gerçeklerini oluşturan etkenler nelerdir? Evrenselci bir mantıkla ne kadar Batılı değerlerin özümsemiye özümsemiye olmadığı üzerinden mi bir değerlendirme yapılacaktır? Yoksa köklü bir medeniyetin mirasçısı olarak tarihi, sosyal, kültürel, dini ve ahlaki, coğrafi bir dizi boyutta Türkiye toplumunun kendine özgü kimlik kodlarının

çalışılması neticesinde kendini tanıma, kendine güvenme ve değer verme süreçleri ile birlikte dünya ile temasa geçme, değer sunma biçiminde bir yol mu izlenecektir? İkincisi Türkiye gerçeklerini tarif etmede daha gerçekçi görünmektedir çünkü “kendi tarihsel, sosyal ve siyasal şartlarımızdan kalkarak ve buna uygun kavramlar üreterek kendimize bakabilmeyi sağlamamız durumunda, kendimizi anlamakta ve anlamlandırmakta daha az yanılgıya düşeriz” ve bu Türk toplumsal hayatını “ithal akımların kölesi” olmaktan kurtarır (Durgun, 2010: 41). Milli eğitim anlayışı açısından bakıldığında, ikinci yol yönünde “bir zihniyet değişikliği”nin yapılması öncelikli meseledir. Bu yapılmadan sistemin fiziki unsurlarının iyileştirilmesi sorunların çözümüne katkı sağlamayacaktır (Şimşek, 2012:118).

Küreselleşmenin maddi ve biçimsel boyutta eğitime katkılarında, özellikle teknoloji bağlamında, söz edilebilir. Ancak insan yetiştirme boyutunda ekonomik, bencil, çıkarıcı ve bireyci insanı ön plana çıkarması açısından etkisinin yıkıcı olduğu ifade edilebilir. Alternatif olarak, dünyadan elini eteğini çekmiş, soyut ve münzevi bir yaşam tarzına sahip “Homo Spiritus” hedef değildir, ancak “homo economicus ile homo ethicus arasında bir içsel denge”ye olan ihtiyaç çok açıktır (Sayar, 2001: 269). “Önemli olan, her toplumun tarihinden taşıdığı kültürel değerlerini ve bilgi birikimini küresel gelişmeler karşısında koruması ve olabildiğince hızla yayılan bu küresel değerlere bir yandan uyum sağlaması, öte yandan gelişmelere katkı sağlamasıdır. Ancak bu uyum ve katkı sağlama sürecinin bazı toplumlarda kolay, bazılarında ise sancılı geçeceği düşünülmektedir. Geçiş sürecinin sınırlarını ve düzeyini kuşkusuz her toplumun sahip olduğu ekonomik, kültürel ve hatta siyasal birikimleri belirleyecektir” (Aslan, 2004:3). Süreçte çıkar çatışmaları “ister istemez” ortaya çıkabilecektir. Bu durumda “şiddeti önleyecek yapı sağlam milli devletler olacaktır” (Sayar, 2001: 268).

Sosyal işleyiş; siyaset, sivil toplum, ekonomi ve bürokrasinin tarihi, kültürel, manevi değerlere ve küresel konumlanmaya bölünmesi formülüyle anlaşılabilir. Bu bakış açısıyla söz konusu alanlarda katkı verebilecek yetişmiş insan ülkemiz için öncelikli meselelerden birdir. Bu amaca yönelik olarak *insan yetiştiren insanın yetiştirilmesi* büyük önem taşıyor. Zira sistemleri yürütenler insanlardır.

Kaynakça

- AKTAN, Coşkun Can. Monetarizm ve Rasyonel Beklentiler Teorisi. http://www.canaktan.org/ekonomi/anayasal_iktisat/monetarizm/aktan-monetarizm.htm, İzmir, 2000. (Erişim Tarihi: 2.06.2015).
- AKYILDIZ, Hüseyin. Tartışılan Boyutlarıyla “Homo Economicus. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 13 (2) s.29-40, Isparta, 2008.
- AL-RODHAN, Nayef. R.F. Definitions of Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Definition, Program on the Geopolitical Implications of Globalization and Transnational Security, Geneva Center for Security Policy, Geneva, 2009. http://www.academia.edu/attachments/30998551/download_file (Erişim Tarihi: 07.07.2015)

- APPLE, W. Michael. Eğitim, Piyasalar ve Denetim Kültürü. Küreselleşme ve Eğitim. *Dipnot Yayınları*. Haz.: Ebru Oğuz-Ayfer Yaka.1.Baskı. Ankara, 2007.
- ASLAN, Kadir. Küreselleşmenin Eğitim Boyutu. *Ege Eğitim Dergisi* (5), s. 1-5, İzmir, 2004.
- BALKAR, Betül ve ÖZGAN, Habib. Küreselleşmenin İlköğretim Kademesindeki Eğitim Sürecine Etkilerine İlişkin Öğretmen Görüşleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl 10, Sayı 19, s.1-22, Burdur, 2010,
- BARABASCH, Antje ve PETRICK, Stefanie. Multi-level policy transfer in Turkey and its impact on the development of the vocational education and training (VET) sector. *Globalisation, Societies and Education*, 10:1, s. 119-143, 2012.
- BECK, Ulrich. The Cosmopolitan Perspective: Sociology of the Second Age of Modernity. *British Journal of Sociology*, Vol. 51, Issue No. 1, January/March, s. 79-105, 2012.
- BOURDIEU, P. *Sketch for Self-Analysis*. Polity Press, Cambridge, 2007.
- BROOKS, David. *The Social Animal*. Random House, New York, 2012.
- BROWN, Tony. Challenging globalization as discourse and phenomenon. *International Journal of Lifelong Education*, 18:1, 3-17, 1999.
- CHINNAMMAL, S. Effects of globalisation on education and culture. *ICDE International Conference 19-23*, New Delhi, 2005.
- ÇETİN, Oya Uslu. Küreselleşmenin Eğitimin Farklı Boyutları Üzerindeki Etkileri. *Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1 (1), s. 1-19, Ankara, 2015.
- ÇIMRIN, Füsün Kökalan. Küreselleşme, Neo-Liberalizm Ve Refah Devleti İlişkisi Üzerine. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)* Güz Sayı 23, s. 195-203, Muğla, 2009.
- ÇINAR, İkrım. Küreselleşme, Eğitim ve Gelecek. *Kuramsal Eğitimbilim*, 2(1), s. 14-30, Afyon, 2009.
- ÇOBAN, Aykut. Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar. *Praksis* Sayı:7, s. 117-164, Ankara, 2002.
- DARDOT, Pierre ve LAVAL, Christian. *Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- STEINGARD, David ve FITZGIBBONS, Dale. Challenging the Juggernaut of Globalization: A Manifesto for Academic Praxis. *Journal of Organizational Change Management*, Vol. 8, No. 4, s.30-54, Bradford, 1995.
- DEUTSCHE BANK RESEARCH. Homo economicus – or more like Homer Simpson? Deutsche Bank AG, DB Research, D-60262 Frankfurt am Main, Germany. 2010. https://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD000000000259291.pdf (Erişim Tarihi: 07.07.2015)
- DİKKAYA, Mehmet. ve ÖZYAKIŞIR, Deniz. Küreselleşme ve Bilgi Toplumu: Eğitimin Küreselleşmesi ve Neo-Liberal Politikaların Etkileri. *Uluslararası*

İlişkiler, Cilt 3, Sayı 9, s. 151- 172, İstanbul, 2006.

DOĞAN, Elife. Eğitimde Küreselleşme. *Eğitim Araştırmaları Dergisi*, No: 6, s. 87-98, 2002.

DOĞAN, Hıfzı. *Eğitimde Program ve Öğretim Tasarımı*. Önder Matbaacılık, Ankara, 1997.

DOĞAN, İsmail. *Eğitim Sosyolojisi*. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2011.

DRUCKER, Peter. *Yeni Gerçekler*. Çeviren: Birtane Karanakçı. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2000.

DURA, Cihan. *Bilgi Toplumu*. Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1990.

DURALI, Teoman. *Çağdaş Küresel Medeniyet*. Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.

DURGUN, Şenol. *Modernleşme ve Siyaset*. Binyıl Yayınevi, Ankara, 2010.

ERÖZ, Mehmet. *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1982.

EUROPEAN COMMISSION.. At a Glance: Education and Training. 2010 http://ec.europa.eu/education/at-a-glance/about141_en.htm (Erişim Tarihi 14.04.2011).

GIDDENS, Anthony. *A Contemporary Critique of Historical Materialism. Vol. 1. Power, Property and the State*. Macmillan, London, 1981.

GIDDENS, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1990.

GIDDENS, Anthony. Anthony Giddens on Globalization: Excerpts from a Keynote Address at the UNRISD Conference on Globalization and Citizenship, *UNRISD (United Nations Research Institute for Social Development) News*, Vol. 15, Bulletin No. 15, 1996/7, pp. 4-5, p. 5, as cited in M. Findlay, *The Globalisation of Crime, Understanding Transitional Relationships in Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), p. 169.

GLOBAL BUSINESS SUMMIT REPORT. Ethics in Globalization. *Harvard Business School*, President and Fellows of Harvard College, Boston, 2008.

GOUTHRO, Patricia A. Education for Sale: at What Cost? Lifelong Learning and the Marketplace. *International Journal of Lifelong Education*, 21:4, s. 334-346, 2002.

GÖMLEKSİZ, Mehmet Nuri ve KILINÇ Hasan Hüseyin. Küreselleşmenin Eğitim Programları Üzerindeki Etkisine İlişkin Akademisyen Görüşleri: Nitel Bir Çalışma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Cilt: 9 Sayı: 17, s. 397-413, Hatay, 2012.

GÖNEL, Feride D. ve AKÇALI, T. Türkiye’de Neoliberal Politikaların Üniversite Eğitimine Yansımaları. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*,5(20), s.4-29, Ankara, 2007.

GÖKER, Aykut. Enformasyon Toplumu üzerine Kavramsal Bir Yaklaşım Denemesi. http://www.bilgiyonetimLorg/cm/pages/mkl_gos.php?nt=287, 2001. (Erişim Tarihi: 02 Temmuz 2015).

GÜLCAN, Murat Gürkan. *AB ve Eğitim Süreci: AB Ülkeleri Eğitim Sistemleri ve*

- Politikaları, Yapısal Uyum Modeli*. Anı Yayıncılık, Ankara, 2005.
- GÜVEN, İsmail. Küreselleşme ve Eğitim Dizgesine Yansımaları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*,32(1), s.145-159, Ankara, 1999.
- HENRY, M., LINGARD, B., RIZVI, F., ve TAYLOR, S. Working with/against Globalization in Education. *J. Education Policy*, 14(1), s. 85- 97, 1999.
- HESAPÇIOĞLU, Muhsin. *Postmodern/Küresel Toplumda Eğitim, Okul ve İnsan Hakları. 21. Yüzyılda Eğitim ve Türk Eğitim Sistemi*. Serdar Eğitim Araştırma Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2001.
- HIRTT, Nico, YILDIRIM, Deniz ve AKSARI, Mehmet. Okulun Ticarileşmesinin Üç Boyutu. *Eğitim Bilim Toplum*, 3(11), s. 110-119, Ankara, 2005.
- İNAL, Kemal. Yeni İlköğretim Müfredatının Felsefesi. *Zil ve Tenefüs*, Sayı 1, s. 37-40, İstanbul, 2005.
- INTERNATIONAL MONETARY FUND (IMF). Meeting the Challenges of Globalization in the Advanced Economies, *World Economic and Financial Surveys*, 1997 <http://www.imf.org/external/pubs/WEOMAY/Weocon.htm> (Erişim Tarihi: 07.07.2015).
- ŞENTÜRK, İlknur. Pierre Bourdieu'nun Neoliberalizm Eleştirisi Bağlamında Eğitim Yönetimini Yeniden Düşünmek. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,11(2), s.73-98, Eskişehir, 2010.
- KAHNEMAN, Daniel ve TVERSKY, Amos. Prospect theory: An Analysis of Decision Under Risk. *Econometrica* 47 (2), s.263-291, 1979.
- KARADELİ, Cem. Küreselleşme ve Dünya Düzenleri. Cem Karadeli (Ed.) *Küreselleşme ve Alternatif Küreselleşme*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2005.
- KARSLI, Necmi. Din Eğitimi Bağlamında Küresel Sorunlar ve Çözüm Yolları. *Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 28-30 Kasım 2013 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde düzenlendi.
- KESKİN, Nuray E. ve DEMİRCİ, Aytül G. Eğitimde Çürüyüş, KİGEM Özelleştirme Değerlendirmeleri, No:1, KİGEM, Ankara, 2003.
- KHOR, Martin. in J. A. Scholte, "The Globalization of World Politics", in J. Baylis and S. Smith (eds.), *The Globalization of World Politics, An Introduction to International Relations* (New York: Oxford University Press, 1999), p. 15, 1995.
- KUMAR, Ravi ve HILL, Dave. Introduction: Neoliberal Capitalism and Education. Editörler: Hill, Dave ve Kumar, Ravi (Ed.) *Global Neoliberalism and Education and its Consequences*. Routledge, New York, 2009.
- LYOTARD, J. François. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. University of Minnesota Press, Minneapolis, MN, USA, 1984.
- MCMICHAEL, Philip. *Development and Social Change: A Global Perspective*. Pine Forge Press, London, 2000.

- MEYER, J. W., KAMENS, D. H. ve BENAVIDES, A. *School Knowledge for the Masses: World Models and National Primary Curricular Categories in the Twentieth Century*. Falmer Press Bristol, Pa., 1992.
- MoNE (Ministry of National Education). What is the SVET project? 2009 <http://svet.meb.gov.tr/indexen.html> (Erişim Tarihi: 27.02. 2011).
- MORRIS, Ian. *Dünyaya Neden Batı Hükmediyor (Şimdilik)*. Çeviren: Gül Çağalı Güven. Alfa Basım Yayım, İstanbul 2012
- NYBORG, Karine. Homo Economicus and Homo Politicus: Interpretation And Aggregation of Environmental Values, *Journal of Economic Behavior & Organization*, Vol. 42, s. 305–322, Oslo, 2000.
- OLSEN, Mark ve CODD, John. *Education Policy: Globalization, Citizenship and Democracy*. Sage Publication, London, 2004.
- OMAN, Charles. *The policy challenges of globalisation and regionalisation*. OECD Development Centre, Policy Brief No. 11,1996.
- ORR, David. W. Education for Globalisation (Modern Western Education System). *The Ecologist*, 29(3), s.166, 1999.
- ÖZAKPINAR, Yılmaz. *İnsan Düşüncesinin Boyutları: Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2002.*
- PAŞA, Said Halim. *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ. İz Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- PIERSON, Christopher. Contemporary Challenges to Welfare State Development, *Political Studies*, Issue:XLVI, s.777-794, 1998.
- PLOTKIN, Bill. *Nefs Yolu*. Çeviren: Elif Berkan. Okyanus Yayınları, İstanbul, 2014.
- RITCHIE, Michael. Globalization vs. Globalism. *International Forum on Globalization*. 1996. <http://www.hartford-hwp.com/archives/25a/069.html>. (Erişim Tarihi: 07.07.2015).
- RITZER, George. The Globalization of Nothing. *SAIS Review*, Vol. 23, No. 2, Summer-Fall, s. 189-200, 2003.
- ROBINSON, William. I. Theories of Globalization. In George Ritzer (ed.), *Blackwell Companion to Globalization*. Blackwell, London, 2007.
- SANCAR, Can ve SANCAR, Mine. Neoliberal Mechanisation of Education. *TOJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology* July, volume 11 Issue 3, s. 246-254, 2012.
- SARIBAY, Ali Yaşar. Küreselleşme, Postmodern Uluslaşma ve İslam. Editörler: Keyman, E. Fuat ve Sarıbay, Ali Yaşar. *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*. s.14-33. Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- SAYAR, Ahmed Güner. *Osmanlıdan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*. Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2001.

- SAYILAN, Fevziye. Küresel Aktörler DB ve GATS ve Eğitimde Neoliberal Dönüşüm. *JMO Haber Bülteni*, s. 44-51, 2007.
- SİNANOĞLU, Oktay ve BARUT, Azmi. O. Dil ve Sömürge Eğitimi, *Devrimci Cumhuriyetin Eğitim Politikaları*. S. 37-40. Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.
- SPRING, Joel. Research on Globalization and Education. *Review of Educational Research*, 78 (2), s.330-363, 2008.
- STEGER, Manfred. B. Ideologies of Globalization. *Journal of Political Ideologies*, 10(1), s. 11-30, 2005.
- SUSAR, Gamze Canlı. Implications of Student Centered Education for the Neoliberal Regime of Government and Knowledge Economy in Turkey. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 116, s.2293-2301, 2014.
- ŞİMŞEK, Osman. 21. Yüzyıl Türkiye'si için Milli Eğitim Felsefesi ve Milli Eğitim Politika Zihniyeti. O. Şimşek (Ed.) *Yeni Türkiye'nin Yeni Gerçekleri*. Otorite Yayınları, Ankara, 2012.
- TEHRANIAN, Majid. Globalization Texts, Concepts and Terms, compiled by Fred W. Riggs, 1998. <http://www.grida.no/geo/GEO/Geo-1-020.htm>. (Erişim Tarihi: 07.07.2015)
- TEKELİ, İlhan. *Türkiye İçin Eğitim Yazıları*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011
- TEZCAN, Mahmut. *Eğitim Sosyolojisi*. Anı Yayıncılık, Ankara, 2012.
- THALER, Richard. H. From Homo Economicus to Homo Sapiens. *Journal of Economic Perspectives*, 14(1), s.133-141, 2000.
- Topçu, Nurettin. *Türkiye'nin Maarif Davası*. Dergah Yayınları, İstanbul, 1998.
- TOPÇU, Nurettin. *Sosyoloji*. (5. Baskı.) Dergah Yayınları, İstanbul, 2014.
- TOZLU, Necmettin. *Eğitim Felsefesi*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.
- TÜRKİYE MESLEKİ VE TEKNİK EĞİTİM STRATEJİ BELGESİ VE EYLEM PLANI, 2014-2018.
http://mtegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_08/13021358_mte_strateji_belgesi_eylem_plani_20142018.pdf (Erişim tarihi: 2 Haziran 2015.)
- ÜSTÜNEL, Besim. *Ekonominin Temelleri*. Ankara, 1988.
- WALCK, Christa ve BİLİMORİA, Diana. Editorial: Challenging 'Globalization' Discourses, *Journal of Organizational Change Management*, 8(4), s. 3-5, 1995
- WALLERSTEIN, Immanuel. *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, New York, 1974. R. J. Holton, *Globalization and the Nation-State*. Macmillan Press, London, 1998.
- WATERS, Malcolm. *Globalization*. Routledge, London, 2001.
- YAYLA, Atilla. *Liberalizm*. Turhan Kitabevi Yayınları, Bilimsel Araştırma Dizisi: 20.

Adalet Matbaacılık, Ankara, 1992.

YENAL, Oktay. *Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1999.

YILDIZ, Naciye. Neoliberal Küreselleşme ve Eğitim. *D.Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 11, s.13-32, Diyarbakır, 2008.

AŞAĞILAYICI MUAMELE VE CEZA YASAĞI

Hakan TAŞDEMİR*

Fatma TAŞDEMİR**

Özet

Aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı önde gelen bir insan hakkıdır. Hiçbir sebeple sınırlanamaması bu hakkı özel kılmaktadır. Bu sebeple aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı hem mutlak haktır hem jus cogens niteliklidir hem anayasal değerdedir hem de haklar hiyerarşisinin en üstünde yer alır. Bu denli önemli bir hakkın ülkemizde yeterince bilinmemesi üzücü bir gerçektir. Bununla birlikte Anayasa'nın 90. Maddesinde yapılan değişiklik ve bireysel başvuru hakkının tanınması bu hakkı bilinir ve kullanılabilir hale getirecektir. Ülkemizle ilgili bu hususlar makalenin yazılmasının başlıca sebebidir.

Anahtar Kelimeler: *Aşağılayıcı Muamele ve Ceza Yasağı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Madde 3, Aşağılayıcı Muamele ve Ceza Yasağının Sınırlanması, Aşağılayıcı Muamele ve Ceza Yasağının Nitelikleri, Aşağılayıcı Muamele ve Ceza Yasağının Türkiye'deki Durumu.*

THE PROHIBITION OF DEGRADING TREATMENT AND PUNISHMENT

Abstract

The prohibition of degrading treatment and punishment is a leading human right. Because of non-limitation in any condition, this right becomes a special one. As a result, the prohibition of degrading treatment and punishment is an absolute right, has jus cogens character, has constitutional value/qualification and takes place at the top of rights hierarchy. It is a grievous reality that this important right is not well known in our country. However, change in the article 90 of the Constitution and recognition of individual application to the Constitutional Court will make this right more popular and usable. These facts/points related to our country is the main reason to write this article.

Key Words: *The Prohibition of Degrading Treatment and Punishment, Article 3 of the European Convention on Human Rights, Limitation of the Prohibition of Degrading Treatment and Punishment, Characteristics of the Prohibition of Degrading Treatment and Punishment, Current Situation of the Prohibition of Degrading Treatment and Punishment in Turkey.*

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, tasdha@gmail.com.

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, tfatma111@gmail.com.

Giriş

İleriliğin ölçüt ve göstergesi insana saygıdır. Bu yüzden insan hakları evrensel düzeyde geçerli ve değerli olan haklardır. Bu hakların bazıları *jus cogens* niteliğe sahiptirler. İnceleme konusunu oluşturan aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı da bu niteliğe sahiptir.

Bu gerçekliğe rağmen insan hakları ve içerisinde yer alan aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı, ülkemizde yeterince bilinmemekte ve bu sebeple istenilen düzeyde saygı görmemektedir.

Daha şaşırtıcı ve üzücü olan, neredeyse aşağılayıcı muamele ve ceza yasağının varlığından haberdar olunmadığı gerçeğidir. Bu sebeple, aşağılayıcı muamele ve ceza yasağının üzerinde durmak ve ondan bahsetmek bir zorunluluk halini almıştır.

Aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı hakkında bilinçlendirme yapmak için yapılan bu çalışmada öncelikle bu yasağın anlamı ve kapsamı ele alınacaktır. Bu yapılırken, esas olarak, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) karar ve içtihatlarına dayanılacaktır.

Bilinmesi ve üzerinde durulması gereken bir diğer husus, aşağılayıcı muamele ve ceza yasağının sınırlanamaz niteliğidir. Bununla beraber, aşağılayıcı muamele ve ceza yasağının *jus cogens* niteliği öne çıkarılacak ve açıklanacaktır.

Aşağılayıcı muamele ve ceza yasağına ilişkin Türkiye'deki durum da bir diğer önemli ilgi ve çalışma alanını oluşturacaktır. Bu kapsamda aşağılayıcı muamele ve ceza yasağının Anayasa'daki yeri ve sınırlanması özellikle ele alınacaktır.

2004 ve 2010 yıllarındaki Anayasa değişikliklerinin aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı ile ilişkisi de incelenmesi ve bilinmesi gereken bir diğer husustur ve irdelenecektir.

Söz konusu inceleme ve çalışmalardan ortaya çıkan sonuç, tespit ve değerlendirmeler çalışmanın en sonunda yer alacaktır. Burada subjektif gözlem ve yorumlar da yapılacaktır.

1. AŞAĞILAYICI MUAMELE VE CEZA YASAĞININ TANIMI VE KAPSAMI

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 3. maddesi "işkence yasağı" başlığına taşımaktadır. Bu madde, "Hiç kimse işkenceye veya insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele veya cezaya tabi tutulamaz." hükmünü içermektedir.

Maddede bir sıralama olduğu söylenmektedir. Buna göre madde en ağırdan en hafife doğru düzenlenmiştir. İnceleme konumuz, bu yasakların en hafifi kabul edilen "aşağılayıcı muamele yasağı" olacaktır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), aşağılayıcı muamele ve cezanın tanımını yapmıştır¹. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadına göre aşağılayıcı muamele ve ceza; kişileri korku, endişe ve aşağılanmış olma duygusuna gark eden davranışlardır. Bu muamele ve eylemler sonucunda kişi, başkaları karşısında utanç duyar hale getirilir ve küçük düşürülür. Ayrıca kişinin fiziksel ve ruhsal açıdan direnci de kırılır.

¹ Örnek kararlar için bkz. Ilaşcu-Moldova ve Rusya Kararı; 08.07.2004 tarih, paragraf 425; Kudla-Polonya Kararı; 26.10.2000 tarih, paragraf 92; Polonskiy-Rusya Kararı; 19.03.2009 tarih, paragraf 118; Zikreden: Ömer Anayurt, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İchtihatlarında İşkence Kavramı", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XII, Y. 2008, Sa. 1-2, s. 429-430.

Aynı zamanda aşağılayıcı muamele ile kişi, iradesi ve vicdanının rağmına hareket etmek zorunda bırakılır².

Muamele veya cezanın aşağılayıcı olup olmadığının değerlendirilmesi subjektif ve değişkendir. Mağdurun aşağılanmışlık hissetmesi yeterlidir; esas önemli olan onun değerlendirmesidir. Buna karşılık, devlet görevlisinin bu muamele veya cezayı aynı şekilde değerlendirmemesinin ise bir önemi bulunmamaktadır³.

Aşağılayıcı muamele ve ceza için “asgari şiddet düzeyi/sınırı” söz konusudur (*De minimis* kuralı). Buna “asgari eşik” de denilmektedir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne göre asgari şiddet düzeyi ve değerlendirilmesi göreceli ve değişkendir. Bu sebeple, muamelenin süresine, fiziksel ve ruhsal etkilerine, kimi zaman mağdurun cinsiyeti, yaşı, sağlık durumu, vb hususlara bakılarak değerlendirme yapılır⁴.

Genelde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 3. madde, özeldeyse aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı bakımından devletin önemli üç yükümlülüğü mevcuttur⁵:

1. Negatif yükümlülük (negative obligation),
2. Pozitif yükümlülük (positive obligation),
3. Usul (yöntem) yükümlülüğü (procedural obligation).

Negatif yükümlülük, devletin, yetkisi altındaki kişilere, 3. maddede yasaklanmış olan muameleleri yapmamasını ve bunlardan uzak durmasını ifade eder.

Pozitif yükümlülük, 3. maddedeki fiillerin önlenmesi için devlet yetkililerinin gerekli tedbirleri almasını ifade eder. Bunun sonucu olarak, devlet, hassas kişi ve grupları korumak için gerekli yasal ve idari düzenlemeleri yapmak zorundadır. Yine başkalarının verecekleri zararlara karşı kamu görevlilerinin bu kişileri koruması da bir diğer sonuç ve zorunluluktur.

Usul (yöntem) yükümlülüğü ise ciddi ihlal iddiaları karşısında etkili soruşturma yapılmasını ifade eder. Etkili soruşturma ve incelemenin ilk koşulu, usul garanti ve teminatlarının bulunmasıdır. Bir diğer koşul, uygun ve bağımsız bir soruşturma yapılmasıdır. Son koşulsu, 3. maddeyi ihlal edenlerin tespitine ve cezalandırılmasına imkan verir nitelikte bir soruşturma yapılmasıdır.

3. madde ile ilgili bir diğer husus, suçluların iadesi ve sınır dışı işlemleri gibi bazı hallerde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin, üç kavramın yerine tek başına kötü muamele (ill-treatment) kavramını kullanmış olmasıdır. Böylece Mahkeme bazı durumlarda üç yasağın birbiriyle iç içe geçtiğini ve ayırlamadığını ifade etmektedir⁶.

Bu anlatılanlara göre aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı kapsamına giren birçok örnekten bahsedilebilir. Aşağılayıcı muamele ve ceza örneklerinin bazıları olarak şunlar sayılabilir⁷:

2 İrlanda-Birleşik Krallık Kararı; 18.01.1978 tarih ve 5310/71 sayı.

3 “Article 3: Freedom from torture and inhumane and degrading treatment or punishment”, **Human Rights Review**, 2012, s.75

4 İrlanda-Birleşik Krallık davası; 18.01.1978 tarih ve 5310/71 sayı.

5 “Article 3: Freedom from torture and inhumane and degrading treatment or punishment”, **Human Rights Review**, 2012, s.75-76.

6 Babar Ahmad ve Diğerleri-Birleşik Krallık Kararı; 10.04.2012 tarih, paragraf 171.

7 Detaylı bilgi için bkz. **İşkence, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Ceza Yasağı**, <http://trdocz.com/doc/61448/i%C5%9Fkence--insanl%C4%B1k-d%C4%B1%C5%9F%C4%B1-veya-a%C5%9Fa%C4%9F%C4%B1lay%C4%B1c%C4%B1-muamele-veya-ceza...>, erişim tarihi: 23.01.2015.

1. Nezarethaneye konulan kişiye görevliler tarafından küfredilmesi; cinsiyeti veya cinsel eğilimleriyle alay edilmesi.

2. Ölenlerin yakınları bakımından, terörist cesetlerinin bazı kısımlarının parçalanması⁸.

3. Okullardaki dayak ve benzeri cezalar.

4. Doktor raporuyla tespit edilmesi halinde, kişinin gözaltında darp edilmesi.

5. Yakalama esnasında güç kullanılması ve yakalananlara yapılan kötü muameleler⁹.

6. Mahkumla alay edilmesi ve sözlü taciz yapılması¹⁰.

7. Makul güvenlik gereksinimi olmamasına rağmen, sistematik olarak mahkumların elbiselerinin çıkarılarak yapılan arama¹¹.

8. Onayı alınmadan, yumurta tüpleri bağlanarak geriye dönüşü olmayacak şekilde kısırlaştırma¹².

9. Kelepçe takılması.

10. Cezaevi odalarının sağlıklı olmaması, havalandırmasının olmaması, güneş ışığı almaması, uygun ve temiz yatak çarşafı ve giysilerin verilmemesi, günlük yürüyüş ve spor olanağının bulunmaması, temel sağlık koşullarına uyulmaması¹³.

11. Sınır dışı edilme sonucu, işkence görme, tehlikeli ve ciddi hastalıklara yakalanma veya bu sonuçların kuvvetli ihtimali (potansiyel ihlal)¹⁴.

12. Tutuklu ve hükümlülerin muayenesinde belli koşulların sağlanmaması¹⁵.

13. Özürlü kadının bu niteliklerine gerek nezarethanede gerekse cezaevinde dikkat edilmemesi¹⁶.

14. Küçük yaştaki çocukların ebeveynleri tarafından; oldukça kötü koşullarda, yeterli gıda verilmeden, temizlik ihtiyaçları ve hiçbir sosyal ilişki sağlanmadan bir evde tutulmaları¹⁷.

Görüldüğü üzere, sadece asayiş ve güvenlik değil hayatın her alanında (eğitim, sağlık, cinsiyet eşitliği, vb.) aşağılayıcı muamele ve ceza ile karşılaşılabilir. Yine aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı bakımından, üç tür yükümlülüğün ihlaline de rastlanılmaktadır.

2. AŞAĞILAYICI MUAMELE VE CEZA YASAĞININ SINIRLANDIRILMASI

Bu konu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 15. maddesinde düzenlenmiştir. İlgili madde "Olağanüstü hallerde yükümlülükleri askıya alma" başlığını taşımaktadır. Madde şu şekildedir:

"1. Savaş veya ulusun varlığını tehdit eden başka bir genel tehlike halinde her Yüksek Sözleşmeci Taraf, durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde ve uluslararası

⁸ Akpınar ve Altun-Türkiye Kararı; 27.02.2007 tarih.

⁹ Sashov ve Diğerleri-Bulgaristan Kararı; 07.01.2010 tarih ve 14383/03 sayı.

¹⁰ Iwanczuk-Polonya Kararı; 25196/99 sayı.

¹¹ Van der Ven-Hollanda Kararı; 50901/99 sayı.

¹² V.C.-Slovakya Kararı; 08.11.2011 tarih ve 18969/07 sayı.

¹³ Nevmerzheritsky-Ukrayna Kararı; 12.10.2005.

¹⁴ Abdolkhani ve Kakimnia-Türkiye Kararı; 22.09.2009 tarih ve 30471/08 sayı.

¹⁵ Filiz Uyan-Türkiye Kararı; 08.04.2004 tarih ve 7496/03 sayı.

¹⁶ Price-Birleşik Krallık Kararı; 10.07.2001 tarih ve 33394/96 sayı.

¹⁷ Z ve Diğerleri-Birleşik Krallık Kararı; 10.05.2001 tarih ve 29392/95 sayı.

hukuktan doğan başka yükümlülüklerle ters düşmemek koşuluyla, bu Sözleşme’de öngörülen yükümlülüklerle aykırı tedbirler alabilir.

2. Yukarıdaki hüküm, meşru savaş fiilleri sonucunda meydana gelen ölüm hali dışında 2. maddeye, 3. ve 4. maddeler (fıkra 1) ile 7. maddeye aykırı tedbirlere cevaz vermez.”

Görüldüğü gibi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, olağanüstü hallerde temel hak ve özgürlüklere sınırlama konulmasına ve aykırı tedbir alınmasına imkan tanımaktadır.

Ancak bu sınırlama için “gerekliklik koşulu” aranmaktadır. Bu sebeple söz konusu sınırlama ve aykırılık, mutlak ve zaruri bir gerekliklik ve zorunluluktan kaynaklanmalıdır.

Bunun yanı sıra sınırlama ve aykırı tedbirler, taraf devletlerin uluslararası yükümlülük ve taahhütlerini de ihlal etmemeli ve onlarla uyumlu olmalıdır.

Temel hak ve özgürlüklerin sınırlanma imkanına rağmen 15. maddenin 2. fıkrası bazı hakların hiçbir zaman sınırlanamayacağını ifade etmektedir. Bu fıkraya göre, ilke olarak, 2. madde (yaşam hakkı), 3. madde (işkence yasağı), 4. madde (kölelik ve zorla çalıştırma yasağı) ve 7. maddenin (kanunsuz ceza olmaz) sınırlanmaması emredilmektedir.

Görüldüğü üzere, 3. maddede yer alan aşağılayıcı muamele ve ceza da az sayıdaki sınırlanamaz temel hak ve özgürlüklerdendir.

Söz konusu sınırlanamama niteliğinin bazı sonuçları vardır. Bu husus hem Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 15. maddesi 2. fıkrasında yer alan hakların tümü hem de “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı” için geçerlidir.

Sınırlanamazlığın bir sonucu olarak, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında da belirtildiği üzere, bu tür haklar “demokratik toplumun en temel değerlerinden birini oluşturmaktadır”.

Söz konusu haklar, mutlak hak olarak kabul edilirler ve diğer haklardan ayrılırlar.

3. maddeyi; 2, 4 ve 7. maddelerden ayıran bir özellik mevcuttur. Buna göre söz konusu madde hem kesin bir işkence, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağı getirir hem de hiçbir istisna içermez. Bu özellik 3. maddeye mutlak hak niteliği kazandırır. Hatta bu hakların *jus cogens* niteliğine sahip olduğu da kabul edilmektedir¹⁸. Bu sebeple Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ndeki sınırlanamaz haklar ve bunun içerisinde yer alan “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı”, tüm dünyada tanınan ve kabul edilen haklardır.

Jus cogens nitelikli hakların bir diğer özelliği, mevcut ve yapılacak olan tüm düzenleme ve işlemlerin onlara uygun olmasının gerekmesidir. Dolayısıyla *jus cogens* nitelikli haklara aykırı tüm düzenleme ve işlemler hukuken geçersizdir.

Bu sebeple “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı” da dahil olmak üzere, *jus cogens* nitelikli haklar, anayasal niteliğe sahiptirler.

Ayrıca bu haklar diğer temel hakların üzerinde yer alırlar. Dolayısıyla haklar hiyerarşisinin tepesinde, “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı” da dahil olmak üzere, *jus cogens* nitelikli haklar bulunmaktadır¹⁹.

¹⁸ Bu fikirde olan detaylı ve yakın tarihli bir çalışma için bkz. Evelina Silinyte, “The Application of the Definition of Torture: Nowadays and Perspectives in the Practice of European Court of Human Rights”, *Contemporary Readings in Law and Social Justice*, Cilt 5(2), 2013, s. 244-254.

¹⁹ Benzer görüşe sahip yazarlar mevcuttur. Ayhan Bozlak’ın makalesinde bu görüşe yer verilmekte olup

3. TÜRKİYE'DEKİ DURUM

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 3'ün Anayasamızdaki karşılığı 17. maddedir. Söz konusu madde, “Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı” başlığını taşımaktadır.

17. maddenin ilk fıkrasında “Herkes, yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.” denilmektedir

Bu maddenin 3. fıkrasında “Kimseye işkence ve eziyet yapılamaz; kimse insan haysiyetiyle bağdaşmayan bir cezaya veya muameleye tabi tutulamaz.” denilmektedir. Böylece maddede sayılan tüm yasak eylemlerin, kişinin maddi ve manevi varlığına aykırı olduğu ifade edilmektedir.

Anayasa'nın bu maddesiyle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 3 arasında bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıkların en başında, Anayasa madde 17'de, “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağından” ismen bahsedilmemesi gelmektedir.

İlgili maddede “insanlık dışı muamele” kavramı da yer almamaktadır.

Buna mukabil “işkence” kavramı Anayasa madde 17'de açıkça yer almaktadır. Bunun yanında ilgili maddede, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 3'den farklı olarak, “eziyet” kavramından bahsedilmektedir.

Görüldüğü üzere Anayasamızda açıkça “insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele ve ceza yasağından” bahsedilmemektedir. Buna mukabil Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi metninde bulunmayan “eziyet” kavramı Anayasa'da karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, “eziyet” kavramının “insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele ve ceza” ile bağlantılı olduğunu düşündürmektedir.

Temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına gelince, bu husus, Anayasa'nın 15. maddesinde düzenlenmektedir. Bu madde “Temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması” başlığını taşımaktadır.

Söz konusu maddenin ilk fıkrasında “Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.” denilmekte ve sınırlamaya izin verilmektedir.

Bununla birlikte 15. maddenin ikinci paragrafında “Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler (...) dışında, kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz.” denilmektedir. Böylece bazı hakların hiçbir zaman sınırlandırılmayacağı Anayasa'da düzenlenmiştir.

---

yazar insan onurunun diğer hakların sınırlandırılmasını gerektirdiğinden de bahsetmektedir. Bkz. Ayhan Bozlak, “Kamusal Bağlamda Özel Hayatın Korunması: ABD Federal Yüksek Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Uygulaması Arasında Mukayeseli Bir İnceleme”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Kasım 2013, Sayı 109, s. 55-92.

Temel hak ve özgürlükler arasında hiyerarşi olmadığını savunan yazarlara da rastlanmaktadır. Örneğin Özcan Özbey'in makalesinde aksi yönde yaklaşım ve görüş yer almaktadır. Bkz. Özcan Özbey, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında İfade Özgürlüğü Kısıtlamaları”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Mayıs-Haziran 2013, Sayı 106, s. 41-92.

Görüldüğü üzere, temel hakların sınırlandırılması bakımından, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde olduğu gibi, Anayasamız'da da bu müesseseye yer verilmiştir.

Yine, Sözleşme'dekine benzer şekilde, Anayasamızda da bazı hakların hiçbir zaman sınırlanamayacağı ifade edilmiş ve bu haklar tek tek sayılmışlardır.

Konumuz olan “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı” bakımından da durum benzerdir. Tek farklılık “kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz” denilerek Anayasa madde 17'ye atıf yapılmıştır. Böylece bu madde kapsamındaki hakların tümü sınırlanamaz haklar içerisinde yer almıştır.

Son yıllardaki bazı gelişmeler “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı”nı hukukumuzda tartışmasız ve güçlü bir şekilde sokmuştur.

Bu gelişmelerin ilki, 7 Mayıs 2004 tarihinde kabul edilip 22 Mayıs 2004'te yürürlüğe giren 5170 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”dur.

Bu Kanun'la, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 90. maddesinin son fıkrasına, “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.” cümlesi eklenmiştir.

Bu anayasa değişikliğiyle, kanunlarımızla eş değerde olan uluslararası andlaşmaların temel hak ve özgürlüklerle ilgili olanlarına, çatışma durumunda, kanunlarımız karşısında üstünlük ve öncelik hakkı verilmiştir.

Bu sebeple Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde yer alan “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı” hem ulusal hukukumuzun bir parçası olmuş hem de ulusal hukukla çatışması durumunda üstün ve öncelikli hale gelmiştir. Aşağılayıcı muamele ve ceza yasağına bu statüyü tanıyan bizzat Anayasa'dır.

Bir diğer gelişme, 12 Eylül 2010 tarihli referandumda kabul edilen “Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı”dır. 7 Mayıs 2010 tarihli ve 5982 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”, referandumda kabul edilmiştir.

Bu Kanun'un getirdiklerinin birisi olarak, Anayasa'nın 148. maddesine “Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Başvuruda bulunabilmek için olağan kanun yollarının tüketilmiş olması şarttır.” hükmü eklenmiştir.

Böylece bireysel başvurunun temelini, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi oluşturmaktadır. Bunun sonucu olarak, Anayasa'daki kişisel ve siyasi haklar bakımından bireysel başvuru söz konusu olabilecektir. Zira bunlar dışındaki ekonomik, sosyal, kültürel, vb temel hak ve özgürlükler, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamında yer almamakta dolayısıyla bireysel başvuru hakkı kapsamı dışında bulunmaktadır.

Bireysel başvurularda, Anayasa Mahkemesi hem Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni hem de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları ve içtihatlarını

dikkate almak ve onlara uygun karar vermek zorundadır. Bu zorunluluk, Anayasa Mahkemesi'nin kararlarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önüne götürülmesi ve bu Mahkeme kararlarına uymanın zorunlu olmasının sonucudur.

Bunun sonucu olarak, “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı”, iç düzenimizdeki en üst yargı organı olan Anayasa Mahkemesi tarafından da dikkate alınmak zorundadır. Zira bu yasak hem Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde hem de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları ve içtihatlarında yer almaktadır.

Bireysel başvuru hakkı, Türk hukukunu geliştirici ve evrensel standartlara taşıyıcı bir kurum ve mekanizma potansiyeli ve işlevine sahiptir.

En başta, bireysel başvuru mekanizması ile Anayasa Mahkemesi'nin kendisi evrensel hukuk normlarını dikkate almakta ve uygulamaktadır.

Yine bu mekanizma ile gerek adli gerekse idari tüm kararlar, evrensel hukuk normlarına göre, Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenmektedir. Bu kapsamda Anayasa Mahkemesi gerek temyiz mahkemelerinin gerekse ilk derece mahkemelerinin kararlarını denetlemekte ve evrensel hukuk normlarına uygun olmalarını sağlamaktadır.

Bunların sonucu olarak, konumuz olan “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı” da hem Anayasa Mahkemesi'ne hem temyiz organlarına hem de ilk derece mahkemelerine mal olmaya başlamaktadır. Ayrıca tüm işlem ve kararlarda “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı”na uyulması zorunluluk haline gelmektedir.

Bununla birlikte genelde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne özeldiyse “aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı”na temyiz mahkemelerinin özellikle de ilk derece mahkemelerinin uyduğunu gösteren çok sayıda karar bulunmamaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Sınırlanamazlık niteliği, aşağılayıcı muamele ve ceza yasağını önemli ve güçlü bir insan hakkı yapmıştır.

En başta bu sebeple aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı, “demokratik toplumun en temel değerlerinden biri olmuş”, “mutlak hak niteliği kazanmış”, “anayasal statüye kavuşmuş”, “haklar hiyerarşisinin tepesinde yer almış” ve “*jus cogens* kural” olmuştur.

Aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı bakımından, Türkiye'de bazı sorunlar bulunmaktadır. Söz konusu hakkın ismi Anayasa'da açıkça zikredilmemektedir. Buna karşılık Anayasa'nın 17. maddesinde dolaylı olarak bu hakka yer verilmektedir.

Ayrıca Türkiye'de bireye ve insan haklarına saygı istenilen düzeyde olmadığı için bu hakka yeterince başvurulmamaktadır.

Son yıllarda aşağılayıcı muamele ve ceza yasağını öne çıkaran bazı gelişmeler olmuştur.

Bu gelişmelerin ilki 2004'deki Anayasa değişikliğidir. Bu değişiklikte aşağılayıcı muamele ve ceza yasağını da kapsayan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası andlaşmalar bir çatışma halinde üstün ve öncelikli olacaktır.

Üzücü olan husus, açık Anayasa hükmüne rağmen, ulusal yargı organları bu andlaşmalara gereken ilgi ve alakayı göstermemiş ve kararlarında yer

vermemişlerdir.

İkinci gelişme, 2010'daki referandumda kabul edilen "bireysel başvuru hakkı" dır. Bu husus hem aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı hem de diğer haklar bakımından esas gelişmeyi oluşturmuştur.

Bunun sonucu olarak, Anayasa Mahkemesi çalışmalarında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni esas almaya başlamıştır.

Bu sebeple, aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı ve diğer insan hakları Türkiye'de doğrudan uygulanma imkanı bulmuştur.

Anayasa Mahkemesi tüm yargı organlarının kararlarını denetleme yetkisine sahiptir. Bu sebeple adli ve idari temyiz ve ilk derece mahkemeleri Anayasa Mahkemesi'ne dolayısıyla Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne uymak noktasına gelmişlerdir.

Bu sebeple, aşağılayıcı muamele ve ceza yasağı da artık sıklıkla ülkemizde gündeme gelecektir.

Bunun önemli bir sonucu, bireyin ve insan haklarının devlet karşısında güçlenmesi olacaktır. Bu ise ileri demokrasinin varlığının en önemli işaretlerinden birisidir.

Kaynakça

- ANAYURT, Ömer. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatlarında İşkence Kavramı, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XII, Sa. 1-2, s. 429-430, 2008.
- Article 3: Freedom from torture and inhumane and degrading treatment or punishment, *Human Rights Review*, s.69-135, 2012.
- BOZLAK, Ayhan. Kamusal Bağlamda Özel Hayatın Korunması: ABD Federal Yüksek Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Uygulaması Arasında Mukayeseli Bir İnceleme, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 109, s. 55-92, Kasım 2013.
- İşkence, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Ceza Yasağı, <http://trdocz.com/doc/61448/i%C5%9Fkence--insanl%C4%B1k-d%C4%B1%C5%9F%C4%B1-veya-a%C5%9Fa%C4%9F%C4%B1lay%C4%B1c%C4%B1-muamele-veya-ceza...>, (Erişim tarihi: 23.01.2015).
- ÖZBEY, Özcan. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında İfade Özgürlüğü Kısıtlamaları, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 106, s. 41-92, Mayıs-Haziran 2013.
- SILINYTE, Evelina. The Application of the Definition of Torture: Nowadays and Perspectives in the Practice of European Court of Human Rights, *Contemporary Readings in Law and Social Justice*, Cilt 5(2), s. 244-254, 2013.

2008 KÜRESEL KRİZ SONRASI TÜRKİYE CUMHURİYET MERKEZ BANKASI PARA POLİTİKASI UYGULAMALARI*

Suat OKTAR**
Kamil YURDABAK***

Özet

Küresel kriz öncesinde merkez bankacılığında temel amaç olan fiyat istikrarının sağlandığı gelişmiş ülke ekonomilerinde krizin ortaya çıkması, merkez bankacılığının yeniden sorgulanmasına zemin hazırlamıştır. Kriz sonrası yeni merkez bankacılığı çerçevesi, fiyat istikrarının ve finansal istikrarın eşzamanlı sağlanması gerçeğinden hareketle bu iki hedefin birbirine entegre olduğu bir yapı içinde şekillenmiştir. Bu makalede, küresel kriz sonrasında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) tarafından izlenen para politikası kapsamlı olarak incelenmiştir. TCMB, 14 Nisan 2010 tarihinde açıkladığı krizden çıkış stratejisi çerçevesinde faiz koridoru ve zorunlu karşılıkların oldukça aktif olarak kullanıldığı bir para politikası tasarlayarak, rezerv opsiyonu mekanizması gibi yeni enstrümanları hayata geçirmiştir. Krizden toparlanma sürecinde Türk bankacılık sektörünün fonlama kaynaklarına düşük maliyetle ulaşması, özellikle tüketici kredilerinde hızlı bir büyümeyi beraberinde getirmiştir. Tüketicilerin kredi kullanarak ithal ürünlere yönelmesi, hem tasarrufları olumsuz etkilemiş hem de cari açığın artmasına neden olmuştur. TCMB, faiz koridoru ve zorunlu karşılıklar kanalıyla bankaların fonlama maliyetlerini yukarı çekerek hızlı kredi genişlemesini kontrol altına alarak cari açığı önlemeye çalışmıştır. Makalede ayrıca, kriz sonrası dönemde TCMB tarafından izlenen para politikalarının değerlendirilmesi farklı makro ekonomik değişkenlerin 2010 ve 2014 yılları arasındaki gelişimine bakılarak yapılmıştır. Analizimize dahil edilen farklı değişkenlerin 2010 ve 2014 yılları arasındaki performansı, küresel kriz sonrasında TCMB tarafından uygulanan yeni para politikası çerçevesinin oldukça başarılı olduğunu ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Merkez Bankacılığı, Para Politikası, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Uygulamaları.

CENTRAL BANK OF THE REPUBLIC OF TURKEY MONETARY POLICY APPLICATIONS AFTER 2008 GLOBAL CRISIS

Abstract

Global crisis occurred in developed countries even though price stability was achieved in these economies. This led to the questioning of the central banking after global crisis. The new central banking framework after global crisis formed in the

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Teorisi Doktora Öğrencisi Kamil YURDABAK Tarafından Prof.Dr. Suat OKTAR'ın danışmanlığında hazırlanan 2008 Küresel Kriz Sonrası Merkez Bankacılığında Politika Değişimi: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Örneği adlı doktora tezinden türetilmiştir.

** Prof.Dr., Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, soktar@marmara.edu.tr

***Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Teorisi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, kyurdabak@hotmail.com

direction that price stability and financial stability were achieved at the same time and integrated with each other. In this article, monetary policies applied by Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) after global crisis are analyzed in detail. Within the framework of exit strategy which put into practice on April 10, 2010, CBRT actively used interest rate corridor and reserve requirements and launched reserve option mechanism. During the recovery period of the crisis, positive cost of funding environment enabled Turkish Banking sector to increase consumer loan volume. Consumer behaviour towards purchasing import goods through consumer loans affect savings and current account deficit negatively. CBRT tried to increase cost of funding through interest rate corridor and reserve requirements in order to decrease current account deficit by controlling credit growth. Furthermore, the evaluation of the monetary policies of CBRT after global crisis are made by taking the performances of different macro economic variables between 2010 and 2014 into consideration. The performances of different macro economic variables between 2010 and 2014 clearly state the success of CBRT post-crisis monetary policy framework.

Key Words: Central Banking, Monetary Policy, Central Bank of the Republic of Turkey Applications

Giriş

2008 küresel kriz öncesinde merkez bankacılığındaki temel öncelik fiyat istikrarını sağlamaya yönelik politikalardı. 2008 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) ortaya çıkan ve kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alan küresel kriz, fiyat istikrarının sağlanmasının krizleri önlemede tek başına yeterli olmadığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bu gerçekten hareketle küresel kriz sonrasında merkez bankacılığında finansal istikrar kavramı önem kazanmıştır. Merkez bankaları tarafından uygulanan para politikalarında fiyat istikrarının tek başına yeterli olmadığı, finansal istikrar ve fiyat istikrarının birbirini tamamlaması gerektiği fikri temel düşünce haline gelmiştir.

Bu makalede küresel kriz sonrasında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) tarafından uygulanan yeni politika araçları detaylı biçimde ele alınmıştır. TCMB, 2010 yılı sonlarından itibaren fiyat istikrarı ile finansal istikrarın eşzamanlı sağlanması hedefi doğrultusunda yeni bir para politikası uygulamaya başlamıştır. TCMB, sıcak para girişleri ile Türk Lirası'nın (TL) aşırı değerlenmesi sonucunda hızlanan ithalata dayalı tüketimi azaltarak cari açığı düşürmeyi ve hızlı kredi büyümesini önlemeyi temel amaç olarak belirlemiştir. TCMB, yeni politika çerçevesinde bu amaçları gerçekleştirmek için faiz koridoru sistemini ve zorunlu karşılıkları temel enstrüman olarak kullanmıştır. Ayrıca TCMB, rezerv opsiyonu mekanizmasını tasarlayarak bankalara TL zorunlu karşılıkların tesisinde TL yerine döviz ve altın cinsinden tutma esnekliği tanımıştır. TL vadeli mevduat maliyetinin döviz cinsi mevduat maliyetinden daha yüksek olması nedeniyle rezerv opsiyonu mekanizması, bankalara fonlama maliyeti anlamında avantaj sağlamıştır. TL zorunlu karşılıkların bir bölümünün döviz ve altın olarak tutulması hem bankaların karını hem de merkez bankasının brüt döviz rezervini artırması nedeniyle her iki

taraf için de avantajlı bir durum teşkil etmiştir.

Makalede, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tarafından alınan makro ihtiyati önlemler detaylı olarak açıklanmıştır. Ayrıca, TCMB tarafından izlenen para politikalarının değerlendirilmesi kredi büyüme oranları, cari işlemler dengesi, cari işlemler açığı finansman kalitesi, iç talep dış talep dengesi, hanehalkı tüketimi büyüme oranı, hanehalkı borçluluğu ve bankacılık sektörü sermaye yeterlilik oranı gibi farklı makro ekonomik değişkenlerin 2010 ve 2014 yılları arasındaki seyrine bakılarak yapılmıştır.

1. KÜRESEL KRİZ SONRASI TCMB PARA POLİTİKASI ÇERÇEVESİ

2008 yılının son çeyreğinde krizin olumsuz etkilerinin global ekonomiyi etkileyecek ölçüde artması sonucunda tüm ülkelerde ekonomi politikaları krizin yıkıcı yansımalarını azaltmayı hedeflemiştir. Krizin olumsuz etkilerini gidermek üzere benzer şekilde Türkiye’ de para ve maliye politikaları bu yönde dizayn edilerek uygulanmıştır. Bu amaçla TCMB, piyasalara sağladığı likidite desteğini artırarak hızlı, proaktif ve önden yüklemeli faiz indirimleriyle krizden olumsuz etkilenen finansal sistemin ve kredi piyasalarının çalışmasını planlamıştır¹. Türkiye’ de 2001 krizi sonrasında alınan önlemler ile bankacılık sektöründeki sorunların çözülmesi ve sektörün sağlam bir zemine sahip olması hem krizin olumsuz etkilerini büyük ölçüde gidermiş hem de para politikalarını kurgulama anlamında merkez bankasının elini kuvvetlendirmiştir.

TCMB, genişleyici politikalara geçiş yaptığı 2008 yılı Kasım ayından sonraki süreçte gecelik borç alma faizlerinde 13 ay art arda indirim gerçekleştirmiştir. 20 Kasım 2008 tarihindeki Para Politikası Kurulu (PPK) toplantısında gecelik borç alma faizi % 16,75’ den % 16,25’ e indirilerek ilk faiz indirimi gerçekleştirilmiştir. 2009 yılındaki son faiz indiriminin yapıldığı 20 Kasım 2009 tarihindeki toplantıda gecelik borç alma faizi % 6,5’ a düşürülmüştür².

Alınan bu önlemler, krizin en şiddetli hissedildiği dönemlerin atlması sonrasında Türkiye ekonomisinin hızlı bir toparlanma sürecine girmesini sağlamıştır. Finansal sistemin sağlam yapısı ve hanehalkı bilançosunun kriz döneminde zarar görmemesi kriz sonrasındaki toparlanma sürecini hızlandıran ana faktörler olmuş, Türkiye ekonomisi temel olarak iç talep öncülüğünde krizin olumsuz etkilerini azaltarak canlanma sürecine girmiştir³.

Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik faaliyetteki toparlanmanın gelişmiş ülkelere göre daha hızlı olması, birçok merkez bankasının kriz döneminde uyguladığı önlemleri geri çekmesine imkan vermiştir. Krizin finansal piyasalardaki olumsuz belirtilerinin ortadan kalkmasıyla birlikte TCMB, 14 Nisan 2010 tarihinde krizden çıkış stratejisini açıklamıştır. Krizden çıkış stratejisi, kriz sürecinde alınan likidite önlemlerinin geri çekilmesini ve para politikasının normalleştirmesini içeren politikalar bütünüdür. Bu kapsamda TCMB, kredi piyasasında ortaya çıkan pozitif gelişmeleri ve ekonomik faaliyetteki düzelme

1 Erdem Başçı ve Hakan Kara, Finansal İstikrar ve Para Politikası, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Çalışma Tebliği No: 11/08, Mayıs 2011, s.2.

2 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Faiz Oranları, (<http://www.tcmb.gov.tr>) (21 Şubat 2015).

3 Başçı ve Kara, s.2.

trendini de dikkate alarak krizde uygulanan geçici likidite destekleri kapsamında piyasaya ihtiyacından fazla enjekte ettiği likiditeyi kademeli olarak azaltarak zorunlu karşılık oranlarını artırmıştır⁴.

Küresel finansal krizin yaralarını sarmak amacıyla gelişmiş ülke merkez bankaları tarafından uygulanan genişleyici para politikaları tüm gelişmekte olan ülkeleri olduğu gibi Türkiye ekonomisini de etkilemiştir. Kısa vadeli sıcak para girişlerinin artışı, Türk Lirasının değer kazanmasına yol açarak ithalatın artışına neden olmuştur. İthalat artışının ihracattan fazla olması nedeniyle en önemli yapısal sorunlarımızdan biri olan cari işlemler açığı artmıştır. Yoğun sermaye girişleri, kredi büyümesini de hızlandırdığı için tüketimi de artırmıştır. Bu dönemde yüksek cari açığın finansmanının sıcak para hareketleri ile yapılmasına rağmen ekonomi, küresel risklere karşı daha hassas hale gelmiş ve herhangi bir finansal dalgalanma karşısında kırılganlık artmıştır. Ekonomide bu tür risklerin artışı karşısında TCMB, 2010 yılının sonlarından itibaren fiyat istikrarına ilave olarak finansal istikrarın da ön planda olduğu yeni bir para politikası çerçevesi geliştirmiştir. Yeni para politikası çerçevesinde, fiyat istikrarını sağlamak için uygulanan enflasyon hedeflemesi rejiminde ana araç olan politika faizine ilave olarak finansal istikrarı sağlamak için yeni politika araçları devreye sokulmuştur⁵.

TCMB'nin yeni politika seti, enflasyon hedeflemesi rejimine finansal istikrarın sağlanması hedefinin eklenerek para politikası araçlarının çeşitlendirilmesi prensibine dayanmaktadır. Fiyat istikrarı ve finansal istikrarın beraber gerçekleştirilmesi hedefi kaynaklı olarak politika araçlarının çeşitlendirilmesi yapılarak birden çok araç devreye sokulmuştur. Böylece, bu iki hedefin birbiriyle çatışması önlenerek her iki hedefin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır⁶. İç talepteki ve kısa vadeli sıcak para girişlerindeki hızlı artış kaynaklı olarak finansal istikrarın olumsuz etkilenme riski nedeniyle TCMB, kısa vadeli sıcak para girişlerini azaltmak ve hızlı kredi büyümesini düşürmek şeklinde iki ara hedef belirlemiştir⁷.

2002 ve 2005 yılları arasında örtük olarak 2006 sonrasında ise açık olarak enflasyon hedeflemesi rejimini uygulayan TCMB, küresel kriz sonrasında makro ihtiyati tedbirleri içeren politikaları öne çıkartarak enflasyon hedeflemesi rejimini farklı bir şekilde geliştirmiştir. Klasik enflasyon hedeflemesi rejiminde ana enstrüman kısa vadeli faiz oranları olduğu için bu rejimi uygulayan merkez bankaları enflasyonun seyrine göre kısa vadeli faizleri ayarlamak suretiyle para politikalarını uygulamaktadır. Küresel kriz sonrasında fiyat istikrarı ve finansal istikrarın eşzamanlı sağlanması hedefi doğrultusunda TCMB, tasarlamış olduğu yeni politika setinde kısa vadeli faiz oranları yerine farklı faiz oranlarının birarada kullanıldığı faiz koridoru sistemini ve zorunlu karşılıkları ana enstrüman olarak kullanmaya başlamıştır.

4 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2011 Yılında Para ve Kur Politikası, 21 Aralık 2010, s.2-3.

5 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Bülten, Sayı: 29, Mart 2013, s.2.

6 Banu Demirhan, 'Türkiye' de Yeni Yaklaşım Çerçevesinde Para Politikalarının Finansal İstikrarı Sağlama Yönünde Uygulanması, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt XV, Sayı 2, Aralık 2013, s.587.

7 Başçı ve Kara, s.4.

Bu dönemde uygulanan politika setinin temel amaçlarından biri hem kısa vadeli sıcak para hareketlerini hem de hızlı kredi genişlemesini kontrol altına alarak ekonominin en önemli yapısal sorunlarından biri olan cari açığı önlemeye çalışmak olmuştur. Krizden toparlanma sürecinde global ölçekte faizlerin düşük tutulması ve TCMB' nin uyguladığı genişleyici politikalar, Türk bankacılık sektörü açısından fonlama kaynaklarına düşük maliyetle ulaşma imkanı sağlamıştır. Fonlama maliyetinin düşük olması nedeniyle bankaların özellikle tüketici kredileri büyümesi hız kazanmıştır. Tüketicilerin kredi kullanarak ithal ürünlere yönelmesi, hem tasarrufları olumsuz etkilemiş hem de cari açığın artmasına neden olmuştur. Bu nedenle TCMB, faiz koridoru ve zorunlu karşılıklar kanalıyla bankaların fonlama maliyetlerini yukarı çekerek bu döngüyü kırmaya çalışmıştır.

A. Faiz Koridoru Sistemi

TCMB tarafından uygulanan faiz koridoru sisteminde koridorun üst bandını gecelik borç verme faizi, koridorun alt bandını ise gecelik borç alma faizi oluşturmaktadır. Koridorun alt bandı ve üst bandı arasında kalan ve TCMB' nin bir hafta vadeli olarak bankalara repo yoluyla sağladığı fonlamanın faiz oranı politika faizi olarak tanımlanmaktadır⁸. Fon ihtiyacı içindeki bankalar gecelik vadede koridorun üst bandı kadar faiz ödeyerek TCMB' den borçlanabilirler. Diğer taraftan, sahip olduğu kaynak fazlasını gecelik olarak TCMB' ye borç veren bankalar, koridorun alt bandı kadar faiz geliri elde etmektedir. Koridorun alt bandı ve üst bandı baz alınarak TCMB ve bankalar arasında yapılan işlemlerin tamamı gecelik vadede gerçekleşmektedir.

Geleneksel anlamda faiz koridoru, politika faizi etrafında oluşan simetrik ve dar bir bant olarak tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre, koridor daha önce TCMB' nin uyguladığı standart enflasyon hedeflemesi rejimi altında pasif bir role sahip iken, şimdi TCMB' nin mevcut politika çerçevesinde koridor politika faizi etrafında asimetrik bir şekilde oluşturularak aktif bir politika aracı olarak kullanılmaktadır. Böylece, kısa vadeli sermaye hareketlerindeki dalgalanmaya hızlı bir biçimde tepki verilebilmesi sağlanmaktadır⁹.

Faiz koridoru ile üç farklı faizi yöneten merkez bankası, bu sistemle piyasadaki likiditeyi değiştirerek bankaların fonlama maliyetlerine etki etmektedir. Faiz koridoru sisteminde bankaların TCMB' den iki farklı kanaldan borç alma imkanı bulunmaktadır. İlk kanal, borçlanma maliyetinin daha uygun olduğu politika faizinden haftalık repo ihaleleri ile sınırlı bir şekilde olmaktadır. İkinci kanal ise günlük olarak koridorun üst bandından sınırsız şekilde gerçekleşmektedir. TCMB, fonlama maliyetini yüksek tutmak isterse, haftalık bazda düzenlediği repo ihaleleri ile piyasaya verdiği likiditeyi kıskarak, bankaları faizin daha yüksek olduğu koridorun üst bandından borçlanmaya yöneltebilir. Bu durumda, TCMB' nin bankaları fonladığı paçal maliyet oranı artış göstereceği için bankalar açısından en önemli fonlama aracı olan mevduat faizi de yükselir. Bankalar,

⁸ Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Bülten, Sayı: 29, s.3.

⁹ Mahir Binici ve Diğerleri, Interest Rate Corridor: A New Macroprudential Tool?, CBT Research Notes In Economics, No: 2013-20, 19 Temmuz 2013, s.2.

fonlama maliyet artışını kredilere de belli ölçüde yansıtmak zorunda kaldıkları için kredi faiz artışı, kredi genişlemesini kısmen azaltır.

TCMB, faiz koridoru politikası çerçevesinde bazı günleri istisnai gün ilan ederek bankaların fonlama stratejisini değiştirmektedir. TCMB' nin haftalık repo ihalesi düzenlemediği ve fonlamayı klasik ihale yöntemi ile bankalardan talep toplayarak gerçekleştirdiği günler istisnai gün olarak isimlendirilmektedir. İstisnai gün uygulamasında haftalık repo ihalesi ile politika faizinden borçlanamayan bankalar, likidite ihtiyaçlarına göre taleplerini oluşturduğu için klasik ihalede oluşan faiz oranı, koridorun üst sınırına yaklaşmaktadır. Böylece TCMB, politika faizini değiştirmeden faizleri geçici olarak yükseltip döviz talebini kısırarak TL' nin değer kazanmasını amaçlamaktadır. Bu şekilde, enflasyon üzerindeki baskı hafifletilerek finansal istikrara da katkı sağlanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca, piyasada TCMB' nin istisnai gün uygulamasına devam edeceği algısının oluşması halinde kurlardaki spekülâtif baskı azalmaktadır¹⁰.

B. Zorunlu Karşılıklar

TCMB' nin kriz sonrasında uygulamaya koyduğu politika araçlarından biri de zorunlu karşılıklar politikasıdır. Küresel krizin ortaya çıkmasından sonra gecelik borç alma faizlerinde hızlı bir indirim sürecini başlatan TCMB, zorunlu karşılık oranlarını da düşürmüştür. Zorunlu karşılıklar, kriz ortamında düşen talebi canlandırmak ve ekonomik durgunluğu aşmak için faiz indirimlerine destek olmuştur. Faiz düşüşüne ilave olarak zorunlu karşılık oranlarının düşürülmesi, bankaların fonlama maliyetlerinde rahatlama sağlamıştır. Fonlama maliyetinin düşmesiyle bankaların kredi faizlerinde aşağı yönlü bir trendin oluşması ve bunun da talep artışını sağlaması amaçlanmıştır.

TCMB, küresel krizin etkisiyle dünya ölçeğinde kredi piyasalarındaki olumsuz seyrin Türk ekonomisine yansımaları azaltmak için 5 Aralık 2008 tarihinde yabancı para zorunlu karşılık oranını % 11' den % 9' a indirmiştir. Ayrıca, TL cinsinden mevduat ve kredi büyümesini desteklemek için yabancı para zorunlu karşılık tesisi için bankalara yapılan faiz ödemesi kaldırılmıştır. Türk parası zorunlu karşılıklar için bankalara ödenen faiz oranı ise TCMB gecelik borçlanma faizinin % 75' inden % 80' ine artırılmıştır¹¹.

Kriz döneminde yurtdışı piyasalardaki olumsuz havanın etkisiyle Türk bankacılık sektörünün yurtdışından sağladığı fonlama azalış göstermiştir. Aynı zamanda, bankaların likit kalmak için kredi arzını kısıması ve ekonomik aktivitedeki zayıflığın tetiklediği kredi talebindeki düşüş nedeniyle kredi piyasasında durgunluk ortaya çıkmıştır. TCMB, kredi piyasasını desteklemek için 16 Ekim 2009 tarihinde Türk parası zorunlu karşılık oranını % 6' dan % 5' e düşürmüştür¹².

10 Umud Vural, Geleneksel Olmayan Para Politikalarının Yükselişi, TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi, TCMB İletişim ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, Mart 2013, s.73.

11 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Zorunlu Karşılıklara İlişkin Basın Duyurusu, Sayı: 2008-63, 5 Aralık 2008, s.1.

12 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Zorunlu Karşılıklara İlişkin Basın Duyurusu, Sayı: 2009-51, 16 Ekim 2009, s.1.

TCMB, 14 Nisan 2010 tarihinde açıkladığı krizden çıkış stratejisi ile kredi genişlemesini azaltmak amacıyla zorunlu karşılık oranlarını etkin bir araç olarak kullanmaya başlamıştır. Ancak TCMB, küresel ekonomide bu politikayı uygulayan tek merkez bankası değildir. Bu politika, özellikle kriz sonrasında Arjantin, Bulgaristan, Çin, Kolombiya, Hırvatistan, Endonezya, Lübnan, Romanya, Sırbistan, Peru, Uruguay olmak üzere çok sayıda ülkede uygulama alanı bulmuştur¹³.

Küresel krizin ortaya çıkışından itibaren zorunlu karşılık oranlarını düşürerek kredi piyasalarındaki daralmayı önlemeye çalışan TCMB, aynı zamanda banka kredileri yoluyla talebi de canlandırmaya çalışmıştır. Krizden çıkış stratejisi ile bu politika yön değiştirerek zorunlu karşılık oranlarında yapılan artışlarla bankaların fonlama maliyeti yukarı çekilmiştir. Bu şekilde hızlı kredi genişlemesinin önüne geçilmeye çalışılarak hem cari açık hem de enflasyon açısından yaşanabilecek olumsuzluklar önlenmeye çalışılmıştır.

TCMB, 26 Nisan 2010 tarihinde yabancı para zorunlu karşılık oranını % 9' dan % 9,5' a, 29 Temmuz 2010' da ise % 9,5' dan % 10' a yükseltmiştir. 23 Eylül 2010' da alınan kararlar yabancı para zorunlu karşılık oranı % 10' dan % 11' e çıkarılmıştır. Bu artış sonrasında yabancı para zorunlu karşılık oranında krizin derinleştiği dönemde yapılan 2 puanlık düşüşün tamamı geri alınarak kriz öncesi seviyeye tekrar gelinmiştir.

Türk parası zorunlu karşılık oranlarına baktığımızda benzer artış trendi burada da gözlemlenmektedir. 23 Eylül 2010' da Türk parası yükümlülükler için zorunlu karşılık oranı % 5' den % 5,5' a çıkarılmıştır. Ayrıca, bu tarihte alınan kararlar Türk parası zorunlu karşılıklara ödenen TCMB gecelik borçlanma faizinin % 80' i oranındaki faiz kaldırılmıştır. Türk parası yükümlülükler için ayrılan zorunlu karşılıklar için ödenen faizin kaldırılması, bankacılık sektörü açısından önemli bir gelir kaleminin ortadan kalkması anlamına geldiği için fonlama maliyetleri üzerinde ilave bir yük meydana getirmiştir. 12 Kasım 2010 tarihinde Türk parası zorunlu karşılık oranı % 5,5' dan % 6' ya yükseltilerek artışa devam edilmiştir.

a. Vadeye göre zorunlu karşılık uygulaması

TCMB, 17 Aralık 2010 tarihinde aldığı kararlar TL zorunlu karşılık oranını yükümlülüklerin vadelerine göre belirlemeye başlamıştır. Bu şekilde vadeye göre farklılaştırılmış zorunlu karşılık oranı uygulamasına geçilmesi, bankacılık sektöründeki vade uyumsuzluğundan kaynaklanmaktadır. Türk bankacılık sektöründe mevduat vadesinin kredi vadesinden kısa olması ve bankaların özellikle uzun vadeli tüketici kredilerindeki hızlı büyümeyi kısmen kısa vadeli kaynaklarla fonlaması, olası bir likidite krizinde sektörün hassasiyetini artırmaktadır. Değişiklik öncesi % 6 olan TL zorunlu karşılık oranı, vadesiz mevduat ile 1 aya kadar vadeli mevduat ve diğer yükümlülükler için % 8' e çıkarılmıştır. 6 aya kadar vadeli mevduatlar için % 7, 1 yıla kadar vadeli

13 C. Lim ve Diğerleri, Macprudential Policy: What Instruments and How to Use Them? Lessons from Country Experiences, IMF Working Paper, WP/11/238, Ekim 2011, s.70, Tablo V.1.

mevduatlar için % 6, 1 yıl ve üstü vadeli mevduatlar için % 5 olarak belirlenmiştir. Vade arttıkça zorunlu karşılık oranının düşmesi ile uzun vadeli mevduatı özendirerek sektörün vade uyumsuzluğunun azaltılması amaçlanmıştır. Ayrıca, zorunlu karşılığa tabi olmayan repo işlemlerinin bir bölümü için zorunlu karşılık ayrılması kararlaştırılmıştır. Bankaların TCMB ve diğer bankalarla yaptığı repo işlemleri dışında kalan tüm repo işlemleri için zorunlu karşılık ayrılması karara bağlanarak zorunlu karşılık tabanı artırılmıştır¹⁴.

TCMB, 21 Nisan 2011’ de yabancı para yükümlülükler için ayrılan zorunlu karşılık oranlarını Türk parası yükümlülüklerde olduğu gibi vadeye göre belirlemeye başlamıştır. Değişiklik öncesi % 11 olan yabancı para zorunlu karşılık oranı, vadesiz mevduat ile 1 yıla kadar vadeli mevduatlar için % 12’ ye çıkarılmıştır. 1 yıl ve 1 yıldan uzun vadeli mevduatlar için artış yapılmayarak % 11’ de sabit bırakılmıştır. 1 yıla kadar (1 yıl dahil) diğer yükümlülükler için % 12, 3 yıla kadar (3 yıl dahil) diğer yükümlülükler için % 11,5’ a artırılmıştır. 3 yıldan uzun diğer yükümlülükler için değişiklik yapılmayarak % 11’ de sabit bırakılmıştır¹⁵.

b. Kaldıraca dayalı zorunlu karşılık uygulaması

TCMB, 25 Aralık 2012 tarihinde açıkladığı 2013 yılı para ve kur politikası metninde kaldıraca dayalı zorunlu karşılık uygulamasına başlayacağını açıklamıştır. Bu uygulama, bankaların ve finansal sistemin genelinde yüksek borçlanma kaynaklı risklerin oluşmasını önlemeyi ve makro riskleri azaltmayı amaçlayan döngüsellik karşıtı bir süreci ifade etmektedir¹⁶. TCMB’ nin dikkate aldığı kaldıraç oranı, ana sermayenin aşağıdaki kalemlerin toplamına bölümünden oluşmaktadır¹⁷.

- Pasif kalemler toplamı
- Gayrinakdi kredi ve yükümlülükler
- Cayılabilir taahhütlerin 0,1 katsayısı ile çarpımı
- Türev finansal araçların taahhüt tutarlarının kendi kredi dönüşüm oranı ile çarpılması ile bulunan tutar
- Cayılamaz taahhütler

Bankaların sermayelerine göre aşırı risk almalarını önlemeyi amaçlayan TCMB’ nin kaldıraca dayalı zorunlu karşılık uygulaması ile kaldıraç oranı belirlenen oranların altına düşen bankaların ilave zorunlu karşılık ayrımları gerekmektedir. TCMB, bu uygulama ile bankaların bilanço büyümelerinin sermaye yapıları ile paralellik taşıması gerektiği düşüncesinden hareketle bankaların aşırı risk alma eğilimlerini törpülemeye çalışmıştır. Böylece, finansal sistem içinde ortaya çıkabilecek istikrarsız eğilimlerin önlenmesi amaçlanmıştır.

14 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Zorunlu Karşılıklara İlişkin Basın Duyurusu, Sayı: 2010-68, 17 Aralık 2010, s.1.

15 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Zorunlu Karşılıklara İlişkin Basın Duyurusu, Sayı: 2011-21, 21 Nisan 2011, s.1.

16 Erdem Başçı, 2013 Yılında Para ve Kur Politikası Sunumu, 25 Aralık 2012, s.32.

17 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Bülten, Sayı: 29, s.5.

C. Rezerv Opsiyonu Mekanizması

TCMB, 12 Eylül 2011 tarihinde yaptığı değişiklikle bankaların TL yükümlülüklerden dolayı ayırması gereken zorunlu karşılık tutarının % 10' una kadarlık kısmını TL yerine ABD Doları ya da Euro olarak tutma imkanı sağlamıştır. Ayrıca TCMB, aynı tarihte TL yükümlülükler için ayrılması gereken zorunlu karşılık tutarının % 10' una kadarlık kısmını altın olarak tutma opsiyonu sağlamıştır. Merkez bankasının tanıdığı olduğu bu yeni imkan, rezerv opsiyonu mekanizması olarak isimlendirilmektedir. TCMB, bu yeni politika ile döviz rezervlerini artırmayı ve bankalara ilave TL likidite imkanı sağlamayı amaçlamıştır¹⁸.

TL vadeli mevduat maliyetinin döviz cinsi mevduat maliyetinden daha yüksek olması nedeniyle rezerv opsiyonu mekanizması ile getirilen imkan, bankalara fonlama maliyeti anlamında rahatlatma sağlamıştır. TL bilançoda en önemli yükümlülük konumundaki mevduat için ayrılması gereken zorunlu karşılıkların bir bölümünün döviz olarak tutulması, hem bankaların karına hem de merkez bankasının brüt döviz rezervine olumlu katkıda bulunduğu için her iki taraf için de avantajlı bir durum teşkil etmiştir.

Rezerv opsiyonu mekanizmasının ekonomiye etkileri şu şekilde özetlenebilir¹⁹:

- Kısa vadeli sıcak para hareketlerinin ekonomide meydana getirdiği dalgalanma azalmaktadır.
- Bu mekanizma ile bankalar, merkez bankasına döviz transferi yaptığı için TCMB' nin brüt döviz rezervleri artmaktadır.
- Bu mekanizma ile tanınan opsiyon çerçevesinde bankalar, TL yükümlülüklerinin bir kısmını döviz varlıkları ile yerine getirme imkanına sahip oldukları için bankalara esneklik sağlamaktadır.
- Bankaların kredi verme davranışlarının kısa vadeli sıcak para hareketlerine olan hassasiyeti azalmaktadır.
- Bankalar, rezerv opsiyonu mekanizması ile tanınan esnekliği kullanma kararını likidite pozisyonlarına göre ayarladıkları için karlılık ve likidite anlamında optimizasyon yapabilmektedirler.

Tablo 1' de 12 Eylül 2011' de TL zorunlu karşılıkların % 10' una kadarlık kısmını TL yerine döviz cinsinden tutma imkanı sağlanmasından sonra bu oranda TCMB tarafından yapılan değişiklikler gösterilmektedir.

¹⁸ Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Zorunlu Karşılık ve Reeskont Kredisi Uygulamaları ile Döviz Satım İhaleleri Hakkında Basın Duyurusu, Sayı: 2011-55, 12 Eylül 2011, s.1-2.

¹⁹ Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Parasal Aktarım Mekanizması, 2013, s.16.

Tablo 1: TL Zorunlu Karşılıklar Döviz Olarak Tutulabilecek Kısım

Karar Tarihi	Tesis Tarihi	Döviz Olarak Tutulabilecek Kısım
12.09.2011	30.09.2011	% 10,00
05.10.2011	14.10.2011	% 20,00
27.10.2011	11.11.2011	% 40,00
29.05.2012	22.06.2012	% 45,00
21.06.2012	06.07.2012	% 50,00
19.07.2012	03.08.2012	% 55,00
16.08.2012	31.08.2012	% 60,00

Kaynak: TCMB Zorunlu Karşılık Oranlarına İlişkin Kararlar (<http://www.tcmb.gov.tr>)
(14 Mart 2015).

12 Eylül 2011 tarihinde TL yükümlülükler için ayrılması gereken zorunlu karşılık tutarının % 10' una kadarlık kısmını altın olarak tutma opsiyonu sağlanmasından sonra TCMB' nin bu oranda yaptığı değişiklikler Tablo 2' de gösterilmiştir.

Tablo 2 : TL Zorunlu Karşılıklar Altın Olarak Tutulabilecek Kısım

Karar Tarihi	Tesis Tarihi	Altın Olarak Tutulabilecek Kısım
12.09.2011	28.10.2011	% 10,00
27.03.2012	13.04.2012	% 20,00
21.06.2012	20.07.2012	% 25,00
16.08.2012	14.09.2012	% 30,00

Kaynak: TCMB Zorunlu Karşılık Oranlarına İlişkin Kararlar (<http://www.tcmb.gov.tr>)
(14 Mart 2015).

a. Rezerv opsiyonu katsayısı

Rezerv opsiyonu katsayısı, rezerv opsiyonu mekanizması ile getirilen TL zorunlu karşılıkların bir bölümünün döviz ve altın olarak tutma opsiyonunda farklı dilimlerin hangi katsayı ile dikkate alınacağını göstermektedir. Örneğin, TL yükümlülüklerin döviz şeklinde tutulabilmesi şeklindeki rezerv opsiyonu katsayısının % 20 olduğunu kabul edelim. Aynı zamanda, rezerv opsiyonu katsayısının % 10' luk dilim için 1, % 5' lik dilim için 1,2 ve % 5' lik dilim için 1,3 olduğunu varsayalım. ABD Doları/TL kurunun 2 TL, TL zorunlu karşılık rakamının da 100 TL olduğunu kabul edelim. Rezerv opsiyonu mekanizmasının tamamen kullanıldığı durumda TL bilançodaki 100 TL' lik zorunlu karşılık

rakamının % 20' lik rezerv opsiyonu oranı olan 20 TL yerine,

$100*(0,1)*1+100*(0,05)*1,2+100*(0,05)*1,3=22,5$ TL karşılığı olan $22,5/2=11,25$ ABD Doları tutulacaktır. Burada rezerv opsiyonu katsayısının devrede olması nedeniyle 20 TL' lik opsiyon 22,5 TL şekline dönüşmüştür. Fonlama maliyeti kaynaklı olarak rezerv opsiyonu mekanizması ile bankalara sağlanan avantajın bir kısmı rezerv opsiyonu katsayısı ile geri alınmaktadır. Rezerv opsiyon dilimlerinin bazıları için katsayının 1' den büyük olması nedeniyle TL yerine döviz olarak daha yüksek zorunlu karşılık tutulması, bazı bankaların piyasadaki likidite durumuna göre bu opsiyonu kullanmamasına yol açmaktadır.

Bankaların rezerv opsiyonu mekanizması ile sağlanan avantajı kullanma durumu TL ve döviz cinsinden fonlama maliyetine göre şekillenmektedir. Örnek olarak, rezerv opsiyonu katsayısının 1 olduğu durumda eğer yabancı para cinsinden fonlama, TL cinsinden fonlamaya göre daha avantajlı ise bankalar bu mekanizmanın sağladığı opsiyonu tamamen kullanırlar. Bankaların rezerv opsiyonu mekanizması ile getirilen esnekliği hangi ölçüde kullandıklarını gösteren orana eşik rezerv opsiyonu katsayısı denir. Eşik rezerv opsiyonu katsayısı, aynı zamanda bankaların rezerv opsiyonu mekanizması ile getirilen avantaja kayıtsız kaldığı oranı göstermektedir. Eşik rezerv opsiyonu katsayısında TL fonlama maliyeti ile yabancı para fonlama maliyeti eşit olmaktadır. Örnek olarak, TL fonlama maliyetinin % 6, yabancı para fonlama maliyetinin % 3 olduğu durumda eşik rezerv opsiyonu katsayısı 2 olmaktadır. Bir başka deyişle, TL fonlama maliyetinin yabancı para fonlama maliyetine oranını simgeleyen eşik değer altındaki rezerv opsiyonu katsayısında bankalar rezerv opsiyonu mekanizması ile sağlanan opsiyonu kullanırken, eşik değer üstündeki katsayıda opsiyonu kullanmak avantaj sağlamayacağı için bankalar bu esnekliği kullanmazlar²⁰.

TCMB, 29 Mayıs 2012' de rezerv opsiyonu katsayısı uygulamasını başlatmıştır. Bu tarihte alınan kararlar, TL zorunlu karşılıkların döviz olarak tutulabilme opsiyonu % 40' dan % 45' e çıkartılmış ve % 40' lık dilim için rezerv opsiyonu katsayısı 1, % 5' lik dilim için 1,4 olarak belirlenmiştir²¹.

TCMB' nin TL zorunlu karşılıkların bir bölümünün döviz cinsinden tutulması imkanına yönelik olarak 29 Mayıs 2012' de başladığı rezerv opsiyonu katsayısı uygulamasında 2014 yılı sonuna kadar katsayılar da yaptığı değişiklikler Tablo 3' de verilmektedir.

20 Koray Alper, Hakan Kara ve Mehmet Yörükoğlu, **Rezerv Opsiyonu Mekanizması**, TCMB Ekonomi Notları, Sayı: 2012-28, 22 Ekim 2012, s.3.

21 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, **Zorunlu Karşılıkların Döviz Cinsinden Tutulabilmesine İlişkin Basın Duyurusu**, Sayı: 2012-37, 29 Mayıs 2012, s.1.

Tablo 3 : Yabancı Para için Rezerv Opsiyonu Katsayıları

Karar Tarihi	Tesis Tarihi	% 0-% 30	% 30-% 35	% 35-% 40	% 40-% 45	% 45-% 50	% 50-% 55	% 55-% 56	% 56-% 57	% 57-% 58	% 58-% 59	% 59-% 60
29.05.2012	22.06.2012	1,0			1,4	-	-	-				
21.06.2012	06.07.2012	1,0			1,4	1,7	-	-				
19.07.2012	03.08.2012	1,0			1,4	1,7	1,9	-				
16.08.2012	31.08.2012	1,1			1,4	1,7	1,9	2,0				
18.09.2012	12.10.2012	1,3			1,6	1,9	2,1	2,2				
18.10.2012	09.11.2012	1,4			1,7	2,0	2,2	2,3				
20.11.2012	07.12.2012	1,4			1,8	2,1	2,3	2,4				
26.03.2013	12.04.2013	1,4		1,5	1,9	2,2	2,4	2,5				
16.04.2013	10.05.2013	1,4		1,7	2,1	2,4	2,6	2,7				
16.05.2013	07.06.2013	1,4	1,5	1,8	2,2	2,5	2,7	2,8				
24.12.2013	31.01.2014	1,4	1,5	1,8	2,6	2,9	3,1	3,2				
03.01.2015	27.02.2015	1,2	1,5	1,9	2,3	2,7	3,1	3,3	3,5	3,7	3,9	4,1
10.03.2015	27.03.2015	1,0	1,5	1,9	2,3	2,7	3,1	3,9	4,1	4,3	4,5	4,7

Kaynak: TCMB Zorunlu Karşılık Oranlarına İlişkin Kararlar (<http://www.tcmb.gov.tr>)
(14 Mart 2015).

TL zorunlu karşılıkların % 60'ının döviz cinsinden tutulması konusunda sağlanan esneklik için uygulanan rezerv opsiyonu katsayılarının ortalaması tarafımızca şu şekilde hesaplanmıştır:

$$(30 \times 1 + 5 \times 1,5 + 5 \times 1,9 + 5 \times 2,3 + 5 \times 2,7 + 5 \times 3,1 + 1 \times 3,9 + 1 \times 4,1 + 1 \times 4,3 + 1 \times 4,5 + 1 \times 4,7) / 60 = 1,82$$

Örnek olarak, TL yükümlülükler için 100 TL zorunlu karşılık tesis etmesi gereken bir bankanın rezerv opsiyonu mekanizması ile tanınan TL zorunlu karşılıkların % 60'ının döviz cinsinden tutulabilmesi opsiyonunu tamamen kullanması durumunda döviz olarak tutulacak kısım, $100 \times 0,6 \times 1,82 = 109$ TL olarak hesaplanabilir. Böylece ilgili banka, zorunlu karşılığı TL olarak 60 TL tutmak yerine 109 TL'nin döviz karşılığı olarak tutacaktır.

Benzer şekilde, TCMB'nin TL zorunlu karşılıkların bir bölümünün altın olarak tesis edilmesi esnekliğine yönelik olarak 21 Haziran 2012'de başladığı rezerv opsiyonu katsayısı uygulamasında 2014 yılı sonuna kadar katsayılar da yaptığı değişiklikler Tablo 4'de verilmektedir.

Tablo 4: Altın için Rezerv Opsiyonu Katsayıları

Karar Tarihi	Tesis Tarihi	% 0-% 15	% 15-% 20	% 20-% 25	% 25-% 30
21.06.2012	20.07.2012	1,0		1,5	-
16.08.2012	14.09.2012	1,0		1,5	2,0
20.11.2012	21.12.2012	1,2		1,7	2,2
18.12.2012	04.01.2013	1,3		1,8	2,3
22.01.2013	01.03.2013	1,4		1,9	2,4
26.03.2013	12.04.2013	1,4	1,5	2,0	2,5

Kaynak: TCMB Zorunlu Karşılık Oranlarına İlişkin Kararlar (<http://www.tcmb.gov.tr>) (14 Mart 2015).

TL zorunlu karşılıkların % 30' unun altın olarak tutulması konusundaki opsiyon için uygulanan rezerv opsiyonu katsayılarının ortalaması tarafımızca aşağıdaki şekilde hesaplanmıştır:

$$(15*1,4+5*1,5+5*2+5*2,5)/30=1,7$$

Örnek olarak, TL yükümlülükler için 100 TL zorunlu karşılık tesis etmesi gereken bir bankanın rezerv opsiyonu mekanizması ile tanınan TL zorunlu karşılıkların % 30' unun altın olarak tutulması esnekliğini tamamen kullanması durumunda altın olarak tutulacak kısım, $100*0,3*1,7=51$ TL olarak hesaplanabilir. Böylece ilgili banka, zorunlu karşılığı TL olarak 30 TL tutmak yerine 51 TL' nin altın karşılığı olarak tutacaktır.

TL zorunlu karşılıkların % 60' ının döviz, % 30' unun altın olarak tutma esnekliğindeki rezerv opsiyonu katsayılarının ortalaması tarafımızca şu şekilde hesaplanmıştır:

$$(30*1+5*1,5+5*1,9+5*2,3+5*2,7+5*3,1+1*3,9+1*4,1+1*4,3+1*4,5+1*4,7+15*1,4+5*1,5+5*2+5*2,5)/90=1,78$$

Rezerv opsiyonu mekanizmasını daha iyi anlatmak için yukardaki tablolarda verilen rezerv opsiyonu katsayıları kullanılarak tarafımızca Tablo 5' de gösterilen sayısal bir örnek tasarlanmıştır. Bu amaçla, bir bankanın 100 TL tutarında TL vadesiz mevduatı olduğunu ve TL vadesiz mevduata karşılık gelen zorunlu karşılık oranının % 11,5 olduğunu varsayalım. Bu banka, rezerv opsiyonu mekanizmasının sağladığı esnekliğin tamamını kullanmayı tercih ederse ayırması gereken $100*0,115=11,5$ TL' lik zorunlu karşılığın % 60' ını döviz olarak, % 30' unu altın olarak tutma imkanı olduğu için Tablo 5' de gösterilen şekilde zorunlu karşılık ayıracaktır.

Bu örneğe göre, % 60' lık döviz tutma esnekliğinin kullanılmaması halinde $11,5*0,6=6,9$ TL' lik zorunlu karşılık ayırmak yerine, bu esnekliğin tamamen kullanılması durumunda 12,54 TL zorunlu karşılık ayrılacaktır. Benzer şekilde, % 30 oranındaki altın tutma esnekliğinin kullanılmaması halinde $11,5*0,3=3,45$ TL tutarında zorunlu karşılık ayırmak yerine, tanınan esnekliğin tamamen kullanılması durumunda 5,87 TL karşılık ayrılacaktır. Sonuç olarak, TL

yükümlülükler için ayrılması gereken zorunlu karşılık tutarının % 60 döviz ve % 30 altın cinsinden tutulabilme opsiyonunun kullanılmadığı durumda $6,9+3,45=10,35$ TL olarak karşılık ayrılabilirken, bu opsiyonun tamamen kullanıldığı durumda $12,54+5,87=18,41$ TL zorunlu karşılık ayrılması gerekmektedir.

Tablo 5 : Rezerv Opsiyonu Mekanizması Sayısal Örnek

Döviz Olarak Tutulabilecek Oran	Rezerv Opsiyonu Katsayısı	Ayrılacak Zorunlu Karşılık
30	1	3,45
5	1,5	0,86
5	1,9	1,09
5	2,3	1,32
5	2,7	1,55
5	3,1	1,78
1	3,9	0,45
1	4,1	0,47
1	4,3	0,49
1	4,5	0,52
1	4,7	0,54
Toplam		12,54
Altın Olarak Tutulabilecek Oran	Rezerv Opsiyonu Katsayısı	Ayrılacak Zorunlu Karşılık
15	1,4	2,42
5	1,5	0,86
5	2	1,15
5	2,5	1,44
Toplam		5,87

Kaynak: Önceki tablolardaki veriler kullanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

2. BDDK TARAFINDAN ALINAN ÖNLEMLER

Kredi büyümesini azaltmak için zorunlu karşılıklar ve rezerv opsiyonu mekanizması gibi araçları devreye sokan TCMB' ye BDDK gibi kurumlar da bankacılık sektörüne yönelik olarak aldıkları makro ihtiyati tedbirlerle destek olmuştur. Kaldı ki, makro ihtiyati politikaların gerek fiyat istikrarının gerekse finansal istikrarın sağlanmasında etkili olabilmesi için merkez bankası ve BDDK gibi düzenleyici kurumların birlikte çalışmalarının, yakın işbirliğinin ve etkin bilgi paylaşımının önemi oldukça fazladır²².

Bu çerçevede BDDK, 18 Haziran 2011' de aldığı kararla tüketici kredileri içinde en hızlı büyümenin olduğu ihtiyaç kredileri için bankaların ayırması gereken genel karşılık tutarlarını ve sermaye yeterliliği hesaplamasında ihtiyaç kredilerinin girdiği risk ağırlıklarını artırmıştır. Tüketici kredisi tutarının

²² Marianne Ojo, **The Changing Role of Central Banks and the Role of Competition in Financial Regulation during (and in the Aftermath of) the Financial Crisis**, European Law Journal, Vol.17, No.4, Temmuz 2011, s.527.

toplam kredilere oranı % 20' den fazla olan bankalar ile donuk kredi olarak sınıflandırılmış ihtiyaç kredisi tutarının toplam ihtiyaç kredilerine oranı % 8' den fazla olan bankalar, 18 Haziran 2011 tarihinden itibaren kullandıkları sorunsuz kredi niteliğindeki 1. grupta yer alan ihtiyaç kredileri için % 1 yerine % 4, yakın izleme sınıfındaki 2. grupta yer alan ihtiyaç kredileri için % 2 yerine % 8 oranında genel karşılık ayıracaklardır. Ayrıca, kredi sözleşmesinde ilk ödeme planının uzatılması şeklinde değişiklik yapılan krediler için bu oranların sırasıyla 2,5 ve 1,25 katı olacak şekilde genel karşılık ayrılacaktır. Böylece ilk ödeme planının uzatıldığı bu krediler için % 5 oranında ayrılan genel karşılık tutarı, bu düzenleme sonrası % 10 olarak değiştirilmiştir. Ayrıca BDDK, sermaye yeterliliği hesaplamasında % 100 olarak dikkate alınan ihtiyaç kredilerinin risk ağırlıklarını 18 Haziran 2011' den sonra kullanılan ihtiyaç kredilerinin kalan vadesi 1-2 yıl arasında olanlar için % 150, kalan vadesi 2 yıldan fazla olanlar için % 200 olarak hesaplamaya dahil edilmesine karar vermiştir²³.

BDDK tarafından 17 Aralık 2010 tarihinde Banka Kartları ve Kredi Kartları Hakkında Yönetmelik' de değişiklik yapılarak kredi kartı asgari ödeme oranları yeniden düzenlenmiştir. Bu değişiklik öncesinde kredi kartı limitinden bağımsız olarak % 20 olan asgari ödeme oranı, bankalar tarafından yeni verilen kredi kartlarında % 40' a çıkartılırken, mevcut kartlarda ise kredi kartı limitine göre farklılaşan şekilde ve 3 yıllık zaman dilimine yayılı olarak yukarı çekilecek şekilde yeniden dizayn edilmiştir. Aynı yönetmelikte 8 Ekim 2013' de yapılan değişiklikle asgari ödeme oranlarında ilave artışlar yapılmıştır. Kredi kartı asgari ödeme oranlarının artırılması ile faizlendirilen tutarın düşürülerek hanehalkı borçluluk seviyesinin aşağı çekilmesi amaçlanmıştır²⁴.

Tablo 6' da kredi kartı asgari ödeme oranlarında yapılan değişiklikler verilmektedir.

Tablo 6: Kredi Kartı Asgari Ödeme Oran Değişiklikleri

Düzenlemenin yapıldığı tarih	Düzenleme Öncesi	17.12.2010						08.10.2013		
		17.12.2010	17.06.2011	17.12.2011	17.06.2012	17.12.2012	17.06.2013	17.12.2013	01.01.2014	01.01.2015
Asgari ödeme oranının uygulanmaya başladığı tarih										
Limiti 5.000'e kadar olanlar	% 20	% 20	% 20	% 22	% 22	% 25	% 25	% 25	% 27	% 30
Limiti 5.000-15.000 arasında olanlar	% 20	% 20	% 22	% 25	% 25	% 25	% 25	% 25	% 27	% 30
Limiti 15.000-20.000 arasında olanlar	% 20	% 20	% 22	% 25	% 28	% 30	% 30	% 30	% 32	% 35
Limiti 20.000 üzeri olanlar	% 20	% 20	% 22	% 25	% 28	% 30	% 35	% 40	% 40	% 40
Yeni tahsis edilenler	% 20	% 40	% 40	% 40	% 40	% 40	% 40	% 40	% 40	% 40

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, **Finansal İstikrar Raporu**, Sayı: 19, Kasım 2014, s.52.

Ayrıca, 17 Aralık 2010' da yapılan ve 17 Haziran 2011' de uygulanmaya başlanan değişiklikle aynı takvim yılı içinde en fazla üç defa borcun yüzde ellisine kadar ödenen kredi kartlarından nakit çekilemeyeceği karara bağlanmıştır. 8 Ekim 2013 tarihinde yapılan değişiklikle aynı takvim yılı içinde asgari ödeme 23 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, **Finansal İstikrar Raporu**, Sayı: 13, Kasım 2011, s.35-36. 24 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, **Finansal İstikrar Raporu**, Sayı: 19, Kasım 2014, s.52.

tutarının üç defa ödenmemesi halinde kredi kartının nakit çekimine kapatılacağı, art arda üç defa kredi kartı borcunun ödenmemesi halinde ise kredi kartının alışverişe ve nakit çekimine kapatılacağı kararlaştırılmıştır. 8 Ekim 2013' de yapılan değişiklikle kredi kart sahibinin tüm bankalardan alabileceği kartlarla sağladığı kredi kartı limitinin aylık ortalama net gelirinin dört katından fazla olamayacağı, düzenleme öncesinde toplam kart limitleri aylık ortalama net gelirinin dört katından fazla olan kişilerin ise limit artırımı yapamayacakları kararlaştırılmıştır²⁵.

BDDK' nın 31 Aralık 2013 tarihinde yaptığı değişiklikle kredi kartı ile yapılan alışverişler ve nakit çekimler dokuz taksit ile sınırlandırılmıştır. 1 Şubat 2014' den itibaren uygulanmaya başlanan taksit sınırlaması ile cep telefonu alımı gibi telekomünikasyon, kuyumculuk sektörü, gıda ve akaryakıt harcamalarında taksitli alışveriş yapma imkanı kaldırılmıştır. 22 Ekim 2014' de yapılan değişiklikle kuyumculuk sektöründeki harcamalara dört taksite kadar taksitlendirme hakkı tanınmıştır²⁶. Özellikle telekomünikasyon harcamalarının taksitle yapılmasının engellenmesi ile ithalata dayalı tüketimin azaltılarak cari açığı düşürmek amaçlanmıştır.

BDDK, 18 Ekim 2010 tarihinde yaptığı düzenleme ile konut kredilerinde kredi tutarının teminat olarak alınan konutun değerine oranının maksimum % 75 olabileceğini karara bağlamıştır. Benzer şekilde, 31 Aralık 2013' de getirilen düzenleme ile taşıt kredilerinde kredi tutarının teminat olarak alınan taşıtın değerine oranı, fatura tutarı 50.000 TL ve altındaki taşıtlarda % 70, fatura tutarı 50.000 TL üstündeki taşıtlarda 50.000 TL' ye kadar % 70, 50.000 TL üstü için % 50 olarak dikkate alınacaktır. Ayrıca, 31 Aralık 2013 tarihli düzenleme ile konut finansmanı dışındaki tüketici kredilerinin vadesinin 36 ayı, taşıt kredilerinin ise 48 ayı geçemeyeceği kararlaştırılmıştır²⁷.

8 Ekim 2013 tarihinde alınan kararla, tüketici kredisi tutarının toplam kredilere oranı % 25' den fazla olan bankalar ile donuk kredi olarak sınıflandırılmış konut kredisi hariç tüketici kredisi tutarının toplam konut kredisi hariç tüketici kredilerine oranı % 8' den fazla olan bankalar, birinci grup konut kredisi hariç tüketici kredileri için % 4, ikinci grup konut kredisi hariç tüketici kredileri için % 8 olarak genel karşılık ayıracaklardır. Böylece 18 Haziran 2011' de ihtiyaç kredilerinde yapılan genel karşılık oran artışı kredi kartı, taşıt ve kredili mevduat hesabı gibi diğer tüketici kredilerini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Aynı tarihte yapılan düzenleme ile ticari nitelikli nakdi kredilerde % 1, gayrinakdi kredilerde % 0,2 olan mevcut genel karşılık oranı, birinci gruptaki nakdi ve gayrinakdi ihracat kredileri için % 0' a, küçük ve orta büyüklükteki işletmelere kullanılan nakdi krediler için % 0,5' e, gayrinakdi krediler için % 0,1' e düşürülmüştür²⁸.

18 Haziran 2011' de ihtiyaç kredilerinin risk ağırlıklarının artırılması suretiyle sermaye yeterliliği hesaplamasında yapılan değişikliklere ilave olarak

25 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Finansal İstikrar Raporu, Sayı: 19, s.53.

26 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Finansal İstikrar Raporu, Sayı: 19, s.54.

27 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Finansal İstikrar Raporu, Sayı: 19, s.54-55.

28 Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, **Yıllık Faaliyet Raporu 2013**, 15 Nisan 2014, s.52.

kredi kartı ve taşıt kredilerinin de risk ağırlıkları yukarı çekilmiştir. Tablo 7’de kredi kartı ve tüketici kredilerinin risk ağırlıklarında yapılan değişiklikler verilmektedir.

Tablo 7 : Sermaye Yeterliliği Hesaplaması Risk Ağırlığı Değişiklikleri

Düzenleme ve Yürürlük Tarihi	Kredi Türü	Kredi Vadesi	Düzenleme Öncesi	Düzenleme Sonrası
22.03.2008	Kredi kartları	6-12 ay arası	% 100	% 150
		12 aydan uzun	% 100	% 200
18.06.2011	Konut ve taşıt kredileri dışındaki tüketici kredileri	1-2 yıl arası	% 100	% 150
		2 yıldan uzun	% 100	% 200
08.10.2013	Kredi kartları	1-6 ay arası	% 75	% 100
		6-12 ay arası	% 150	% 200
08.10.2013	Taşıt kredileri	12 aydan uzun	% 200	% 250
		1-2 yıl arası	% 75	% 150
08.10.2013	Taşıt kredileri	2 yıldan uzun	% 75	% 200

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, **Finansal İstikrar Raporu**, Sayı: 19, Kasım 2014, s.56.

TCMB tarafından izlenen politikalara destek olmak amacıyla BDDK tarafından hayata geçirilen makro ihtiyati tedbirler, hızlı kredi büyümesini önlemeye odaklı yaklaşımlar içermektedir. Konut kredisi dışındaki tüketici kredilerine ve kredi kartlarına yönelik genel karşılıkların ve sermaye yeterliliği hesabında dikkate alınan risk ağırlıklarının artırılması, hızlı kredi büyümesi durumunda bankaların hem karlarını hem de sermaye yeterlilik oranlarını aşağı çeken faktörler olduğu için bankalar açısından kredi maliyetlerini yükseltmiştir. İhtiyaç kredisi ve taşıt kredisine yönelik vade kısıtlamaları, tüketicilerin ödeme planlarını daha kısa vadeli hale getirerek risk algısını yükselttiği için bankaların kredi verme isteklerini törpülemiştir. Bu mekanizma ile tüketicilerin ödeme planını daha uzun vadeye yayıp düşük taksitle ihtiyaç kredisi ve taşıt kredisi kullanmaları önlenmiştir. Konut kredisi ile taşıt kredisinde kredi tutarının teminat olarak alınan konutun ve taşıtın değerine oranının sınırlandırılması ile bu kredileri kullanan kişilerin kredi tutarının belli bir oranını birikimleri çerçevesinde karşılamaları gerektiği için hem kredi büyümesini sınırlaması hem de ekonomideki tasarruf artışına destek olması beklenmektedir. Kredi kartı harcamalarına yönelik taksit sınırlamaları ve asgari ödeme oranlarının zamana yayılı bir şekilde artırılması ile kredi kartı harcamalarının kontrol altına alınması amaçlanmıştır.

3. TCMB POLİTİKALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Küresel kriz sonrasında TCMB tarafından uygulanan para politikaları; kredi büyüme oranları, cari işlemler dengesi, cari işlemler açığı finansman kalitesi, iç talep dış talep dengesi, hanehalkı tüketimi büyüme oranı, hanehalkı borçluluğu ve bankacılık sektörü sermaye yeterlilik oranı gibi değişkenlerin seyri analiz

edilerek farklı açılardan değerlendirilebilir.

Türkiye ekonomisinin krizin olumsuz etkilerini atlatarak makroekonomik göstergeler yönünden toparlanma sinyalleri vermesi üzerine TCMB, 14 Nisan 2010 tarihinde krizden çıkış stratejisini açıklamıştır. TCMB, krizden çıkış stratejisi ile fiyat istikrarına ek olarak finansal istikrar tabanlı geleneksel olmayan para politikalarına geçiş yapmıştır. Bu nedenle TCMB para politikalarının değerlendirilmesi açısından 2010 yılı sonrasına odaklanmak daha doğru olacaktır. Aşağıda, TCMB' nin 2010' dan itibaren uygulamaya koyduğu para politikalarının çeşitli göstergeler üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir.

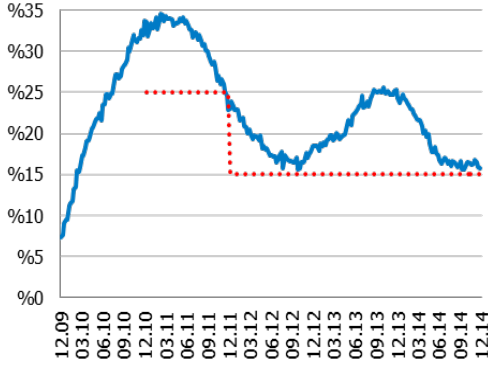
A. Kredi Büyüme Oranları²⁹

Küresel kriz sonrasında gelişmiş ülke merkez bankalarının faizleri düşük tutarak piyasalara büyük miktarda likidite enjekte etmeleri, faizlerin göreceli olarak yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelere sermaye akımlarını artırarak bu ülkelerde kredi büyümesinin hızlanmasına neden olmuştur. Merkez bankaları açısından finansal istikrar hedefinin gerçekleştirilmesi için hızlı kredi artışının kontrol altına alınması önem taşımaktadır.

Şekil 1' de BDDK' nın haftalık bazda açıkladığı Türk bankacılık sektörü verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanan Türk bankacılık sektöründe 2010 ve 2014 yılları arasındaki kur etkisinden arındırılmış yıllık toplam kredi büyümesinin gelişimi verilmektedir. Haftalık bazda açıklanan veriler kullanılarak ilgili haftadaki kredi stoğu ile bir önceki yılın aynı haftası arasındaki yıllık artış hızı hesaplanarak grafik oluşturulmuştur. TCMB tarafından referans olarak alınan 2011 yılı için % 25, 2011 yılı sonrası için % 15 oranındaki kredi artış hızı grafikte gösterilmektedir. 2010 yılında kredi büyümesinin hızlı bir şekilde arttığı, 2011 yılının ikinci yarısından itibaren düşüş trendinin başladığı görülmektedir. BDDK' nın özellikle tüketici kredilerindeki hızlı büyümeyi azaltmayı amaçlayan uygulamaları, TCMB' nin izlediği finansal istikrarı sağlamaya yönelik politikalara önemli derecede destek olmuştur. Örnek olarak BDDK' nın 18 Haziran 2011' de ihtiyaç kredileri için bankaların ayırması gereken genel karşılıkları ve sermaye yeterliliği hesaplamasında ihtiyaç kredileri için dikkate alınan risk ağırlıklarının artırımının 2011 yılı ikinci yarısındaki düşüşte önemli etkisi olduğu düşünülebilir. 2012 yılı üçüncü çeyreğine kadar süren düşüş, bu tarihten sonra artışa dönüşmüş ve 2013 yılı üçüncü çeyreğine kadar artış trendi devam etmiştir. 2013 yılı sonunda başlayan düşüş trendi, 2014 yılı ilk yarısında da devam etmiştir. 2014' ün ikinci yarısında ise kredi artış hızı sabit seyretmiştir.

²⁹ Türk bankacılık sektöründeki kredi büyüme oranlarını hesaplamak için BDDK' nın internet sitesinde İnteraktif Bültenler-İnteraktif Haftalık Bülten başlığı altında haftalık bazda açıklanan veriler ile TCMB' nin internet sitesinde yer alan Elektronik Veri Dağıtım Sistemi başlığı altındaki Haftalık Para ve Banka İstatistikleri-Bankalar ve Finansman Şirketleri Seçilmiş Kredi Büyüklükleri başlığında haftalık bazda açıklanan verileri kullandık.

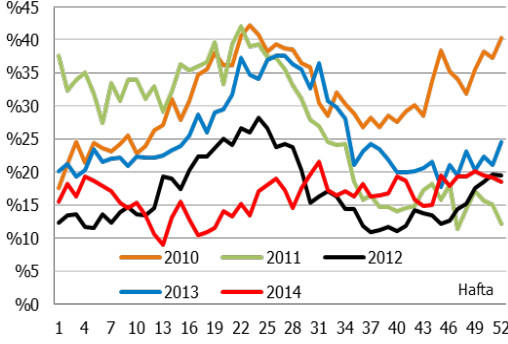
Şekil 1: Türk Bankacılık Sektörü Kur Etkisinden Arındırılmış Toplam Kredi Yıllık Büyüme Oranları (2010-2014)

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/haftalikbulten/index.aspx> (12 Nisan 2015)

Şekil 2'deki grafik için öncelikle kur etkisinden arındırdığımız toplam kredi stok büyüklüğünün ilgili haftadaki değerinin bir önceki haftaya göre değişimi hesaplanmıştır. Daha sonra son 13 haftalık değişimin hareketli ortalamasının 52. kuvveti alınmak suretiyle yıllıklandırılmasıyla yılın 52 haftasına ait veriler tarafımızca hazırlanmıştır. Bu veriler ile oluşturulan Şekil 2' de 2010 ve 2014 yılları arasındaki trend gösterilmektedir. 2010 yılında toplam kredi artışının yüksek olduğu, 2011 ilk yarısında yüksek seyreden kredi büyümesinin yılın ikinci yarısında irtifa kaybettiği, 2012 yılı içinde ise dalgalı bir seyir izlemesine rağmen çok yüksek bir platoda oluşmadığı gözükmektedir. 2013 yılı ilk yarısında yüksek olan kredi artış oranının yılın ikinci yarısında hızlı bir düşüş gösterdiği, 2014 yılında ise makul bir kredi artış oranının sağlandığı gözükmektedir. Genel resme bakıldığında 2010 yılındaki kredi artış oranındaki yüksekliğin sonraki yıllarda daha düşük seviyelerde gerçekleşmesi nedeniyle TCMB' nin uyguladığı geleneksel olmayan para politikası araçlarının hızlı kredi büyümesini düşürmede etkili olduğu söylenebilir.

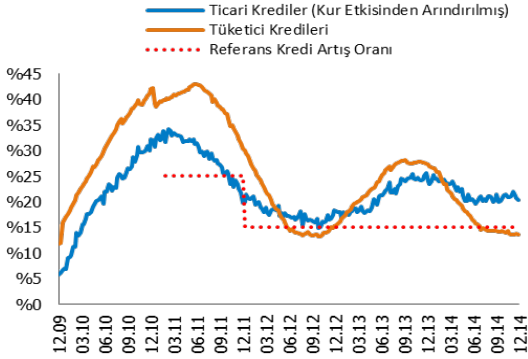
Şekil 2: Türk Bankacılık Sektörü Kur Etkisinden Arındırılmış Toplam Kredi 13 Haftalık Yıllıklandırılmış Hareketli Ortalama Oranlarının 2010-2014 Yılları Arası 52 Hafta Bazında Gösterimi

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/haftalikbulten/index.aspx> (12 Nisan 2015)

Şekil 3' de kredi büyümesinin dinamiklerini daha iyi anlamak için toplam krediler, kur etkisinden arındırılmış ticari krediler ve tüketici kredileri olarak ayrıştırılarak ilgili haftadaki kredi stoğu ile bir önceki yılın aynı haftası arasındaki yıllık artış hızı incelenmiştir. Yatırım artışı, işsizliğin azaltılması, ekonomik büyümeye katkı sunulması gibi olumlu yansımaları bulunan ticari kredi artışının; cari açığın ve ekonomideki kırılganlığın artışı gibi olumsuz etkileri olan tüketici kredilerinin artış oranından büyük olması makroekonomik dengeler açısından daha sağlıklıdır. 2010 yılı ve 2011 yılının tamamında ticari kredi büyüme hızının üstünde olan tüketici kredileri büyüme hızı, 2012 yılının ilk çeyreği ve 2013 yılı ilk çeyreği arasında ticari kredi büyüme hızının altında kalmıştır. 2013 yılı ilk çeyreği ve 2014 yılı ilk çeyreği arasında tekrar ticari kredi büyüme hızının üstüne çıkan tüketici kredileri büyüme oranı, 2014 yılı ilk çeyreğinden itibaren ticari kredi artış hızının gerisinde kalmıştır.

Şekil 3: Türk Bankacılık Sektörü Kur Etkisinden Arındırılmış Ticari Krediler ve Tüketici Kredileri Yıllık Büyüme Oranları (2010-2014)

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/haftalikbulten/index.aspx> (12 Nisan 2015)
<http://evds.tcmb.gov.tr/> (12 Nisan 2015)

Sonuç olarak, TCMB' nin krizden çıkış stratejisi çerçevesinde uygulamaya başladığı faiz koridoru ile zorunlu karşılıkların oldukça aktif kullanıldığı ve rezerv opsiyonu mekanizması gibi yeni enstrümanların hayata geçirildiği politika çerçevesinin en önemli amaçlarından birisi hızlı kredi büyümesinin düşürülmesi olmuştur. 2010 yılı sonrasındaki kredi artış oranlarına baktığımızda TCMB' nin izlediği para politikası araçlarının hızlı kredi büyümesini önlemede başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, BDDK tarafından alınan makro ihtiyati önlemlerin TCMB para politikalarını desteklemesi ve iki kurumun politikalarının uyumlu bir işleyişinin olması hedeflenen sonuca ulaşmayı kolaylaştırmıştır.

B. Cari İşlemler Dengesi ³⁰

Krizin olumsuz etkilerini gidermek için gelişmiş ülke merkez bankalarının faizleri düşük tutarak genişleyici para politikaları izlemesi, faizlerin daha yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelere yönelik sermaye akımlarını hızlandırmıştır. Sıcak para akımlarının artması, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere yerel para birimlerinin değerlenmesi sürecini beraberinde getirerek özellikle ithal ürünlere yönelik talebi de artırmıştır. Özellikle enerji alanında dışa bağımlı olan Türkiye ekonomisi açısından ithal tüketim mallarına dönük talep artışı, cari açığın yönetimini zorlaştırmıştır.

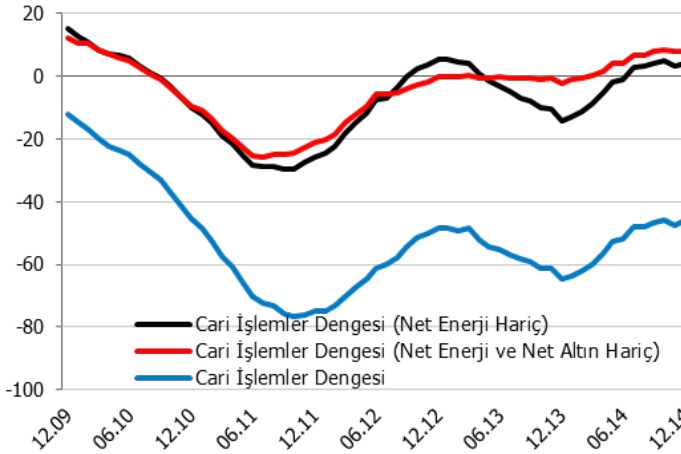
³⁰ Cari işlemler dengesi için TCMB' nin internet sitesinde yer alan Elektronik Veri Dağıtım Sistemi başlığı altındaki Dış Borçlar ve Ödemeler Dengesi-Ödemeler Dengesi Ayrıntılı Sunum başlığında aylık bazda açıklanan verileri kullandık. Enerji ithalat ve ihracat rakamları için TÜİK internet sitesinde yer alan Konularına Göre İstatistikler-Dış Ticaret-Dış Ticaret İstatistikleri-İstatistiksel Tablolar ve Dinamik Sorgulama-Ekonomik Faaliyetlere Göre Dış Ticaret başlıkları kullanılmıştır. Gerekli hesaplamalar, bu başlıklar altındaki Ekonomik Faaliyetlere Göre İhracat ve Ekonomik Faaliyetlere Göre İthalat başlıkları kullanılarak aylık bazda açıklanan veriler ile tarafımızca yapılmıştır. Altın ithalat ve ihracat rakamları için ise TÜİK internet sitesinde yer alan Konularına Göre İstatistikler-Dış Ticaret-Dış Ticaret İstatistikleri-İstatistiksel Tablolar ve Dinamik Sorgulama-Uluslararası Standart Ticaret Sınıflamasına Göre Dış Ticaret başlıkları kullanılmıştır. Gerekli hesaplamalar, bu başlıklar altındaki Uluslararası Standart Ticaret Sınıflamasına Göre İhracat ve Uluslararası Standart Ticaret Sınıflamasına Göre İthalat başlığında aylık bazda açıklanan veriler ile tarafımızca yapılmıştır.

Şekil 4' de 2010 ve 2014 yılları arasındaki periyotta cari işlemler açığının üç farklı açıdan gelişimi (Milyar USD bazında) verilmektedir. Mavi renk ile gösterilen ilk trend, herhangi bir ayırıştırma yapılmadan cari işlemler açığının tamamını gösterirken, siyah renk ile gösterilen ikinci trend enerji ithalatının ve ihracatının ayırıştırılarak net enerji hariç cari işlemler açığını ifade etmektedir. Kırmızı renk ile gösterilen üçüncü trend ise enerji kalemlerine ek olarak altın ithalatının ve ihracatının ayırıştırılarak net enerji ve net altın hariç cari işlemler açığını göstermektedir.

Cari işlemler açığının tamamına baktığımızda 2010 yılı ve 2011 yılı içinde hızlı şekilde artan cari açık, 2012 yılı içinde düşüş kaydetmiştir. 2013 yılı içinde ağırlıklı olarak artış trendi sergileyen cari işlemler açığında 2014 yılı içinde hızlı bir düşüş meydana gelmiştir.

Türkiye ekonomisinin enerjide dışa bağımlı olması nedeniyle enerji ithalatının cari işlemler açığında önemli etkisi olması ve altın dış ticaret işlemlerindeki dalgalanma nedeniyle net enerji ve net altın hariç cari işlemler açığındaki gelişimi takip etmek daha doğrudur. Bu trendi gösteren kırmızı çizgiyi incelediğimizde 2010 yılı başından 2011 yılı ilk yarısına kadar artış sergileyen net enerji ve net altın hariç cari işlemler açığı bu tarihten 2012 yılı ortasına kadar hızlı bir düşüş sergilemiştir. Bu tarihten 2013 yılı sonuna kadar hızı düşse de net enerji ve net altın hariç cari işlemler açığındaki düşüş devam etmiştir. 2014 yılı içinde cari işlemler açığındaki düşüş trendi devam ederek net enerji ve net altın hariç cari işlemler dengesi pozitif dönmüştür. Cari işlemler dengesinde ortaya çıkan pozitif görüntü, TCMB politikalarının başarılı olduğunu göstermektedir.

Şekil 4: Cari İşlemler Dengesi (2010-2014)-(Milyar USD)

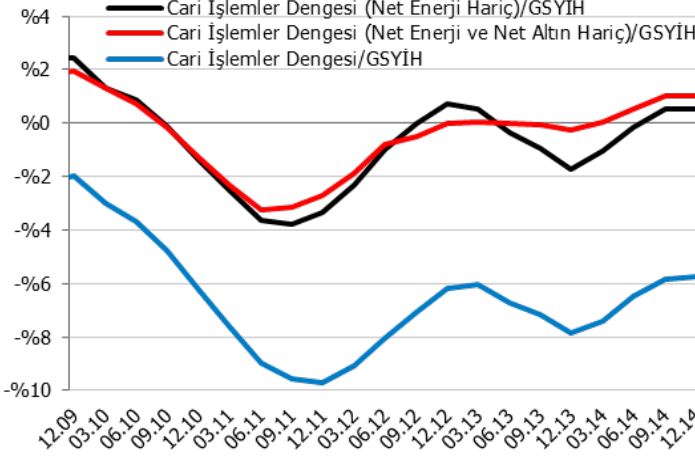
Kaynak: <http://evds.tcmb.gov.tr/> (12 Nisan 2015)

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (12 Nisan 2015)

Şekil 5' de 2010 ve 2014 yılları arasındaki zaman aralığında cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya (GSYİH) oranı üç farklı şekilde gösterilmektedir. GSYİH değerleri, TÜİK internet sitesinden alınmıştır. Cari

işlemler dengesinin GSYİH' ya oranına baktığımızda 2011 yılı sonunda % 10' lara yaklaşan cari işlemler açığının GSYİH' ya oranı, 2014 yılı sonunda % 6' nın altına gerilemiştir.

Şekil 5: Cari İşlemler Dengesi/GSYİH (2010-2014)

Kaynak: <http://evds.tcmb.gov.tr/> (12 Nisan 2015)

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (12 Nisan 2015)

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1045 (12 Nisan 2015)

2011 yılı içinde hızlı bir artış kaydeden cari işlemler açığındaki olumsuz resim, bu süreçten sonra düzelleme periyoduna girmiştir. Cari işlemler açığı, özellikle 2014 yılında düşen petrol fiyatlarının da katkısıyla hızlı şekilde gerilemiştir. Petrol fiyatlarının ve altın işlemlerindeki dalgalanmanın etkisini arındırmak için daha sağlıklı bir gösterge niteliğindeki net enerji ve net altın hariç cari işlemler dengesinde 2014 yılında pozitif dönüşmesi, TCMB politikalarının olumlu yansıması olarak kabul edilebilir.

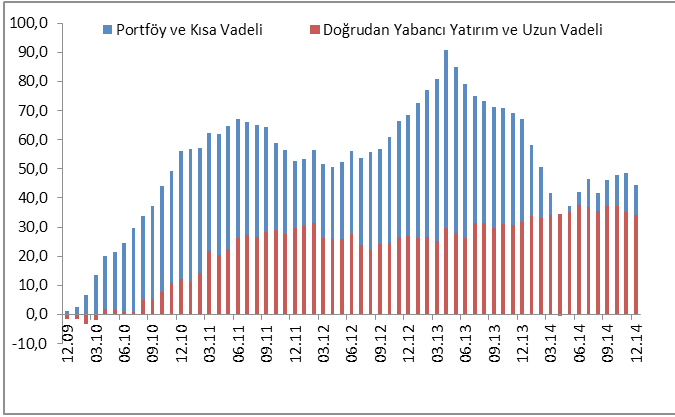
C. Cari İşlemler Açığı Finansman Kalitesi

Kriz sonrası dönemde kısa vadeli sıcak para girişlerinin artması kaynaklı olarak TL' nin değer kazanması ile ithalata dayalı tüketimin artması nedeniyle cari işlemler açığında hızlı artışlar görülmüştür. Cari işlemler açığı finansmanının kısa vadeli kaynaklar yerine uzun vadeli kaynaklarla yapılması, finansman kalitesi anlamında tercih edilen bir unsurdur. Cari işlemler açığının kısa vadeli kaynaklarla finanse edilmesi durumunda herhangi bir kriz ortamında yaşanabilecek sermaye çıkışlarında ülkenin ekonomik krize karşı kırılganlığı artmaktadır.

Şekil 6 için Uzun vadeli finansman kaynakları olarak net doğrudan yabancı yatırımlar, banka, hazine ve özel sektörün uzun vadeli kredi kullanımları ile tahvil ihraçları ve uzun vadeli mevduatları dikkate aldık. Kısa vadeli finansman kaynakları olarak banka ve özel sektörün kısa vadeli kredi kullanımları, banka, hazine ve özel sektörün tahvil ve hisse senedi ihraçları ile bankalardaki kısa vadeli mevduatları hesaplamaya dahil ettik.

2010 yılında cari işlemler açığı finansmanı temel olarak kısa vadeli kaynaklarla yapılırken, 2011 ve 2012 yıllarında 2010 yılına göre daha dengeli bir görüntü sergileyerek uzun vadeli kaynakların payı artış göstermiştir. 2013 yılının ilk yarısında kısa vadeli finansman kaynaklarının payı daha yüksek olurken, yılın ikinci yarısında daha dengeli bir görüntü oluşmuştur. 2014 yılında ise uzun vadeli finansman kaynaklarının payı, kısa vadeli kaynaklara göre büyük artış göstererek cari açığın finansmanı temel olarak uzun vadeli kaynaklarla sağlanmıştır. Cari açığın artış trendine girdiği kriz sonrası toparlanma döneminde cari açık finansmanının kısa vadeli kaynaklarla yapılması sonucu artan ekonomideki kırılma, TCMB tarafından uygulanan politikalar sonucunda uzun vadeli finansman kaynaklarının artırılması ile azaltılmıştır. Uzun vadeli finansman kaynaklarının artırılması ile oluşan pozitif görüntü, TCMB tarafından küresel kriz sonrasında izlenen para politikalarının başarılı olduğunu göstermektedir.

Şekil 6: Cari İşlemler Açığı Finansman Kalitesi (2010-2014)-(Milyar USD)³¹

Kaynak: <http://evds.tcmb.gov.tr/> (12 Nisan 2015)

D. İç Talep Dış Talep Dengesi

Türkiye ekonomisinde küresel kriz sonrası görülen yüksek büyüme oranlarının içeriğine bakıldığında iç talep öncülüğünde bir toparlanma süreci görülmektedir. Bu dönemde hızlı sermaye girişleri ve yüksek kredi büyüme oranları iç talebi artıran temel unsurlar olarak dikkat çekerken, ekonomik konjonktür kaynaklı olarak dış talep zayıf bir görüntü sergilemiştir. İç talebin yüksek olması, hem enflasyonu hem de cari açığı yükselttiği için iç talebin kontrol altına alınması hem fiyat istikrarı hem de cari açık yönetimi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca, iç talep ve dış talep arasındaki makasın açılması, finansal istikrar açısından izlenmesi gereken temel göstergelerden biridir.

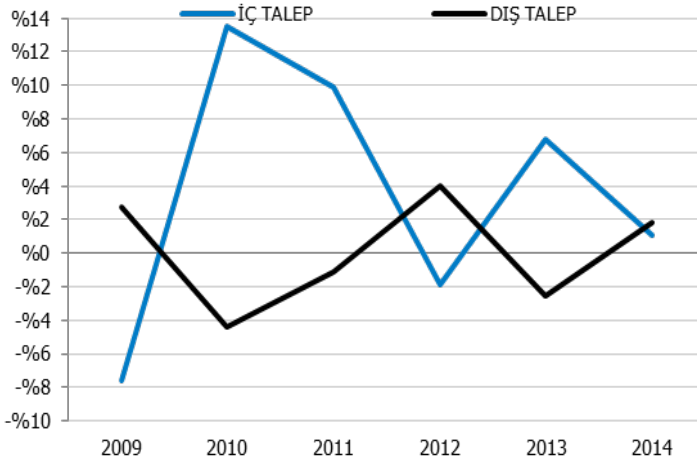
Şekil 7' de 2010 ve 2014 yılları arasındaki iç talebin ve dış talebin büyümeye katkısı verilmektedir. Kriz sonrası hızlı büyümenin gerçekleştiği 2010 yılında

³¹ Şekil 6 için TCMB'nin internet sitesinde yer alan Elektronik Veri Dağıtım Sistemi başlığı altındaki Dış Borçlar ve Ödemeler Dengesi-Ödemeler Dengesi Ayrıntılı Sunum başlığında aylık bazda açıklanan verileri kullanarak cari açığın 12 aylık birikimli kısa vadeli ve uzun vadeli finansman kaynakları (Milyar USD bazında) tarafımızca hesaplanmıştır.

iç talepte hızlı bir artış görülürken dış talebin büyümeye katkısı eksi olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılında iç talebin büyümeye katkısı düşerken, dış talebin katkısı artmıştır. 2012 yılında da aynı trend devam ederek dış talebin katkısı pozitif dönmüş, iç talebin katkısı ise negatif olmuştur. 2013 yılında iç talebin büyümeye katkısı artarak pozitif olurken, dış talebin katkısı düşerek negatif olmasına rağmen iç talep ve dış talep arasındaki makas 2010 yılına göre oldukça düşük gerçekleşmiştir. 2014 yılında ise dış talep ve iç talebin büyümeye katkısı pozitif olurken, dış talebin katkısı iç talebin üstünde gerçekleşmiştir.

Şekil 7: İç Talep Dış Talep Dengesi (2010-2014)³²

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1063 (12 Nisan 2015)

Sonuç olarak, 2010 yılındaki krizden sonraki toparlanma sürecinde büyük ölçüde açılan iç talebin ve dış talebin büyümeye katkısı arasındaki makas, sonraki yıllarda kapatılarak daha dengeli bir büyüme kompozisyonuna ulaşılmıştır. İç talep ve dış talep arasındaki dengelenme, iç talebi kesmeye yönelik olarak TCMB tarafından alınan önlemlerin başarılı olduğunu ortaya koymaktadır.

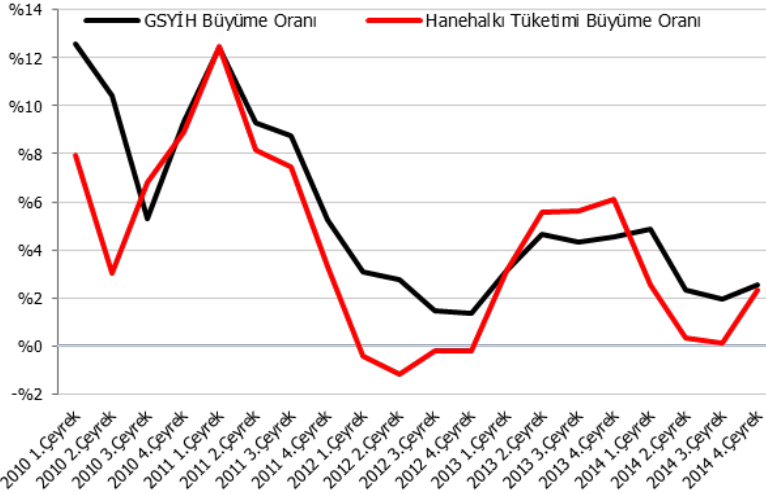
E. Hanehalkı Tüketimi Büyüme Oranı

Çıkış stratejisi sonrasında merkez bankası tarafından zorunlu karşılık oranları, faiz koridoru ve rezerv opsiyonu mekanizması gibi farklı enstrümanlar kullanılarak önlenmeye çalışılan hızlı kredi büyümesi kanalıyla aynı zamanda hanehalkı tüketimindeki hızlı artışın düşürülmesi amaçlanmıştır. GSYİH büyüme oranına göre göreceli olarak daha yüksek hanehalkı tüketimi büyüme oranı olması, hızlı tüketimi göstermesi anlamında takip edilmesi gereken 32 İç talebin ve dış talebin büyümeye katkısını hesaplamak için TÜİK internet sitesinde Konularına Göre İstatistikler-Ulusal Hesaplar-Harcama Yöntemi İle GSYH-İstatistiksel Tablolar ve Dinamik Sorgulama-Harcama Yöntemi ile GSYH (1998 bazlı)-Sabit Fiyatlarla Harcama Yöntemi ile GSYH-Harcamalar Yöntemiyle Sabit Fiyatlarla Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Değer, pay, büyüme hızı) (1998 Fiyatlarıyla) başlıkları altındaki verileri kullandık. Dış talebin büyümeye katkısı, mal ve hizmet ihracatından mal ve hizmet ithalatı rakamları çıkartılarak tarafımızca hesaplanmıştır. İç talebin büyümeye katkısı ise gayri safi yurtiçi hasıla rakamından dış talebi oluşturan net mal ve hizmet ihracatı rakamının çıkartılması ile tarafımızca hesaplanmıştır.

göstergelerden biridir.

Şekil 8’ de GSYİH büyüklüğünün elementlerinden biri olan hanehalkı tüketimi büyüme oranı ile GSYİH büyüme oranı karşılaştırılmalı olarak gösterilmektedir. Hanehalkı tüketimi büyümesi, 2010 yılı ve 2012 yılı içinde sadece 2010 yılı 3. çeyrekte ve 2011 yılı 1. çeyrekte GSYİH büyüme oranının üstünde gerçekleşmiştir. 2011 yılı 2. çeyrekten başlayarak 2012 yılı sonuna kadar GSYİH büyümesinin altında kalan hanehalkı tüketimi büyüme oranı, BDDK önlemleri ile desteklenen TCMB politikalarının başarılı olduğu konusunda görüntü vermektedir. Ayrıca, hanehalkı tüketimi büyüme oranı, 2012 yılının tüm çeyreklerinde negatif büyüme gerçekleştirerek daralmıştır. 2013 yılı ve 2014 yılı içinde dalgalı bir seyir izlemesine rağmen 2014 yılı tamamında GSYİH büyümesine göre göreceli olarak daha düşük büyüyen hanehalkı tüketimi, alınan önlemlerle kontrol altına alındığı izlenimi vermektedir.

Şekil 8: Hanehalkı Tüketimi Büyüme Oranı ile GSYİH Büyüme Oranı Karşılaştırması (2010-2014)³³

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1063 (12 Nisan 2015)

F. Hanehalkı Borçluluğu

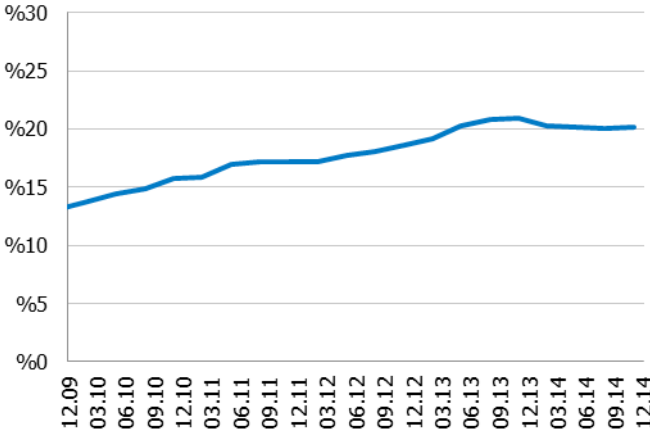
Hanehalkı borçluluk seviyesinin yüksekliği, tüketici kırılğanlığını artırdığı için ekonomik kriz olasılığına karşı takip edilmesi gereken göstergelerden biridir. Küresel kriz sonrasında Türkiye ekonomisinde hızlı kredi artışı ile artış trendine giren hanehalkı borçluluğunun GSYİH’ ya oranı, TCMB tarafından kriz sonrası dönemde uygulanan politikaların değerlendirilmesi anlamında bazı

³³ TÜİK internet sitesinde yer alan Konularına Göre İstatistikler-Ulusal Hesaplar-Harcama Yöntemi İle GSYİH-İstatistiksel Tablolar ve Dinamik Sorgulama-Harcama Yöntemi ile GSYİH (1998 bazlı)-Sabit Fiyatlarla Harcama Yöntemi ile GSYİH-Harcamalar Yöntemiyle Sabit Fiyatlarla Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Değer, pay, büyüme hızı) (1998 Fiyatlarıyla) başlıkları altındaki harcama yöntemiyle 1998 sabit fiyatlarıyla Yerleşik Hanehalklarının Tüketimi ile Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Alıcı fiyatlarıyla) kalemlerinin çeyreksele büyüme verileri kullanılarak Şekil 8 tarafımızca oluşturulmuştur.

ipuçları vermektedir.

Hanehalkı borçluluğunun GSYİH' ya oranının gösterildiği Şekil 9 tarafımızca oluşturulmuştur. Şekli incelediğimizde Hanehalkı borçluluğunun GSYİH' ya oranının 2013 yılı sonuna kadar hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. 2014 yılında ise artış trendi kırılarak 2013 sonuna göre düşüş meydana gelmiştir. 2014 yılında gözlemlenen bu düşüş trendi, uygulanan TCMB politikalarının ve özellikle 2013 son çeyreğinde BDDK tarafından hayata geçirilen ve TCMB politikalarını destekleyen önlemlerin başarılı olduğunu göstermektedir.

Şekil 9: Hanehalkı Borcu/GSYİH (2010-2014)³⁴

Kaynak: <http://evds.tcmb.gov.tr/> (12 Nisan 2015)

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1063 (12 Nisan 2015)

G. Bankacılık Sektörü Sermaye Yeterlilik Oranı

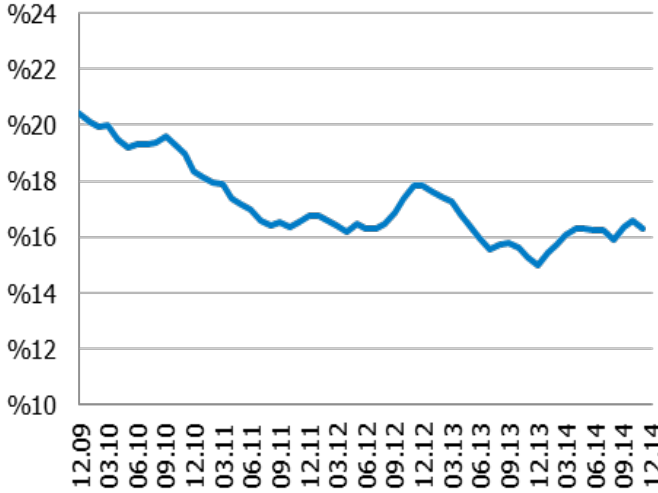
Sermaye yeterlilik oranı, bankacılık sektörünün sağlıklı bir yapıya sahip olup olmadığı konusunda fikir veren en temel rasyolardan biridir. Basit anlatımla sermaye yeterlilik oranı, sektörün kredi büyümesi gibi risk ağırlıklı varlık artışını dengeleyecek özsermaye gibi kaynakların seviyesini göstermektedir. Sermaye yeterlilik oranı, Türk bankacılık sektöründe asgari yasal sınır olarak % 8, BDDK tarafından belirlenen hedef oran olarak ise % 12 şeklinde takip edilmektedir^{35*}.

34 Hanehalkı borçluluğu rakamını, tüketici kredileri olarak sınıflandırılan konut, taşıt ve diğer krediler ile bireysel nitelikli kredi kartı bakiyelerini toplayarak oluşturduk. Konut, taşıt, diğer krediler ve bireysel nitelikli kredi kartı rakamları için TCMB'nin internet sitesinde yer alan Elektronik Veri Dağıtım Sistemi başlığı altındaki Haftalık Para ve Banka İstatistikleri-Bankalar ve Finansman Şirketleri Seçilmiş Kredi Büyüklükleri başlığında haftalık bazda açıklanan verileri kullandık. GSYİH değerleri için TÜİK internet sitesinde yer alan Konularına Göre İstatistikler-Ulusal Hesaplar-Harcama Yöntemi İle GSYH-İstatistiksel Tablolar ve Dinamik Sorgulama-Harcama Yöntemi ile GSYH (1998 bazlı)-Cari Fiyatlarla Harcama Yöntemi ile GSYH -Harcamalar Yöntemiyle Cari Fiyatlarla Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Değer, pay, büyüme hızı) başlıkları altındaki harcama yöntemiyle cari fiyatlarla GSYİH verilerini kullanarak ilgili çeyrekler için son dört çeyreğin toplamından oluşan yıllık rakamlar tarafımızca hesaplanmıştır.

35 Basel III kriterleri çerçevesinde sermaye yeterlilik oranına ilişkin olarak yapılan düzenlemelerle ilgili geniş bilgi için bkz; Halime Temel Nalın ve Göksu Sezer, **Basel III: Global ve Türk Bankacılık Sektörüne Etkileri**, Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi, Cilt:51 Sayı:587, Ocak 2014, s.69-82.

Şekil 10’ da Türk bankacılık sektörü sermaye yeterlilik oranının 2010 ve 2014 yılları arasındaki seyri verilmektedir. Sermaye yeterlilik oranının hem asgari yasal sınır olan % 8’ in hem de hedef oran olan % 12’ nin üstünde bir görüntü sergilemesi, Türk bankacılık sektörünün sağlıklı bir işleyişe sahip olduğunu göstermektedir. Finansal istikrar açısından kilit öneme sahip olan bankacılık sektörünün sağlıklı işleyişini gösteren temel göstergelerden biri konumundaki yüksek sermaye yeterlilik oranı, Türk ekonomisinin finansal istikrar anlamında doğru bir zeminde bulunduğunu göstermektedir. Sonuçta, bankacılık sektörünün yüksek sermaye yeterlilik oranına sahip olması TCMB tarafından finansal istikrarı sağlamak için uygulanan para politikasının başarılı olduğunu destekleyen unsurlardan biridir.

Şekil 10: Türk Bankacılık Sektörü Sermaye Yeterlilik Oranı (2010-2014)³⁶

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/ABMVC/tr/Gosterim/Gelismis>
(12 Nisan 2015)

Sonuç

Küresel krize kadar merkez bankacılığındaki ana amaç, fiyat istikrarını sağlamak olmuştur. Fiyat istikrarını sağlamış ekonomilerin küresel krizden olumsuz etkilenmeleri, sadece fiyat istikrarını sağlamanın krizleri önlemede yeterli olmadığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Küresel krizde finansal piyasalarda yaşanan problemler ve finansal ürünler aracılığıyla krizin hızla diğer ülkelere de yayılması finansal istikrarın önemini ortaya koymuştur. Küresel kriz sonrasında merkez bankacılığındaki yeni anlayış, fiyat istikrarı ve finansal istikrarın eşzamanlı olarak sağlanması şeklinde olmuştur.

Küresel kriz sonrasında oluşan durgunluğu aşmak amacıyla gelişmiş ülke merkez

³⁶ Sermaye yeterlilik oranı için BDDK’ nın internet sitesinde İnteraktif Bültenler-Türk Bankacılık Sektörü Aylık Bülteni başlığı altında aylık bazda açıklanan Sermaye Yeterliliği-Sermaye Yeterliliği Standart Rasyosu (Yüzde) verilerini kullandık.

bankaları, faiz oranlarında büyük çaplı düşüşler gerçekleştirerek parasal genişleme yoluna gitmişler ve piyasalara büyük miktarda para enjekte etmişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerde göreceli olarak faizlerin daha yüksek olması nedeniyle gelişmiş ülkelere göre gelişmekte olan ülkelere önemli miktarda sermaye hareketi meydana gelmiştir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere gelen sıcak para, gelişmekte olan ülke para birimlerinde ciddi değer artışlarına yol açarak bu ülkelerde dış ticaret açığı oluşumuna zemin hazırlamıştır. Gelişmekte olan ülkelere yoğun sermaye girişi, yerli paranın değerlenmesi ile ithal mallara olan talebi artırdığı gibi varlık fiyatlarında da hızlı bir artışa neden olmuştur. Ülkemizde yaşanan yoğun sermaye girişinin neden olduğu Türk Lirasındaki değer artışı, ithal mallara olan talebi artırarak cari açığa artışa yol açmıştır. Hem cari açık yönetimi açısından hem de hızlı kredi genişlemesinin önüne geçmek amacıyla TCMB, fiyat istikrarı yanında finansal istikrarı sağlamaya yönelik bir para politikası izlemeye başlamıştır. Yeni politika setinde zorunlu karşılıklar ve faiz koridoru ana enstrümanlar olarak kullanılmıştır.

Bu makalede, küresel kriz sonrasında TCMB tarafından izlenen para politikalarının değerlendirilmesi kredi büyüme oranları, cari işlemler dengesi, cari işlemler açığı finansman kalitesi, iç talep dış talep dengesi, hanehalkı tüketimi büyüme oranı, hanehalkı borçluluğu ve bankacılık sektörü sermaye yeterlilik oranı gibi değişkenlerin 2010 ve 2014 yılları arasındaki seyri analiz edilerek gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda kredi büyüme oranlarında düşüş, cari işlemler dengesinde ve cari işlemler dengesinin GSYİH' ya oranında iyileşme görülmüştür. Cari işlemler açığı finansmanına baktığımızda uzun vadeli kaynakların payında artış ile finansman kalitesinde iyileşme sağlandığı gözlemlenmiştir. Büyüme kompozisyonunda iç talebin payının düşerek dış talebin payının artışı ile iç talep ve dış talep dengelenmesi sağlandığı görülmüştür. Ayrıca, hanehalkı tüketimi büyüme oranının göreceli olarak GSYİH büyüme oranına göre daha düşük gerçekleştiği ve hanehalkı borçluluğunun GSYİH' ya oranında düşüş meydana geldiği tespit edilmiştir. Bankacılık sektörü sermaye yeterlilik oranını incelediğimizde hem asgari yasal sınır olan % 8' in hem de hedef oran olan % 12' nin üstünde güçlü bir görüntü sergilendiği görülmüştür. Analizimize dahil edilen farklı değişkenlerin 2010 ve 2014 yılları arasındaki performansı, küresel kriz sonrasında TCMB tarafından uygulanan yeni para politikası çerçevesinin oldukça başarılı olduğunu ortaya koymuştur.

TCMB tarafından uygulanan politikalara destek olmak amacıyla BDDK tarafından hayata geçirilen makro ihtiyati tedbirler, TCMB para politikasının etkinliğini artırarak önemli ölçüde destekleyici bir görev üstlenmiştir. BDDK, zaman içinde makro ihtiyati politikaların içeriğini genişleterek TCMB' nin temel amaçları olan hızlı kredi büyümesini önlemek ve ithalata dayalı tüketimi azaltarak cari açığı düşürmek konusunda para politikası çerçevesini desteklemiştir.

BDDK tarafından hayata geçirilen konut kredisi dışındaki tüketici kredileri ve kredi kartları alacağı için genel karşılık tutarlarının ve sermaye yeterliliği hesaplamasında dikkate alınan risk ağırlıklarının artırılması, kredi kartı asgari ödeme oranlarının artırılması, kredi kartı ile yapılan alışverişlerin ve nakit çekimlerin

dokuz taksit ile sınırlandırılması, konut kredisi ile taşıt kredisinde kredi tutarının teminat olarak alınan konutun ve taşıtın değerine oranının sınırlandırılması, ihtiyaç kredisi ve taşıt kredisine yönelik vade kısıtlamaları gibi makro ihtiyati tedbirler, bankacılık sektörü açısından hızlı kredi büyümesi durumunda hem karlılığı hem de sermaye yeterlilik oranlarını aşağı çeken faktörler olduğu için kredi maliyetlerini yükseltmiştir. Bu nedenle BDDK'nın aldığı TCMB politikalarını destekleyici makro ihtiyati tedbirler, kredi büyüme hızının düşürülmesinde oldukça etkili olmuştur. Kredi büyüme hızındaki yavaşlama, tüketicilerin kredi ile finanse ettiği ithalata dayalı tüketimi de azalttığı için cari açığın düşürülmesinde de büyük ölçüde etki yapmıştır.

Sonuç olarak, küresel kriz sonrasında önemi artan finansal istikrarın sağlanma hedefi doğrultusunda TCMB tarafından oluşturulan yeni para politikası çerçevesinin, makro ekonomik istikrarın sağlanması konusunda oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Ayrıca BDDK gibi düzenleyici otoritelerin aldıkları tedbirler, TCMB tarafından dizayn edilen ve uygulanan para politikalarını desteklemiştir. Finansal istikrarı sağlamak konusunda parasal ve düzenleyici otoritelerin koordineli ve uyumlu bir şekilde çalışması, uygulanan politikaların başarıya ulaşması açısından kritik öneme sahiptir.

Kaynakça

Makaleler

- DEMİRHAN, Banu. Türkiye' de Yeni Yaklaşım Çerçevesinde Para Politikalarının Finansal İstikrarı Sağlama Yönünde Uygulanması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. Cilt XV, Sayı 2, Aralık 2013.
- LIM, C. ve Diğerleri. Macprudential Policy: What Instruments and How to Use Them? Lessons from Country Experiences. *IMF Working Paper*. WP/11/238, Ekim 2011.
- NALIN, Halime Temel ve Göksu SEZER. Basel III: Global ve Türk Bankacılık Sektörüne Etkileri. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*. Cilt:51 Sayı:587, Ocak 2014.
- OJO, Marianne. The Changing Role of Central Banks and the Role of Competition in Financial Regulation during (and in the Aftermath of) the Financial Crisis. *European Law Journal*. Vol.17, No.4, Temmuz 2011.

Bültenler, Raporlar ve Tebliğler

- ALPER, Koray, Hakan KARA ve Mehmet YÖRÜKOĞLU. Rezerv Opsiyonu Mekanizması. *TCMB Ekonomi Notları*. Sayı: 2012-28, 22 Ekim 2012.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. Yıllık Faaliyet Raporu 2013. 15 Nisan 2014.
- BAŞÇI, Erdem. 2013 Yılında Para ve Kur Politikası Sunumu. 25 Aralık 2012.
- BAŞÇI, Erdem ve Hakan KARA. Finansal İstikrar ve Para Politikası. *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Çalışma Tebliği*. No: 11/08, Mayıs 2011.
- BİNİCİ, Mahir ve Diğerleri. Interest Rate Corridor: A New Macprudential Tool?. *CBT*

Research Notes In Economics. No: 2013-20, 19 Temmuz 2013.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. *Bülten*. Sayı: 29, Mart 2013.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. *Finansal İstikrar Raporu*. Sayı: 13, Kasım 2011.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. *Finansal İstikrar Raporu*. Sayı: 19, Kasım 2014.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. Parasal Aktarım Mekanizması. 2013.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. 2011 Yılında Para ve Kur Politikası. 21 Aralık 2010.

VURAL, Umut. Geleneksel Olmayan Para Politikalarının Yükselişi. TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi, TCMB İletişim ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, Mart 2013.

İnternet Kaynakları

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. İnteraktif Haftalık Bülten. <http://ebulden.bddk.org.tr/haftalikbulden/index.aspx> (12 Nisan 2015).

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. Türk Bankacılık Sektörü Aylık Bülteni. <http://ebulden.bddk.org.tr/ABMVC/tr/Gosterim/Gelismis> (12 Nisan 2015).

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <http://evds.tcmb.gov.tr/> (12 Nisan 2015).

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. Faiz Oranları. (<http://www.tcmb.gov.tr>) (21 Şubat 2015).

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. Zorunlu Karşılık Oranlarına İlişkin Kararlar. (<http://www.tcmb.gov.tr>) (14 Mart 2015).

Türkiye İstatistik Kurumu. Dış Ticaret İstatistikleri. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (12 Nisan 2015).

Türkiye İstatistik Kurumu. Harcama Yöntemi ile Gayrisafi Yurtiçi Hasıla. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1063 (12 Nisan 2015).

Türkiye İstatistik Kurumu. Üretim Yöntemi ile Gayrisafi Yurtiçi Hasıla. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1045 (12 Nisan 2015).

KRİZ, KÜRESELLEŞME, SERMAYE HAREKETLERİ VE 2001 KRİZİNE GELİLEN SÜREÇTE İKTİSADİ POLİTİKA YANLIŞLARI

Murat TOPCU*

Özet

İkinci dünya savaşının sonrasında dünya ekonomik sistemi üzerinde yapılan düzenlemeler sonucu oluşturulan yeni kuruluşların uyguladığı ekonomi politikaları ve 1980 sonrası Küreselleşme ve sermaye hareketlerindeki serbestleşme dünya ekonomisinde krizlere yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu boyut krizlerin etki alanını ulusal boyuttan uluslararası boyuta oradan da küresel boyuta taşımıştır. 1930'lu yıllardan itibaren, ithal ikamesine dayalı sanayileşmeye yönelen Türkiye, 1980'den sonra piyasa ağırlıklı dışa açık bir ekonomik model uygulamaya koymuştur. Bu tarihten sonra Türkiye, Dünya Bankası ve IMF desteğinde serbest piyasa ağırlıklı dışa açık politikaları esas alan ve neoliberal politikaları uygulayan ülkeler arasında yerini almıştır. Türkiye 1989 ortalarında sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ile birlikte döviz kuru, cari açık, dış borç ve faiz oranlarındaki dalgalanmaların sebep olduğu krizlere maruz kalmıştır. Bunun sonucunda da yatırım, büyüme, istihdam ve gelir dağılımı gibi orta ve uzun döneme yönelik hedeflerde bozulmalar meydana gelmiştir. Bu nedenle ülke Cumhuriyet tarihinin en ciddi ekonomik krizleri olarak nitelendirilen Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerini yaşamıştır. Kriz sonrasında toplumun her kesiminde ciddi ekonomik kayıplarla birlikte sosyal huzursuzluklar ve güvensizlik meydana gelmiştir. Bu çalışma ekonomik kriz kavramını esas alarak, Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin oluşumun da etkisi olan dünyadaki sermaye hareketleri ve küreselleşme ile birlikte Türkiye ekonomisinde meydana gelen makro iktisadi politika değişikliklerini, makro iktisadi göstergeleri kullanarak analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Kriz, Krizin Nedenleri, Küreselleşme, Sermaye Hareketleri, İktisat Politikaları, Türkiye Ekonomisi.

CRISIS, GLOBALIZATION, CAPITAL MOVEMENTS AND 2001 WRONG POLICY ON ECONOMY CRISIS COME IN THE PROCESS

Abstract

Economic policies which implemented by the new institutions who created as a result of amendments on the World economic system in the aftermath of the WWII and after 1980 the globalization of the world economy and the liberalization of capital movements it has added a new dimension to the crisis. This new dimension moved crisis of domain from national dimension to international dimension from there to a

* mtopcu587@hotmail.com

global scale. Since 1930s, Turkey which act towards industrilization based on importimitation , after 1980 has implemented marked oriented and openness economic model. After this date, Turkey, it has taken its place among the countries which get assistance from World Bank and IMF, free market oriented based on opennes policies and implemented neoliberal policies. İn mid-1989 with the liberalization of capital movements, Turkey was exposed to crisis which caused by exchange rate, current account deficit, external debt and fluctuations in interest rates. As a result, deterioration has occured in medium and long term goals as investment, growth, employment and income distribution. Therefore, Turkey has experince November 2000 and February 2001 crisis which described as the country's most serious economic crises in history of the republic. After the crisis, serious economic losses in all segments of the society with social unrest and distrust have occured. This study, based on the concept of economic crisis, global capital movements and globalization, which effect on November 2000 and February 2001 crisis, together with macroeconomic policy changes that occurred in Turkey's economy, is going to analyses using macroeconomic indicators.

Key Words: *Economic Crisis, Crisis Causes, Globalization, Capital Flows, Policies of Economics, The Turkey economy*

Giriş

İnsanoğlu, tarihin ilk yıllarından beri ekonomik sorunlarla uğraşmaktadır; bu süre içerisinde toplum gelenekler ve göreneklere göre oluşmuş emir komuta zinciri içerisinde ticari faaliyetlerini yürüttüğünden, yapmaları gereken uygulamaları daha anlaşılır kılmak için iktisatçılara gerek duyulmamıştır. Ancak toplumda birbirine bağlı binlerce görevden herhangi birinin yapılamadığı durumda, endüstriyel yaşamın kısa süre içerisinde geri dönülmez biçimde alt üst olması, toplumun doğal güçler tarafından değil, insanların ne yapacağını bilememesi yüzünden belli dönemlerde çökme tehlikesi geçireceği ve çalkantılarla karşı karşıya kalacağı ortaya çıkmıştır (Heilbroner, 2013:19). Bu nedenle iktisadi faaliyetler tarih boyunca dönemsel çalkantılar sergilemişlerdir. Bu çalkantılar dünya üzerinde tarihin belli dönemlerinde sistemik iktisadi birikim daireleri oluşturmuştur. Oluşan bu yapılar birikim kapasitelerinin maksimum noktasına ulaştıktan sonra yıkılmaya başlamışlardır. O dönemlerde iktisadi hayat dar bir alan içerisinde meydana geldiği için çalkantılar küçük bir alanla sınırlı kalmıştır; ancak çalkantılar atlatılır atlatılmaz iktisadi hayatta istikrarlı bir genişleme tekrar görülmeye başlamıştır. Böyle tanımlanınca çalkantı; daralma ve artan düzensizlik dönemleri olduğu kadar, dünya ölçekli sermaye birikimi süreçlerinin yeniden genişleme ve yeniden örgütlenme süreçleridir (Arrighi, 2000:351). İlk olarak 1800'lü yıllarda iktisatçılar bu çalkantıların bazen krizler doğurduğunu fark etmişlerdir. Kriz kuramları ile ilgili çalışmaların kökeni her ne kadar 1800'lü yıllara dayansa da o dönem için, bugün bildiğimiz anlamda finansal krizlerden söz etmek mümkün olmamıştır. Başlangıçta kriz kuramları çoğunlukla toplumlar arası ticaret üzerine ve üretim sistemlerini açıklamaya dönük olarak geliştirilmiştir ve bu krizlerin oluşumunu anlamaya ve açıklamaya yöneliktir. Bu bağlamda tarihi süreç içerisinde bilim adamlarının

çoğunun, ticarete ve üretimde gerçekleşen çalkantıların nedenlerini anlamaya ve açıklamaya yönelik ilgisi bazı dönemlerde azalsa da günümüze kadar artarak devam etmiştir.

Tarihi süreç içerisinde devam eden çalkantıların oluşturduğu krizler XVIII. yüzyıla kadar harp, mali spekülasyon, kıtlık gibi istisnai olaylara bağlı olarak meydana gelmekteyken, XIX. yüzyıldan itibaren krizler kapitalist ekonomilere özgü olarak kendini göstermiştir. Yalnızca tek bir sektörde ve belli bir bölgede değil, her yerde yaygın bir şekilde ve 6-11 yıl gibi düzenli aralıklarla ortaya çıkmaya başlamıştır. Tarihte 1820 ile 1929 arasındaki dönemde dünya ekonomisini şiddetle sarsan 13 ekonomik kriz yaşanmıştır. Bu krizler 19. yüzyılda 8 kriz: 1825, 1836-39, 1847, 1857, 1866, 1873, 1882-84, 1890-93. 20. yüzyılda 1929'a kadar 5 kriz: 1900, 1907, 1913, 1920, 1929 büyük buhranıdır (<http://www.cihandura.com/arsiv/ekonomi-yazilari/496.html> 14.06.2015 20:11). Büyük buhran ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde dünya ekonomik sistemi savaş hazırlıkları ve savaş ekonomisine yönelik politikalara sahne olmuştur.

İkinci dünya savaşı sonrasında dünya ekonomik sisteminde oluşturulan yeni düzenlemeler ve Refah devleti döneminde kriz tartışmalarında duraklama yaşanmıştır. 1970'lerden başlayarak 1980'lerde de devam eden finansal serbestleşme süreci, 1990'lardan sonraki dönemde küreselleşmenin de etkisiyle dünyada finansal araçlarını çeşitlendirmiştir. Modern finans adıyla birçok yeni araç dünyaya bir likidite bolluğu sunmuştur. Ulusal ve uluslararası mal ve hizmet ticareti ile finansal piyasalar arasındaki engellerin kaldırılmasına yönelik düzenlemeler dünya ekonomisinde hızlı bir ekonomik bütünleşme yaşanmasına neden olmuştur. Dünya ekonomisinin toplam milli geliri 60 trilyon dolar civarında hesaplanırken finansal piyasalarda 600 trilyon dolarlık taahhütler zinciri ile sanal olarak işlem yapılmaya başlanmıştır (Dikmen, 2009:131). Bunun sonucunda finans dünyası ile reel üretim sistemi arasındaki bağ kopmuştur. Dünyada çoğu ülkenin ekonomisinde gerçekleşen bu kopuş, bilişim teknolojilerindeki gelişmeler ve işlem maliyetlerindeki azalma ile birlikte hızla yayılmaya başlayan küreselleşme akımının etkisiyle, finansal kriz olgusunu gündeme getirmiş ve para krizleri 1980 sonrası en sık karşılaşılan finansal kriz türü olmuştur. Bu bağlamda, finansal krizleri konu edinen birçok araştırma kısa sürede geniş bir para krizi açıklama modelleri arşivi oluşumuna olanak sağlamıştır. 1980 ve sonrası dönemde yaşanan krizler, az çok farklılıklar gösterebilir de ana karakteristiklerini para krizleri oluşturmaktadır. Dünya ekonomisindeki bu değişimin doğal bir sonucu olarak, krizlerin boyutu ve kapsadığı alan da değişmiştir. Krizler bu süreçte ulusal boyuttan uluslararası boyuta, oradan da küresel boyuta taşınmıştır. Son yıllarda reel iktisadi kriz kuramlarından daha çok finansal kriz, türleri, nedenleri, reel sektörü ve finansal piyasaları etkileme kanalları ve yöntemleri üzerine yapılan çalışmaları içeren tartışmalar ve çalışmalar hız kazanmıştır.

1.EKONOMİ BİLİMİ, EKONOMİK KRİZLER HAKKINDA İLK TESPİTLER

İnsan yaşamı üretimle başlamış, toplumsal yapı üretimle belirlenmiştir. Bu nedenle ekonomi bir altyapı bilimi olarak tüm bilimlerle bağlantılıdır (Hançerlioğlu, 2012). Nitekim Braudel (2013:12)'e göre ekonomi, ekonomiden ibaret değildir. Sürekli doğum halinde olan, bir yıldan ötekine değişen tarih bilimidir. Bu tarih bütünüyle insanların tarihi, büyük aktörler olarak kabul edilenlerin tarihi, büyük olayların tarihi, konjonktür dalgalarının ve krizlerin tarihidir. Bu bilimi ancak konuşurarak ve gündelik çalışmalarımızın arasına sıkıştırarak, kendimizi sürekli değişen ihtiyaçlara ve taleplere uyarlamaya çalışarak izleyebiliriz.

Anılan ifadelerden de anlaşıldığı gibi ekonomi bilimi kavram olarak diğer bilimler ile doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle kavramlar sadece bilimsel çözümler değil, tutarlı düşünmenin de vazgeçilmez yapı taşlarıdır. İktisat bilimi üç yüzyıla yaklaşan süre içerisinde bir dizi kavramı günlük dilden alarak yeniden tanımlamış, yeni kelimeler oluşturmuş, iktisatçılar için ortak olan kavram kümeleri üzerine kurulu hale getirmiştir. İktisat tartışmaları ancak bu kavramlar doğru kullanıldığında sağlıklı bir zeminde yürütülebilir. Tam tersi durumda iletişimi güçleştirir, yanlış tanımlamalar ve genellemeler yapılarak kafa karışıklığına neden olur (Boratav, 2011:270). Bu bakımdan sorunların tam kavranabilmesi için de analiz yapılacak konu ile ilgili kavramların ya da tanımların doğru yapılması gerekir.

Makalemizde anahtar kavramlarımızdan biri olan “kriz” kelimesinin etimolojik kökeni Yunanca “krisis” kelimesine dayanmaktadır. Kriz kelimesi, sosyal bilimler alanında çoğu kez “buhran” ve “bunalım” kelimeleri ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır ve tüketilemeyen üretimin doğurduğu ekonomik çöküntü, buhran olarak tanımlanmaktadır (Hançerlioğlu, 2012:39). Ekonomik anlamda kriz, önceden bilinmeyen ya da öngörülemeyen bazı gelişmeler, birdenbire meydana gelen kötüye gidiş yönündeki gelişmeler ve tehlikeli an olarak tanımlanır (Dinçer, 1992:313). Başka bir tanımlamaya göre kriz, herhangi bir mal, hizmet, üretim faktörü veya finans piyasasındaki fiyat veya miktarlarda kabul edilebilir bir değişim sınırının ötesinde gerçekleşen şiddetli dalgalanmalardır (Kibritcioğlu, 2001:174). Bu bağlamda normal süreç içerisinde ortaya çıkan her sorun kriz olarak tanımlanamamaktadır. Bir sorunun kriz olarak tanımlanabilmesi için beklenmedik biçimde beklenmedik zamanda ve “ciddi bir sorun” olarak ortaya çıkması gerekmektedir.

İktisat literatüründe krizlerin incelenmesinde, ekonomik krizin üç önemli özelliği olduğu saptanmaktadır: Kriz bir “aşırı-üretim” olgusudur, kriz “geneldir” ya da genelleşebilir niteliktedir, kriz “dönemseldir” ya da en azından “geri dönüşlüdür” (<http://www.cihandura.com/arsiv/ekonomi-yazilari/496.html> 14.06.2015 20:11). Yapılan ampirik çalışmalarda krizlerin önceden öngörülemeyeceği, öngörüldüğü takdirde ise ismin kriz olamayacağı, ancak krizlerin belirtilerinin olabileceği, sebeplerinin ise ancak kriz yaşandıktan ve çalkantı durulduktan sonra ortaya konulabileceği genel kabul görmektedir. Bu bağlamda krizlerin birçok sebebi bulunmaktadır: siyasi, ekonomik, askeri nedenler; buradan hareketle krizleri makro seviyede siyasi krizler, ekonomik krizler, askeri krizler; etkiledikleri alanları dikkate alarak ulusal krizler, uluslararası krizler ve küresel krizler olarak çok değişik şekillerde sınıflandırmak mümkündür. Ekonomik krizleri ise daha alt

başlıklar altında: reel sektör krizi, mali sektör krizi, finansal kriz, enerji (petrol) krizi olarak; Marksist ekonomi politiği açısından, eksik tüketim krizi, aşırı arz krizi, teknoloji krizi, kar sıkışması krizi olarak da sınıflandırılmaktadır. Çeşidi her ne olursa olsun bir kriz ekonomilerde daima bir refah döneminden sonra gelmektedir. Başlıca özellikleri, bir ekonomideki yükseliş hareketlerinin, yerini aniden iniş hareketlerine bırakması, fiyatların hızlı düşüşü, üretim ve gelirdeki daralmalardır. Bunlara işsizlik, iflaslar ve borsaların çöküşü eşlik etmektedir.

1929'dan günümüze kadar yaşanan krizlerin çıkış nedenleri ve geçmişe yönelik tarihsel benzerlikleri incelendiğinde kriz tartışmalarının özünün tarihi süreç içerisinde oldukça eskilere dayandığı tespit edilmiştir. Bu süreçte kapitalist piyasa ekonomisinin yukarıda açıklandığı üzere kendi içinde istikrarsızlıklarla dolu olduğu görülmektedir. Dünya ekonomisinin durumu bu nedenle genişleme, daralma, durgunlaşma evrelerinden oluşmaktadır. 1929'dan 1950'lere kadar ekonomik dalgalanma teorilerinde ana düşünce, kapitalist iktisadi sistemin kendiliğinden dalgalı yaratacağı yönündedir. Ancak 1980'lerde uluslararası finansal küreselleşme faaliyetlerinin yoğunluk kazanması ile içerisinde Türkiye'nin de bulunduğu gelişmekte olan pek çok ülkede ve gelişmiş ülkelerin ekonomilerinde çalkantılar yaşanmaya başlanmıştır ve bu çalkantılar bazen krize dönüşmüştür. Bu krizler içerisinde para krizleri "finansal krizler" önemli bir yer tutmuştur.

A. Ekonomik Kriz Kavramı, Sınıflandırılması ve Öngörülebilirliği

Eğilmez (2014:48)'e göre ekonomik kriz dendiğinde tam olarak neyin anlaşıldığı konusunda tam bir görüş birliği yoktur. Kimileri durgunluk, kimisi resesyon, kimileri enflasyon, kimileri ise deflasyonu ekonomik kriz olarak tanımlamaktadır. Bunlara birde finans sisteminde çıkan krizler eklendiğinde kavram kargaşası daha da artmaktadır. Ayrıca kriz, konjunktürel dalgalanma, çöküntü, gibi kavramlar arasında da farklılıklar bulunmaktadır. Bu nedenle ekonomik krizler, tüketici talebinde ve firmaların yatırımlarındaki büyük düşüş, yüksek oranlı işsizlik ve dolayısıyla yaşam standartlarının düşmesi biçiminde ortaya çıkabileceği gibi, bazen de finans kesiminde çıkan bir sorun reel kesim de bir krize neden olmaktadır. Bu tür ekonomik krizler genellikle finansal piyasalarda belirsizlikler, hisse senedi fiyatlarında düşüşler, yerli paranın yabancı para karşısında aşırı değer kaybetmesi ile meydana gelmektedir.

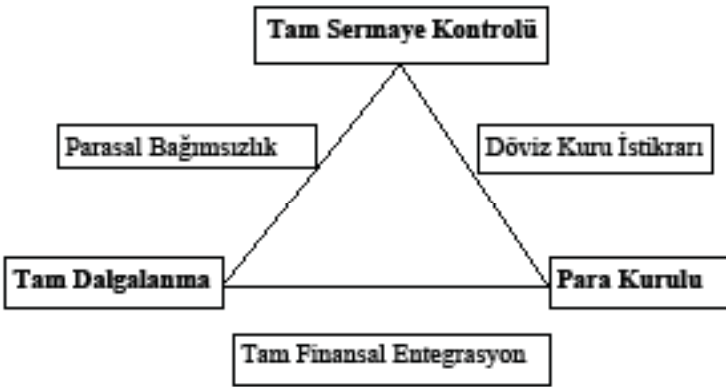
Ortaya çıkışları, gelişmeleri ve etkileri bakımından kimi zaman benzer kimi zaman farklı olsa da krizler, küresel ekonomiler için sosyo-ekonomik istikrara dönük bir tehdit olduğu kadar krizlerin, başarılı politika uygulamaları ve doğru yönetim stratejileriyle fırsata dönüşmesi de söz konusudur. Finansal kriz konusunda şu görüş genel kabul görür; krizin ortamı ve göstergeleri vardır, ama krizin kesin olarak olacağını söylemek ve hele krizin zamanını öngörmek mümkün değildir (Uygur, 2001:9). Ancak, krizlerin oluşma olasılıklarının erken uyarı sistemleriyle önceden bilinebilmesi, ülkelerin krizleri fırsata dönüştürebilmeleri açısından önemlidir. Ekonomik kriz, küreselleşme ile piyasaların serbest bırakılmasından doğabileceği gibi bu serbestliğin ardında denetim sisteminin iyi işlememesinden de kaynaklanabilir. Ekonomik kriz kavramı oluşum biçimine göre iki ayrı bölüme

ayrılabilir. Birincisi, Reel Sektör Krizleri. Bu krizler, mal ve hizmet piyasalarında enflasyon krizleri ve durgunluk krizleri olarak; işgücü piyasalarında ise işsizlik krizleri olarak ortaya çıkmaktadır. Reel krizler; mal-hizmet ve işgücü piyasalarındaki “miktarlarda” yani üretim ve istihdamda ciddi daralmalar biçiminde durgunluk ve işsizlik olarak ortaya çıkmaktadır (Kibritçioğlu, 2001).

Burada özellikle 1980 sonrasında sermaye hareketleri ve küreselleşme sonucu meydana gelen krizler finansal krizler olduğundan konunun genişliği de göz önünde bulundurularak bundan sonraki bölümde Türkiye ekonomisinde, Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerine neden olduğu düşünülen bankacılık krizi, döviz kuru krizi, ödemeler dengesi krizi, dış borç krizi kavramları üzerinde durulacaktır.

B. Küreselleşme ve Sermaye Hareketlerinin Finansal Krizler Üzerine Etkileri

Dünya üzerindeki tüm insanların, iktisadi, sosyal, ticari, üretim, pazar, sermaye gibi her türlü ilişkilerinin zaman ve mekân kavramından sıyrılarak tüm dünyayı kapsamaya ve etkilemeye olarak tanımlanan küreselleşme; 1980’lerden itibaren başlamıştır ve 1990’larda Varşova Paktı’nın yıkılması sonrası hız kazanmıştır. Bu durum ekonomi politikalarına yeni bir boyut getirmiştir. Bu boyut “sermaye hareketlerinin yüksek olduğu bir dünyada, para, kur ve maliye politikalarına yansıyan boyutu ile **“İmkânsız Üçleme denilen bir politika tercihleri demetidir”** (Şekil:1). Bir ülkenin döviz kuru istikrarı, parasal bağımsızlık ve finansal piyasaların entegrasyonu amaçlarının tamamını eş zamanlı olarak gerçekleştirmesi mümkün olmadığına dayanan bu görüşe göre amaçlardan birinden vazgeçmek, diğer ikisinde başarı sağlamak için gerekli olmaktadır (Frenkel, 1999:13). Buna göre politikalarda, üçgenin köşelerinden birine yönelik olarak yapılan tercih, köşeden bağımsız olan kenarda yer alan amaçtan vazgeçmek anlamına gelmektedir.

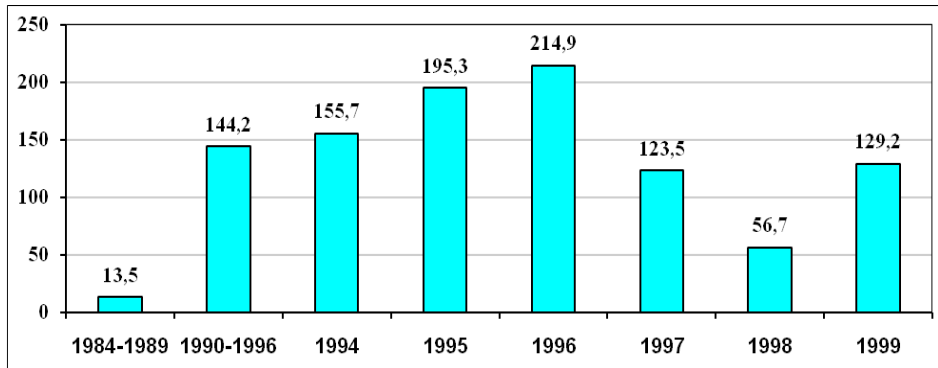
ŞEKİL 1 : Para Polikalarında İmkânsız Üçleme Politika Demeti¹

¹ FRANKEL, J.A. No Single Currency Regime Is Right For All Countries Or At All Times, *Essays In International Finance No:215, August 1999*, s.13.

Küreselleşme ile birlikte 1990'lardan itibaren iki kutuplu dünyanın çökmeye başlaması, küreselleşmenin hızlanması, başta uluslararası sermaye hareketleri olmak üzere uluslararası ticarete ve gümrük tarifelerinde büyük indirimler ve serbesti getirmiştir. Birçok değişimi ve dönüşümü beraberinde getiren küreselleşme dünya ölçeğinde toplumsal, kültürel, finansal, ekonomik, zihinsel dönüşümler ve gelişmeler yaratmıştır. Bu değişim ve dönüşüm, insanların yatırım, tasarruf, tüketim alışkanlıklarını etkilemiştir. Ekonomik birimlerin daha fazla yabancı ülkelere özgürce seyahat edebildiği, üzerinde yabancı para bulundurabildiği, daha fazla yabancı mal tüketebildiği, rahat, hızlı, az maliyetle haberleşebildiği bir yaşam şekli ortaya çıkartmıştır. Küresel kelimesinden hareket edilerek, bugün toplumun her katmanında yeni kavramlar üretilmiştir: Küresel Pazar, Küresel Sermaye, Küresel Şirket, Küresel Ürün, Küresel Yönetici, Küresel Kültür, Küresel İşgücü bunlardan bazılarıdır (Aktaran, Akdiş, 2002; Turan 1994:2). Bu bağlamda küreselleşme bir anlamda milli ekonomik politik kültürel yapının bir dizi ulus ötesi gelişme ile koordinasyonudur ve bir ideoloji olarak da bir ülkenin diğerini etkilemesini sağlamaktır (Aktaran, Akdiş, 2002; Mittelman, 1997:3). Dünya ekonomisinde bu etkileşimin finansal işlem ve davranışlara yansımaları, avantaj ve dezavantajlarını beraberinde getirmiştir.

Yukarıda belirtilen gelişmeler; teknolojik ilerleme, hızlı ve düşük maliyetli haberleşme, bilgi sistem teknolojilerinin hızlanması ve kullanım maliyetlerinin düşmesi, artan sermaye birikimleri, dışa açılmanın meydana getirdiği talepler ve düzenlemeler, ülkelerin küreselleşmeyle tanışmasına, dünya ekonomik sistemlerine açık ekonomilerin finans sistemlerinin birbirlerini etkilemelerine hız katmıştır. Bu değişim sürecinde, 1990 sonrasında uluslararası sermaye hareketleri ve ticaretin serbestleşmesi, kapalı ekonomilerin dışa açılması ile dünya ölçeğinde sermaye ve ticaret hacminin artmasına neden olmuştur. Bu artış Grafik 1'de görülmektedir.

Grafik 1: Küresel Sermaye Hareketleri (Milyar Dolar) (1984-1999)²

1990'lı yıllardan itibaren gelişen ülkeler büyümelerini dış kaynağa dayandırmaktadır. Bu, sermaye hareketlerinin özendirilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ülkelerin bağımsız para veya maliye politikası uygulama şansı ortadan

2 IMF (1998), *World Economic Outlook*. IMF,1998 :60.(Milyar Dolar)

kalkmaktadır. Ülkeler “imkânsız üçleme” gereği (sermaye-faiz ve döviz kuru) sadece birisini kontrol edebilmektedir (Eren - Süslü, 2001:664). Son yıllarda gelişen ülkelerde döviz kurunu kontrol altına alarak serbest faiz politikası uygulaması yaygınlık kazanmıştır. Bu sayede sermaye girişleri ekonomide makro ekonomik ısınma veya “balon etkisi” de denilen yapay bir genişleme etkisi doğurmaktadır. Böylece ulusal para arzı artmakta, borsa spekülâtif biçimde yükselmekte, ulusal para aşırı değer kazanmakta ve sonuçta ihracat gerilerken ithalat artmaktadır. Ekonomik, siyasal veya doğal bir olay ya da gelişme, geleceğe ait beklentileri aniden olumsuzluğa dönüştürebilmekte ve yabancı sermayenin kitleler halinde güvenli ülkelere geriye dönmesi için ilk kıvılcımı oluşturmaktadır.

Krizlerin diğer bir temel nedeni küreselleşme ve teknolojiadaki gelişmeyle birlikte serbestleşen sermaye hareketleri finansal kesimin yüksek oranda getiri elde etmek için aşırı risk alması, spekülasyona dayalı kredi genişlemesi (balon), mali sıkışıklık ve ardından gelen panik ile birlikte çöküşle son bulan ve sürekli tekrar eden dalgalanmalardır. Bu durum krizin kalıplaşmış bir modelidir. Bu model diğer bir anlatımla, varlık fiyatlarında oluşan balonun ekonomik birimler tarafından fark edilmesi sonucu oluşan panikle birlikte gelmektedir. Anaparayla orantısız büyüklükte piyasalarda yapılan işlem olarak da tanımlanan balon etkisi, piyasaların ve mali sistemlerin istikrarsız, kırılabilir ve krize eğilimli olmalarından kaynaklanmaktadır (Kindleberger - Aliber, 2014:27) Bu tür balonlar süreç içerisinde finansal varlıklar ile reel üretim arasındaki iktisadi temel bağı, diğer bir ifadeyle kârlılık ilişkisini zayıflatmakta hatta kopartmaktadır. Finansal kesimde yüksek kaldıraçlı işlemler sonucu oluşan balon ve kopan bağ mali sıkışma ve panikle krize dönüşmekte ve zamanla reel kesime de bulaşarak genel bir krize dönüşmektedir. Finansal piyasalardaki iletişim kanallarındaki hız, teknolojik gelişme, bilgi aktarımı, reel kesime göre çok daha hızlı yayıldığı için finansal kriz durumunda krizin derinliği, etkisi ve boyutu da artmaktadır.

Küreselleşme ile birlikte hızlanan sermaye hareketlerindeki değişim sonucu Türkiye ekonomisi, zayıf makro ekonomik göstergeler, hatalı iktisat politikaları, finansal altyapı yetersizliği ve yetersiz denetim, ahlaki tehlike ve asimetrik enformasyon, piyasa aktörlerinin hatalı öngörülleri nedeniyle 1980 sonrasında sürekli finansal krizlerle karşı karşıya kalmıştır (Kibritçioğlu, 2001:2). 1990’lardan itibaren de “istikrarsızlık-kriz-büyüme-istikrarsızlık” kısır döngüsü içerisinde itilmiş görünmektedir. Türk iktisat yazını krizin nedenlerini sadece kamu maliyesi sorunu olarak görmekte, krizi kamu maliyesinin büyüklüğüne, beceriksizliğine, Kamu İktisadi Teşebbüsleri açıklarına, kamu personel ödeneklerine, kamu kaynaklarını israf eden piyasa denetiminden yoksun kamu harcamalarına bağlamaktadırlar. Tüm bu açıklamalar kamu finansmanındaki bu gelişmeleri Türk sosyo-ekonomik yaşamından tamamen soyutlamak, tüm bunları tek başına süreç olarak değerlendirmek krizin ardında yatan toplumsal bölüşüm ilişkilerini, bu ilişkilerin yarattığı sermaye birikimini ve sınıfsal çatışmaları göz ardı etmektedir. Yeldan (2012:9)’a göre krizin temel nedeni sayılan kamu kesimi borçlanma gereği ardında yatan asıl neden; ulusal ekonomide iktisadi artığın, sermaye kesiminde birikimini sürdürülebilmesi için, özel sermaye gelirlerini besleyen bir dizi rant aktarımı ve

kaynak transferi sürecidir. Diğer bir ifadeyle devletin yüksek faizle borçlandığı sermaye kesimine faiz yoluyla kaynak aktarımı yapmasıdır.

C. Finansal Serbestleşme ve Piyasaların Kontrolü Sorunu

Dünya üzerindeki dört ana üretim faktörü emek, sermaye, doğal kaynaklar ve girişimciliktir. Bunlardan iş gücünün dolaşımı fazla serbest değildir. Girişimci, yasaklamanın olmadığı kârlı yatırımlar neredeyse oraya gider daha sonra kendi ülkesine kar transferi gerçekleştirir. Bunlara karşılık küreselleşmeyle birlikte dünyanın çoğu ülkesinde sermaye hareketleri serbestleşmiştir. Sermaye, nerede getiri varsa oraya akmaktadır. Eğer bir ülkede sermaye hareketleri serbest değilse sermaye akışkanlığı yoktur. Ülkeler arasındaki faiz oranlarındaki değişiklikler sermayenin akışına yön vermektedir, çoğu gelişmekte olan ülke sermaye çekebilmek için faiz oranlarını artırmaktadır. Bu durum ileride o ülke için spekülative sermaye çıkışlarında ülkenin ekonomisini kırılgan duruma getirmektedir. Bu bağlamda sermaye hareketlerinin serbestleşmesi kapitalizmin küreselleşmesinin önünü açan temel olgu olmaktadır (Eğilmez, 2014:42). Finansal serbestleşme ve küreselleşme, 1980 sonrası yıllarda giderek farklılaşmış, kısa dönemli, spekülative, rantiyer tipi bir bölüşüm modelini ön plana çıkarmış; reel yatırım davranışlarından uzaklaşmış rantiyer tipi girişimleri besleyen ulusal ekonomiyi sadece İstanbul borsasının yapay iniş ve çıkışlarına endeksleyen ve “kumarhane kapitalizmine” çeviren, işsizlik, yatırım, büyüme, ihracat gibi reel sorunlardan uzaklaştırıp teknik analize dayalı bir anlayışa dayandırarak çözüm üretme yeteneğinden yoksun bırakmıştır (Yeldan, 2012:11). Ulusal piyasalara yönelik getirilen serbestleştirme uygulamaları, beraberinde ciddi riskler de getirmiştir. Faiz kontrollerinin kalkması, zorunlu rezervlerin azaltılması, piyasaya girişin hem yerli bankalar hem de yabancı bankalar için kolaylaştırılması, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi gibi olumsuz iç ve dış finansal düzenlemeler ve uygulamalar bankacılık sisteminin faiz, döviz kuru, likidite ve ödeyebilirlik risklerini önemli ölçüde arttırmıştır (Karabulut, 2002:41).

Türkiye’de 1984 yılında çıkartılan 30 sayılı karar kapsamında; yerleşik olanlar açısından uluslararası finansal piyasalardan serbestçe borçlanabilme, yurtdışında serbestçe yatırım yapabilme, sermaye transfer edebilme, yurtdışında finansal varlık tutabilme, kendiaralarında borç alacak ilişkisinde döviz kullanabilme, döviz cinsinden banka mevduatına sahip olabilme imkânı getirilmiştir. Yerleşik olmayanların; yurtiçi finansal piyasalara serbestçe yatırım yapabilme, yurtçinde borçlanma ve yükümlülük taşıma ve yurt dışına transfer yapabilmeleri serbestisi getirilmiştir. 1989 yılında 32 sayılı karar ile 30 sayılı kararın eksiklikleri giderilmiş, tüm döviz işlemleri ve sermaye hareketleri serbest bırakılmıştır (Resmi Gazete:11.08.1989) (Sönmez,2006:325) Finansal serbestleşme süreci ile birlikte gelişmekte olan ülkelerde yüksek reel faiz oranından yabancı sermaye girişi teşvik edilmiştir. Sermaye girişi, ulusal paralarını dolara sabitleyerek sabit döviz kuru sistemini uygulayan hükümet politikalarıyla da desteklenmiştir. Finansal serbestleşmeye bağlı olarak gelişen yüksek reel faiz oranları, gelişmekte olan ülkelerde finansal sektörün likidite krizlerinin önemli nedenlerini oluşturmaktadır (Mishkin, 1999:10). Gelişmekte olan ülkelerin gerekli makro ekonomik koşulları sağlamadan, finansal

serbestleşmeye geçmesi, ülkeye yarardan çok zarar getirebilmektedir (Eren-Süslü, 2001:665). Kısa vadeli sermaye akımları, ancak yüksek faizler sunularak cazip duruma getirilmektedir (Akyüz, 1995:14). Bu durum kriz riskini artırmaktadır

D. Sabit Döviz Kuru Politikasının, Tasarruf, Yatırım ve Tüketim Alışkanlıklarına Etkisi

İhracat ve ithalatın yönünü belirleyen döviz kuru politikaları, uluslararası ticaretin yönünün şekillenmesinde de önemli bir etkidir. 1990'lı yıllarda sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ile döviz kuru politikaları daha da önem kazanmıştır. Döviz kuru politikaları insanların tüketim, yatırım, tasarruf alışkanlıklarına yön verirken aynı zamanda enflasyon ile mücadelede önemli bir yöntemdir. 1990 sonrası deneyimler, sabit kur politikası izleyen ve krizi yaşayan ülkelerin hemen hepsinde sabit kura dayalı istikrar programlarının risk etkisi bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu risklerden birincisi: Bu tür programların sadece bankacılık sektörünü değil tüm toplum kesimlerini dövizle borçlanmaya itmesidir. İkincisi ve daha önemlisi ise, reel döviz³ kurunun aşırı değerlenmesi, tasarruflar aleyhine tüketimi ve ithalatı arttırmasıdır. Bu durum cari açık sorununa neden olmaktadır. Sabit kur sisteminde kurun sabitliği, uluslararası rezervler yardımıyla sağlanmaktadır. Ancak spekülasyon atakları nedeniyle ulusal paraya olan talep azalarak, yabancı paraya olan talep arttığından, uluslararası rezervler azalacağından, kurun sabitliği korunamamaktadır (Özatay, 2011:369). Ayrıca, Merkez Bankalarının döviz satışıyla birlikte, ulusal para, dövizle dönüştüğünden, faiz oranları yükselmekte, ekonomik faaliyet hacmi ise daralmaktadır. Sabit döviz kuruna dayalı istikrar politikalarının uygulanmasıyla ilgili yapılan çalışmalar, gelişmekte olan ülkelerde, yerli paranın aşırı değerlenmesi dış talebe dayalı bir büyüme artışı ile dış ticaret açığının artması olarak özetlenmektedir. Dış ticaret açığının sürdürülemez noktaya gelmesi, kaybolan rekabet gücü ve reel sektördeki yıpranma, ekonomideki daralma sürecini teşvik etmektedir. Bu süreç ne kadar uzun yaşanırsa uluslararası rekabeti arttırmak ve reel sektöre yatırımları teşvik etmek için gerekli olan değer düşürme oranı o kadar büyümektedir. Sabit döviz kuru sonucu ekonomide meydana gelen gelişmeler finansal krizi tetikleyebilmektedir.

2. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE 2001 KRİZİNE KADAR UYGULANAN EKONOMİ POLİTİKALARINDA MAKRO DEĞİŞİMLER

Türkiye ekonomisi 1929 büyük buhranının yıkıcı etkisinden devletçilik-korumacılık senteziyle kurtulabilmiş ve Cumhuriyet tarihinin ilk büyük sanayileşme hamlesini başlatmış, 85 yıllık Cumhuriyet tarihinde ortalama yüzde 4,9'luk büyüme

³ **Reel döviz kuru:** Aynı para birimi cinsinden iki ülke mallarının görelî fiyatı, diğer bir anlatımla bir ABD malının Türkiye'de üretilen aynı mal cinsinden fiyatıdır. Örneğin ABD'de üretilen bir gömlek ABD pazarında 10 dolar aynı kalite ve özellikte Türkiye'den Giden gömlek 5 dolar ise, İrânın dolar karşısındaki gerçek değeri 1'e 2 dir. Yani 2 TL bir dolar etmektedir. (iki Türkiye Üretimi gömlek, bir ABD üretimi gömlek değerindedir). Bu şekilde bir hesaplama bugünün küresel pazarında her ürün için hesaplanması zor olduğundan fiyatlar genel düzeyi kullanılarak hesaplama yapılır. Reel döviz kuru= Nominal döviz kuru x Yabancı fiyat /yerli fiyat

Nominal döviz kuru; bir ülkenin para biriminin başka bir ülkenin para birimi karşısındaki değeridir. Bu değer devletin resmi makamlarının belirlediği kur olabileceği gibi serbest piyasa tarafından da belirlenebilir.

gerçekleştirmiş, 1980 sonrası neo-liberal dönemde sermaye kesiminin ekonomi üzerindeki ağırlığı artıkça, büyüme hızı düşmüştür. Sermaye kesimi bu dönemde Türkiye ekonomisinin yönetimini IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla yürütmüştür (Boratav, 2011:53). 1929 krizinin ardından iktisadi hayattaki sarsıntıya karşı alınan ilk politika tedbirleri 1990 sonrası meydana gelen krizlerde alınan tedbirlerin daha iyi anlaşılması için önemle incelenmesi gerekmektedir. Bu tedbirler, ekonomiyi dış dünyaya kapatmak, dış pazara bağımlılığı asgariye indirmek olmuştur. Dış işlemlerin sıkı bir şekilde denetlenmesi, sanayinin devletçi politikalarla korunması benimsenmiştir (Keyder, 2011:124). Alınan tedbirlerle 1930-1938 arasında Türkiye ekonomisi dış ticarete ihracat fazlası vermiştir. Dış ticaret büyük ölçüde takas anlaşmaları çerçevesinde yürütülmüş, bu sayede ticaret üzerindeki siyasi kontroller artmıştır. Ülkedeki yabancılara ait tüm imtiyazlar satın alınmış kamu hizmeti veren tüm yabancı şirketler millileştirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Türk lirasındaki değer kaybı sırasında yaşanan kargaşada, döviz kontrolü yapacak, piyasaya para sürüp çekecek araçlarla donatılmış merci olmadığı görülmüş ve 1930'da bu işlemleri yapmak üzere Merkez Bankası kurulmuştur. Hemen ardından krizin sorumlularının Türk lirasına karşı spekülasyon yapan tüccarlar ve rezervlerini döviz olarak tutan yabancı bankalar olduğu tespit edilmiştir. 1930'da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyetinin kurulmasıyla yeni tedbirler alınmaya başlanmıştır (Keyder, 2011:125). Cemiyetin amacı, tasarrufu teşvik etmek, yerli malı üretimi ve tüketimini özendirerek ithal malların tüketimini azaltmak, genel olarak kendine yeterlilik ideolojisini yaymak olmuştur. 1939-1945 arasında ülke savaş ekonomisi uygulamak zorunda kalmıştır. 1948 yılında ABD ile imzalanan ekonomik işbirliği anlaşması ile Türkiye ekonomisi yabancıların hizmetine açılmıştır. Verilen yardımlar koşullara bağlanıp ülkenin Cumhuriyet ile birlikte başlattığı sanayileşme hamlesinden ayrılarak tarıma öncelik vermesiyle batının sanayi ürünlerine pazar ve hammadde kaynağı olunmuştur. ABD uzmanları daha ilk günden Türkiye'nin bu amaca yönelik olarak "hür dünyanın hububat ambarı" olmamız gerektiğini söylemişler, verilen yardımın özellikle tarımda makineleşmede kullanılmasını sağlamışlardır (Cem, 2009:357). Bu maksatla verilen borç ülkedeki Amerikan sermayesi ile rekabet edecek alanlarda kullanılmayacaktır. Karşılığın dolar ile ödeneceğine dair garanti verilecektir. Borcun ülkede yaratacağı gelir ABD mallarının ithalinde kullanılacaktır. Paranın kullanılacağı kuruluşlarda hisselerin yarısından çoğunun özel sektöre ait olması gibi koşullar öne sürülmektedir. Savaş sonrası çok partili dönem ile birlikte Türkiye ekonomisi 1970'lere kadar dünya kapitalist ekonomik sistemine eklemlenme politikalarını uygulamaya ve nihai sanayi ürünlerinin montaj yeri olmaya yönelik politikaları uygulamaya koymuştur.

İkinci dünya savaşı sonrası Türkiye ekonomisinin uyguladığı İthal İkameci Sistem seçici bir koruma stratejisi olarak uygulamaya konulmuştur. Bu yöntemde ithal edilen ara malları, ülke içerisinde nihai mala dönüştükten sonra dış rekabetle karşılaşmamaktadır. Bu nedenle, Türkiye'de sanayinin üretme kapasitesi daha öncede belirtildiği gibi, ithalata sıkı sıkıya bağlı olduğundan gelişimin hızını ülkenin mevcut döviz miktarı yani ithalat kapasitesi belirlemektedir. İthal İkameci politikalar ülkenin döviz dar boğazına düşmesi ile ülkeyi krize sürüklemiştir. Türkiye

bu dönemde döviz hep dış kaynak ve krediler yolu ile temin etmiş daha sonra Avrupa'dan gelen işçi dövizleri ile durumu idare etmiştir. 1970'lerde siyasi yapıda meydana gelen kutuplaşmalar, soğuk savaşın getirdiği ve ABD yanlısı politikaların toplum üzerinde yarattığı kominizm tehlikesi algısı, 1974 Kıbrıs müdahalesi ve dünya petrol fiyatlarındaki artışla birlikte gelen ABD ambargosu devamı, döviz girdisine bağlı olan İthal İkameci Sistemin sonunu getirmiştir. Ekonomik kriz toplumsal ve siyasi çatışmaya dönüşmüş, yani toplumsal kriz ekonomik krizin ardından gelmiştir (Keyder, 2011:201). İkinci dünya savaşı sonrası Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu az gelişmiş ülkelerin borç krizine girmemelerinin altında yatan neden ise Amerikan üretim fazlası (Marshall Yardımları) ile bu ülkeler, ucuz ABD ürünlerine alışmış bir tüketici kitlesi yaratılırken diğer yandan ABD'nin üretim fazlaları çevre ülkelere aktarılarak bu ülkelerin krize girmemelerinin önü kapatılmıştır. Şehirlere akın eden iş gücü bu sayede ucuza beslenebilmiştir. Dikmen (2011:222)'e göre Dolar arzındaki kontrolü, Vietnam savaşında bütçede oluşan aşırı açık nedeniyle kaybeden ABD'nin Bretton Woods sisteminin getirdiği altın standardını 1971'de terk ederek esnek kur sistemine geçmesi, refah devletinin sonunu getirmiştir. ABD'nin ucuz gıda yardımından ve sürekli parasal genişlemesi sonucu bol dövizden mahrum kalan Türkiye sanayileşmesini devam ettirebilmek için ihtiyaç duyduğu makineyi borçlanarak almaya başlamıştır. Kurların esnekleşmesi borçların bir kat daha artmasına neden olmuştur. Bunların üzerine petrol fiyatlarındaki artış eklenince sonuç borç batağı olmuştur. 1980 yılından itibaren ihracata dayalı sanayileşme modelini benimseyen Türkiye 24 Ocak kararlarıyla, önce iç talebi kısarak, ulusal arz fazlası yaratma, bu sayede gelişmiş ülkelere ihraç yaparak hammadde ve makine, teçhizat almak için döviz geliri elde etme politikasını uygulamaya koymuştur. Bu maksatla, döviz kuru devalüe edilerek yurt dışında yerli üretim malları ucuz hale getirilmiştir. Kamu harcamaları kısılarak kamu kesimi borçlanma gereği azaltılmaya çalışılmış, özelleştirmeler artırılarak verimlilik artışı sağlama yöntemi seçilmiş, ücretler baskılanarak ulusal üretimin yurt dışı piyasalarda rekabet gücü artırılmaya çalışılmıştır. Oyan (2013:366)'a göre 24 Ocak 1980 Kararları Türkiye'nin bağımsız ekonomik politikalar oluşturma yeteneğini köreltme bakımından başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Davutoğlu (2010:510)'a göre ise Türkiye'nin İthal İkameci politikaları terk ederek temel kalkınma stratejisi olarak ihracata dayalı kalkınma modeline yönelmesi ticaretin liberalleşmesi konusunda süregelen tedirginliklerin aşılmasını kolaylaştırmıştır.

Türkiye ekonomisi, 1973-74 ve 1978-79 iki önemli petrol fiyatı şoku ve uygulanan tutarsız para ve maliye politikalarının etkisiyle girdiği derin ödemeler dengesi krizi sonucunda ciddi üretim gerilemesi sürecine ve giderek hızlanan enflasyon olgusuyla karşı karşıya kalmıştır (Sönmez, 2005:298). 1970'lerin sonunda sanayicilerin kârının düşmeye başlaması, doların, resmî ve karaborsa arasındaki farkının açılması, dünya pazarlarındaki daralmaya paralel Avrupa'nın işçi talebinin azalması, buna bağlı olarak ülkeye gönderilen döviz miktarında azalmaya neden olmuştur. Petrol fiyatlarındaki artış nedeniyle üretim kapasitesinin durması, işçi hareketleri ve grevler nedeniyle oluşan iş kayıpları, iş mevzuatlarının örgütlü işçi sınıfını koruması, kaçak girdilerle üretilen sanayi malları, piyasalarda oluşan

karaborsa, sermaye-emek ilişkilerinde yeni bir dönem başlatmıştır. Yeni dönemde sendikalar sermaye sahiplerinin önünde gerçek birer rakip olarak belirmeye başlamıştır. Karşıt güçler arasındaki eski uzlaşma önce örtülü sonra açık çatışmaya dönüşerek toplumsal çatışma ekonomik krize dönüşmeye başlamıştır. (Keyder, 2011:231)

1977-1980 dönemi daralan dünya ekonomisi, Avrupa'da Türk işçilerine olan talebin azalması, Türkiye'nin ABD'nin desteği olmadan İthal İkameci Sistemini daha fazla yürütemeyeceğini ortaya koymuştur. Ancak yurt dışından gelen işçi dövizleri ile sorunlarını öteleyebilmiştir. ABD'nin bu dönemde borç verme kapasitesini kaybetmesi, dünya genelinde belirsizlik yaratmıştır (Keyder, 2011:233). Diğer bir ifadeyle 1980 sonrası dönemde ülkelerin ekonomi politikalarının nasıl şekilleneceği hegoman güç ABD'nin tercihlerine bağlanmıştır. 1981 yılında itibaren alınan kararlarla finansal serbestleşme başlanmış, ancak finansal alandaki hukuksal alt yapı eksiklikleri nedeniyle "bankerler krizi" olarak bilinen büyük bir krizle finansal sistem büyük bir yara almıştır. 1990'larda spekülatif finans sermayesinin dünya ölçeğine yayılması finansal krizlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Uzunca bir süre Sovyet tehdidine karşı batı güvenlik şemsiyesi içerisinde yer alan ve dış politikasını statik parametrelere endeksli yürüten, dünya siyasetindeki ve ekonomisindeki değişimleri fark edip değerlendiremeyen Türkiye, kendi bölgesinde de ciddi politika yanlışları yapmıştır. Uzun süre Ortadoğu ile ilgili meselelere kayıtsız kalarak, bölgenin jeoekonomik zeminine yabancılaşmış, bölgenin jeoekonomik yapısı üzerinde Osmanlı mirası olan etkisini kaybetmiştir. Türkiye Ekonomisi'nin 1970'li yılların sonundan itibaren yaşadığı ve hala üzerinden atamadığı ekonomik krizlerin yoğunlaşmasında bu kaynaklara kayıtsız kalmanın önemli etkisi olmuştur. Batı Bloku adına ve tarihsel birikiminin aksine Ortadoğu ile yabancılaşan Türkiye petrol krizlerinden etkilenen ülkelerin en başında gelmiştir. Bu süreçte batı ülkeleri Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerini bağımlılık üzerine inşa ederek petrol krizlerini aşarken Türkiye bölge ülkesi olmanın ve risklerini üstlenen, menfaatlerini göz ardı eden statükoculuğa mahkum olmuştur (Davutoğlu, 2010:73).

1984 yılından itibaren alınan iktisat politikası kararıyla, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının bankalarda döviz mevduat hesabı açmalarına imkân tanınmıştır. 1989 yılından itibaren sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile ülkeye her türlü yabancı sermaye giriş çıkışının serbest bırakılmasının önü açılmıştır. Tüm bu düzenlemeler yüksek kamu kesimi açıklarının, hızla ülkeye giren kısa vadeli sermaye girişleri karşılama ve düşük kur artışları ve yüksek faiz oranları sayesinde ekonomi giderek "sıcak para" bağımlısı haline gelmiştir (Kibritçioğlu, 2001:4). Türkiye ekonomisi 1990'lı yıllardan itibaren giderek sıklaşan aralıklarla yaşanan kriz sürecine girmiştir. 1994 Krizi sonucu uygulamaya konulan 5 Nisan kararları, 1998 IMF yakından izleme programları kalıcı bir başarı sağlayamamıştır. 1998 Asya ve Rusya krizlerinin olumsuz etkileri ile daralma içerisine girmiştir. 1998 ikinci yarısından itibaren derinleşen ekonomik kriz; dışsal şoklarının da etkisiyle ve 1990 sonrası yürütülen dışa bağımlı yapay büyüme politikaları, çarpık toplumsal bölüşüm ve birikim mekanizmalarının tıkanmış olmasının sonucudur. Bu süreçte ulusal ekonomide topyekûn reform yerine, ekonominin birikim öncelikleri kısa

vadeli dış kaynak girişinin özendirilmesine dayandırılarak, kısa süreli yapay büyüme kazanımları üzerine kurmak tercih edilmiştir (Yeldan, 2012:159). Kısa süreli kazanımlar uğruna 1991 yılından itibaren siyasal sistemde oluşan parçalı yapı; popülist ekonomi politikaları ile kamu kesimi ücretlerine büyük zamlar yapmışlardır. Daha sonra tarımsal ürün fiyatlarını artırarak devletin tarım kesimindeki destek alımlarının kapsamını genişletmişlerdir. Finansal kesimde ise kamu bankaları kanalıyla iktidara siyasal yakınlığı olan esnafa ve tarımsal üreticilere düşük faizli krediler açmışlardır. Kamu iktisadi kuruluşları sattığı malların fiyatına enflasyonun altında artışlar yapılmıştır. Bu uygulamalar bütçe açığını hızla artırırken, Kamu İktisadi Kuruluşlarını ve özellikle kamu bankalarını büyük zararlar ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu harcamaların artışıyla 1984-1999 arası terör harcamaları da önemli rol oynamıştır (Pamuk, 2014:275). Tüm bu zararlar kamu bankaları bilançolarına “görev zararı”⁴ olarak kaydedilerek bu kanalla bütçe dışına çıkartılarak kamuoyundan gizlenmeye ve meclis denetiminden kaçırılmaya çalışılmıştır. 1994’ten itibaren bütçe açıklarının finanse edilme biçimlerinde köklü değişikliğe gidilerek yüksek düzeydeki kamu açıkları Merkez Bankası kaynakları kullanılarak karşılanmaya başlanmıştır. Bu dönemde Hazine çıkardığı Devlet İç Borçlanma Senetleri (DİBS) ile düşük faizle ortalama % 4 ile Merkez Bankasından borçlanma yöntemini tercih etmiştir (Özatay, 2014:76). Diğer bir anlatımla Merkez Bankası karşılıksız para basarak hazineye veriyor hazine de kamu bankaları aracılığıyla, tarımsal desteklemeler kanalıyla piyasaya veriyordu. Hazine, piyasalardan borçlanmadığından faizler de yükselmeyordu. Daha sonra çıkartılan yasayla hazinenin Merkez Bankasına olan borcu siliniyordu. Bu tür uygulamalar Türkiye ekonomisinde makro politikalar açısından krizleri sadece ötelemiş, sorunlara köklü kurumsal ve kalıcı çözümler bulunmasını engellemiş, sorunu ileriki yıllara kartopu etkisiyle taşımıştır. Bu süreçte ekonomi kısa çevrimli, mini büyüme-kriz-istikrar sarmalına sokulmuştur. Kamu kesimi, borç yükü sürdürülemez, tasarruf ve yatırım yapamaz duruma gelmiş, reel sektöre gitmesi gereken bankacılık sisteminin kaynaklarını emmeye başlamıştır. Özel sektörün birikim tercihleri reel üretici sektörden spekülatif rantiyeye tipi birikim alanlarına yönelmiştir. İş gücü piyasalarında kuralsızlaştırma artarken gelir dağılımı bozulmuştur (Yeldan, 2012:160).

Türkiye ekonomisi 1990 sonrasında Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerine kadar sık sık değişen koalisyon hükümetleri tarafından yönetilmiştir. Kısa süreli koalisyon hükümetlerinin kısa süreli siyasal hedeflere yönelmeleri sonucu mali disiplinden vazgeçilerek bir anlamda ekonomik krize giden yol açılmıştır. Siyasetçiler için artık hedef makro dengesizliklerin çözümünü erteleyerek mümkün olduğu kadar uzun süre iktidarda kalmak olmuştur. Sık değişen iktidarlar ekonomi politikalarındaki küreselleşmeye ayak uydurup önlemler almak yerine var olan sorunları ağırlaştırmadan iktidarlarını sürdürme yolunu seçmişlerdir. Ancak

4 **Görev zararı;** Kamu bankalarının tarım kesimi ile küçük ve orta boy işletmelerin düşük faizli kredilerle devlet tarafından verilen görev gereği desteklenmesi sonucunda oluşan zararlardır. Normal şartlarda bütçe içerisinde gösterilmesi gereken bu destekler kamu bankaları yoluyla bütçe dışına çıkartılmıştır. Kamu bankaları bu destekleme tutarlarını hazineden tahsil edemediklerinden bilançolarının varlık tarafında “görev zararı” olarak göstermektedirler.

giderek ağırlaşan sorunlar iktisadi sorunlar nedeniyle, Cumhuriyet tarihinin hiçbir döneminde olmadığı kadar inişli çıkışlı ve krizli dönemi yaşanmıştır (Aktaran, Pamuk, 2014:76; Boratav, 2011; Yentürk, 2003). Bu uygulamaların sonucunda meydana gelen 2001 krizinin yol açtığı çok ağır bunalımın ilk sonucu ekonomik, ikinci sonucu ise siyasal olmuştur. Krizden hemen sonra yapılan seçimlerde, hükümeti oluşturan partilere, ayrıca mevcut istikrar programı ile özdeşleşmiş siyasi çevrelere karşı çok güçlü bir halk tepkisi ortaya çıkmıştır. Son yıllarında IMF programlarının sorumluluklarına katılmamış olan büyük partiler (CHP ve AKP) halk muhalefetinin seçimlerde yönelebileceği potansiyel siyasal tercih olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda IMF programı karşıtı seçim kampanyası yürüten Genç Partinin yüzde 7,5 oy alması da toplumun uygulanan ekonomi politikalarına karşı duyarlılığını göstermektedir (Boratav, 2012:95; Pamuk, 2014:283).

Kurumlar, toplum içerisinde kişiler veya farklı gruplar arasında ilişkileri biçimlendiren ve yönlendiren yazılı ve yazılı olmayan kurallar, örgütlenmeler ve bunların uygulaması olarak tanımlanmaktadır (Pamuk, 2014:38). Bunlardan en önemlisi hukuk, piyasa ve siyasal kurumlardır. Araştırmalar kurumların bir kez yerleştikten sonra kolay değişmediğini, değişime direnç gösterdiğini de ortaya koymaktadır. Özellikle ekonomilerin dışa açıldığı süreçte ülke dışındaki güçler kurumların biçimlendirilmesinde giderek daha fazla söz sahibi olabilmektedir (Pamuk, 2014:41). Bu nedenle geçmişte oluşturulan kurumlar bugünü, bugünden oluşturulan kurumlar gelecekteki olayları şekillendirmektedir. Krizin altında yatan diğer bir temel neden ise siyasal ve ekonomi politika yapıcı kurumların ikinci dünya savaşı sonrası oluşturulan iktisadi kurumların politikalarına bağımlı, kendi içerisinde öz güvenden yoksun iç ve dış ekonomik politikalar üretmemelerinden kaynaklanmaktadır. Geline süreçte Türkiye siyasal ve ekonomik politika yapıcı kurumlarına sirayet etmiş bu anlayış 1990 sonrası Varşova Pakti'nin yıkılması ile oluşan çift kutuplu askeri, siyasal ve ekonomik dünyadan çok kutuplu yeni dünya düzenine geçişin parametrelerini tam olarak anlayamamış olmaları ve kurumsal yapılarında oluşan yeni dünya düzenine göre uygulayacak alternatif ekonomik ve siyasal politikaları bulunmamasından ve bu süreç stratejik düşünce boyutunda, zihinsel olarak hazır olmamalarından kaynaklanmaktadır (Davutoğlu, 2010:9; Pamuk, 2014:50). Diğer bir ifadeyle kurumsal yapıdaki eksiklik, siyasal krizleri, ekonomik krizlere dönüştürmede etkin rol oynamıştır. Bunun en önemli göstergesi Şubat 2001 krizi ortaya çıktığında Türkiye içerisindeki mevcut ekonomik ve siyasal kurumların yanında üniversiteler dahil köklü geçmişi olan kurumlarda krize çözüm bulacak düşünce yapısında kişiler bulunamaması, uluslararası iktisadi kurumlardan ve orada çalışan iktisatçılardan soruna çözüm bulması ve siyasal iradenin birtakım taahhütlerle ekonomi yönetiminin başına getirilmesi en önemli delildir.

Türkiye ekonomisi açısından diğer bir köklü değişiklik ise 1990 sonrası kurumsal dönüşümlerden en önemlisi, 1995 yılında imzalanan ve bir yıl sonra 1995'ten itibaren yürürlüğe giren Gümrük Birliği Anlaşmasıdır. 1963 Ankara Antlaşmasından itibaren tam üyelik için Avrupa'nın kapısında bekletilen Türkiye bu süreç içerisinde siyasal şartları yerine getiremediğinden hiç olmazsa Birlik ile ekonomik ilişkilerde ilerleme kaydetmek amacıyla Gümrük Birliği Anlaşmasını

İmzalamıştır. O günkü siyasal konjonktürün de başarı olarak gösterilen anlaşmanın temeli; Türkiye'nin AB ile arasındaki mamul mallar ticaretinde gümrük tarifelerini kaldırmayı ve üçüncü ülkelerden yapılan ithalattan aldığı gümrük tarifelerini Avrupa Birliği'nin uyguladığı düzeye çekmeyi ön görüyordu (Pamuk, 2014:280). Bunun dış politikada, siyasi anlamdaki ve ekonomik anlamdaki sıkıntısını bu güne uyarlırsak şu anlama gelmektedir: Eğer Avrupa Birliği İsrail ile gümrük tarifelerini sıfıra indiren bir anlaşma imzalarsa, Türkiye de İsrail'den ithal tüm mallara sıfır gümrük tarifesi uygulamak zorundadır. Diğer bir ifadeyle Türkiye'nin tüm gümrük politikaları Avrupa Birliği'ne endeksli hale gelmektedir. Boratav (2011:56)'a göre ise AB ile 1994'te imzalanan Gümrük Birliği'nden sonra Türkiye'nin dış ticaret politikası kalmamıştır. Çünkü gümrük tarifeleri kullanılmadığından döviz kuru yerli üretimi korumanın tek aracı olarak kalmıştır. Bu nedenle son yıllarda ekonomi, büyüme hızını fazlasıyla aşan dış borç biriktirmiştir. Bunun anlamı, ihracatın giderek artan oranlı ithalata bağımlı hale gelmesi ve Gümrük Birliği'nin gecikmiş etkileridir. İlerleyen yıllarda Türkiye'nin Avrupa Birliğine üyelik ihtimali zayıflayıp karar alma mekanizmalarının da dışında kalması, Avrupa Birliği'nin üçüncü ülkelerle yaptığı anlaşmalarla uyguladığı tarifeleri etkileyememesi ve kabul etmek zorunda kalması Gümrük Birliği Anlaşmasının yararlarını sınırlayan bir sorun olmaya başlamıştır (Aktaran, Pamuk, 2014:281; Yılmaz, 2011). Davutoğlu (2010:512)'e göre ise Türkiye'nin tam üye olmadan Gümrük Birliği'ne girmesi Türkiye ekonomisi açısından; tam üyeliğe geçiş sürecinde diğer ülkelere daha önce yapılan mali yardımları Yunanistan engeli nedeniyle elde edememesine neden olmuştur. Bu süreçte Avrupa Birliği dinamik Türk pazarlarında önemli avantajlar elde etmiş, Gümrük Birliği Anlaşması ile Avrupa Birliği lehine seyreden ticaret dengesinin bu özelliği anlaşma sonrası daha da pekişmiş, Türkiye'nin Avrupa Birliği'nin çevre ekonomik havzası haline gelmesi gibi olumsuz bir sonuç ortaya çıkartmıştır.

A. Kriz Öncesi Türkiye Ekonomisinin Temel Sorunları

Türkiye ekonomisi 1998 yılının ikinci yarısından itibaren içine sürüklendiği daralma sürecinden çıkmış, istikrar ve genişleme yoluna girmiş görünmektedir. Ancak 2000 yılına gelindiğinde gerek dış ticaret gerekse cari işlemler dengesi büyük oranda açık vermiştir. 2000 Eylül sonunda ticaret açığı 16.0 milyar dolar, cari işlemler açığı, programın öngördüğü rakamın üç misli artarak 6,7 milyar dolara ulaşmıştır. Enflasyon Kasım ayı itibarıyla son 15 yılın en düşük seviyesi olan % 40'ın altına inmiş, faiz oranlarındaki yaşanan hızlı düşüş ile birlikte ertelenen tüketim ve yatırım taleplerinin öne alındığı gözlenmiş, bu da sabit döviz çıpası altında aşırı değerlenen kurun yarattığı ithalat ile sürdürülmüş olduğunu göstermektedir. (Yeldan, 2012:172). 1997 Asya krizinden fazla etkilenmeyen Türkiye ekonomisinin, bu aşamadan sonra uluslararası sermaye piyasasından borç alması giderek sorun haline gelmeye başlamıştır. Bu gelişme ödemeler dengesini olumsuz etkilemeye başlamıştır. Türkiye 2000 yılına, krizin virüsünü bünyesine almış olarak girdi. 1999 yılının sonuna doğru, ekonomi yüzde 6 oranında küçülmüş, enflasyon yüzde 70'e ulaşmış, Hazine faizlerinin yıllık ortalama bileşik oranı yüzde yüzü bulmuştur

(Eğilmez, 2014:74).

Döviz kurunun sabitlenmesi sonucu ulusal ekonominin ihracat potansiyeli giderek daralırken, ithalata dayalı yapay bir canlılık ortamı cari açığı büyütüştür. Merkez Bankası “para kurulu” konumunu sürdürerek para piyasalarındaki genişlemeyi sadece dış sermaye girişiyle sınırlandırmıştır. 1999 boyunca %100-120 aralığında seyreden Devlet İç Borçlanma Senetleri (DİBS) faiz oranları, Ocak 2000’de %30-40 düzeyine inmiştir. İnterbank piyasası gecelik faiz oranları ve mevduat faizleri de bu seviyeye inmiş, ancak kasım sonunda çıkan likidite krizi beklentileri tersine çevirmiş faiz oranları tekrar %2000’ler düzeyine çıkartmıştır. Programın öngördüğü özelleştirme hedefleri, tarım, bankacılık gibi bazı alanlardaki “yapısal” nitelikli düzenlemeleri tam olarak gerçekleştirememiştir. Eylül ayında cari açığın sürdürülebilir olmadığı tartışmaları yapılırken, IMF de cari açığın sürdürülemez olduğu yönünde görüş belirterek bu konuda acil önlemler alınmasını istemektedir. IMF, stand-by anlaşması koşullarına uyulduğu durumda vermeyi taahhüt ettiği ikinci dilim krediyi üçüncü dilimle birleştirerek vereceğini açıklamıştır. Türkiye ekonomisinde, 2000 Eylül ayından itibaren finansal piyasalarda oluşan gerginlik nedeniyle kriz ortamı şartlarının oluşmaya başladığı görülmektedir.

1. 2001 Krizi Öncesi Kamu Maliyesi Durumu ve Borçlanma Gereği

Devlet emreden, kanun çıkaran, vatandaşlarına vergi gibi karşılıksız yükümlülükler getiren bir kurumdur, para basma yetkisi vardır. Bu yetkisini doğrudan doğruya kullanmaz. Merkez Bankası aracılığıyla kullanır. Devlet, paranın miktarı ve değeri üzerinde oynama yapabilir. Devlet bu para oyunlarından ve ekonomik şartlar elverişli olduğu vakit, emisyon (karşılıksız para basma) artışındaki artışlarından kendisine gelir sağlayabilir (Türk, 2006:12) Karşılıksız para basımındaki artış belli bir oranın üzerine çıktığında ekonomik birimlerin ulusal paraya olan güvenini azaltarak, dövize yönelmesine neden olur, çok aşırı artışlar bazen krize neden olabilir. Burada kriz beklentisinde dikkate alınan gösterge, para arzının uluslararası rezervlere olan oranıdır. Bu oranın yüksek olması, kendi kendini besleyen krizlerin ortaya çıkma olasılığını artırmaktadır. Bu parasal büyüme tüketim üzerinde katalizör etkisi yaparak muhtemel bir krizin başlamasını hızlandırmaktadır. Ekonomik birimlerin ihtiyacından daha az para basılması ulusal paranın reel olarak önemli miktarda değerlenmesine, döviz kurunda düşüşe neden olur. Bu durumda özellikle ithal dayanlı tüketim mallarında ve otomotiv sektöründe satışlarda önemli artışlar meydana gelebilmesi krizin tetikleyicisi olabilmektedir.

Bireyler, bireysel ihtiyaçlarını karşılarken harcamalarını karşılayamadıkları vakit borçlanırsa ve borçlarını gelecekteki gelirleri ile öderse, devlet de normal gelirleriyle harcamalarını karşılayamadığı vakit, bazen de sermaye piyasasındaki sermaye arz ve talebini dengelemek amacıyla borçlanır. Borcunun anaparasını ve faizlerini gelecekte toplayacağı vergi gelirleriyle öder. Bu anlamda devlet için borçlanma, ertelenmiş vergi gelirinden başka bir şey değildir (Türk, 2006:21). Türkiye ekonomisi açısından kalkınma sürecinde, kamu borcu 1990 sonrası yaşanan finansal krizler üzerinde belirleyici rol oynarken, bazı durumlarda para

piyasalarına derinlik ve akışkanlık da kazandırmaktadır. Türkiye kamu kesimi finansman açığını ve kronikleşen enflasyonu aşağı çekmek hedefi çerçevesinde Aralık 1999 da döviz kuru temelli istikrar programını uygulamaya koymuştur. Bu durum kamu harcamalarının kısılması anlamına gelmektedir.

Borataş (2012)'nin ifadesiyle 2000 Ağustos-Eylülüne gelindiğinde Türkiye'nin dış borçlanma görüntüsü "borçlanıyor, ithalat yapıyor, dış borç geri ödeme gücü giderek azalıyor" görünüyordu. Bu bağlamda, cari açığın Gayri Safi Milli Hasılaya (GSMH) oranı %3.5 düzeyine, yani 7 milyar dolara varıncaya kadar Türkiye'nin görece rahat borçlanabileceği, ancak bu eşik aşıldığında dış borçlanmayı sürdürmenin zor olacağı açıkça ifade edilmektedir (Uygur, 2001:18). 2001 yılına kadar olan dönemde, kamu maliyesinin aşırı borçlanma gereği ve yüksek faiz ödeme durumu nedeniyle birçok yerli ve yabancı yatırımcı, TL'de kalarak özellikle Hazine bono/tahvillerinin sağladığı yüksek faiz getirileri ile "paradan para kazanmayı" sürdürmüşlerdir.

1990-2000 Türkiye Ekonomisinin Genel Durumu (GSMH'ye Oranı)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Özel Tasarruflar	18,60	20,60	22,40	25,40	24,20	22,00	21,30	20,40	24,60	27,90	23,40
Kamu Tasarrufu	3,40	0,70	-0,80	-2,70	-1,10	0,10	-1,50	0,90	-1,90	-6,70	-5,20
İç Borç	5,60	8,60	10,60	9,40	14,40	12,20	20,40	20,40	24,40	40,90	38,80
Dış Borç	32,20	33,20	34,60	37,00	50,10	42,60	42,90	43,40	46,80	54,90	59,90
Görev Zararı	0,00	0,00	0,00	0,70	1,90	2,10	4,20	5,20	11,40	16,70	14,40
Kısa Vadeli Dış Borç	6,20	6,00	7,90	10,20	8,60	9,10	9,20	9,10	10,10	12,20	14,20
Kamu Dış Borcu	23,10	26,50	25,20	25,70	30,70	29,10	26,00	22,50	19,30	20,10	19,70
Kamu Yatırımları	8,60	7,60	6,80	7,30	3,60	3,80	5,30	6,50	6,80	6,60	7,00
Kamu Kesimi Borçlanma gereği	-8,00	-10,80	-12,60	-13,40	-10,00	-5,80	-12,80	-12,90	-16,30	-23,10	-20,50

Tablo :1 Kamu Kesimi Durumu Gayri Safi Milli Hasılaya (GSMH) Oranı %⁵

Tabloda görüldüğü üzere Türkiye ekonomisinin genel durumu 1990 yılından itibaren giderek bozulmuş, adeta kriz için tüm şartlar oluşmuştur. Özel tasarruf oranları yatay seyrederken kamu tasarruf oranları giderek azalmıştır. Kamunun iç borç yükü 1990 yılında GSMH'nin yüzde 5,6 iken 2001'e gelindiğinde bu oran yüzde 38,8 ulaşmıştır. Dış borç yükü GSMH'nin yüzde 32,2'den 59,2'ye çıkmıştır. Görev zararları ise GSMH'nin yüzde 14,4'üne ulaşırken borçlanmanın vadesi kısalmıştır. Kamu dış borcu azalırken kamu yatırımları yatay bir düzeyde seyretmiş 5 A.H.Köse, F.Şenses, E.Yeldan (Derleyenler) (2006), İktisat Üzerine Yazılar II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, OktarTürel'e Armağan, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 285-360, Arasındaki Tablolardan Derlenmiştir.

buna rağmen kamunun borçlanma gereği sürekli artmış ve bu gereksinim, yapılan politika değişikliği ile Merkez Bankasının kaynaklarının kullanılması sonucu karşılıksız para basılarak karşılanmıştır. Bu nedenle kamu iç borç yükü 1990'da GSMH'nin 5,6'ı iken 2001'de GSMH'nin yüzde 38,8'ine ulaşmıştır. Kamunun borç yükü 1990 yılına göre Kasım 2000 krizi sonrasında bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması ve kamunun sorunlu bankaların yükümlülüklerini üstlenmesi, kamu borç stokunun GSMH'nin yüzde 90,5'i gibi tarihi bir seviyeye yükselmesine neden olmuştur. Borç yükünün yüksekliği ve borçlanma vadelerinin kısa olması, kriz öncesi dönemde Türkiye'nin kredi riskinin iktisadi ve siyasi haberlere karşı oldukça hassas olmasına neden olmuştur. Boratav'(2012)'e göre; Kamu kesimi borçlanma gereksinimi, batan bankaların tüm iç ve dış yükümlülüklerinin hazine tarafından üstlenilmesinin etkisiyle 1999-2002 yıllarında yüzde 13,3'lük bir ortalamaya ulaşmıştır. Kamunun yapacağı tüketim ve yatırım harcamaları kısılarak kamusal alanın sınırları olabildiğince daraltılarak, kamunun kâr amacı gütmeyen sosyal alt yapı faaliyetleri finansal sermayenin ve özel sektörün işletimine terk edilmektedir (Aktaran, Oktar- Dalyancı,Yeldan, 2002:14).

2. 2001 Krizi Öncesinde Büyümenin Göstergeleri, Büyümenin Kaynakları ve Cari Açık Sorunu

İktisadi kalkınma; kişi başına düşen milli gelir arttıkça ve dengeli bir biçimde kişiler arasında dağıldıkça fertlerin yaşama seviyelerinde iyileşme gerçekleşir, hayat standardı yükselir, fertlerin tasarruf edebilme olanakları artar. Bu sayede milli gelirin büyük bir kısmını yatırımlara ayırmak mümkün olur. Bu nedenle orta sınıfın kuvvetlendirilmesi gerekir çünkü orta sınıf istikrarlı ve sosyal hareketliliği yüksek bir sınıftır. İktisadi kalkınmada yönetici, müteşebbis, ilim kültür adamı önemli rol oynar. Sadece tarımsal yapılı bir ekonomi iktisaden kalkınmaz, teknolojiye ve iyi eğitilmiş insan gücüne dayalı ağır endüstrinin de kurulması gerekir (Türk, 2007:241). Az gelişmiş ekonomiler iktisadi kalkınmanın bu mekanizmalarını bilemedikleri için iktisadi kalkınma planları hazırlayamamışlar ve kalkınmalarını piyasa mekanizmalarına bağlamışlardır. Milli gelirin yatırımlara ayrılması aynı zamanda sermaye birikiminin artması demektir. Eğer bu birikim yerli tasarruflar ile gerçekleştirilemez ise dışarıdan borçlanarak doğrudan ve dolaylı yabancı sermaye yatırımları ile gerçekleştirilmeye çalışılır.

1989 öncesinde Türkiye ekonomisinin kısa dönemli büyüme süreci, talep genişlemesi (büyüme) à cari açık, à sermaye girişleri şeklinde gerçekleşmektedir. Talep genişlemesinde Merkez Bankasının uyguladığı para politikası bireylerin yatırım, tüketim harcamalarını etkilemektedir. Bu bağlamda tüketici kredileri ve kredi kartı uygulamaları bireylerin tüketim alışkanlıklarında, bazen ücret gelirinden bağımsız artış yaratmaktadır. İç talebi genişleten veya daraltan bu tür uygulamalar, ithalat ve ihracatı da etkilemektedir. Kronik dış açık veren ekonomide iç talep genişlerse cari açık da büyümektedir. Cari açığın finansmanı yabancı sermaye girişini zorunlu kılmaktadır. Yabancı sermaye girişi her koşulda talep genişlemesine yol açan bir süreç başlatmaktadır. Bu şekilde başlayan talep genişlemesi (kısa dönemli büyüme) dış ticaret dengesinden başlayarak cari işlem açığına neden olmaktadır. Yeni

tablo, sermaye giriřiätalep genişlemesi (büyüme)àcari açık şekline dönüşmektedir. Türkiye ekonomisi sermaye hareketlerinin denetlendiği 1984-1988 arasında, çok küçük sermaye girişleri ile yüzde 6'nın üzerinde büyüme hızı gerçekleştirmiştir. Ancak bu oran sonraları giderek azalmıştır. 1994 yılından itibaren kriz yasayan Türkiye'de, oran olarak en büyük küçülme 2001 yılında yaşanmıştır. %9,5'lik küçülme ve yaşanan krizin en büyük tetikleyicisi bir önceki yılın cari açığı ve cari açığın finansman şekli olan sıcak paranın ülkeden çıkışıdır (Boratav, 2012:206).

2001 öncesinde büyümenin altında yatan temel neden; bankacılık sektörünün dış piyasalardan sağladığı kredilerle, düşük oranlı tüketici kredilerini desteklemesidir. Bu durum iç piyasada ithalata yönelik talep canlılığını desteklemiştir. Bankacılık sektöründeki bu finansman değişikliği ülkeye giren yabancı sermaye miktarını etkilemiştir (Tablo:2) (Eğilmez, 2014:76).

Yıllar	Yabancı Sermaye / Milli Gelir %	Büyüme Hızı %
1984-1988	2,2	6,2
1989-1993	3,3	5,0
1995-1997	3,4	7,7
2000	8,1	6,3

Tablo:2 Yabancı Sermaye / Milli Gelire Oranı ve Büyüme İliřkisi⁶

1984-88 yıllarında, sermaye hareketleri serbest değilken, yabancı sermayenin GSYH'ye oranı yüzde %2,2' olarak gerçekleşmesine karşılık, yüksek oranlı yüzde 6,2 gibi bir büyüme gerçekleştirilmiş. Bunun açıklaması Türkiye ekonomisine giren yabancı kaynak ekonomik büyüme ve istihdam yaratmak için kullanılmıştır. 2000 yılına kadar aynı iktisadi politikalar uygulanmıştır. Ancak kriz yılı olan 2001 yılından hemen önce bu durum tersine dönmüştür. Ülkeye giren dış yabancı sermayenin GSYH'ye oranı yüzde 8,1'e yükselirken büyüme oranında azalma görölmektedir. Diğer bir ifade ile ülkeye gelen sermaye büyüme amaçlı kullanılmamıştır. 2001 kriz öncesi, Türkiye ekonomisinin büyümeyle ilgili genel görünümü; dış kaynak girişiyle büyüyen, dış kaynak çıkışı ile küçülen bir ekonomi seklindedir. Dış kaynak kullanımındaki bu artış dış ticaret hacmini de büyüttüğü görölmektedir.

Dış ticaret büyüdükçe dış açık büyümekte, büyüyen dış açık da cari açığı büyötmektedir. Cari açığın finansmanı ise sürekli olarak sıcak para ve/veya doğrudan yabancı sermaye girişiyle sağlanmaktadır. Böylece ekonomi uzun süredir bağımlı, riskli ve kırılđan bir yapı özelliği göstermektedir. Diğer taraftan artan dış ticaret hacminin içerde işçi ücretlerinin baskılanarak, ithalata bağımlı bir ihracat yapısıyla sağlandığını gösteren çalışmalar da mevcuttur (Yeldan, 2012:78).

3. 2001 Krizi Öncesi Dış Kaynak Hareketleri ve Krize Etkisi

22 Kasım 2000'den itibaren mali piyasalar aniden sermaye çıkışlarından kaynaklanan bir para kriziyle karşı karşıya kalmıştır. Döviz girişlerinin yön

6 Boratav, Korkut. (2012) Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009, s.207

değiştirmesi sonucu MB net dış varlıkları (döviz rezervi), 17 -24 Kasım arasında 1.7 katrilyon TL 24 Kasım-1 Aralık arasında 2.1 katrilyon TL gerilemiştir. Parasal daralma mali piyasalarda hemen hissedilmiş ve bankalar-arası gecelik faizler %20 00'lere çıkmıştır. Para piyasasındaki panik Menkul Kıymetler Borsasına sıçramış borsa endeksi %50 değer kaybetmiştir. Program gereği parasal genişlemesi Net Dış Varlık Miktarındaki artışla sınırlandırılan Merkez Bankası, bankalara sınırsız likidite sağlama görevini yerine getirememiştir. Ancak Merkez Bankası açık piyasa işlemleri ile piyasaya likidite sunmak zorunda kalmıştır. Diğer bir ifadeyle piyasadan yüksek fiyattan döviz alarak piyasaya TL sürmüştür. Bu işlem sonucu Merkez Bankası Döviz rezervleri -2.1 katrilyondan tekrar + 900 trilyona çıkmıştır. Bu durumda programın öngördüğü net iç varlık sınırlaması terk edilmiş, Merkez Bankası para kurulu gibi çalışmak yerine bankaların bankası olarak nihai borç verici işlevini aktif olarak yerine getirmiştir. Kasım “uyarı” krizi 2000 istikrar programının ilk bunalım deneyimi olmuştur. Dışa açık ekonomilerde dış kaynaklı şokların her zaman var olacağı bu programda öngörülemediği, erken uyarı mekanizmalarını kuramamış ve ön savunma sistemleri öngörülmediğinden çalıştıramamıştır (Yeldan, 2012:182).

2001 Krizinin arka planını oluşturan krize yol açan politikaları uygulayan IMF'nin o sırada baş iktisatçısı olan Fischer ve IMF heyetleri, kriz patlak verene kadar siyasi iktidarı sonuna kadar desteklemiş, kriz patlak verdikten sonra faturayı iktidara ve yönetimin hatalarına yıkmışlardır. Bu bağlamda Batı iktisat düşüncesinde devlet müdahalesini hoş görmeyen serbest piyasa savunucusu iktisatçılar vardır. Bugünün penceresinden 2001 krizine bakıldığında krizden hemen sonra daraltıcı maliye ve para politikaları uygulanmış, IMF baskısıyla yabancı bankaların Türkiye'deki bankalardan alacakları TMSF bünyesine alınmış ve devletçe üstlenilmiştir. Bu kredilerin geri ödenmesi için IMF kredileri kullanılmıştır (Boratav, 2011:158) Bu yöntemle kârlar şirketlere, zararlar halka çıkartılmıştır. 2008 Küresel finans krizinde ise bu politikaların tam tersi sınırsız parasal genişleme, sifıra yakın faiz ve batan tüm mali kuruluşlar yeterince likidite sağlanarak devletleştirilmiştir.

Son otuz yıl içerisinde kapitalist dünya sisteminin çevresindeki krizlerin çoğu, ülkelere dönük dış kaynak girişlerinde ani durgunlaşma veya tersine dönme nedeniyle meydana gelmiştir. Türkiye bu anlamda 1989'da sermaye hareketlerini serbestleştirdikten sonra üç defa sözü edilen kriz türü ile karşılaşmıştır (1994, 2001, 2008), üçünde de krizi tetikleyen temel neden ülkeye giren yabancı kaynağın yön değiştirmesidir. Üç kriz öncesindeki 12 ay ve kriz ayları esnasındaki yabancı kaynak girişi çıkışları karşılaştırıldığında krizi tetikleyen çıkışlar daha açık olarak görülmektedir (Boratav, 2011:246).

Krizler	Kriz Öncesi 12-13 Ay	Kriz Ayı	Milli Gelirde Azalma %
1994	12.079	-3.925	6.1
2001	15.726	-3.837	9.4 (5.7)☆ ¹
2008	75.684	-10.894	7.8

Tablo:3 Kriz Öncesi ve Krizli Aylardaki Ülkeye Yabancı Sermaye Giriş-Çıkışları (Milyon Dolar) (+ sermaye girişi – sermaye çıkışı)⁷

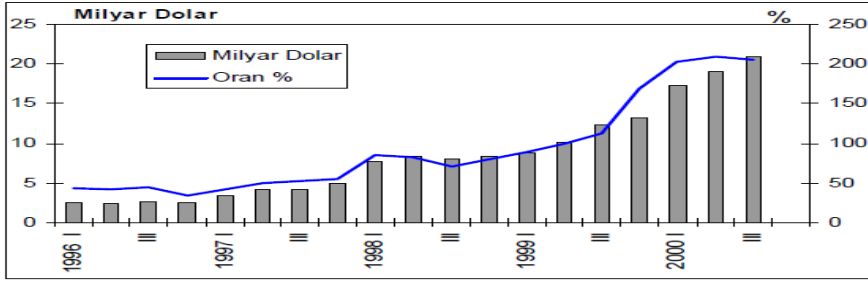
Kapitalist sistemde yer alan ve küreselleşme sürecine katılan tüm ülkelerde tersine kaynak çıkışları, krizleri tetiklemiştir. Kısa vadeli spekülatif sermaye girişine, şirketlerin, bankaların borçlanmalarına ve sermaye çıkarmalarına müsaade etmeyen Çin, Hindistan gibi ekonomiler bu tür krizden etkilenmemektedirler. Türkiye için dış kaynak girişinin yavaşlaması durumunda ekonomide duraklama; girişin durması halinde daralma; girişlerin net çıkışa dönmesi halinde finansal kriz gündeme gelmektedir. (Boratav, 2011:250)

Kriz ortamlarında, Merkez Bankası döviz rezervlerindeki erimeler başka kaynaklar ile desteklenmez ise fazla sürdürülemez, bu durum döviz piyasalarına istikrar getireceğine, finansal sistemin güçsüzlüğü olarak algılanır ve sermaye çıkışlarını hızlandırır (Boratav, 2011:254). Finansal kriz durumu kayıt dışı sermaye hareketleri genellikle “net çıkış” göstermektedir. Bu ortamda bankalardan çekilen döviz yastık altına veya kayıt dışı yollarla yurt dışına çıkartılmaktadır. Ödemeler dengesi hesapları “net hata noksan” kalemi eksi değerleri göstermektedir. Bu bağlamda 2001 krizi içerisinde Türkiye ekonomisinden 3.1 milyar dolarlık kayıt dışı çıkış olmuştur.

4. 2001 Krizi Öncesi Bankacılık Kesimi Durumu

Aralık 1999 sonunda Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) kontrolüne geçen beş bankadan sonra, Bankacılık Düzenleme Denetleme Kurulunun oluşmasının ardından 27 Ekim 2000’de iki banka daha TMSF kontrolüne geçmiştir. Bu haberlerin medyada geniş yer bulması bankacılık sistemi çöküyor algılamasını oluşturmuştur. Ortaya çıkan güven bunalımı bankacılık sistemi içerisinde elinde fon fazlası bulunan bankaların, fon gereksinimine ihtiyacı olan ve bilançosu bozulmuş diğer bankalara kredi açmamalarına neden olmuştur. Örneğin Demirbank 20 Kasım’da gecelik piyasadaki borçlanamamıştır. Bu durum para piyasalarında faizlerin artmasının tetikleyicisi olmuştur (Özatay, 20014:93). Bankacılık sistemini yeniden yapılandırma kapsamında TMSF bünyesine alınan yeni bankalar, toplumda batık banka sayısının çok yüksek olduğu ve sistemin sanıldığından da kötü durumda olduğu algısının oluşmasına neden olmuştur. Bankacılık kesimini, en azından döviz ve vade uyumsuzluklarına karşı denetlemek üzere konulan bazı kuralların da uygulanmadığı bu durumda ortaya çıkmıştır (Uygur-Ercan, 2001:15).

⁷ Korkut Boratav, Bir Krizin Kısa Hikayesi, 2011, s.247

Grafik 2: Bankacılık Kesiminin Döviz Açık Pozisyonu; Milyar Dolar ve Sermaye+Kar İçinde Oranı %, (1996-2000)⁸

2000 Eylül ayı sonunda bankacılık kesimi bilanço döviz açık pozisyonu (Şekil:2) değer olarak 20.95 milyar dolara, oran olarak %205'e varmıştı. Açık pozisyon oranı olmasının gerekenin tam on katını bulmuştu. Programda bankacılık kesimi için reform öngörülmüş olmasına rağmen, reformlar gerçekleştirilmeden, bankacılık kesiminin bu kadar açık pozisyonu varken sabit kur rejiminin uygulaması bankacılık kesiminin sabit kur rejimine güvenerek risk alma iştahının artmasına neden olunmuştur.

Bankacılık sisteminin o dönemde döviz cinsinden borçları, döviz cinsinden alacaklarına göre oldukça fazladır, bankaların varlıklarının vadesi ile borçlarının vadesi arasındaki süre giderek açılmıştır. Yani bankacılık sisteminin borçları, (yatırılan mevduatlar) kısa vadeli, alacakları (açtığı krediler) ise uzun vadeli. Sektör borç ve alacak yapısındaki bu uyumsuzluk nedeniyle kısa süreli borçlanma ihtiyacının artması, borç bulma faiz oranlarını giderek artırmıştır.

Bankacılık sistemindeki diğer bir sorun geri dönmeyen kredilerin toplam kredilere oranı 1998 yılından itibaren giderek artmıştır. Aralık 1999'da yedi banka Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu kontrolüne alınmıştır. Bu kontrol altına alımdan sonra bu bankaların sorunlu kredilerinin daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Oluşturulan BDDK yönetiminde oluşan gecikme ile birleşince sistemin denetime duyulan güvensizliği giderek artmıştır.

Bankacılık kesimini özel kesim bankaları, kamu kesimi bankaları diye iki gruba ayırıp incelediğimizde kamu bankalarının siyaset kurumu ile olan çarpık ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Kamu bankalarının kamu kesimi dışına açtığı krediler çok düşük düzeyde seyrederken, kamu kesiminden alacakları oluşan "görev zararları" nedeniyle çok yüksek miktarlara ulaşmıştır. Normal koşullarda bütçe kalemleri içerisinde görülmesi gereken bu destekleme tutarları, kamu bankaları yoluyla bütçe dışına çıkartılarak kamuoyunun gözünden gizlenmektedir. Oluşan "görev zararlarını" hazine zamanında ödenmediğinden kamu bankaları bilançolarında kamudan alacak olarak gösterilmektedir. 1999 yılı sonunda bu tür alacakların değeri milli gelirin yüzde 16'sını aşmıştır. Özel bankaların borçlarının vadesi kısa, alacaklarının ise uzun olması, diğer bir anlatımla borç yönetiminde vade uyumsuzluğu sorununu ortaya çıkartmaktadır. Döviz cinsinden mevduatları lira cinsinden mevduatlarına göre oldukça yüksektir. Haziran 2000'de bu oran

⁸ Türkiye Bankalar Birliği

kamu bankalarında yüzde 32 iken özel bankalarda yüzde 285 düzeyindedir (Özatyay, 20014:91).

Uygun (2001:6) ise Şubat 2001 krizinin nedeni olarak Merkez Bankasının sterilizasyon yapmaması, bankacılık sisteminin sabit kur nedeniyle dışarıdan aşırı borçlanmayı tercih etmesi olarak görmektedir. Bu durumda yabancı kaynak giriş-çıkışında meydana gelecek ani bir hareketin, ekonominin döviz kuru-faiz uyumunu sağlamasının zor olacağını ileri sürerek kırılgan bir bankacılık sisteminin finansal kriz üzerinde etkili olacağına vurgu yapmaktadır. Alper (2001:51-71) ise olumsuz dış faktörler (petrol fiyatlarının, uluslararası faiz oranlarının ve dolar/euro paritesinin artması) ve IMF'nin uygulanan programdaki tasarım yanlışlığının kırılgan bankacılık sistemiyle birleşmesi sonucunda Şubat 2001 krizinin kaçınılmaz olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir.

B. Ekonomide Makro Dengelerin Bozulması ile 2000 Yılında Uygulamaya Konulan İstikrar ve Yeniden Yapılanma Programının Eksiklikleri

Türkiye ekonomisinde bozulan makro dengeler, artan kamu kesimi açıklarının sürdürülemezliği, 1994 yılında krizle sonuçlanmıştır. 1999 yılına gelindiğinde Türkiye ekonomisinde kamu kesiminde oluşan makro dengesizliklerin daha fazla sürdürülemeyeceği anlaşılmış ve IMF ile anlaşılarak yeni bir istikrar programı ortaya konulmuştur. Ancak ülkede aynı iktisadi politikalar uygulamaya devam edilerek Kasım 2000 ve Şubat 2001'de kamuoyuna göre ön planında politik gerginliklerin olduğu, ancak arka planda yanlış iktisat politikalarının olduğu şiddetli bir bankacılık krizi ve döviz kuru krizi ile karşı karşıya kalınmıştır. 2000 yılında kamuoyunun ve IMF'nin desteği ile uygulamaya konulan sabit döviz kuruna dayalı istikrar ve yeniden yapılanma programı Kasım 2000'de büyük sarsıntı geçirmiş, Şubat 2001'de yaşanan çöküşle program revize edilerek serbest döviz kuru uygulamasına geçilmiştir.

Uygulamaya konulan programın önemli sorunlarından birisi kamu açıklarının üzerine gitmemesi, ikincisi özel bankalar ile uzun yıllar kamu açıklarını finanse etmekle görevli kamu bankalarının bilançolarında biriken büyük görev zararlarına bir çözüm üretmemesidir (Pamuk, 2014:282). Ülkenin bu dönemde kısa süreli koalisyonlar ile yönetilmesi özellikle ekonomi yönetiminde siyasal irade eksikliğine neden olmuştur. Bu eksiklik güven bunalımına ve piyasalar üzerinde olumsuz beklentilere neden olarak ani sermaye çıkışları için zemin hazırlamıştır. Program böyle ani bir sermaye çıkışında ve oluşacak güven bunalımına karşı uygulanacak ekonomik bir politika öngörmemiştir. Ülkenin dış borçlarının ödenmesini ve sürdürülebilirliğini hedef olarak seçen IMF sabit kur sisteminin uzun dönemde ithalat üzerinde ekonomiye getireceği sorunları bildiği halde sabit kur uygulamasına devam etmekte ısrar etmiştir.

Program, kamu kesimi performansını ölçmek amacıyla konsolide bütçe dengesi ile yetinilmemiş, kamunun diğer harcama kalemleri ve gelir kalemleri de denetim altına alınmış, kamu bütçesi, kamu hizmetlerini planlayan, finansmanını sağlayan geleneksel amaçlarını terk etmiş, sadece belirlenen süre içerisinde gelir toplama hedeflerinin tutturup tutturulamadığına bakılan aritmetik muhasebe hesabına

dönüştürülmüştür. Bu programla devlet, temel görevlerinden birisi olan vergi gelirleri ve harcama sistemi üzerine yapacağı reformlar ile makro dengesini sağlamak yerine, özelleştirme (kamu mallarının satışı) yoluyla, sadece bütçeye gelir yaratmayı amaçlamıştır. Bütçe sosyal devlet ilkelerinden uzaklaşmış, işlevini iç borç faiz yüküne zamanında kaynak yetiştiren “muhasabe kuruluşuna” dönüşmüştür (Yeldan, 2012:164).

Bankacılık sistemi düşük kur nedeniyle dış piyasalardan aldığı döviz cinsinden kredileri TL’ye çevirerek ülke içerisinde düşük faizli tüketici kredisine çevirmiş, bu şekilde ülke içerisinde harcamalar tüketime kaymaya başladığından talep sürekli canlı kalabilmiştir. Piyasalarda oluşan canlılık nedeniyle enflasyondaki düşüş, beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir (Eğilmez, 2014:76). Para ve döviz politikalarında Merkez Bankasının bankacılık sisteminden döviz borçlanarak veya IMF kredisi kullanarak parasal genişlemeye gitmesinin önu kesilmiştir. Bu şekilde Merkez Bankası bir “para kurulu” işlevi görmeye başlamış, ancak sahip olduğu net dış varlık (döviz) miktarındaki artış kadar parasal genişlemeye gidebilmesine müsaade edilmiş, net iç varlık kalemine üst limitler konulmuş, bankacılık sisteminin zorunlu karşılık oranları azaltılmıştır. Bu şekliyle program para idaresini; doğrudan doğruya döviz giriş-çıkışlarına bağımlı kılan bir mekanizmaya bırakmıştır. Döviz girişlerinin program çerçevesinde doğrudan parasal genişlemeye yol açması Merkez Bankasının sterilisasyon⁹ yapamayacağı anlamına gelmektedir. Ekonomi dış piyasadan sermaye girişlerinin sürdürülmesine endekslenmiş, Merkez Bankasının finansal piyasalara müdahale araçları kısıtlanmıştır (Yeldan, 2012:168). Faiz oranlarındaki beklenenden hızlı düşüş, gelir akımlarından tasarrufa ayrılacak bölümün de tüketime kaydırılması sonucunu doğurmuştur. Bu gelişme talebi artırmış, enflasyondaki düşüşü yavaşlatmıştır (Eğilmez, 2014:76).

Maliye politikası hedeflerini desteklemek amaçlı, özelleştirme uygulamalarına ek olarak, tarımsal destekleme, sosyal güvenlik, kamu maliyesi ve bankacılık kesiminde denetim ve gözetimi içeren bir takım yapısal düzenlemeleri içermektedir. Bu maksatla emeklilik yaşı kadınlarda 58, erkelerde 60’a çıkartılması, bütçe dışı fonların kapatılması, (toplam 64 fon), tarım sektöründe, fiyat teşvik sisteminden, doğrudan gelir desteğine geçilmesi planlanmıştır (Yeldan, 2012:170). Bu tür konular ne parlamentoda ne de kamuoyunda tartışma konusu yapılmadan doğrudan uygulamaya konulmuştur. 2000 yılı belgenin ilk uygulama yılı olmuş ve 22 Kasım sonrası ilk sarsıntısını geçirmiştir.

22 Kasımda ve izleyen günlerde Merkez Bankasının döviz rezervinde önemli bir azalma gözlenmiş, iki haftada bürüt döviz rezervi 24.4 milyar dolardan 18.9 milyar dolara inmiştir. Böylece enflasyonu düşürme programının net döviz rezervi üzerine koyduğu alt sınırı inmiştir. Döviz rezervindeki hızlı erime finansal piyasalardaki

⁹ **Sterilizasyon;** Ülkenin finansal piyasalarına sürekli döviz girişi olması durumunda aşırı arz nedeniyle; döviz kuru düşer, ülke parası değerlenir, bu durum ithalat üzerinde baskı yaratır ve cari açığa neden olur. Merkez Bankası bu durumun ekonomi üzerindeki olumsuz etkisini engellemek, fazlalık döviz piyasadaki kendi rezervlerine almak maksadıyla döviz alım ihaleleri yapar. Ancak döviz alımı için piyasaya süreceği para karşılıksız kendi bastığı para olduğundan aşırı parasal genişleme enflasyona sebep olmaktadır. Bu durumda döviz alımı için piyasaya sürdüğü fazla karşılıksız parayı, açık piyasa işlemleri (API), doğrudan tahvil satımı, repo ve ters repo yöntemiyle tekrar piyasadan çekme işlemine sterilizasyon denmektedir.

baskının ve gerginliğin derecesini artırmıştır. Bu durum krize doğru gidildiğinin en temel göstergesidir (Uygur - Ercan, 2001). Bu programla para otoritesi olan Merkez Bankasının elinden bütün savunma silahları alınmış, bağımsız bir faiz ve kur politikası izleme yeteneği yasaklanmıştır. Program yapımcılarının bu tür spekülative hareketlere karşı para programında “çıkış” mekanizmasını öngörememiş olmaları programın en önemli eksiğidir. Böyle bir programın yürütebilmenin en temel koşulu, kamu kesimi açıklarının (harcamalarının) büyük oranda azaltılması, yurt içi piyasaların ve kamunun Merkez Bankasından kredi ihtiyacının asgaride tutulması, bankaların likit olması, gerektiğinde TL’ye çevrilebilecek döviz pozisyonlarının olmasını gerektirir. Bu koşullardan yoksun bir programın şansı o oranda zayıf olacaktır. Kasım 2000 krizi bankacılık kesimindeki likidite sorununun bir parçası olarak başlamıştır. Bankacılık sisteminde yeterli döviz fazlasının olmaması, yurt dışına sermaye çıkışının biraz hareketlendiği durumda, piyasalarda güvensizliğin yaygınlaşarak doğrudan panik havasına dönüşmesine neden olmuştur. Bu süreçte kriz kendini besleyen dalgalarla derinleşmiş ve Merkez Bankası 7.5 milyar dolar döviz kaybetmiştir (Yeldan, 2012:186). Bu kriz spekülative sermaye hareketlerinin son derece akışkan olduğu günümüz finans dünyasında bir ekonominin tüm parasal tabanının dış dünyanın kısa dönemli, spekülative sermaye giriş-çıkışlarının denetimine bırakmanın ne kadar tehlikeli girişim olduğunu ortaya koymuştur.

Türkiye, 22 Kasım 2000’de patlayan bir finansal kriz yaşamaya başladığında bankalar arası piyasada gecelik borçlanma Ağustos, Eylül ve Ekim aylarının 15’inde gecelik faiz sırasıyla %37.3, 44.5 ve 38.5 iken basit faizi yaklaşık üç kat artarak ortalama %110.8’e, en yüksek %210’a fırlamıştır. Faizdeki bu yükseliş finansal piyasalar üzerinde baskı ve gerginlik oluşturmuştur. Merkez Bankasının bu durumda bankaların bankası olma yetkisini kullanarak finansal kesime yani zor duruma düşen bankalara likidite sağlaması gerekirken Merkez bankasının bilançosu üzerinde program gereği konulan parasal tabandaki genişleme kısıtlamaları nedeniyle bu politikayı uygulayamamıştır. Faizlerdeki dalgalanmaların önüne geçilmesinde en önemli yöntem ülkeye yabancı sermaye girişlerinin vadesinin olabildiğince uzun dönemli olmasının sağlanması ve kısa vadeli olmasının önüne geçilerek caydırılmasıdır. Oysaki dışarıya her türlü denetimden yoksun bir şekilde açılmış Türkiye, buna benzer koşullarda, Merkez Bankasının bağımsız para politikası oluşturmaktan yoksun bırakılması kısa süreli aşırı sermaye girişlerinin yol açtığı faiz düşmelerine hiçbir şey yapamamaktadır. Serbestleştirilmiş dış ticaret ve finans rejimi altında cari açığın aşırı büyümesine karşı düzenleyici hiçbir silahı olmayan Merkez Bankasının ani sermaye çıkışlarının yaratacağı faiz artışlarında krizin önkoşullarını ortadan kaldıramamıştır. Programın amacı; faiz volatilitésinin azaltılması, fiyat ve faiz dengesinin sağlanması iken bu amacı gerçekleştirmek için ulusal mali piyasalarda spekülative kısa vadeli sermaye hareketlerinin faiz, fiyat ve kur üzerindeki baskısının azaltılmasına yönelik önlem alınması gerekirken alınmamıştır.

Programın başında Türkiye’de 1999 sonuna kadar TL’nin US doları karşısındaki konumunun aşırı değerli olduğu bilindiği halde, sabit kur çıpası belirlenmeden önce bir düzeltici devalüasyon ile TL’ye değer kaybettirilerek yıl boyunca yaşanan ithalat

patlamasının önüne geçilerek, ihracatın canlandırılabilceği öngörülemediştir (Yeldan, 2012:190).

Programla eğitim ve sağlık sistemi özelleştirilirken aynı zamanda kamusal alanın dışına çıkartılmaktadır. Kamunun payının eğitim, sağlık, gibi sosyal altyapı alanlarından uzaklaşması, orta sınıftaki çözülmeyi hızlanacağı ve gelir dağılımındaki bozukluğun yapısal ve kalıcı olarak derinleşeceğinin göstergesidir. Böylece bir tarafta özelleştirilmiş sağlık ve eğitim hizmetlerinden yararlanan dar bir kesimin artan refah payı, diğer tarafta kendini iç borç ve faiz ödemelerinin muhasebesiyle sınırlandırmış kamu bütçesinden yeterince pay almaktan uzak marjinalleşmiş insan topluluklarının birikmiş sorunları ile karşı karşıya kalınacağı görülmeye rağmen program toplumun sorunlarını çözücü ve gelir dağılımını düzeltici bir tedbir öngörememiştir (Yeldan, 2012:192).

1. 2001 Krizinde Merkez Bankasının Para ve Döviz Kuru Politikası

Merkez Bankası uygulanan sabit döviz kurunun da etkisiyle 2000 Kasım ayında döviz de hedef alan yoğun spekülasyon saldırıya uğramıştır. Bu saldırıyı çok yüksek faiz ile önemli döviz rezervi kayıplarıyla 7.5 milyar dolar büyüklüğündeki ek IMF kredisi ile geri püskürtebilmiştir. IMF kredisi, ek rezerv olanağı (SRF; Supplemental Reserve Facility) biçiminde verilmiştir ve vadesi oldukça kısa, maliyeti de yüksektir. Demek ki Merkez Bankası ilan edilen döviz kuru çizelgesini çok yüksek bir maliyetle savunabilmiştir. Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki daha sonra olabilecek benzer bir saldırıya karşı savunma gücü büyük ölçüde azalmıştır (Uygur, 2001). Bu gelişmelerden sonra Merkez Bankası mevcut kur rejimi çerçevesinde rezerv kaybını önlemek amacıyla likidite yönetiminde çok kontrollü bir strateji uygulamaya başlamıştır. Böylece bankaların döviz almaları için gerekli likiditeyi doğrudan ya da dolaylı olarak sağlamalarının önüne geçilmesi amaçlanmıştır.

Döviz talebinin alınan tüm önlemlere rağmen devam etmesi sonucu, Merkez Bankasının döviz rezervleri kaybının önüne geçilmesi amacıyla Merkez Bankası ilave Türk Lirası likiditesini kontrollü olarak sağlamasının da etkisiyle, para piyasası faiz oranları çok yüksek seviyelere çıkmıştır. 2000 yılı Kasım ayında yaşanan bu sarsıntı sonrasında, IMF'den sağlanan ek destekle birlikte faiz oranlarında gerileme ve sermaye girişlerinde nispi bir canlanma gözlenmiştir. Buna karşılık başta kamu bankaları olmak üzere bankacılık sisteminin mali yapısında kırılma artmış, iç ve dış piyasalardan sağlanan fonların vadeleri de gittikçe kısalmıştır. Sürekli tedirginlik içinde olan piyasalarda panik ortamı oluşması ve mevcut döviz kuru sisteminin sürdürülebilirliğine ilişkin güvenin azalmasının ekonomiye getireceği zararlar göz önüne alınarak yapılan çalışmalarla mevcut kur politikasına devam edilemeyeceği görüşüne varılmıştır. Döviz kurlarının serbest dalgalanmaya bırakılarak döviz kurunun piyasadaki arz ve talep koşullarına göre belirlenmesine karar verilmiştir. (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Para Politikası Raporu, Kasım 2001)

Krizin sonrasında, Merkez Bankası para politikasını ödemeler sistemindeki aksaklıkları gidermek ve finansal piyasalarda istikrarı sağlamak üzerine oluşturmuştur. Bu çerçevede Merkez Bankası gerekli likiditeyi kotasyon ve

doğrudan alım şeklindeki Açık Piyasa İşlemleri (APİ)¹⁰ ve Bankalar arası Para Piyasasında TL sağlamak yoluyla karşılımıştır. Merkez Bankaları; bankaların bankası, son başvuru mercii, devletin bankası ve uluslar arası paranın sahibi olarak tanımlanmaktadır (Itoh-Lapavitsas, 2012:193). Merkez bankası bu tanıma uygun olarak bankacılık sistemine işlerlik kazandırmak ve ödemeler sistemindeki tıkanıklıkları gidermek için piyasalara aktif olarak müdahale etmiş, kısa vadeli faizlerin aşağı çekilmesini sağlamış ve sistem içindeki likiditenin etkin bir şekilde dağılımını sağlayıcı uygulamalar yapmıştır. Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu kapsamındaki bankaların, vadeleri gelen repoları yenilenecek, bu bankaların sistem içindeki baskıları azaltılmıştır. Ayrıca bankalara, döviz yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamak amacı ile döviz depoları verilmiştir. Bu süreçten sonra merkez bankacılığı ve para politikası tarihinde önemli bir döneme girilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Türkiye'nin 2001 krizini iyi yönetemediği, yanlış kararlar alıp uyguladığı hipotezini, 2008 küresel mali krizi bize kanıtlamıştır. 2008 krizinde ABD merkez bankası FED, piyasaya bol miktarda likidite vererek, hazine ile birlikte bankaları ve hatta özel mali kuruluşları (**büyüklüğü bakımından batmasına göz yumulamayacak kadar büyük olan kuruluşları**) kurtarma operasyonuna girmiştir. Avrupa Merkez Bankası da benzer politikaları uygulamıştır. Bütün bu işlemler esnasında IMF bu operasyonları desteklediğini ve piyasaların likidite krizine sokulmaması gerektiğini savunmuştur. Ancak 2001 krizinde IMF, Türkiye de aynı durum söz konusu olduğunda bu politikaların tam tersini yapmıştır. Bankalara yönelik kurtarma operasyonlarının piyasalarda “ahlaki çöküntüye” (moral hazard) neden olacağı gerekçesiyle sıcak bakmamıştır. Merkez Bankasının ve Hazinesinin parasal genişleme yapmasının enflasyonu artıracağını ileri sürerek parasal genişlemelerine üst sınır getirmiştir. Kamu maliyesinde daraltıcı maliye politikalarını savunmuş ve uygulamıştır. Bu nedenle Türkiye'nin, dışa bağımlılıktan ve bağılıktan kendini arındırmış, dünya ekonomisindeki değişimleri ve dönüşümleri önceden öngörebilen, bu değişimlere göre bağımsız kararlar alabilen, ekonomi politikaları oluşturabilen, ülke menfaatlerini gözetken, aldığı kararları uygulayabilen, her türlü kriz ve değişime zihinsel olarak hazır, kurumlara ve kuruluşlara ihtiyacı bulunmamaktadır.

Krizlerin bulaşıcılık etkisinden korunmak için kriz çıkan ülkenin ekonomik durumu, çıkan krizin Türkiye ekonomisini etkileme kanalları ve o ülke ile olan ticari ve finansal ilişkiler hakkında kamuoyu akademik çevrelerce bilgilendirilerek yönlendirilmelidir. Uluslararası spekülâtif sermayenin kriz ortamında kamuoyunu yanlış yönlendirerek yüksek getiriler elde etmesinin önüne geçilmeli ve bu konuda ciddi yaptırımları olan yasal düzenlemeler getirilmelidir. 1989 sermaye hareketlerini serbest bırakan 32 sayılı karar bu bağlamda tekrar gözden geçirilerek ülkeye

¹⁰ **Açık Piyasa İşlemleri (APİ)**; devletin Merkez Bankası aracılığıyla ekonomideki para miktarının durumunu düzenlemek amacıyla menkul kıymet, tahvil ve hazine bonosu alımı veya satışı yapması demektir. MB'nin devlet tahvili satması ekonomide dönen para miktarını azaltmasıdır. Bu durumda ekonomide daralma meydana getirirken, devlet tahvili alması ekonomiye para enjekte etmesi ve ekonomide genişleme anlamına gelir. Bu yöntemle devlet ekonomideki borç verilebilir fonları artırıp azaltarak toplam kredi hacmini üzerinde etkide bulunabilmektedir.

sermaye giriş- çıkışları Çin örneğinde olduğu gibi karşılıklılık ilkesi gözetilerek ticari ve yatırım amacı dışında kısıtlanmalıdır. Ülke ekonomisi, ülkeye spekülative atak şeklinde giren uluslar- arası sermayenin kuralsızlığına bırakılmamalıdır. Uluslararası rezerv para olma özelliğini ABD'nin askeri gücünden alan doların bu özelliğini daha ne kadar sürdüreceği dünya üzerinde gelecekte oluşacak askeri güç dengelerinin şekline bağlı olacaktır. Gelecekte oluşacak askeri güç dengelerinin oluşumunda, gelişmekte olan ülkelerin finansal serbestleşme ve spekülative sermaye hareketlerinin neden olduğu finansal krizlere karşı geliştireceği alternatif ekonomi politikaları ve tahammül gücü belirleyici rol oynayacaktır.

İktisat yazınında Merkez Bankası bağımsızlığı tartışmalı bir konudur ve üç farklı görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre para politikası araçlarının belirlenmesinde ve uygulanmasında bağımsız, amaç yönünden hükümetin makro ekonomik politika kararları ile uyum içerisinde olmalıdır. Diğer bir ifadeyle amaçları belirlemede siyasal otoriteye tabi olmalıdır. İkinci görüşe göre ise her ikisi yönünden siyasal otoriteye tabi olmalıdır. Üçüncü görüşe göre Merkez Bankası para politikasının amaçlarını hem de para politikası araçlarını belirlemede ve uygulama bakımından bağımsız olmalıdır. Merkez Bankasının her iki yönden de bağımsız olmasını savunan görüşün temel dayanağı; siyasal iktidarlar seçim zamanı oy kaybetme kaygısı ile ekonomik politikalarda popülist kararlar alarak ekonomik istikrarı ikinci plana atabilmeleridir. Diğer taraftan siyasal ve ekonomik anlamda ülkenin ekonomik gidişatı ile ilgili her türlü gelişmelerden seçimlerde halka karşı siyasal iktidarlar sorumludur. Ancak Merkez Bankasının aldığı kararlar da ülke ekonomisini doğrudan ilgilendirmektedir. Bu durum siyasal temsilde karar alma sistemiyle para otoritesi karar alma sistemi arasında çatışmaya neden olmaktadır. Bu çatışma dünya ekonomik gerçekleri ile ülke ekonomik gerçeklerinin siyasal iktidarların hedefleri ile aynı amaç doğrultusunda, kurumsal işbirliği ile birleştirilerek çözümlenmelidir.

Para politikası uygulanması açısından bakıldığında 2001 krizi sağlam bir bankacılık sisteminin önemini gözler önüne sermiştir. Merkez Bankasının kısa vadeli faiz oranlarını kullanarak sadece fiyat istikrarını hedeflemesinin yeterli olmadığı, bunun yanında finansal sistemin istikrarının korunmasının da Merkez Bankasının ana hedefleri arasında olması gerektiğini göstermiştir. Bununla beraber ülkenin üretim kapasitesinin döviz kuruna bağlı uluslararası yıkıcı rekabete karşı korunması da Merkez Bankasının görevleri arasına alınmalıdır.

2001 yılına kadar olan dönemde, kamu maliyesinin aşırı borçlanma gereği ve yüksek faiz ödeme durumu nedeniyle birçok yerli ve yabancı yatırımcı, TL'de kalarak özellikle Hazine bono/tahvillerinin sağladığı yüksek faiz getirileri ile "paradan para kazanmayı" sürdürmüşlerdir. 2001 krizi ile paradan para kazanma devri son bulmuştur.

İktisat yazınında bazı piyasa yanlısı politikaları savunan yazarlara göre yönetim bilimi açısından krizler eski ve zayıf kurumların reforma tabi tutulması, tamamen ortadan kaldırılması veya yeni kurumların oluşturulması, kurumların ve işletmelerin zayıf ve kırılğan yapılarının test edilmesi için bir fırsattır. Bu sayede piyasa zayıf işletmeleri ve kurumları sisteme çok fazla zarar vermeden temizler ve

sitem bir sonraki döneme daha güçlenmiş ve sağlam yapısal düzenlemelerle girer. Kriz bu anlamda sistemin kendini yenilemesi için bir fırsat olarak görülmektedir. 2001 Krizi sonrası kamu ve özel kesimde yapılan yapısal düzenlemeler bu görüşü doğrulamaktadır.

2001 krizinin toplumda yarattığı ağır sarsıntı nedeniyle yapılan her düzenlemeyi kabul etme “krizden kurtulmak için yapılan tüm düzenlemeler doğrudur yeter ki krizden kurtulalım” algısı oluşturulmuştur. Bu nedenle 2001 Krizi Türkiye’de merkezi ve yerel yönetimlerin büyük bir bölümünün yeni baştan düzenlendiği bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu durum bize kriz ortamında uygulamaya konulan kararların toplum tarafından yeterince tartışılmadan kolayca kabul edileceğini kanıtlamaktadır.

2001 krizinin ardından, mali piyasalara yönelik alınan kararlar, uygulamaya konulan yasal düzenlemeler, 2001 sonrası dönemin merkez bankacılığı açısından Türkiye’de bir dönüm noktası olduğunu ortaya koymuştur. Küresel geçerliliği olan ilkeler benimsenmiş, enflasyon ve faiz oranları tek haneli rakamlara indirilmiş, finansal sistemde örnek teşkil edecek bir istikrar sağlanmıştır. Ancak iktisadi kalkınma için olmazsa olmaz olan iç tasarruf oranları artırılmamış, kişi başı milli gelirdeki artış sonucu oluşan fertlerin ekonomik durumlarındaki iyileşme tasarruflar yerine doğrudan ithal malı tüketimine yönelmiş, Türk toplumunun ithal malı tüketme eğilimi değiştirilememiştir. Bunun sonunda Türkiye ekonomisi sürekli cari açık sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu kısır döngüden kurtulmanın yöntemi kamu alımları dâhil her türlü alımlarda belli oranda yerli katkı oranı şartı aranmalıdır.

İktidarlar tarafından imzalandığı dönem açısından topluma medya aracılığıyla çok farklı olarak anlatılan, Gümrük Birliği benzeri anlaşmaların siyaset ve ekonomi üzerindeki olumsuz sonuçları yıllar sonra ortaya çıkmaktadır. Bu durum bize, uzun perspektifli yapılan anlaşmaların, kamuoyunda, parlamentoda ve akademik çevrelerde yeterince tartışılmadan kabul edildiğini göstermektedir. O günün koşullarında AB’ye girişimizin belgesi olarak gösterilen bu anlaşma, 2001 krizinin çıkmasının arkasında yatan nedenlerden birisi olduğu sonradan anlaşılacaktır.

Tüm ekonomik önlemlere rağmen Türkiye ekonomisi büyümesini kısa vadeli dış kaynak girişine endeksli bir yapıdan kurtaramamıştır. Diğer bir ifadeyle Türkiye ekonomisinin büyümesi dış kaynak girişine bağımlıdır ve bu durum uzun dönemde dışa bağımlılık sorunu yaratmaktadır. Bu durumdan kurtulmanın yolu Güney Kore örneğinde olduğu gibi iyi eğitilmiş, yaratıcı, yetişmiş insan gücüne sahip olmak, öz kaynakları ile yüzde yüz yerli ara malı kullanarak ileri teknoloji ürünler üretmek ve pazarlamaktan geçmektedir. Bu nedenle gerektiğinde, 1929 sonrası alınan önlemlerde olduğu gibi korumacı tedbirlere başvurmak gerekir. Ancak bunu gümrük tarifeleri ile değil, eğitilmiş bireylerin ithal malı kullanım oranını azaltarak, toplumun bilincinde oluşmuş olan “ithal ürün en kaliteli üründür” algısını değiştirerek yapılmalıdır. Başka bir anlatımla rekabeti bozmadan yerli üretimin kalitesini düşürmeden, yerli üretim malların kullanılmasını iç ve dış piyasalarda medya, iletişim ve reklam dünyası da kullanılarak özendirilmelidir. Bunun sonucunda ülkeye yüksek döviz girdisi sağlanmalıdır.

Tarihi süreç bize krizlerin tarihin her döneminde farklı isimler altında farklı zamanlarda daima var olduğunu ortaya koymaktadır. Bu temel gerçek kabul edildikten sonra devlet, toplum ve kurumlar açısından önemli olan bu krizlere karşı nasıl önlemler alınacağı ve nasıl mücadele edileceğidir. Son dönemde ortaya çıkan krizler genelde finansal kriz şeklinde ortaya çıktığına göre, finansal krizlerin

nedenlerinin toplum tarafından iyi bilinmesi ve öğrenilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda finans kesiminin yüksek kâr güdüsü ile aşırı risk almasının önüne geçmek maksadıyla finans sistemi kalıcı kurallar ve yasal düzenlemelerle sürekli kontrol altında tutulmalıdır. Bu kesimde oluşan kırılmalıklar ve gelişmelerin, kamuoyunda panik havası oluşturmaması için, konu hakkında teknik ve yeterli bilgiye sahip olmayan kişilerin kamuoyu önünde, medya tarafından güçlü sermaye kesimlerinin amaçları doğrultusunda reyting amaçlı tartışılmasına müsaade edilmemelidir. Kamuoyunun doğru yönlendirilmesi ve bilgilendirilmesi, güvenilir kamu otoriteleri tarafından yapılmalı, kafa karışıklıklarına mahal verilmemelidir. Krizlerin en önemli nedeninin toplumda oluşan panik havası olduğu unutulmamalıdır.

Kaynakça

- AKYÜZ, Yılmaz. Küreselleşme ve Kriz, *İktisat İşletme Finans Dergisi*, Mayıs, 1995.
- AKDİS, Muhammet. Küreselleşmenin Finansal Piyasalar Üzerindeki Etkileri ve Türkiye: Finansal Krizler-Beklentiler, *Pamukkale Üniversitesi*, 2002.
- ALPER, C. Emre; ÖNIŞ, Ziya. Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler: Sermaye Hareketlerinin Liberalleşmesi Sonrasında Türkiye Deneyimi. *Doğu Batı Dergisi*, 2001, 4.17: 203-225.
- ARRIGHI, Giovanni. *Uzun Yirminci Yüzyıl, Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*. İmge Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2000.
- AYKAÇ, Burhan. Kamu Yönetiminde Kriz ve Kriz Yönetimi, *Gazi Üniversitesi İİBD*, 2/2001, s.123-132
- BALSEVEN, Hale - ERCAN, Fuat. (Editörler) *Kriz ve Türkiye Aşınan Teoriler*. Phoenix Yayınevi, Ankara, 2013.
- BORATAV, Korkut; AKYÜZ, Yılmaz. Türkiye’de Finansal Krizin Oluşumu. *İktisat İşletme ve Finans*, 2002.
- BORATAV, Korkut. *Bir Krizin Kısa Hikayesi*, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2.Baskı, 2011.
- BORATAV, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi, Ankara, 17. Baskı, 2012.
- BRAUDEL, Fernand. *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul, 1. Baskı 2013.
- BRENNER, Robert. *Ekonomide Hızlı Büyüme ve Balon, Dünya Ekonomisinde ABD’nin Yeri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2007.
- BUĞRA, Ayşe. *İktisatçılar ve İnsanlar*, İletişim yayınları 1995.
- CAN, Halil. *Organizasyon ve Yönetim*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 5. Baskı, 1999.
- CEM, İsmail. *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 2009.
- ÇİLLİLER, Yavuz. Küreselleşme ve Milliyetçiliklere Etkisi, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 2014, Sıy:1, s.89-90
- DAVIS, E.P. Dept, Financial Fragility and Systemic Risk, *Clarendon Press-Oxford*, 1992.
- DAVUTOĞLU, Ahmet. *Stratejik Derinlik, Türkiye’nin Uluslar Arası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul, 2010.
- DİKMEN, Ahmet Alpay - ERTUĞRUL, N.İlter. *Kriz ve ..Toplum,İnsan, İdeoloji, Ekonomi*,

- (YELDAN, Erinç. Konuşma Metni s.131) Ankara Tan Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, 2009.
- DİKMEN, Ahmet Alpay. *Makine İş Kapitalizm ve İnsan*, Ankara, Tan Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, 2011.
- DİNÇER,O. Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası, *Timaş Yayınları, İstanbul, 1992.*
- DOĞANLAR, M. Türkiye Ekonomisinde 1994 Krizi İçin Öncü Göstergeler. 2006.
- EĞİLMEZ, Mahfi. *Küresel Finans Krizi, Piyasa Sistemlerinin Eleştirisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 10.Baskı, 2014.
- ERCAN, Fuat, Öztürk-YAMAN, Melda. 1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye’de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler, *Praksis 19, s.53-93*
- ERDOĞAN, N. Dünya ve Türkiye’de Finansal Krizler, *Yaklaşım Yayınları, Ankara, 2002.*
- ERDOĞAN, B. *Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Krizler ve Finansal Kriz Modelleri*, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, SBE, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- EREN, A. ve SÜSLÜ, B. Finansal Kriz Teorileri Işığında Türkiye’de Yaşanan Krizlerin Genel Bir Değerlendirmesi, *Yeni Türkiye Sayı, 41, yıl 7, Eylül-Ekim ss. 662-674,2001.*
- FRANKEL, J.A. No Single Currency Regime Is Right For All Countries Or At All Times, *Essays İn İnternational Finance No:215, August 1999.*
- GOLDSTEİN, M. Turner,P. Bankacılık Krizleri: Kökenleri ve Politika Seçenekleri Çev: *Karacan, A.İ., Dünya Yayınları, İstanbul, 1999.*
- GÜLOĞLU, Bülent - ALTUNOĞLU, Ender, Finansal Serbestleşme Politikaları ve Finansal Krizler: Latin Amerika, Meksika, Asya, Asya ve Türkiye Krizleri, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:27, Ekim 2002*
- GÜNEŞ, Recep - DURMUŞ, Ahmet Fethi; SOLAK, Bilal. Küreselleşmenin Muhasebe Uygulamalarına Etkisi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 2012, 57-66.*
- HARVEY, David. *Sermaye Muamması, Kapitalizmin Krizleri*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2012.
- HEİLBONER, Robert.L. *İktisat düşünürleri, Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri*, Ankara, Dost Kitabevi, 3.Baskı, 2013.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan. Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar, Akımlar, *Cilt 2, (E-1) Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977.*
- HANÇERLİOĞLU, Orhan. *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 2012.
- ITOH, Makoto.-LAPAVITSAS, Costas. *Para ve Finansın Ekonomi Politikası*, Yordam Kitap, 1.Baskı, 2012.
- IMF (1998), *World Economic Outlook*.
- KARABULUT, G. Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Krizlerin Nedenleri, *Der. Yayınları, Yayın No: 328, İstanbul, 2002.*
- KAZGAN, G. Türkiye’de Ekonomik Krizler:(1929-2001) Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *DEGEV, Türkiye İş Bankası, 2002.*
- KEYDER, Çağlar. *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 17. Baskı, 2011.
- KİBRİTÇİOĞLU, A. Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969-2001, *Yeni Türkiye Dergisi, Ekonomik Kriz Özel Sayısı, Cilt 1, Sayı 44, Eylül-Ekim 2001, s.174-182, 2001.*

- KİNDLEBERGER, C. Manias, Panics and Crashes, *New York: Basic Books, 1978.*
- KİNDLEBERGER, Charles P. – ALİBER, Robert Z. *Finansal Krizler Tarihi, Çılgınlık, Panik ve Çöküş*, Çev.Ümit ŞENSOY, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul, 2014.
- KÖSE A.H.- Şenses F.- Yeldan,E. (Derleyenler) *İktisat Üzerine Yazılar II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, OktarTürel'e Armağan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- MASSON, P. Contagion: Monsoonal Effects, Spillovers, and Jumps Between Multiple Equilibria, *IMF Working Paper, No. 98/142, September, 1998.*
- MAURİCE, Obsfeld. The Logic of Currency Crises (Para Krizinin Mantığı), *NBRE Working Paper No:4640 Cambridge, MA, 1994.*
- MİSHKİN, F.S. Lessons From the asian Crises, *NBER Working Papers No:7102, April, 1999.*
- OKTAR, Suat. DALYANCI, Levent. Finansal Kriz Teorileri ve Türkiye Ekonomisinde 1990 Sonrası Krizler, *Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2010, Cilt XXIX, Sayı II, s.1-22*
- ÖNDER, İzzettin. Küresel Kriz ve Türkiye Ekonomisi
- ÖNDER, T. Para Politikası Araçları, Amaçları ve Türkiye Uygulaması, *Mayıs 2005.*
- ÖZATAY, Fatih. *Parasal İktisat: Kuram ve Politika*, Efil Yayınevi, Ankara. 2011.
- ÖZATAY, Fatih. *Finansal Krizler ve Türkiye*, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- ÖZBEK, Orkun. Ekonomik Kriz Belirtisi Olarak, Cari Açık- Büyüme İlişkisi, *İzmir Ticaret Odası, ARGE, Bülteni, Şubat-Ekonomi, 2008.*
- PAMUK, Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s.37-62, 276-296, 2014.
- ROSANVALLON, Pierre. *Refah Devletinin Krizi*, Dost Kitabevi, Ankara, Çev. Burcu Şahinli, 2004.
- SERDENGEÇTİ, S. Şubat 2001 Krizi Üzerine Düşünceler, *Eylül 2002.*
- SÖNMEZ, Sinan. *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2. Baskı, 2005.
- TCMB Para Politikası Raporu, Kasım 2001.
- TOMANBAY, Mehmet. İktisat Bilimi ve Son Ekonomik Kriz, *Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü Yayını, 12.41:39-50, 2001.*
- TÜRK, İsmail. *Kamu Maliyesi, Mevzuattaki Değişikliklere ve Son İstatistikî Verilere Göre Güncelleştirilmiş*, 6.Baskı, Ankara, 2006.
- TÜRK, İsmail. *Maliye Politikası, Amaçlar, Araçlar ve Çağdaş Bütçe Teorileri*, 20.Baskı, Ankara, 2007.
- UYGUR, Ercan. Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri, *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni, No: 2001/1:18, 2001.*
- YELDAN, Erinç. *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi, Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim Yayınları, 16. Baskı, İstanbul, 2012.
- YAVAŞ, H. *1980 Sonrası Gelişmekte Olan Ülkelerde Yaşanan Finansal Krizler, Finansal Kriz Modelleri ve Çözüm Önerileri*, Kadir Has Üniversitesi, SBE, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- YILMAZ, Ömer. - KIZILTAN, Alaattin. - KAYA,Vedat. İktisadi Kriz Kuramları, Finansal

Küreselleşme ve Para Krizleri, *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, Sayı. 24, Ocak-Haziran, s.77-96, 2005.

YÜCEL, Fatih. KALYONCU, Hüseyin. Finansal Krizlerin Öncü Göstergeleri ve Ülke Ekonomilerini Etkileme Kanalları: Türkiye Örneği, *Maliye Dergisi*, Sayı 159, Temmuz-Aralık 2010.

<http://www.tdk.gov.tr>

<http://www.cihandura.com/arsiv/ekonomi-yazilari/496.html>

(Footnotes)

1 TÜİK 1998 yılından sonraki Milli Gelir Hesaplarını yukarı yönlü revize ettiğinden 2001 krizindeki

Milli gelir kaybı azalmış görünmektedir.(5,7) revize edildikten sonraki rakamdır.

LİBERAL ENTERNASYONALİZMİN TARİHSEL DÖNÜŞÜM SÜREÇLERİ VE GÜNCEL KRİZLERİ

Kürşat GÜÇ*

Özet

Yirminci Yüzyıl boyunca ABD liderliğinde Batı dünyasının dünyanın geri kalanıyla olan ilişkilerinde liberal değerlerin Batı-dışı ülkelere doğru yaygınlaştırılması çabaları önemli bir yere sahip olmuştur. ABD'nin ve diğer liberal aktörlerin Batı-dışı toplumlara demokrasi, serbest piyasa, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi liberal değerleri ihraç etmeye çalışmasındaki temel düşünce elbette ki karşılık beklenilmeden yapılan bir yardım mantığında ortaya çıkmamıştır. Liberalleştirilen devletlerden oluşacak uluslararası sistemin ABD'yi daha güvenli, refah ve etkili hale getireceği düşünülmüştür. Bu anlamda ulusal çıkar hizmet etmesi beklenen liberal enternasyonal vizyon, 20.yy boyunca uluslararası sistemdeki kırılmalara bağlı olarak üç farklı formda kendisini güncellemiştir. 21. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde liberal enternasyonalizm küresel şartların bir gereği olarak yeni bir kırılmanın eşiğindedir. Bu kırılma döneminde ortaya çıkan küresel gerçeklikler liberal enternasyonalizmin dördüncü versiyonunun kapsamının oluşmasında etkili olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Woodrow Wilson, Liberal Enternasyonalizm, Ulusal Çıkar, Müdahale.

HISTORICAL TRANSITION PERIODS OF LIBERAL INTERNATIONALISM AND ITS CONTEMPORARY CRISIS

Abstract

Extending liberal values through non-Western countries occupied an important position in the relations of the US-led Western World through the rest of the world during the 20th Century. The main objective of the US and other liberal actors was not, of course, altruism during the exportation of liberal values such as democracy, free market, human rights and rule of law to non-Western societies. International system consisting of liberalised states was expected to make the US safer, wealthier and more influential. In this respect, liberal international vision that was expected to serve for national interest updated itself in three versions in accordance with the transitions in the international system. Liberal internationalism is on the brink of a new transition by the force of global conjunctures at the first quarter of the 21th Century. Global realities that arise in this transition period will be likely to have influence on the content of the fourth version of the liberal internationalism.

*Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler, kursatguc@gmail.com.

Key Words: *Woodrow Wilson, Liberal Internationalism, National Interest, Intervention*

Giriş

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başta olmak üzere Batılı devletlerin dünyanın geri kalanıyla olan ilişkilerine Batı-dışı coğrafyalardan genellikle şüpheyle bakılmıştır. Batılı devletlerin Batı-dışı bölgelere yaklaşımlarında ortaya koydukları söylem ve eylemlerin ardında ulusal çıkar peşinde oldukları yönünde bir ard niyet aranmıştır. Bu yaklaşımın temelinde büyük oranda Avrupalı devletlerin sömürgecilik geçmişinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Şüphesiz ki bütün devletler için uluslararası ilişkilerinde ulusal çıkarlarını gözetmek devletlerin varoluşsal nedenleriyle doğrudan ilgilidir. Fakat devletlerin peşinde koştukları ulusal çıkarlarını temin ederken kullandıkları dış politika araçları çeşitlilik göstermektedir. Tarihin çeşitli dönemlerinde savaşlar, işgaller, ticaret, sömürgecilik, ittifaklar vs. gibi çeşitli dış politika araçları devletlerin her anlamda ulusal çıkarlarını gözettikleri unsurlar olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, yaklaşık yüz yıllık bir izolasyonist politikanın ardından uluslararası sisteme güçlü bir giriş yaparak 20. yy. boyunca sisteme damgasını vurmuş olan ABD de Woodrow Wilson'dan bu yana, çeşitli dönemlerde boyutu farklılaşmakla birlikte, küresel siyasetteki etkinliğini ve ulusal çıkar arayışını liberal değerlerin dünya çapında yaygınlaştırılmasına bağlı olarak yürütmüştür. "Liberal enternasyonalizm" adıyla bu çalışmada yer alacak olan bu politikaya göre ABD demokrasi, serbest piyasa ve insan hakları başta olmak üzere liberal değerleri zaman zaman sınırlı bir coğrafyada zaman zaman da küresel ölçekte yayarak bir dünya düzeni tesis etme amacına yönelik dış politika izlemiştir. ABD'nin liberal bir dünya düzeni arayışı Colin Dueck (2003/04:1)'in tabiriyle elbette sadece karşılık beklenmeden yapılan bir yardım niyetiyle (alturizm) gerçekleşmemiştir. Woodrow Wilson'dan Franklin Roosevelt'e, Bill Clinton'dan Obama'ya kadar liberal enternasyonalizmi dış politika aracı olarak bütün ABD başkanları ve karar alıcıları, liberal bir dünya düzenininin ABD'yi daha refah, etkili ve güvenli hale getireceğini umarak bu politikaları uygulamaya geçirmek istemişlerdir.

Wilson'dan bu yana ABD dış politikasının - zaman zaman da diğer Batılı devletlerin dış politikalarının ve hatta Soğuk Savaş sonrası dönemde Birleşmiş Milletler (BM) başta olmak üzere bazı uluslar arası örgütlerin operasyonlarının - temel unsuru haline gelen liberal enternasyonalizmin kesin bir tanımı yoktur. Fakat açık pazar, uluslararası örgütler, ortak güvenlik, demokratik toplum, gelişmeci değişim, ortak sorun çözümü ve hukukun üstünlüğü gibi liberal fikirlerin farklı kombinasyonlarla (Ikenberry, 2009:71), aktivist bir dış politika anlayışıyla, genellikle de çok yönlü işbirliği ve uluslararası örgütler vasıtasıyla ülke dışında teşvik edilmesi (Paris, 1997:59) olarak liberal enternasyonalizmin genel bir çerçevesi çizilebilir.

Liberal değerlerin başka ülkelere doğru yaygınlaştırılması politik anlamda Wilson ile birlikte karşılık bulmaya başlasa da entelektüel anlamda Immanuel Kant'ın "Kalıcı Barış" adlı çalışmasına kadar geri gitmektedir. Kant'a göre vatandaşların yasal eşitliği, temsili yönetim ve güçler ayrılığına dayalı "anayasal cumhuriyetler"

diğer benzer devletlerle olan ilişkilerinde daha barışçıldılar. Micheal Doyle (1986) Kant'ın bu tespitini, yaklaşık son iki yüz yıllık süreç içerisinde liberal devletler arasında herhangi bir savaş olmadığını belirterek güçlendirmektedir.

Liberalizmin bu özelliklerinden yola çıkarak uluslararası barışın ve istikrarın temin edilmesi amacıyla liberal değerleri bir yöntem olarak kullanan ama bunu yaparken de esas olarak ulusal çıkarlarını gözeten ve ona göre değerler kombinasyonu belirleyen ABD'nin, Wilson'dan bu yana izlediği liberal enternasyonalist politikaları ve bu politikaların dönüşüm süreçleri bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda ilk bölümde, liberal enternasyonalizmin Birinci Dünya Savaşı sonrasında Wilson tarafından ortaya çıkarılışı ve iki savaş arası dönemdeki serüveni incelenecektir. İkinci bölüm, İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında ortaya çıkan Soğuk Savaş atmosferinde liberal enternasyonalizmin, liberal hegemonik düzene evrilmesini ele alacaktır. Soğuk Savaş'ın bitiminden 2010'lu yıllara kadar geçen sürede liberal enternasyonalizmin ABD ve BM eliyle ne şekilde uygulandığı ise üçüncü bölümün konusu olacaktır. Son bölümde ise değişen uluslararası dinamikler çerçevesinde liberal enternasyonalizmin yeni bir dönüşüm aşamasına geldiği ve muhtemel değişim yönü tartışılacaktır.

1. WİLSONCU LİBERAL ENTERNASYONALİZM: İDEALİZMİN HAZİN SONU

Yirminci yüzyılda uluslararası sistemin liberal değerler üzerinden yeniden inşasını gerçekleştirerek küresel anlamda istikrarlı bir ortamın ortaya çıkışını amaçlayan ilk yaklaşımlar Birinci Dünya Savaşı sırasına ve hemen sonrasına denk düşmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın insanlık tarihinin o döneme kadar görmüş olduğu en yıkıcı savaş olması, savaş sırası ve sonrası dönemde gerek entelektüel dünyada gerekse de politik arenada devletlerin tekrar benzer bir yıkıcılığa sebebiyet vermemeleri için hem ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde neler yapılması gerektiği noktasında tartışmalara neden olmuştur.

İnsanlık tarihinin her kırılma anında olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde de yeni düzenin tesisi hem entelektüel hem de politik anlamda galipler tarafından gerçekleştirilmiştir. Buhrandan galip çıkararak rakiplerini alt eden devletler ve bu devletlerin üzerine oturdukları ideolojik altyapı savaş sonrası dönemde uluslararası sistemin yeniden inşasında ana zemini oluşturmuştur. Her ne kadar Avrupa Kıtası'nda, İngiltere başta olmak üzere, savaştan galip çıkan devletler dahi savaşın yıkıcılığından fazlasıyla etkilenerek harap düşmüş olsalar da galipler olarak düzenin yeniden tesis edileceği masada kartları karma ve dağıtma görevini ellerine alma imkanını da elde etmişlerdir. Daha da önemlisi, yaklaşık yüz yıldır Avrupa'nın çalkantılı süreçlerine dahil olmayarak kendi siyasi ve ekonomik iç meseleleriyle uğraşmakta olan ve Birinci Dünya Savaşı'na, son yılında galip İtilaf Devletleri safında katılan ABD, savaş sonrası dönemde uluslararası sistemin yeniden inşasında öncü rolü üstlenmiştir. Dolayısıyla yeni düzen, galipler tarafından, galiplerin kendi ulusal çıkarları için, galiplerin kendi ideolojik zeminlerine göre düzenlenme kaderinden kurtulamamıştır. Galip Batı'nın organizatörü olacağı bu yeni düzene ses ve dinamizm veren en önemli

aktör ise dönemin ABD Başkanı Woodrow Wilson olmuştur.

Wilson savaşın bitimine yaklaşırken ABD Kongresi'nde yaptığı konuşmada tarihe “Wilson İlkeleri” olarak geçen ve savaş sonrası dönemde uluslararası sistemin işleyişi üzere on dört maddeyi öne sürmüştür. Bu ilkelerin ana gövdesini ve temel vurgusunu serbest ticaretin önünün açılması, silahsızlanmanın azaltılması, açık diplomasi gibi liberal değerler oluşturmuştur. Daha da önemlisi Wilson İlkeleri'nin sonuncusu, büyük küçük bütün devletleri bünyesinde barındıracak ve bütün devletlerin toprak bütünlüklerini garanti altına alacak küresel bir birliğin kurulmasını talep etmiştir. Bu sebeple Wilson, 1918'in sonunda “dünyayı demokrasi için güvenli hale getirmek” iddiasıyla Avrupa'ya bir gezi düzenleyerek yeni uluslararası sistemin temel dayanak noktası olacak olan Milletler Cemiyeti (MC)'nin kuruluşu için girişimde bulunmuştur (Dueck, 2003/04:2). Wilson, doğmakta olduğunu düşündüğü ve merkezinde self-determinasyon ilkesinin ve savaş karşıtlığının olacağı liberal uluslararası düzenin somut karşılığı olarak MC'nin kurulmasını görmüştür (ibid, 2). Wilsoncu görüş, devletlerin kendi egemenliklerinden taviz vermeden küresel bir sistemin kurulması için “ortak güvenlik” yaklaşımını ortaya koymuştur. Buna göre, bir daha Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi uluslararası sistemi derinden etkileyecek bir kargaşa durumunun ortaya çıkmaması için bütün devletlerin içerisinde yer alacağı MC bu işlevi yerine getirecektir. Ortak güvenlikle birlikte, serbest ticaret, self-determinasyon, küresel değişimin gelişmeye açık olması görüşleri de Wilsoncu görüşün yeni dünya düzeni algısı içerisinde yer alan unsurlar olmuştur (Ikenberry, 2009:73). Oluşturulacak olan yeni düzeni, Wilsoncu görüşün ileri sürdüğüne göre, ortak değerler üzerinden ve ortak faydaya dayalı bir sistem olacağından bir daha insanlığı felakete sürükleyecek bir kaos durumuna izin vermeyecektir.

Wilson'un liberal enternasyonalizminin temelinde yatan düşünsel arka plan, Amerikan ve İngiliz liberallerinin tarihi hatta Egerton (1983:504)'ın iddiasıyla aşkın bir ithalatın ürünüdür. Thomas Hobbes'un “toplum sözleşmesi” yaklaşımını uluslararası sisteme uyarlayan G. Lowes Dickonson başta olmak üzere dönemin liberalleri, uluslararası sistemdeki doğal anarşi durumunun ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan savaşın uzlaşma ile oluşturulmuş bir uluslararası yasal ve politik bir örgütlenmeyle sona erdirilebileceğini iddia etmişlerdir (ibid, 502). Bu anlamda MC'nin insanlığının gelişim tarihinin gelinen son aşaması olacağı yönünde bir algı da oluşturulmuştur. Böylece liberal değerler etrafında uzlaşmacı bir şekilde bir araya gelen dünya devletlerinin savaşı bir dış politika aracı olarak kullanmaktan vazgeçecekleri ve kendileri bağlayan uluslararası hukuka riayet ederek küresel düzende yerlerini alacakları düşünülmüştür.

Bu bağlamda Wilson, uluslararası hukuku sistemdeki devletlerin egemen yetkilerini ulus-üstü başka bir otoriteye devredecekleri bağlayıcı ve yasal bir düzenleme olarak görmemiş ve fakat zamanla devletlerin benimseyerek kendi iç hukuklarına aktaracakları sosyalleştirici yönü olan, yapay değil; tarihi bir birikimin eseri olan teamüllerin toplamı olarak görmüştür (Ikenberry, 2009:75). Dolayısıyla, belirli kurallar etrafında herhangi bir zorlayıcı unsur olmadan ortak

güvenlik maksadıyla MC çatısı altında bir araya gelen devletlerin yeni düzende “daha iyi” davranacakları, geçmişin hatalarına düşmeden liberal değerlerin her anlamda zenginleştirdiği bir dünyada barış içerisinde yaşayacakları farz edilmiştir. Sistemde yer alan her bir devletin tarihi, kültürel, coğrafi ve siyasi şartlarını göz önüne almayan; ileri sürdüğü soyut değerlerin somut anlamda olumlu sonuçlar ortaya koyacağını iddia ederken kurumsal anlamda sistemin işleyişiyle ilgili somut yaklaşımlar sergileyemeyen; uluslararası sistemin realitelerini göz ardı eden Wilsoncu liberal enternasyonalizm, daha sonra eleştirilenlerince aşırı derecede idealist bulunmuştur.

Wilsoncu liberal enternasyonalizmin ilerlemeci anlayışının en bariz yansımalarından bir tanesi de MC çatısı altında bulunan bütün anti-demokratik devletlerin zamanla demokratik dönüşümlerini gerçekleştireceklerini böylece de küresel barışın tamamen sağlam bir zemine oturacağını beklemeleri olmuştur. Wilson bir yandan istikrarlı ve barışçıl yeni düzenin liberal demokratik devletler etrafında kurulacağını savunurken bir yandan da bu düzenin küresel anlamda bütün devletlere açık olması gerektiğini düşünüyordu. Bu sebeple de rejim türlerine bakılmaksızın bütün devletler MC ‘ye üye olabilmeliydi. Ortak güvenlik sisteminin saldırgan devletleri “hizaya getireceği” ve zamanla da demokratik olmayan devletlerin demokratik dönüşümlerini gerçekleştirerek liberal uluslararası kural ve değerleri kucaklayacakları düşüncesiyle dünya çapında demokratik devrim sürecinin yolda olduğu inancı taşınmaktaydı (ibid:74). Böylece, ABD’nin başını çektiği liberal devletlerin kendi siyasi sistemlerinin ekonomik modelleriyle birlikte bütün dünyaya hakim olacağı düşünülmüştür. Dolayısıyla bu yeni sistemin en fazla fayda sağlayacağı devlet, sistemin başını çeken ve sisteme kendi değerlerini yükleyen ve böylece sistemde etkili, güvenli ve ekonomik refahı artmış olan ABD olacaktır.

Wilsoncu liberal uluslararası düzenin küresel barışın tesisi için gerekli gördüğü diğer bir önemli unsur da self-determinasyon ilkesi olmuştur. Tıpkı MC’nin temel mantığının toplum sözleşmesi fikrinden ithal edilmesi gibi self-determinasyon ilkesi de liberal milliyetçilik fikrinin “rıza” yaklaşımından esinlenerek yeni dönemde kurulacak küresel düzenin temel paradigmalarından biri haline getirilmiştir. Fransız İhtilali ve onun devamında gelen Napolyon savaşları ve 1848 devrimleri bütün ideolojilerde olduğu gibi klasik liberalizmde de milliyetçilik fikrine karşı bir reaksiyonu beraberinde getirmiştir (Hoffmann, 1995:162). Liberalizmin Avrupa’da sarsıntılı süreçleri beraberinde getiren milliyetçi dalgalanmaya karşı sığındığı liman self-determinasyon ilkesi olmuştur. Devletin meşruiyetini ulusun rızasına bağlayan liberal milliyetçilik, uluslararası alanda da bir ulus fikri etrafında birleşmiş toplulukların kendi kaderlerini tayin ederek diğer devlet ve ulusların müdahalelerinden azade şekilde varlıklarını devam ettirmelerini küresel barışın inşası için gerekli görmüştür. Böylece ulusların kendi rızalarına dayalı liberal devletler, self-determinasyon yaklaşımıyla da ulus-devlet formunu da elde ettikten sonra Wilson’un tasavvur ettiği uluslararası sisteme istikrar ve barışı getirecek olan sürecin önemli bir ayağı tamamlanmış olacak diye düşünülmüştür.

Liberal enternasyonalizmin benimsediği ve Wilson tarafından kutsanan self-determinasyon ilkesinin kendi içerisindeki açmazları hem bu yaklaşımın dönemin realitelerine uymadığını hem de başta ABD olmak üzere büyük liberal güçlerin çıkarları doğrultusunda uygulandığını ortaya koymaktadır. Öncelikle teorik ve kavramsal çerçevesi itibarıyla self-determinasyon yeteri kadar belirginleştirilmemiştir. Hangi topluluğun ulus olarak tanımlanıp hangisinin bu kategoriye dahil edilmeyeceği, bununla birlikte kendi kendine yönetme durumunun pratikte karşılığının ne olacağı gibi sorular tam olarak cevabını bulamadan küresel barışın anahtarı olarak self-determinasyon ilkesi coşkuyla kamuoyuna takdim edilmiştir. Self-determinasyon ilkesindeki teorik karmaşa, manda sistemlerinin de önünü açmış henüz kendi kendi yönetme kapasitesinde olmadığı düşünülen ulusların, kendi kendilerini idare edebilecekleri becerileri elde edinceye kadar gelişmiş liberal devletler ve uluslar tarafından yönetilmeleri gerektiği fikrini ortaya çıkarmıştır. Böylece, klasik sömürgeciliğin ortaya çıkardığı küresel kaosla mücadele etme stratejisinin bir parçası olarak ortaya atılan self-determinasyon fikri, sömürgeciliği başka bir boyutta yeniden üreterek büyük güçlerin istifade alanına sunmuştur. Başta Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında geri çekildiği petrol zengini Orta Doğu bölgesi olmak üzere, Afrika'dan Okyanusya'ya kadar geniş bir bölge manda rejimleri adı altında büyük güçlere tahsis edilmiştir. Bu bağlamda, Mayıs 1916'da "Her insan altında yaşayacağı egemenliği seçme hakkına sahiptir." diyen Woodrow Wilson, savaş sonrası Paris Barış Konferansı'nda yeni ulusları tanıma konusunda oldukça çekinceli davranmıştır (Ikenberry, 2009:74). Self-determinasyon ilkesinin en büyük müdafii olan Başkan Wilson, Osmanlı, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya'dan arta kalan bölgelerin bağımsızlıklarını kolaylıkla tanıırken; İngiltere'nin İrlanda, Mısır ve Hindistan'daki, Fransa'nın da Hindicini'ndeki yönetimlerini sorgulamamıştır (ibid, 74). Bu durum, liberal enternasyonalizmin temel yaklaşımlarının öznesinin bütün insanlık değil ve fakat sistemin organizatörü konumundaki liberal büyük devletler olduğu yönündeki eleştirileri kuvvetlendirici bir etkiyi de beraberinde getirmiştir.

Bununla birlikte Wilsoncu liberal enternasyonalistler, self-determinasyona gidecek yolda ortaya çıkacak olan milliyetçiliklerin hepsinin liberal nitelikte olacağı ön kabulüne sahiptiler. Fakat milliyetçiliği ortaya çıkan nedenselliğin her şartta liberal bir anlam taşımayabileceği göz önünde bulundurulmamıştır. Yeni liberal küresel düzenin aktörü olarak ortaya çıkacak olan bütün ulus-devlet milliyetçiliklerinin temel motivasyonun rızaya dayanacağını bekleyen liberaller, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında Avrupa başta olmak üzere dünyanın birçok yerinde ortaya çıkan ve enerjilerini liberallerin beklentilerinin aksine rızaya değil kan, coğrafya ve tarihten devşiren otoriter milliyetçiliklerle bezenmiş ulus-devletlerle yüzleşmek durumunda kalmışlardır (ibid, 74).

Ikenberry (ibid, 74)'nin de belirttiği gibi kurumsal anlamda "gevşek" bir liberal düzen olarak ortaya çıkacak olan yeni sistemde devletlerin esas olarak liberal değer ve ilkeler çerçevesinde işbirliği halinde hareket edecekleri beklenmiştir. Uluslararası sistemin liberal değerler üzerinden "tek bir dünya"

idealiyle kökten dönüşümünün gerçekleştirilerek insanlığı felakete sürükleyen savaşların önünün alınabileceği şeklinde büyük bir tutkuya sahip olan liberal enternasyonalistler, yeni sistemin -ki temel kurumsal aygıtı MC olacaktır - kurumsal işleyişinin nasıl olacağı, hangi mekanizmaların hangi süreçleri takip edeceği, rol dağılımlarının nasıl yapılacağı ve özellikle de daha önceki dönemde ortaya çıkan ve savaşın yıkıcılığının en büyük sebebi olan büyük güçler arası mücadelenin nasıl yönetileceği konusunda çok az ipucu vermişlerdir.

Bu dönemde büyük güçlerin emperyal etki alanlarını, korumacı gümrük engellerini, gizli askeri işbirliklerini ve şişkin askeri kapasitelerini azaltacakları veya bırakacakları beklenmiştir (Dueck, 2003/04:2). Fakat, Paris Barış Konferansı sonunda ortaya çıkan sonuç liberallerin bu beklentilerini karşılamamıştır: İngiltere büyük donanmasının varlığını ve Almanya ve Türkiye üzerindeki emperyal taleplerini devam ettirmiş; Japonya Çin şehri Shantung üzerindeki etkisini sürdürmüş; ayrıca İtilaf devletlerince savaş boyunca gizli düzenlemelerin yapıldığı birçok görüşmeler olmuştur (ibid, 2). Wilson MC çatısı altında küresel ortak güvenliğin, ileride ortaya çıkacak teritoryal saldırganlıkların caydırıcılık, arabuluculuk ve ekonomik yaptırımlar gibi barışçıl yöntemlerle engellenmesiyle sağlanacağını düşünürken, nihai olarak ortak güvenliğin üye devletler lehine gerektiğinde askeri unsurların kullanılmasıyla güçleneceğini de açıkça belirtmiştir. Wilson MC'yi, dünyadaki barışın korunmasına vekillik edecek olan devletlerden oluşan tek büyük güçlü yapılanma olarak tahayyül etmiştir. ABD de bu yapılanmanın öncü üyesi olarak sistemin bir parçası olacaktır (ibid, 2) .

Bununla birlikte Wilsoncu liberal enternasyonalistlerin planladıkları yeni sistemin temel parametreleri arasına liberalizmin temel değerleri olarak sıklıkla belirtilen insan haklarının korunması, sosyal koruma ve ekonomik refahın artırılması gibi konuları dahil etmedikleri görülmektedir. Temel vurgusunu -belki de Birinci Dünya Savaşı'nı doğuran nedenlerinden de etkisiyle- askeri seçeneğin uluslararası ilişkilerde kullanımının yasaklanmasına ve ortak güvenliğe yapan liberaller, küresel barışın sağlanması konusunda sosyo-ekonomik konuları gözardı etmişlerdir. Örneğin; Ikenberry (2009:75)'nin de işaret ettiği üzere, Versay Antlaşması'nın Almanya'ya yüklediği ağır sosyal ve ekonomik şartların ilerleyen yıllarda Nazi hareketinin Alman toplumunda meşruiyet ve hareket alanı kazanmasında etki sahibi olduğu yönünde fazlaca değerlendirme mevcuttur. Dolayısıyla, toplumların tecrübe ettikleri sosyal ve ekonomik meselelerin küresel anlamda istikrar ve güvenliğe ne derece etkide bulunduğu gerek iki savaş arası dönemde gerekse de takip eden yıllarda net bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Wilson her ne kadar fazlaca idealize ederek bütün insanlığın faydasına sunulacak bir küresel liberal sistem çerçevesi çizse de bu çerçevenin merkezine genelde liberal batılı büyük devletleri özelde de ABD'yi koymakta ve bu tarz bir sistemin başta ABD olmak üzere liberal devletlerin çıkarlarına olacağını düşünmektedir. Liberal değerlerin küresel ölçekte yaygınlaşması ancak bu yayılmayı yönetecek ve halihazırda bu değerleri kendi ulusal sisteminde içselleştirmiş bir öncü ile mümkün olacaktır. Bu sürecin öncüsü ise hem moral

hem de politik anlamda şüphesiz ki ABD olacaktır. Böylece liberal-demokratik bir devlet olarak ABD yeni dönemde küresel düzenin tesis edilmesi aşamasında hangi liberal değerini hangi şartlarda uygulanacağını de-facto lider olma vasfını kullanarak belirleyecek ve onun rıza göstermeyeceği bir dönüşüm sistemde karşılık bulmayacaktır. Fakat Wilson'un teorik anlamda sorunsuz görünen bu liberal enternasyonal tahayyülü özellikle Amerikan Kongresi'ndeki Cumhuriyetçi Parti üyeleri tarafından eleştirilmiştir.

Başını Senatör Henry Cabot Lodge'un çektiği Cumhuriyetçiler Wilson'un liberal enternasyonalizmini benimsemekle birlikte bunun küresel ölçekte değil, daha sınırlı bir coğrafya ve sayıda devletle gerçekleştirilmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir. ABD'nin dünyanın her yanına müdahale bulunarak kendi çıkarlarını riske atacağını düşünen bu gruba göre ABD, Büyük Britanya ve Fransa ile savaş sonrası için bir güvenlik işbirliğine girişmeli ve bir pakt kurmalıdır. Gerekliğinde dünyanın her bir köşesine Amerikan'ın yardımını öngören Wilsoncu yaklaşımı ütopyik bulan Cumhuriyetçiler açık bir şekilde pragmatik dış politika beklentilerini ortaya koymuşlar ve Batılı devletlerle sınırlı liberal enternasyonal işbirliğinin Amerikan ulusal çıkarlarına daha fazla hizmet edeceğini belirtmişlerdir (Dueck, 2003/04:3).

Amerikan Kongresi'nde Wilson'un görüşlerinin kabul görmemesi ve Versay Antlaşması'nın onaylanmamasıyla ABD'nin MC'ye katılımı gerçekleşmemiş ve böylece liberal enternasyonalizm daha en başta, doğduğu fikirsel coğrafyada yara almıştır. Bundan sonra liberal enternasyonalizmin kaderi İngiliz liberallerin eline kalmıştır. Milletler Cemiyeti Birliği (The League of Nations Union) adı altında örgütlenen ve MC taraftarı olan İngiliz düşünür ve siyasetçiler iki savaş arası dönemde İngiltere'deki en büyük ve etkili baskı grubu haline gelmiş ve İngiliz dış politikasının şekillenmesinde büyük pay sahibi olmuştur (Egerton, 1983:505-506). 1920'lerin başında yaklaşık yüz bin üyesi olan MCB, 1930'ların ortalarına doğru bir milyon üye sayısını aşarak MC taraftarlığı etrafında şekillenen ortak güvenlik ve küresel pasifist yaklaşımın İngiltere'deki kabulünü yaygınlaştırmıştır. Tarihe "Barış Oylaması" (Peace Ballot) olarak geçen "Milletler Cemiyeti ve Silahsızlanma Üzerine Ulusal Deklarasyon"un İngiltere genelindeki gayri-resmi oylamasına 11 milyonu aşkın vatandaş katılmış ve katılımcıların %86,8'i uluslararası saldırganlıkların ekonomik ve diğer askeri olmayan yaptırımlarla bastırılması gerektiği yönünde fikir belirtirken, %58,6'sı da gerekli olduğunda askeri seçeneğin düşünülebileceğini savunmuştur (ibid, 512-513).

MCB'nin İngiltere'de ulusal düzeyde kabulü ve etkisi 1930'ların ortasına kadar giderek artsa da temsil ettiği liberal enternasyonal görüşler uluslararası arenada herhangi bir karşılık bulmamıştır. Bilakis, 1930'lar boyunca Japonya'nın Mançurya'yı ve İtalya'nın Habeşistan'ı işgalleri; Almaya'nın Rhineland Bölgesi'ni yeniden silahlandırması ve İspanya İç Savaşı gibi küresel barışı derinden sarsan uluslararası olayların birer birer ortaya çıkmasıyla Wilson'un idealize ettiği liberal uluslararası düzen fikri teorik anlamda da terk edilmeye başlanmış ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla da 1945'lerde farklı bir formatta yeniden canlandırılincaya kadar terk edilmiştir.

İki savaş arası dönemde liberal enternasyonalist fikirler uluslararası arenada kısa süreli de olsa birtakım pratik karşılıklar da bulmuştur: Savaşın uluslararası ilişkilerde bir araç olarak kullanımını yasaklayan Briand-Kellog Paktı, denizlerdeki silahlanma yarışına bir sınır getiren Washington Deniz Konferansı ve Antlaşması, Uluslararası Daimi Adalet Divanı'nın kurulması. Fakat bütün bu uygulamaların neredeyse tamamına yakınında başat aktörler çoğunluğu Batılı liberal devletler olmak üzere büyük güçler olmuştur. Üçüncü dünya ülkeleri ve halklarıyla ilgili meseleler büyük güçler arası ilişkilere temas ettiği ölçüde gündeme gelmiş ve genellikle göz ardı edilmiştir. Dahası, büyük güçler arası ilişkilerden yola çıkarak liberal bir küresel düzen tesis etmeye çalışan enternasyonalistler, sosyal, ekonomik ve siyasi realiteleri de göz önünde bulundurmamışlardır. Dolayısıyla, küresel ve bölgesel gerçekliklerin pratiğe dönüştüğü noktalarda herhangi somut bir cevap geliştiremeyen liberal enternasyonal fikir iki dünya savaşı arası dönemde idealize ettiği dünya kavuşmamıştır.

2. ENTERNASYONALİZMDEN HEGEMONYAYA: SOĞUK SAVAŞ'IN GÖLGESİNDE LİBERALİZM

İkinci Dünya Savaşı'nın uluslararası sistemi altüst etmesiyle birlikte küresel sistem 1945'ten itibaren yeniden inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yeniden üretim sürecinde liberal enternasyonalist düşünce, geçmişin hatalarından ders çıkartarak kendini öncülü Wilsoncu çizgide yeniden üretmiş ve fakat birçok yeniliği de bünyesine taşımıştır. Öncelikle belirtilmesi gereken: İkinci Dünya Savaşı Avrupa'daki devletleri her anlamda tahribata uğratmış ve uluslararası sistemin düzenlenmesi konusunda başat olma özelliklerini ellerinden almıştır. Artık yeni uluslararası düzenin inşasında Batı adına tek etkili aktör ABD haline gelmiştir.

İkinci Dünya Savaşı boyunca savaşın sebepleri, gidişatı ve muhtemel sonuçları üzerinden bir muhasebe yapan dönemin ABD Başkanı Franklin Roosevelt, Wilson yönetiminin MC'ye üye olamama konusunda düştüğü hatadan ders çıkartarak savaş sonrası kurulacak olan Birleşmiş Milletler (BM) sistemine üyelik konusunda iç kamuoyundan destek alabilme adına Wilson'a nazaran daha esnek bir yaklaşım geliştirme çabası içerisinde olmuştur (Dueck, 2003/04:3). Roosevelt, savaş döneminde savaş sonrası için Wilson'un zihin dünyasında var olan "tek bir dünya" idealine benzer bir sistem tahayyül etmiştir. Fakat Roosevelt, Wilsoncu liberal enternasyonal görüşe biraz da realist bir bakış açısı katarak büyük güçlerin sistemdeki rollerine daha resmi bir boyut dahil etmiştir (Ikenberry, 2009:76). Bu yeni sistemde, Roosevelt'e göre, Mihver Devletleri'ne karşı savaşan beş büyük devlet kendi bölgesel etki alanlarında saldırmazlık, demokratik kurumsallaşma ve serbest ticaret gibi liberal değerler çerçevesinde savaş sonrası düzenin işleyişini yürüteceklerdir (Dueck, 2003/04:3).

Dünyayı galipler arasında paylaştırmayı esas alan Roosevelt, savaş sonrası ortaya çıkan gelişmeler, özellikle de Stalin liderliğindeki Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikaları nedeniyle, küresel liberal enternasyonal düzen fikrinde revizyona gitmiş ve Sovyet tehdidine karşı Batı'da ortak güvenliğe dayalı bir form

olarak yeniden tanımlamıştır. Nasıl ki iki savaş arası dönemde liberal değerler üzerinden bir ortak güvenlik yaklaşımı İngiliz kamuoyunu ve dış politikasını yönlendiren temel parametre olduysa, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde de ortak güvenlik kaygısı ABD'nin iç kamuoyundan destek devşireceği bir alan haline gelmiştir. Dahası, Sovyet tehdidinin Batı açısından belirmesiyle birlikte yenilenen kriz ortamında ortak güvenlik retoriği ABD'nin yeni dönemdeki politikalarını hem meşrulaştırıcı hem de bu politikalara kamuoyu desteği sağlayıcı bir araç halini almıştır (Egerton, 1983:518).

Yaklaşık otuz yılda iki dünya savaşı yaşamış, yorgun Avrupa'nın güçsüzlüğü, yeniden kurumsallaşmanın sağlanması ve bu kurumların işleyişinin gerçekleştirilmesi ihtiyacı ve daha da önemlisi Sovyet tehdidinin artarak kendini hissettirmesinin liberal enternasyonalist düşüncüyü revize etmesi neticesinde liberal Batı adına süreci yürütecek olan aktör tek başına ABD olmuştur. ABD bu süreçte sadece sürecin itici gücü olan bir öncü değil aynı zamanda yeni liberal uluslararası düzenin bizatihi "sahibi ve yöneticisi" olmuş, böylece liberal enternasyonal düzen vizyonu "liberal hegemonik düzen"e doğru evrilmiştir (Ikenberry, 2009:76).

ABD liderliğindeki liberal cephe, İkinci Dünya Savaşı sonrasında karşısında bulunduğu, askeri ve siyasi yayılmacı politikaları olan Sovyetlere karşı bölgesel işbirliği üzerinden bir eylem planı hazırlamıştır. Her ne kadar Hoffmann (1995:165), Sovyet totaliteryanizmine karşı ABD liderliğinde liberal Batı tarafından girilen "çevreleme" politikalarının, liberal enternasyonalizmin özünde var olduğu iddia edilen sömürgeciliğe ve emperyalizme karşı duruşun bir etkisi olduğunu iddia etse de takip eden yıllarda uygulamaya konulan politikaların bu minvalde ortaya çıkmadığı görülecektir. Truman yönetimiyle birlikte Soğuk Savaş olarak kendini gösterecek olan bu yeni dönemde ABD'nin önceliğinin, liberal değerleri öne çıkartarak siyasi ve askeri anlamda yayılmacı karakterdeki Sovyetlere karşı bir çevreleme olmadığı, bundan ziyade komünist sistem dışındaki dünyada ABD liderliğinde karşılıklı bağımlılığın olduğu (Dueck, 2003/04:4) sınırlı bir liberal hegemonik düzen olduğu görülmüştür.

Soğuk Savaş Dönemi liberal hegemonik düzeni, İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Birleşmiş Milletler (BM)'in her tür rejimden devleti barındırması ve Güvenlik Konseyi'nde Sovyetlerin veto yetkisine sahip olması sebebiyle, kendi kurumsal yapılanmasına ihtiyaç duymuştur. Bu doğrultuda liberal düzen, bölgesel bir askeri işbirliği olan NATO'yu kurmuştur. Bölgesel bir askeri işbirliği olması sebebiyle klasik güç dengesi sistemine kapı aralayan NATO, bir bakıma liberal enternasyonalizmin "küresel ortak güvenlik" anlayışının çökmesi anlamına gelmektedir (Egerton, 1983:571). Böylece NATO aracılığıyla liberal enternasyonalizmin ortak güvenlik algısı küresel ölçekten bölgesel ölçeğe indirgenmiştir. NATO'nun kuruluşu ile kendi içerisinde de-facto hiyerarşik yapısı olan bir liberal enternasyonal sistem tesis edilmiştir. Bu sistem içerisinde liderliği üstlenen ABD, sistemin diğer üyelerine güvenlik ihraç ederken, onlardan sadakat ve meta ithal etmiştir. Sovyetlere karşı bölgesel ölçekte ittifaklar gerçekleştirilerek Amerikan askerleri Avrupa ve Asya'daki birçok

ülkeye konuşlandırılmıştır. Truman Doktrini ve Marshall Planı'yla Sovyetlerin etki alanına girmesinden endişe edilen devletlere ekonomik yardımlar yapılarak sistem içersinde kalmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Bu politikalar neticesinde ABD, geleneksel dışa bağımlılığı ve açıklılığı az olan dış politikasını terk etmeye başlamıştır. Böylece kendisinin ve müttefiklerinin güvenliklerini sağlamak amacıyla dünyanın her bir yanında yüksek maliyetli operasyonlara girişme durumunda kalmıştır. ABD'nin Soğuk Savaş'ın ilk dönemlerinde bu denli aktif bir dışa açık müttefiklik ilişkisine girmesinde en önemli dayanak noktalarından bir tanesi, Sovyetlerin konvansiyonel anlamda çevrelenmesine bu bloktan bir cevap gelmeyeceğinin beklenmesi olmuştur fakat 1950 yılında Kore Savaşı'nın ortaya çıkmasıyla bu beklentinin karşılanmadığı görülmüştür (ibid, 4). Bundan sonra ABD, içerde yüksek bir maliyet ortaya çıkaran konvansiyonel çevreleme politikasına ilave olarak nükleer caydırıcılık stratejisini de devreye sokmuştur.

Nükleer caydırıcılığa yanı sıra ABD, sahibi olduğu liberal hegemonik düzen içerisinde kendisine bağlı siyasi rejimlerin ortaya çıkması için komünist blok dışındaki dünyada etki alanını genişletmek için demokratikleştirme başta olmak üzere birtakım liberal motivasyonlu eylemi hayata geçirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya ve Japonya'nın demokratikleştirilmesi, Avrupa Topluluğu'nun kurulması ve dünya kapitalist sisteminin entegrasyonu (Hoffmann, 1995:165) Soğuk Savaş Dönemi'nin başarılı liberal enternasyonalist uygulamaları olarak gösterilmektedir. Almanya'da Nazi ideolojisinin mutlak bir yenilgiye uğramasının etkisiyle liberal değerlere olan eğilimi iyi değerlendiren ABD, Nazi döneminde siyasi güçten uzaklaştırılan Konrad Adenauer ve diğer muhafazakarlarla işbirliği gerçekleştirerek Almanya'nın demokratik dönüşümünü organize etmiştir (Lake, 2010:262). Ayrıca ABD, Marshall Planı aracılığıyla ciddi miktarda finansal kaynağı Almanya'ya aktararak ülkedeki Batı yanlısı elitleri güçlendirmiş ve Almanya'yı NATO ve Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (daha sonraları AT ve AB) gibi örgütler aracılığıyla Amerika liderliğindeki uluslararası liberal güvenlik ve ekonomik şemsiyesi altına dahil etmiştir (ibid, 262). Böylece, Orta Avrupa'da muhtemel bir Sovyet yayılmasının önüne geçmiştir. Almanya ve Japonya'daki başarılı demokratikleştirerek müttefikleştirme politikasından oluşturduğu olumlu atmosferi devam ettirmek isteyen ABD, Kuzey ve Güney Vietnam arasındaki çatışmadan istifade ederek Güney'i de benzer bir sürece tabi tutmak ve çevrelemenin Pasifik ayağını kuvvetlendirmek istemiştir. Fakat beklenen netice ortaya çıkmamış, Kore Savaşı'ndan sonra Soğuk Savaş'ın ikinci önemli silahlı çatışması olan Vietnam Savaşı'ndan liberal hegemonik düzen eli boş ayrılmıştır.

Soğuk Savaş Dönemi'nde ABD'nin ortaya koyduğu, liberal değerlerin yaygınlaştırılarak dünya çapında müttefiklikler kurma çabalarının temel motivasyonu, totaliter rejimler altında ezilen dünya halkların hürriyetlerine kavuşturulmasından ziyade, ABD'nin realpolitik çıkarları olmuştur. Sovyetler'in yayılmacılığının önlenmesi için dünya çapında liberal eksenli sömürgecilik ve emperyalizm karşıtı bir söylem üreterek Sovyetlerin hedefi olan ülkelere askeri ve finansal destek sağlayan ABD, söz konusu anti-emperyalist mücadele kendisine

veya İngiltere ve Fransa gibi müttefiklik dairesinin ilk halkasında bulunan liberal devletlere yöneldiğinde, sömürgecilik karşıtı hareketleri bastırmaya yönelik uygulamaları devreye sokmuş veya en azından görmezden gelmiştir. Ayrıca, dünya çapında desteklenen birçok Sovyet karşıtı anti-emperyalist hareketin niteliği demokratik değerlerden hayli uzak kalmıştır. Güney Asya Bölgesi'nde "yozlaşmış, zalim ve hatta yeteneksiz" birçok diktatör Sovyetlere karşı mücadelelerinde veya iç savaşlarda ABD tarafından desteklenmişlerdir (ibid, 263).

Sovyetlerin uluslararası alanda ABD'nin, komünizmin de küresel ölçekte kapitalist sistemin en büyük rakibi haline gelmesi sebebiyle Sovyetlerin çevrelenmesi uğruna liberal değerler müttefiklik ilişkilerinde ikinci planda kalmıştır. 1967-1974 arası dönemde Yunanistan'daki Albaylar Cuntası ve Şah yönetimindeki İran taşıdıkları anti-demokratik siyasi karakterlere rağmen Soğuk Savaş Dönemi'nde ABD'nin en önemli müttefikleri arasında yer almışlardır. Bununla birlikte Türkiye'deki 27 Mayıs ve 12 Eylül askeri müdahaleleri bariz anti-demokratik niteliklerine karşın ABD tarafından liberal değerler çerçevesinde bir eleştiriye tabi tutulmamışlardır. Özellikle 12 Eylül darbesine giden süreçte ve sonrasında Türk ordusunun faaliyetlerinin her aşamasından haberdar olduğu erişime açılan Amerikan devlet arşivlerinden anlaşılan(bkz. Okur, 2014) ABD'nin, Kenan Evren idaresindeki cunta yönetimine demokratik alternatiflerine nazaran daha olumlu yaklaştığı görülmektedir. Liberal hegemonik düzenin işleyebilmesi adına bu dönemde sadakat ve demokrasinin çatıştığı durumlarda ABD açısından birincisinin öncelendiği (bkz. Hermann and Kegley, 1998) Soğuk Savaş Dönemi uygulamalarından anlaşılmaktadır. ABD'nin, çoğunluğu Soğuk Savaş Dönemi liberal hegemonik düzeninde olmak üzere, 20. yy boyunca Karayipler, Batı Avrupa ve Asya'da kurduğu "imparatorluk" kendisine bağlı olan devletlerin alternatif bir ittifak veya ekonomik ilişkiye girmesini engellemek adına söz konusu bağlı devletlerin ekonomi ve dış politika ilişkileri üzerinde geniş bir otorite tesis etmiştir (Lake, 2010:263-264). Liberal hegemonik enternasyonal düzen içerisinde "sadık" devletler oluşturulması sistem içerisinde hiyerarşik bir yapı kurmanın da önemli bir parçası olmuştur (ibid, 264).

Her ne kadar Soğuk Savaş dönemi liberal enternasyonal düzende, Wilson'dakine benzer şekilde, devletlerin egemen eşitliği ilkesi devletler arası ilişkilerde esas alınsa da liberal hegemonik düzenin hiyerarşik yapısı içerisinde ABD sistemin merkezindeki ülke olmuştur. ABD'nin kendi ekonomik ve siyasi sistemi söz konusu düzenin merkezi unsuru haline gelmiştir. Amerikan doları uluslararası para birimi olmuş, Amerikan iç pazarı küresel ekonomik gelişimin lokomotif gücü haline gelmiştir. Dünya çapında çeşitli bölgelerde kurulan askeri işbirlikleri ABD tarafından finanse edilmiş ve yönlendirilmiş, Amerikan askerleri müttefik ülkelerin topraklarına konuşlandırılmıştır. ABD, sistemin en önemli kurumsal aygıtı olan NATO içerisinde "eşitler arasında birinci" pozisyonuna sahip olmuş ve örgütün işleyişi ABD'nin belirlediği çerçevelerde gerçekleşmiştir (Ikenberry, 2009:76-77). ABD sistemin hiyerarşik yapısı içerisinde lider olarak ikinci sırayı Batı Avrupa devletlerine vermiştir.

Batı Avrupa ile çok yönlü ittifaklar kuran ABD, sistemin diğer üyeleriyle olan ilişkilerinde kendi ulusal çıkarları doğrultusunda müttefikliğin sınırlarını belirlemiştir. Örneğin, 1960'ların ortasında Türkiye'nin Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin haklarının korunması amacıyla adaya yapmayı planladığı müdahaleyi İngiltere ve Yunanistan'ın ada üzerindeki haklarına zarar vereceğini ve ABD'nin stratejik çıkarlarıyla örtüşmeyeceğini düşünen dönemin ABD Başkanı Lyndon B. Johnson Türk hükümetine yazdığı mektupta Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri müdahalesi neticesinde Sovyetlerin Türkiye'ye muhtemel bir saldırısında NATO'nun Türkiye'nin yardımına gelmeyeceğini açıkça belirtmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Wilsoncu anlayışın realpolitik bir yaklaşımla harmanlanmasıyla ortaya çıkan Soğuk Savaş Dönemi liberal enternasyonal düzeni, ABD'nin sistem içerisinde başat unsur olarak süreci yönettiği, küresel anlamda liberal idealler ortaya koymaktansa Sovyetlerin etki alanının genişlemesini engellemeye yönelik bölgesel ittifaklar aracılığıyla liberal Batı'nın hegemonyasını komünist blok dışındaki dünyaya yaydığı bir süreç olarak Sovyetlerin yıkılmasına kadar devam etmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu dönemde liberal değerler bir dış politika aracı olarak kullanılmış, ABD'nin stratejik çıkarlarının gerektirdiği durumlarda bu değerler ikincil konuma itilmiştir.

3. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE LİBERAL ENTERNASYONALİZM

1980'lerin sonlarına doğru komünist bloğun küresel rekabetten çekilmeye başlaması ve nihayetinde 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte liberalizm bir anlamda galibiyetini ilan etmiştir. Liberalizmin hem ideolojik hem de kurumsal yapıları itibarıyla alternatifsiz kaldığını düşünmesi, liberal enternasyonalizme hem yeni bir ivme kazandırmış hem de etki alanını daha da genişletme fırsatı sunmuştur. Francis Fukuyama (1992), meşhur "Tarihin Sonu ve Son İnsan" adlı çalışmasında, liberalizmi ve onun değerlerini insanlığın ulaştığı en üst seviye olarak tasvir etmiştir. Böylece liberalizmin kendi değer sistemi ve kurumlarıyla birlikte küresel anlamda kabul göreceği ve yayılacağı düşünülmüştür. Yine Fukuyama, Soğuk Savaş'ın bitişinin Üçüncü Dünya'da demokrasinin yayılması için büyük bir iyimserliği beraberinde getirdiğini belirtmiştir (Sorensen'den alıntılan, Jahn, 2007:87). Bu dönem, insanlık tarihinde bir ilke tanıklık etmiş ve dünya çapındaki demokrasilerin sayısı otokratik devletlerin sayısını geçmiştir (Hewitt vd. 2012:19). Bu ve benzeri gelişmeler, liberallerin Wilson'da olduğu gibi küresel "tek bir dünya" ideallerine yaklaştıkları konusunda ümitlerini arttırmıştır.

Yeni dönemde birçok uluslararası örgüt de liberal fikirler üzerinden bir söylem ve faaliyet alanı belirlemiştir. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Amerikan Devletleri Örgütü ve NATO gibi uluslararası örgütler demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi liberal değerleri önceleyen politikalar belirlemişler ve uygulamaya koymuşlardır. Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası da dünyanın çeşitli yerlerinde siyasi liberalizasyonu finanse etmiş ve Batılı tarzda

pazar ekonomilerinin önünü açmaya yönelik programlar ortaya koymuştur (Paris, 1997:61-62). Liberalizmin yeni dönemde küresel yayılmasına birçok aktör katkıda bulunmuş olsa da başat rolü bir yandan Soğuk Savaş Dönemi'nde olduğu gibi ABD, bir yandan da BM üstlenmiştir. ABD'nin liberal enternasyonalizm fikrine Soğuk Savaş sonrası dönemde ne şekilde yaklaştığını ve bu fikri hangi doğrultuda uygulamaya geçirdiğini incelemeyen önce liberalizmin küresel yayılışı sürecinde BM'nin rolünü ele almakta fayda olacaktır.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası beş büyük gücün (ABD, Sovyetler, Çin, İngiltere ve Fransa) hegemonyasında kurulan ve bu beş büyük gücün kararlarıyla yönlendirdiği-daha doğrusu çoğunlukla tıkadığı-uluslararası sistemin işleyişinde merkezi unsur olması beklenen BM, Soğuk Savaş atmosferi içerisinde yeterince etkili bir mekanizma haline gelememiştir. Çünkü öncelikle, BM Antlaşması, örgütü herhangi bir devletin içişlerine müdahale etmesini engellemiştir. İkincisi, kapitalist ve komünist blokların hakim olduğu iki kutuplu bir süreçte ABD ve Sovyetler -Güvenlik Konseyi'nde veto haklarını kullanmaları sebebiyle-kendi etki alanlarındaki ülkelere dışarıdan bir müdahalenin yapılmasına izin vermemişlerdir. Ve son olarak BM, Soğuk Savaş'ın ideolojik çekişmesi içerisinde iç karışıklık ve savaşların yaşandığı ülkelere yaptığı müdahaleleri sadece çatışmaların durdurulması ve ateşkesin denetlenmesi üzerine inşa etmiş, bu ülkelere herhangi bir siyasi rejim (liberal veya komünist) tavsiyesinde bulunmamıştır (Paris ve Sisk, 2009:4). Fakat Soğuk Savaş'ın bitişiyle ideolojik çekişmenin ortadan kalkması ve liberalizm lehine bir zaferin ortaya çıkmasıyla oluşan liberal atmosferden BM de -uluslararası sistemin ABD eksenli tek kutuplu hale gelmesiyle de- etkilenmiş ve 1990'lar boyunca yürüttüğü barış operasyonlarını liberal fikirler çerçevesinde uygulamaya koymuştur.

BM Genel Sekreteri Boutros Ghali tarafından 1992'de hazırlanan küresel barışın tesisine kılavuzluk etmesi planlanan "Barış Ajandası" raporu, refah ve adaletin yeni döneminde barışa erişebilmek için her seviyedeki demokrasinin gerekli olduğunu belirtmiştir (An Agenda for Peace, 1992:parag.82). Liberalizmin zafer kutlamaları yaptığı bu yeni dönemde dünya çapında artmaya başlayan iç karışıklıklar ve onların yansıması olan bölgesel çatışmaların barışa kavuşturulabilmesi için hangi metotların uygulanacağı konusunda BM Barış Ajandası, "küresel eğilimin liberal fikirlerden yana olduğu" iyimserliğine umut bağlamıştır (Peou, 2002:53-54). İç savaşlar başta olmak üzere, küresel sorunların çözümünün liberal fikirler üzerinden sağlanabileceği yönündeki genel eğilim dönemin bütün BM dokümanlarında açıkça yer almıştır. Genel Sekreter Boutros Ghali 1993'teki bir konuşmasında, kalkınma, barış ve demokrasi arasında karşılıklı bir bağ olduğunu belirterek bunların hepsinin bir arada olması gerektiğini savunmuştur (Heathershaw, 2008:600).

Soğuk Savaş'ın hegemon güçlerinin, özellikle de Sovyetlerin, etki alanlarında olan bölgelerde ve ülkelerde Soğuk Savaş'ın bitmesiyle ortaya çıkan güç boşluğu birçok iç ve bölgesel çatışmayı beraberinde getirmiştir. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla da iç karışıklıkların olduğu ülkelerde yaşanan dramların dünya kamuoyuna süratli bir şekilde yansıması ve istikrarsızlaşan bu bölgelerden

çoğunluğu Batılı olmak üzere istikrarlı gelişmiş bölgelere yönelen göç hareketlerinin yarattığı güvenlik tehditleri Batılı devletlerin ve BM'nin dikkatini insan hakları konusuna çekmiştir. İnsan hakları, kavramsal çerçevesi çok farklı tanımlamalara tabi tutulsa da veya içeriği her türlü politikayı meşrulaştırabilecek ölçüde soyut ve muğlak bir şekilde doldurulsa da Soğuk Savaş sonrası dönemde devletler ve uluslararası örgütler tarafından demokrasi, hukukun üstünlüğü ve barış gibi kavramlarla birlikte uluslararası sistemin temel yapı taşlarından biri (Chandler, 2006:2) olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Liberal enternasyonalist görüşe göre, insan haklarının muhatabı olan öznenin herhangi bir devletin vatandaşı olarak değil, evrensel bir vatandaş olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla yeni dönemin, "insanlık vatandaşlığı" şeklinde yeni bir vatandaşlık türü ortaya çıkardığı düşünülmüştür (bkz. ibid, 4). ABD eski Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski, insan haklarını tek başına zamanın (1990'lar) en çekici fikri olduğunu; BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri Mary Robinson da insan hakları hareketlerindeki gelişmenin zamanın en umut verici ve iyimser gelişmelerinden biri olduğunu belirten görüşler ortaya koymuşlardır (ibid, 5-6). İnsan hakları konusu, ABD ve İngiltere gibi yeni dönemin liberal enternasyonalizminde başat rolü oynayacak olan devletlerin yöneticilerinin söylemlerinde de önem verilen bir unsur haline gelmiştir. İngiltere Başbakanı Tony Blair, insan haklarının önceliklendirilmesinin değerlere dayalı yeni bir enternasyonalizmin önünü açtığını belirtirken, ABD Başkanı Bill Clinton da insan haklarının kendisinin yönetiminde dış politikanın köşe taşlarından biri haline geldiğini vurgulamıştır (ibid, 6). İnsan hakları konusunun bu dönemde ABD'nin dış politikasında ne denli önemli bir hale geldiği, Dışişleri Bakanlığı'nın yıllık olarak hazırladığı insan hakları raporlarının hacimlerinden de anlaşılmaktadır. Rapor ilk olarak hazırlanmaya başlandığı 1977 yılında 137 sayfadan oluşurken, 1999 yılında hazırlanan insan hakları raporu 194 ülkeyi kapsamış ve 6,000 sayfayı bulmuştur (ibid, 8).

Liberal enternasyonalistler insan haklarını yeni dönemin vazgeçilemez ve tartışılmaz bir değeri olarak görseler de, konunun stratejik ve politik bir çıkar boyutu da vardır. Kosova'daki etnik çatışmaların zirveye ulaştığı ve uluslararası kamuoyunun dikkatinin çevrildiği bir dönemde Chicago'da yapmış olduğu ve tarihe bir bakıma "Blair Doktrini" olarak geçen konuşmada İngiltere Başbakanı Tony Blair, Kosova'daki insan hakları ihlallerinden yola çıkarak Batılı topluma şöyle seslenmiştir: "İçerideki sorunların büyük bir çoğunluğu dünyanın diğer tarafından kaynaklanmaktadır... Balkanlar'daki çatışma Almanya'da ve burada, ABD'de, daha çok mülteciye neden olmaktadır...Eğer hala güvende kalmak istiyorsak, diğer ülkelerdeki çatışmalara ve insan hakları ihlallerine sırtımızı dönmeyiz." (Blair Doctrine, 1999). Blair'ın da belirttiği ve 1990'lar boyunca liberal Batı'da hakim olan bu düşünce yöntemi, dünyanın birçok yerinde iç çatışmalara sürüklenmiş veya yoğun insan hakları ihlallerinin olduğu ülkelere ABD liderliğinde liberal Batı'nın, çoğunlukla da BM üzerinden, askeri müdahalelerde bulunmasının önünü açmıştır. Batı-dışı toplumları ve devletleri baskıcı ve demokrasi dışı uygulamaların kaynağı olarak gören (Kaldor'dan

alıntılanan Chandler, 2006:5) bu yaklaşım neticesinde, söz konusu “baskıcı” rejimlerin ortadan kaldırılarak ezilen halkların liberal değerler çerçevesinde “özgürleştirilmesi” için “insancıl müdahale”ler gerçekleştirilmiştir.

Hızla küreselleşen bir dünyada her ne kadar uluslararası sistem içerisine devlet-dışı birçok aktör katılmaya başlamış olsa da başka devletlere liberal müdahalelerin gerçekleştirilmesinin önünde bir engel bulunuyordu: Devlet egemenliği. Wilsoncu ve Soğuk Savaş Dönemi liberal enternasyonalizmlerinin temel unsurlarından biri olan devlet egemenliği, Soğuk Savaş sonrası liberal düzende tartışmaya açılmıştır. Birçok insan hakları savunucusu, gerçek tehdidin iç savaşlar ve devlet destekli terörizm olduğunu belirterek BM'nin devlet merkezli egemenlik anlayışının böyle bir dönemde anakronik kaldığını ileri sürmüşlerdir (Robertson'dan alıntılanan ibid, 7). Benzer şekilde tartışmaların entelektüel seviyede ve politik arenada tartışılması üzerine, Kosova müdahalesinin de etkisiyle, Kanada Hükümeti “Müdahale ve Devlet Egemenliği Üzerine Uluslararası Komisyon” adıyla bir çalışma başlatmış ve 2001 yılında bir rapor yayınlamıştır. Bu rapor neticesinde “Koruma Sorumluluğu” (Responsibility to Protect -R2P) ilkesi ortaya çıkmıştır (O'Connell, 2010:42). R2P ilkesinin içeriği daha sonra BM'nin 2004 ve 2005 yıllarında yayınladığı raporlarda da benimsenmiştir.

R2P ilkesi devlet egemenliğine, liberal müdahalelerin bir anlamda meşruiyetini artıracak olan, üç açıdan yaklaşmaktadır (Badescu, 2010:110). Birincisi, devlet egemenliği bir devletin kendi vatandaşlarına istediği gibi davranma hakkı vermez. Bilakis egemenlik söz konusu devlete, vatandaşlarını soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ve insanlığa karşı suçlardan koruma yükümlüğü verir. İkincisi, uluslararası toplum, devletlere koruma sorumluluklarını yerine getirmesinde yardımcı olmalıdır. Ve son olarak, eğer bir devlet kendi vatandaşlarını söz konusu suçlardan koruyamıyor veya kendisi bu suçları uyguluyorsa uluslararası toplum barışçıl yöntemlerin ardından bu ülkeye müdahale etme hakkına sahiptir. Her ne kadar askeri müdahale son seçenek olarak belirtilse de, devlet egemenliğinin bu dönemde bu çerçevede tartışmaya açılmış olması askeri müdahalelerin de önünü açmıştır. Bu yeni devlet egemenliği yaklaşımı, klasik egemenlik anlayışını artık bir ilke değil sorun olarak görmekte, belli bir bölgede belli bir otoritenin yönetme gücü olarak değil halkına hizmette kullanacağı bir kapasite olarak kabul etmekte ve dolayısıyla bu kapasitenin kullanılmadığı durumlarda başka otoritelerce egemenliğin paylaşılabileceğini savunmaktadır (Kaygusuz, 2014:49).

1990'ların ilk yarısında iç karışıklığın yaşandığı birçok ülkeye BM öncülüğünde liberal değerler götürerek istikrarın ve barışın sağlanması için askeri müdahaleler yapılmıştır. Angola, Somali, Ruanda, Kamboçya, El Salvador ve Nikaragua'ya yapılan müdahalelerde silahlı çatışmalar durdurulmuş, hızlı bir şekilde demokratik seçimler gerçekleştirilmiş ve liberal eksenli ekonomik politikalar başlatılmıştır. Uygulamaya konulan liberal politikalara rağmen neredeyse müdahale edilen bütün ülkelerde BM barış güçlerinin ülkeden ayrılmasıyla birlikte çatışmalar yeniden -hatta şiddetlenerek- ortaya çıkmıştır (Paris, 2010:341). Bu dönemde BM'nin liberal barış operasyonlarından en başarısız

olanı Bosna’da gerçekleşmiştir. Sırp, Hırvatlar ve Müslümanlar arasında çıkan çatışmaların ilk ortaya çıktığı zamanlarda BM’nin uyguladığı “güvenli bölge” politikası, sadece ülkedeki BM Barış Gücü personeli için “güvenli” olmuş ve fakat Bosnalı Müslümanları Srebrenitsa katliamından koruyamamıştır (Bellamy vd. 2004:84). Katliamların devam etmesi üzerine devreye ABD öncülüğünde NATO girmiş ve Miloseviç kuvvetleri hava harekatiyle bastırılabilmiştir. Çatışmaların durmuş olması Bosna’da istikrarı sağlamamış, acele bir şekilde uygulanan uluslararası destekli özelleştirme politikaları, savaş-dönemi karaborsasını canlandırarak radikal grupları zenginleştirmiştir (Paris, 2010:341).

Savaş ve çatışma mağduru Üçüncü Dünya ülkelerine yapılan müdahalelerde, bu ülkelerin kendi özel durumları, tecrübeleri, kimlikleri, kültürleri ve jeopolitik konumları göz önüne alınmadan, barışın “içeriden” (çatışma coğrafyası) nasıl görülmek istenildiğinden ziyade, barışı getirme iddiasındaki Batılı uluslararası aktörlerin “dışarıdan” nasıl görmek istediklerine paralel olarak müdahale sonrası uygulamalar ortaya konulmuş (Richmond, 2004:91) ve sonuç genellikle başarısız olmuştur. Buna rağmen liberal enternasyonalistler, başarısızlığı müdahalelerin mantığına ve içeriğine değil, süresine bağlamışlardır. Kısa süre içerisinde sonlandırılan müdahalelerin kalıcı anlamda barış, demokrasi, işlevsel bir piyasa ekonomisi ve hukukun üstünlüğünü sürdürülür kılacak kurumsal altyapıyı hazırlamadığını savunan liberaller, müdahaleye iki yeni boyut kazandırmışlardır: liberal devlet-inşası ve bunun için gerekli olan süre. Buna göre, kurumsal anlamda zayıf olan devletlerde her ne kadar liberal uygulamalar gerçekleştirilse de bu uygulamaları sürdürülür bir şekilde hayata geçirecek devlet mekanizması olmazsa sonuç kalıcı olmayacaktır. Dolayısıyla, bu ülkelere yapılan müdahalelerin uzun süreli, hatta süresiz, olması ve bu süre içerisinde de liberal değerleri benimseyen ve sürdürebilecek kurumsal altyapının müdahaleci güçlerce tesis edilmesi gerektiği ileri sürülmüştür (bkz. Paris ve Sisk, 2009:7-9). Bu bağlamda BM, 1990’ların ikinci yarısında “çıkış stratejisini” tartışmış ve netice olarak “Strateji Olmadan Çıkış Yok” raporunu 2001’de yayınlamıştır. Böylece, uzun vadeli veya ucu açık müdahalelerin önü açılırken, müdahale edilen ülkelerin her anlamda müdahaleci mantığın (ki bu liberal) şartlarına uygun bir şekilde dizayn edilmesinin de önü açılmıştır.

Güçsüz ve iç çatışmalar neticesinde çökme noktasına gelmiş devletlere R2P, devlet-inşası ve insancıl müdahale gibi argümanlarla askeri müdahalede bulunarak bu devletlerin siyasi sistemlerini ve hatta toplumlarını uluslararası sistemdeki güçlü liberal demokrasilerin siyasi ve ekonomik modelleri çizgisinde dönüştürmenin emperyalizmin yeni bir formu olduğu yönündeki sesler de bu süreçte yükselmeye başlamıştır. Oliver P. Richmond (2004:90), bu sürecin MC dönemindeki Vesayet Rejimi’ne benzer bir sistemi canlandıracağını vurgulayarak, yarı-emperyalizm, manda rejimi, ılımlı sömürgecilik tarzı bir sistemin çatışma bölgelerinin yönetimini ele geçirmek için kullanılabileceğini ifade etmiştir. Fakat Ronald Paris (2010:348-349), BM nezaretindeki barış operasyonlarının emperyalizm veya sömürgecilikle eşdeğer tutulmasını bir hata olarak görmektedir. Ona göre, sömürgecilik ile günümüz müdahalelerini

birbirinden ayıran iki önemli ayrıntı vardır. Birincisi, sömürgecilikte emperyalist devletler sömürgeleştirdikleri toplumdaki materyal ve insan kaynağını kendi çıkarları için kullanırken, günümüz liberal müdahalelerinde kaynaklardan istifade edenler daha çok müdahale edilen ülke halklarıdır: Birçok kaynak uluslararası örgütlerden yerel yapılara aktarılmaktadır. İkincisi, uluslararası ilişkilerde normatif anlamda öyle bir noktaya gelinmiştir ki artık sömürgeciliğin oluşması imkansız görünmektedir. Bu bağlamda Paris, 21. yy. itibariyle sömürgeciliğin etik anlamda dünyanın hiç bir yerinde kabul görmediğini ve dolayısıyla uygulanamayacağını savunmaktadır. Yine de Paris, günümüz insancıl müdahalelerini salt karşılık beklenmeyen bir eylem olarak da görmemekte ve fakat sömürgecilikle de eşdeğer tutmamaktadır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde liberalizmin küresel yayılmasında ABD de tek başına önemli bir rol üstlenmiştir. ABD hem BM'nin gerçekleştirmiş olduğu birçok operasyona askeri ve ekonomik olarak destek vermiş, hatta liderlik etmiş, hem de tek başına başta “demokrasi teşviki” (democracy promotion) faaliyetleri olmak üzere liberal enternasyonal politikalara stratejik çıkarları doğrultusunda ağırlık vermiştir. Bu dönemde, demokratik genişleme ya da özgürlüklerin yayılması, birçok örnekte müdahale ve devlet-inşası şeklinde, Amerikan dış politikasının belirgin özellikleri haline gelmiştir. Başkan Clinton seçim sürecinde demokrasi ve insan haklarının Çin, eski Yugoslavya ve Haiti gibi ülkelerde yaygınlaştırılması konusunda önceki yönetimlerden daha kararlı bir şekilde davranacağını söyleyerek başkanlık koltuğuna oturmuştur (Dueck, 2003/04:6). Clinton döneminde ABD bu bağlamda, serbest ticaret, açık pazar, demokratik yönetim ve insan haklarının dünya genelinde yaygınlaştırılması için barış operasyonlarına liderlik etmiştir. Bu şekilde ABD, bir anlamda Wilsoncu enternasyonalizmi canlandırarak, kendisinin liderlik ettiği ve merkezinde olduğu küresel barış ve refah ortamından en fazla kendisinin faydalanacağını ve askeri yükünü hafifleteceğini varsaymıştır (ibid, 7).

Soğuk Savaş Dönemi'nde kendi liberal hegemonik düzeni içerisinde “komünizme karşı koruma misyonu” olan ABD, bu misyonunu komünizm tehlikesi ortadan kalkınca küresel anlamda demokrasi teşviki misyonuyla değiştirmiştir (Cox vd. 2000:5). Demokrasinin Amerika eliyle başta Üçüncü Dünya ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok bölgesine doğru genişletilmesi sadece değer eksenli değil aynı zamanda akıllıca bir dış politikanın ürünüdür: demokrasiler arttıkça kapitalist liberal sistemin faydalanacağı istikrarlı ve refah seviyesi artmış devlet sayısı da artacaktır (ibid, 6). Bu bağlamda ABD, Soğuk Savaş'ın bitiminden bu yana ortalama her yıl iki milyar dolar kaynağı demokrasi ile ilişkili yardım programlarına aktarmıştır (Carothers, 2004:2). Clinton yönetimi boyunca Avrupa'da yeni devletler NATO'ya dahil edilmiş; Rusya'daki demokratik pazar dönüşümlerine destek verilmiş; Çin bir yandan insan hakları konusunda baskılanırken bir yandan da uluslararası ekonomik sisteme dahil edilmeye çalışılmış; Bosna, Haiti, Somali ve Kosova gibi savaş yorgunu ülkelerde askeri müdahaleler aracılığıyla liberal demokratik sistemler tesis edilmiştir (Dueck, 2003/04:6).

Her ne kadar ABD 1990'lar boyunca dünyanın farklı coğrafyalarına demokrasi ihracında bulunmuş olsa da stratejik çıkarlarının gerektirdiği durumlarda tıpkı Soğuk Savaş Dönemi'nde olduğu gibi demokrasi ikinci planda kalmıştır. Bu duruma en iyi örnek, ABD'nin bu dönemde Orta Doğu ülkeleri ile olan ilişkileridir. Dünya ölçeğinde birçok farklı bölgeye demokrasi ajandası ile yaklaşan ABD, Freedom House'ın raporlarına göre dünyanın anti-demokratik devlet yoğunluğu en fazla olan bölgesi Orta Doğu'da 1990'lar boyunca demokrasi teşvikini üç nedenle stratejik çıkarlarına aykırı bulduğundan uygulamaya koymamıştır. İlk olarak, bölgedeki Amerikan-dostu otoriter rejimlerle var olan ilişkiler ABD'nin bölgeden sürdürülebilir fiyatlarla petrol almasını kolaylaştırdığında, söz konusu baskıcı yönetimlerin varlığı ABD açısından stratejik anlamda önemli sayılmıştır. Bu durumu Clinton'ın danışmanlarından Martin Indyk (1993) şu şekilde ortaya moymaktadır: “son dört yılda küresel arenadaki köklü gelişmelere rağmen, bizim halen Orta Doğu'nun makul fiyatlardaki petrolünde değişmez bir çıkarımız vardır.” Dolayısıyla Amerikan'ın bölgenin kaynaklarına olan ihtiyacı devam ettikçe bölgedeki herhangi bir siyasi dönüşüm riskli olarak değerlendirilmiştir. İkinci olarak, gerçekleşecek bir demokratik dönüşümün bölgedeki radikal İslami grupların yönetimlere gelmesine neden olabileceği, bunun da Amerika'nın sadece ekonomik çıkarlarına değil aynı zamanda güvenliğine de zarar vereceği düşünülmüştür. Son olarak da Arap-İsrail barış sürecini bölgedeki uzlaşmacı otoriter liderlerle yürütmek, ABD açısından serbest seçimlerle iktidara gelecek öngörülemez aktörlerle yürütmekten daha makul gelmiştir (Dunne, 2005:211).

11 Eylül 2001'de ABD'ye yapılan saldırılar, ABD'nin Orta Doğu'ya yönelik demokrasi teşviki politikalarında değişikliğe sebep olurken liberal enternasyonalizme yeni bir ivme kazandırmıştır. 11 Eylül'de Amerika'ya saldırı gerçekleştiren on dokuz militanın tamamının Orta Doğu'daki Amerikan-dostu rejimlerin (Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır ve Lübnan) vatandaşı olması, ABD'nin bölgedeki otoriter rejimlere bakışını değiştirmiştir. Orta Doğu'daki otoriter rejimlerin radikal İslami grupları cesaretlendirdiğini ve El-Kaide gibi terörist yapılanmaları ortaya çıkardığını düşünen Bush yönetimi, kendi güvenliğini sağlayabilmenin bölgenin demokratikleştirilmesinden geçtiğini düşünmüştür. Bu bağlamda, ilk olarak 2001'de Afganistan, barındırdığı El-Kaide militanları sebebiyle işgal edilmiştir. Daha sonra, 2003 yılında “önleyici savaş doktrini” çerçevesinde Irak kitle imha silahları bulundurduğu ve bu durumun hem bölgesel hem de küresel güvenlik için risk oluşturduğu düşünüldüğü işgal edilmiş ve Irak'ın demokratikleştirilmesi süreci başlatılmıştır. Irak'ın demokratikleştirilmesinin bölgede domino etkisi yaratarak diğer ülkelere de sıçrayacağını düşünen Bush, “Irak'taki yeni rejim bölgedeki diğer uluslar için etkileyici ve ilham verici bir özgürlük örneği olacak... Irak'taki başarı Orta Doğu'daki barış için yeni bir aşama olabilecektir.” (Dueck, 2003/04:8) diyerek iyimser bir beklenti sergilemiştir.

Irak'ın önleyici savaş kapsamında işgal edilmesiyle liberal enternasyonalizme yeni bir boyut daha eklenmiştir. Bu yeni boyutta, liberalizmin yayılması için herhangi bir ikili ittifak veya iç savaşların taraflarından birinin davetine gerek

kalmadan, tehdit algılanan herhangi bir ülke “önleyici müdahale” mantığıyla işgal edilebilecek ve liberal bir dönüştürme programıyla liberal enternasyonal sisteme entegre edilebilecektir. Zira Irak’ın işgali sadece ABD’nin önünde tehdit oluşturan haydut bir rejimin ortadan kaldırılması değil aynı zamanda yeni bir “laissez faire” tarzının ortaya çıkması anlamına da gelmektedir (Bendana, 2005:11). İşgal sonrası Irak’ta ABD temsilcisi aracılığıyla gerçekleştirilen Batı tipi özelleştirme ve liberalleştirme çalışmaları neticesinde ortaya çıkan yatırım ve vergi düzenlemelerinin, Irak’ı bölgenin geneline açılmada ekonomik bir model haline getireceği düşünülmüştür. The Economist gazetesine göre, ABD tarafından 2004 yılında hazırlanan Irak’ın geçici anayasası yabancı yatırımcılar için tam bir “talep listesi” şeklinde ortaya çıkmıştır (alıntılanan ibid, 11).

Afganistan ve Irak işgalleri üzerinden yaklaşık on beş yıla yakın bir zaman geçmiş olmasına rağmen işgalin hedeflediği neredeyse hiç bir liberal dönüşüm her iki ülkede de gerçekleşmemiştir. Afganistan’da Taliban’ın silahlı varlığı halen daha gücünü korurken, demokratik sürece dahil olan siyasi aktörler arası uyumsuzluklar ülkedeki istikrarsızlığı artırıcı bir etken olmuştur. Dönüşüm sürecinin başlamasından bu yana on dört yıl geçmiş olmasına rağmen Cumhurbaşkanlığı seçim sonuçları üzerinde bir tartışmanın bile Afganistan’ı parçalamanın eşiğine getirebileceği 2014 Haziran’ında tecrübe edilmiştir. Ayrıca günlük hayatın mutad hadiseleri haline gelen silahlı saldırılar ülkedeki asayiş ortadan kaldırmış ve vatandaşların can güvenliklerini tehlikeye sokmuştur. Bunlarla birlikte, ülkedeki uyuşturucu üretiminin işgalden bu yana hızla artması, ülkenin ekonomik sisteminin liberalleşmesinden ziyade yasa-dışı karaborsa sistemine dönüşmesine neden olmuştur. Taliban döneminde 2001’de 185 ton uyuşturucu üretimi yapılan ülkede bu rakam bir yıl sonra Amerikan işgalinde 3400 tona çıkmış ve ilerleyen yıllarda bu seviyede devam etmiştir (Chossudovsky, 2015). Ülkedeki uyuşturucu üretiminden ve bunun uluslararası piyasaya arzından El-Kaide başta olmak üzere birçok yasa-dışı grup ekonomik çıkar elde etmiştir. Ayrıca, bu faaliyetlere göz yumulması, destek verilmesi gibi konularda devlet aygıtında ortaya çıkan rüşvet ve yolsuzluk gibi durumlar ülkeyi daha da istikrarsızlaştırmıştır.

Irak’ta da benzer bir süreç yaşanmış ve ülke parçalanmanın eşiğine gelmiştir. İşgalden bu yana etnik ve mezhepsel kimlikler üzerinden geliştirilen bir siyaset dili ülkeye hakim olmuştur. Bu durum bir yandan siyasi parçalanmışlık neticesinde istikrarsızlığa neden olmuş bir yandan da etnik ve mezhep temelli radikal grupların çatışması sebebiyle ülkede güvenliği ortadan kaldırmıştır. Ülkedeki istikrarsız ortam radikal grupların ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve bu durum IŞİD ve benzeri örgütlerin beslendiği bir kaynak olması sebebiyle sadece Irak’ın güvenliğini değil, bölgenin ve hatta uluslararası toplumun güvenliğini tehlikeye atmıştır. ABD Irak’ı işgal ederken, demokratik bir Irak’ın bölgeye model olacağını düşünmesine rağmen, geline nokta Irak bölünmüş yapısı içerisinde barındırdığı radikal gruplar vasıtasıyla sadece dünyanın dört bir yanındaki köktenci unsurlar için model ve cazibe merkezi olmuştur.

4. 21. YÜZYILDA LİBERAL ENTERNASYONALİZMİN İLK YOL AYRIMINA DOĞRU

Liberal enternasyonalizm 2010'lu yıllar itibariyle bir kriz içerisine girmiş görünmektedir. Afganistan ve Irak'ın işgal yoluyla liberalleştirilmeleri amacıyla gerçekleştirilen operasyonlarının doğurmuş olduğu neticelerden dolayı, ABD'nin liberal enternasyonalist politikalarını gözden geçirmesi ve böylece yeni dönemde ortaya çıkan küresel gerçekliklere yaslanan yeni bir yol haritasıyla dış politika vizyonunu belirlemesi muhtemel gözükmektedir. Soğuk Savaş'ın bitiminden 2010'lu yıllara kadar geçen yaklaşık yirmi yıllık süre içerisinde ABD liderliğinde küresel anlamda bir yayılma alanı bulan liberal fikirler hem normatif hem de stratejik anlamda, günümüz dünyasında birtakım tehditlerle karşı karşı kalmaktadır.

Soğuk Savaş'ın bitişi siyasi tarihte benzerine ilk defa rastlanılan tek-kutuplu bir dünya sistemi ortaya çıkarmış ve bu sistem içerisinde ABD küresel hegemon bir karakterde kendi siyasi ve ekonomik düzenini küresel anlamda yayarak liberal enternasyonalizme önemli bir alan açmaya çalışmıştır. Yaklaşık yirmi yıllık bu dönemde gerek uluslararası liberal örgütler gerekse de ABD, küresel anlamda rakipsiz kalmanın verdiği motivasyonla tüm dünyanın demokratikleştirilebileceği gibi ütöpik idealist yaklaşımlar ortaya koymuş ve uygulamaya geçirmeye çalışmışlardır. Fakat Rusya ve Çin gibi devletlerin 2000'ler boyunca uluslararası arenada etkili hale gelmeye başlamaları, Orta Doğu'da ortaya çıkan ve Avrupa'nın en merkezi ülke ve şehirlerinde dahi eylem yapabilecek kapasiteye ulaşan radikal dinci grupların yükselişi ve liberal Batılı devletlerde ortaya çıkan ekonomik daralmalar, liberal enternasyonalizmin geleneksel çizgisinin dışına taşması beklenmeyen ve fakat yeni bir formla yoluna devam etmesine neden olabilecektir.

Rusya ve Çin başta olmak üzere, Asya ve Güney Amerika'daki otoriter kalkınmacı yönetimlerin küresel ekonomide etkilerinin artması ve liberal ekonomilerdeki sıkıntılar refahın sadece liberalizmle ilişkilendirilmesinin sorgulanmasına neden olmaya başlamıştır. Ayrıca, birçok baskıcı rejimin güvenlik sağlama konusunda en azından son yirmi yılda liberal dönüşüm sürecinde felakete sürüklenen Irak ve Afganistan gibi ülkelerden daha başarılı olduğu yönünde bir yaklaşım da güçlenmektedir. Özellikle Orta Doğu'da dini karakterde rejim isteyen kitlelerin sayılarının hızla artması ve bunun politik bir karşılığının olması liberalizmin ve demokrasinin bu bölgelerde alternatifsizliğinin tartışılmasına neden olmaktadır. 2011 yılında Tunus'ta başlayan ve hızla bölge geneline yayılan otoriter rejimlere karşı ayaklanmaların demokratik taleplerle ortaya çıkmış olduğu düşünülse de ortaya çıkardığı siyasi tabloda -özellikle Mursi dönemi Mısır ve IŞİD etkisindeki Suriye ve Irak- ılımlı veya radikal ve fakat bir ölçüde liberalizmle mesafeli yönetimlerin iş başına gelebildiği veya belirli bölgelerde hakimiyet tesis ettiği açıkça görülmüştür.

Radikal grupların etkinliği sadece Orta Doğu ile sınırlı kalmamıştır. Orta Doğu'daki çatışma ortamının motive ettiği radikal fikirlere sahip militanlar Avrupa'nın göbeğinde de -son örneği Fransa'daki karikatür dergisi Charlie

Hebdo'ya yapılan saldırı- silahlı eylemler yapma kapasitesine ulaşmışlardır. Bu durumunun, küresel anlamda liberalizmin, özgürlüklerin arttırılması fikrinden, Mark Neocleous(2008)'ün tasvir ettiği güvenlik fetişisti bir liberal yaklaşıma evrilebileceği bir dönemin kapısını arayabilmesi ihtimal dahilindedir. Böylece bir yandan içeride sıkı güvenlik önlemlerinin artacağı bir döneme geçilirken bir yandan da dışarıda özgürlükleri genişletmesinden ziyade güvenliği sağlaması yeterli görülen yönetimler desteklenebilecektir. Bunun ilk belirgin yansımaları Mısır'da Mursi'nin iktidardan askeri bir darbe ile uzaklaştırıldığı dönemde gözlemlenmiştir. Arap Baharı ayaklanmaları neticesinde Mısır'da iktidara gelen Müslüman Kardeşler destekli ılımlı İslamcı bir çizgisi olan Muhammed Mursi yönetiminin, Orta Doğu'da radikal grupların artmaya başladığı bir dönemde iktidardan askeri müdahale ile devrilmesi sürecine ABD'den ve liberal Batı'dan ciddi anlamda bir itiraz gelmemiştir. Liberal Batı'nın çıkarlarına uzun vadede tehdit oluşturması muhtemel bir yönetime karşı anti-demokratik bir yöntem olan askeri bir darbe liberal dünya tarafından olumsuz karşılanmamıştır. Bu durum, Soğuk Savaş Dönemi liberalizminin demokrasi ve sadakat ikileminde kaldığında sadakati tercih etmesine benzer bir şekilde yeni dönemde demokrasi ve güvenlik ikileminde güvenliğin tercih edilmesinin olası olduğunu göstermektedir.

Çin ve Rusya'nın başını çektiği Batı-dışı dünyanın ekonomik ve askeri kapasitelerini son on yılda dikkat çekici bir şekilde arttırması da liberal enternasyonalizmin yeni bir döneme adım atmasında etkili olacaktır. 142 yıldır dünya ekonomisine liderlik eden ABD, IMF'ye göre Ekim 2014 itibariyle satın alma gücü paritesinde Çin'in gerisine düşmüştür (Mailonline, 09.10.2014). Böylece, yaklaşık iki yüz yıl aradan sonra Batı-dışı bir ülke ekonomik anlamda dünya liderliğini eline geçirmiştir. Dünya ekonomik gücünün uzunca bir süredir Batı'dan hızla Batı-dışı dünyaya kaymasıyla ABD'nin siyasi etkisinin de başta Asya-Pasifik Bölgesi'nde olmak üzere kırılmaya başlaması riskini de beraberinde getirecektir. ABD'nin etkisinin azalacağı bölgeler şüphesiz ki başta Çin olmak üzere dünya ekonomisinin yükselen yeni aktörleri tarafından doldurulacaktır.

ABD 2000'ler boyunca dışarıdaki enerjisinin çoğunluğunu Afganistan ve Irak'ta harcayarak, buralara fazlaca ekonomik, siyasi ve insani yatırım yapmasına rağmen beklenen faydayı sağlayamadığı gibi Asya-Pasifik'te Çin'in büyük bir askeri-ekonomik güç olarak ortaya çıkışını da öngörememiştir. Obama'nın 2009'da başkanlık koltuğuna oturmasıyla birlikte ABD dış politikası Çin'in yükselişini dikkate alan ve buna göre küresel yaklaşımını belirlemeye çalışan bir yöntem benimsemiştir. Irak ve Afganistan'dan askerlerinin çok büyük çoğunluğunu çeken ABD, askeri harcamalarını kısarak Asya-Pasifik'i odak noktasına yerleştirmiştir. ABD'nin yeni dönemde Asya-Pasifik politikasının çerçevesini Obama'nın ilk döneminde dışişleri bakanlığı yapan Hillary Clinton (2011) Foreign Policy dergisi için hazırladığı bir makalede çizmiştir.

"Amerika'nın Pasifik Yüzyılı" adıyla yayınlanan makalede Hillary Clinton, ABD'nin 21. yy. stratejilerinin merkezinde Asya-Pasifik bölgesinin yer aldığını ve Amerika'nın stratejik çıkarlarını bu bölgenin denklemlerine göre belirleyeceğini belirtmiştir. Irak ve Afganistan'da harcanan süre ve kapasitenin verimsizliğini

üstü kapalı bir şekilde kabul eden Hillary Clinton, bundan sonrası için ABD'nin liderliğini devam ettirmek, çıkarlarını korumak ve değerlerini güçlendirmek için zamanını ve enerjisini nereye harcayacağıyla ilgili daha akıllıca ve sistematik olması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu doğrultuda Amerika'nın önümüzdeki on yılda temel ilgi odağının Asya-Pasifik olacağı belirtilmiş ve böylece "Asya Pivot Stratejisi" ortaya çıkmıştır. Bu yeni strateji kapsamında Pasifik'te ikili güvenlik işbirliğini arttırmak, yükselen güçlerle Amerika'nın ilişkilerini güçlendirmek, çok taraflı bölgesel örgütlerle yakınlaşmak, demokrasi ve insan haklarını güçlendirmek gibi yaklaşımların yanı sıra geniş tabanlı askeri varlığı arttırmak da ABD'nin temel önceliği olarak belirtilmiştir. Her ne kadar bölgenin geneli yeni stratejinin bir hedefi haline gelse de temel hedef Çin olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hillary Clinton her ne kadar bölgeye olan ilginin Çin başta olmak üzere yükselen ekonomilerle yakınlaşmayı ve dolayısıyla ortaya çıkacak ekonomik canlılıktan bölge ülkeleriyle birlikte ortak bir kazanç sağlamayı amaçladığını dile getirirse de, Çin'in ekonomisiyle paralel yükselen teritoryal hevesleri –Güney ve Doğu Çin Denizlerinde- ABD'yi rahatsız etmektedir. ABD Asya Pasifik ile İlişkilerden Sorumlu Dışişleri Bakan Yardımcısı Daniel Russell, Soğuk Savaş Dönemi'nde Amerikan güvenlik şemsiyesinin Asya-Pasifik'te on yıllarca barışı sağladığını, yeniden-dengeleme stratejisinin de yeni dönemde yükselen Çin etkisi ve kararlığına karşı benzer bir durumu ortaya çıkaracağını belirtmiştir (The Guardian, 28.01.2014). Zaten Hillary Clinton (2011) da Amerika'nın bölgeye ihtiyacı olduğu kadar bölgenin de Amerika'ya ihtiyacı olduğunu ve bölgenin Amerikan liderliğine istekli olduğunu belirterek Çin'in yayılmasından endişe eden bölge ülkelerine de mesaj vermektedir. Hillary Clinton'ın çerçevesini çizdiği yeni dönemde ABD'nin dış politikasının merkezinde olacak olan Asya-Pasifik stratejisi Obama'nın ikinci defa Başkan seçilmesiyle net bir şekilde uygulamaya konulmuştur.

Bir önceki seçimin ardından ilk yurtdışı ziyaretlerini Türkiye'nin de aralarında bulunduğu Avrupa ve Orta Doğu ülkelerine yapan Obama, ikinci defa seçilmesinin hemen ardından (2012'de) ilk yurtdışı ziyaretlerini ise, ikisi ilk defa bir ABD Başkanı tarafından ziyaret edilen (Myanmar ve Kamboçya) Çin'e komşu veya çok yakın üç (diğeri Tayland) ülkeye gerçekleştirmiştir. Yeni dönemde de liberal değerleri uluslararası ilişkilerde kullanacağı söylemlerinden anlaşılın ABD, Obama'nın seçim sonrası ilk ziyaretini gerçekleştirdiği ülkelerin jeopolitik konumları göz önüne alındığında, liberal yayılmaya Sovyetlere karşı uygulanan çevreleme politikasına benzer bir boyutu da ekleyebileceğinin sinyallerini vermektedir. Zira güvenlik uzmanı Wang Yusheng, "Çin'in yükselişi" ve "Çin tehdidi" gibi teorilerin kullanılmasıyla ABD'nin Çin'in komşularını bölgedeki Amerikan varlığına ve onun liderliğinde Çin'e karşı yeniden-dengeleme yapmaya ikna etmek istediğini ileri sürmektedir (The Huffington Post, 20.11.2012) . Mel Gurtov, Japonya, Güney Kore, Vietnam, Avustralya ve Filipinler ile güvenlik ilişkilerinin güçlendirmesi konusuna yapılan vurguların, Çin'de ABD'nin Soğuk Savaş mantığı olan çevrelemeyi yeniden canlandırmaya çalıştığını düşünenleri

desteklediğini belirtmektedir (The Guardian, 28.01.2014).

Çin'e ilave olarak Rusya'nın da Putin liderliğinde 2000'ler boyunca küresel siyasette etkili hale gelmesi de ABD'nin yeni dönemde liberal enternasyonal dönüşümünde etkili olması muhtemel bir unsurdur. Ekonomik etki alanını genişletmenin yanı sıra Rusya, ilk olarak Abhazy ve Güney Osetya üzerinden Gürcistan'a, son olarak da Kırım üzerinden Ukrayna'ya yaptığı müdahalelerle siyasi hakimiyet alanını da genişletmiştir. Daha da önemlisi bu askeri müdahaleler, önümüzdeki yıllarda farklı bölgelere yayılacak şekilde Rusya tarafından kullanılacak bir dış politika tarzının işaretleri olarak da değerlendirilebilir. Avrupa içlerine doğru ekonomik ve siyasi etki alanı genişleyen Rusya, ABD'nin küresel liderlik iddiası ve ihtiyacının zarar görmesi anlamına gelecektir. Dolayısıyla yeni dönemde, Rusya da tıpkı Çin gibi kendi bölgesinde dengelenmek istenebilecektir. Çin'i bizatihi kendisinin dengeleyeceğinin ipuçlarını veren ABD, Rusya'nın Doğu Avrupa'da dengelenmesini ise Avrupalı müttefikleri aracılığıyla yapabilecektir. Bu anlamda Orenstein (2014), Ukrayna krizinin ortaya çıkardığı sonuca bakarak Rusya'yı Doğu Avrupa'da karşılayacak olan en olası ülkenin Almanya olduğunu belirtmektedir. Böylece, Avrupa'nın temel meselelerinin daha önce Franco-German uzlaşmasıyla belirlendiği gibi, yeni dönemde de Russo-German mutabakatı Avrupa'nın gidişatını belirleyecektir (ibid). Bu sayede Rusya'nın Avrupa'daki faaliyetleri kontrol-dışı kalmayacak ve Almanya merkezli liberal Avrupa tarafından kontrol edilip dengelenecektir.

Yeni dönemin yol ayrımında ABD, liberal enternasyonalizminin sınırları çizmek zorunda kalacaktır. 1990'larda liberalizmin zirveye ulaştığı bir dönemde dahi idealist ütopyik beklentilerinin büyük bölümü karşılayamayan ABD, yeni dönemde güçlenmekte olan rakiplerine ve küresel şartların sınırlarına uygun olarak hem coğrafi anlamda liberal yayılma alanının hem de içerik olarak liberal enternasyonalizmin sınırlarını belirlemek zorunda kalacaktır. Her ne kadar yeni dönem kendi şartlarını ve teorilerini içinden geçtiğimiz zaman diliminde henüz belirliyor olsa da ilk veriler, geçmiş dönemlerdeki liberal enternasyonalizmin dönüşüm süreçlerinden de yararlanarak, bu yeni dönemin paradigmasının birtakım ipuçlarını vermektedir.

ABD öncülüğünde liberal enternasyonalizm yeni dönemde, liberalizmin temel mantığına uygun olarak evrensel bir dil kullanmaya devam edecek olsa da, rakiplerini çevreleme stratejisi kapsamında enerjisinin önemli bir kısmını belli coğrafya ve ülkelere harcayacaktır. Bu anlamda, Çin'in ekonomik liderliğinin ve teritoryal heveslerinin kontrol edilmesi amacıyla ABD'nin ana odak noktası Asya-Pasifik bölgesi olacaktır. Bu bağlamda, ikili ve çok taraflı askeri ve siyasi ittifakların kurulması veya var olanların güçlendirilmesi muhtemeldir ki benzer bir argüman Hillary Clinton (2012) tarafından da -geniş tabanlı askeri işbirlikleri şeklinde- ileri sürülmüştür. Bununla birlikte Rusya'nın Ukrayna sonrası başka hedeflere yönelmesi halinde bu ülkenin de bölgesel müttefikler aracılığıyla dengelenmesinin sağlanmaya çalışılacağı ihtimal dışı değildir.

Liberal enternasyonalizmin yeni dönemde normatif anlamda ise Soğuk Savaş dönemine benzer bir sınır içerisinde hareket etmesi beklenebilir. Orta Doğu

başta olmak üzere çatışma bölgelerindeki dramların gündemdeki yerlerini korumasıyla insan hakları ve demokrasi söylemlerine ağırlık verilmesi olasıyken, küresel ekonominin aktör ve pazar anlamında çeşitlenmesiyle de serbest ticaret vurgusu arttırılabilecektir. Fakat Çin ile olan rekabette ABD ve müttefikleri arasındaki ilişkide Soğuk Savaş Dönemi'nde olduğu gibi sadakat ve liberal değerler arasında bir çatışma çıktığında, liberal değerlerin ikinci plana atılacağı ve sadakati gözetmenin ABD açısından daha stratejik olacağı muhtemeldir. Ayrıca teritoryal anlamda yayılmaya Çin'in başlaması ve Rusya'nın da devam etmesi halinde, Soğuk Savaş sonrası dönemde bizatihi liberal Batı tarafından zedelenen devlet egemenliği kavramı yeni dönemde liberal Batı tarafından rakiplerinin yayılmalarının engellenmesi için tekrar Wilsoncu yaklaşımdaki şekliyle başvurulmuş bir norm haline gelebilecektir.

Orta Doğu'daki krizin devam etmesi veya daha da derinleşmesi durumunda ABD'nin bölgeye güvenlik eksenli yaklaşacağını düşünmek yanlış olmayacaktır. Bölgedeki istikrarsız ortamın küresel anlamda tehdit oluşturan radikal yapılanmaların önünü açması, yeni dönemde ABD tarafından bölgede otoriter ve fakat güvenliği tesis ederek istikrarı yakalamış olan yönetimlere destek verilebilecektir. Suriye'de otoriter Esad rejiminin, liberal Batı'ya tehdit oluşturan cihatçıları birlikte yok etme şartıyla desteklenmesi gerektiği yönündeki tartışmaların Batı siyasi ve entelektüel çevrelerinden şimdiden dillendiriliyor olması (bkz. Fuller, 2014) yeni dönemde güvenlik ve liberal değerler çatıştığında da güvenliğin tercih edileceğinin ipuçlarını vermektedir. Soğuk Savaş Dönemi liberal enternasyonal düzenine benzer bir sisteme gebe olması muhtemel bu yeni dönemin, tam olarak kendi kimliğini bulabilmesi için Soğuk Savaş Dönemi liberal enternasyonal düzeninin kendi mecrasına oturmasına vesile olan Kore Savaşı benzeri bir uluslararası politik-sistemik bir kırılmanın da yaşanması gerekmektedir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte uluslararası düzene güçlü bir şekilde dahil olan ABD, temsil ettiği liberal değerlerin dünya çapında yayılarak küresel değer haline gelmesi için Wilson ile özdeşleşen enternasyonalist bir yaklaşımın öncüsü olmuştur. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ve daha sonraları da iç savaşların yıpratıldığı ülkelere, bölgelere ve nihayetinde tüm dünyaya istikrarı getirerek bütün insanlığı refah ve barış içerisinde yaşatacak bir form olarak sunulan liberal enternasyonal düzen fikri, ilk ortaya çıktığı Wilsoncu anlayışta dahi herhangi bir ulusal çıkar gözetmeksizin karşılıksız yardım esasında değil, aynı zamanda oluşacak istikrarlı düzenin en başta sistemin merkezindeki aktöre, yani ABD'ye, fayda getireceği düşüncesiyle uygulamaya konulmak istenmiştir. İki dünya savaşı arasında Wilson'un fazlaca idealize ettiği uluslararası barışın tesisi için tüm insanlığı kapsayacak ortak güvenlik temelli liberal "tek bir dünya" fikri, dönemin uluslararası realitelerine uymadığı için uygulama alanı bulamamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Soğuk Savaş atmosferinde yeniden canlandırılan liberal enternasyonalizm fikri bu defa içersine biraz da realist bir yaklaşımı katmış,

küresel anlamda yayılan değil ve fakat bölgesel ittifaklarla komünist blok dışında kalan dünyada ABD liderliğinde hegemonik bir düzen kurma yoluna gitmiştir.

1990'ların başında Soğuk Savaş'ın bitişiyle birlikte tek-kutuplu dünyada rakipsiz kaldığını düşünen liberal düşünce, iç savaşlar neticesinde yıpranmış veya baskıcı rejimler altında ezilen ülkelere ABD ve BM eliyle liberal değerleri transfer etme yoluna gitmiştir. Liberalleştirilecek ülkelerin ortaya çıkaracağı refah ve istikrardan faydalanacağını düşünen ABD liderliğindeki uluslararası liberal aktörler, hangi ülkelerin demokrasi başta olmak üzere liberal değerlere kavuşturulacağı konusunda seçici davranmış ve liberalleşmesinin stratejik çıkarlarına aykırı olacağını düşündüğü ülkelerdeki baskıcı rejimlere göz yumulmuş hatta destek verilmiştir. 21. yy. başında Afganistan ve Irak'ın liberalleştirilmeleri sürecinin fiyaskoyla neticelenmesi ve bu süreçte uluslararası sistemde liberal bloğun önümüzdeki dönemlerde rakibi olabilecek aktörlerin belirmeye başlamasıyla da liberal enternasyonal fikir yeni bir dönüşümün eşiğe gelmiştir. Bu çalışma, liberal enternasyonalizmin yeni formunun Soğuk Savaş Dönemi'ndeki versiyonuna benzer bir şekilde coğrafi anlamda sınırlı kalacağını, kendisine rakip olacağını düşündüğü ülkelere ve rejimlere karşı bölgesel ittifaklarla bir çevreleme gerçekleştireceğini, liberal değerleri ancak sistem içerisinde sadakat ve güvenlikle çatışmadığı ölçüde politik bir araç olarak kullanacağını öngörmektedir. Yeni döneminde liberal enternasyonalizmin asli kimliğini tam olarak ne zaman ve nasıl kazanacağını görebilmek için uluslararası sistem içerisindeki önümüzdeki dönemde yaşanabilecek kırılmalardan yola çıkarak yeni incelemelere ihtiyaç duyulacaktır.

Kaynakça

- AN AGENDA FOR PEACE: *Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peace-keeping*, http://www.unrol.org/files/a_47_277.pdf, (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2014).
- BADESCU, C. G. *Humanitarian Intervention and Responsibility to Protect: Security and Human Rights*, Taylor and Francis, New York, (2010).
- BELLAMY, A.J. - WILLIAMS, P. - GRİFFİN, S. (2004), *Understanding Peacekeeping*, Polity Press, Cambridge, 2004.
- BENDANA, A. From peacebuilding to state building: one step forward and two steps back?, *Development*, 48(3), 2005, ss.5-15.
- CAROTHERS, T. *Critical Mission: Essays on Democracy Promotion*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 2004.
- CHANDLER, D. *From Kosovo to Kabul and Beyond Human Rights and International Interventions*, Pluto Press, London, 2006.
- CHOSSUDOVSKY, M. *The Spoils of War: Afghanistan's Multibillion Dollar Heroin Trade Washington's Hidden Agenda: Restore the Drug Trade*, <http://www.globalresearch.ca/the-spoils-of-war-afghanistan-s-multibillion-dollar-heroin-trade/91>, (Erişim Tarihi: 12.01.2015).
- CLİNTON, H. *America Pacific Century*, <http://foreignpolicy.com/2011/10/11/americas-pacific-century/>, (Erişim Tarihi: 24 Aralık 2014).

- COX, M. - IKENBERRY, G.J. - INOGUCHI, T. Introduction, ed: M. COX, G.J. IKENBERRY ve T. INOGUCHI, *American Democracy Promotion: Impulses, Strategies, and Impacts* içinde, Oxford University Press, New York, 2000, ss.1-17.
- DOYLE, M. Liberalism and World Politics, *American Political Science Review*, 80(4), 1986, ss.1151-1169.
- DUECK, C. Hegemony on the Cheap: Liberal Internationalism from Wilson to Bush, *World Policy Journal*, 20(4), 2003/2004, ss.1-11.
- DUNNE, M. (2005), Integrating democracy into the US policy agenda, ed: T. CAROTHERS, M. OTTAWAY, *Uncharted journey: promoting democracy in the Middle East* içinde, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 2005, ss.209-227.
- EGERTON, G. W. Collective Security as a Myth: Liberal Internationalism and the League of Nations in Politics and History, *The International History Review*, 5(4), 1983, ss. 496-524.
- FUKUYAMA, F. *The End of History and the Last Man*, Free Press, New York, 1992.
- FULLER, G. E. *Embracing Assad Is a Better Strategy for the U.S. Than Supporting the Least Bad Jihadis*, http://www.huffingtonpost.com/graham-e-fuller/us-assad-isis-strategy_b_5898142.html, erişim Tarihi 10 Ocak 2015.
- HEATHERSHAW, J. Unpacking the Liberal Peace: the Dividing and Merging of Peacebuilding Discourses, *Millenium Journal of International Studies*, 36(3), 2008, ss. 597-621.
- HERMANN, M. G. - KEGLEY, C. W. Jr. (1998), The U.S. Use of Military Intervention to Promote Democracy: Evaluating the Record, *International Interactions*, 24(2), 1998, ss. 91-114.
- HEWITT, J.J. - WILKENFELD, J. - GURR, T.R. - HELDT, B. *Peace and Conflict 2012 Executive Summary*, http://www.cidcm.umd.edu/pc/executive_summary/exec_sum_2012.pdf, (Erişim Tarihi: 08 Ocak 2015).
- HOFFMANN, S. The Crisis of Liberal Internationalism, *Foreign Policy*, 98, 1995, ss.159-177.
- INDYK, M. *The Clinton Administration's approach to the Middle East*, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-clinton-administrations-approach-to-the-middle-east>, (Erişim Tarihi: 12 Ocak 2015).
- IKENBERRY, G. J., Liberal Internationalism 3.0: America and the Dilemmas of Liberal World Order, *Perspectives on Politics*, 7(1), 2009, ss.71-87.
- JAHN, B. The Tragedy of Liberal Diplomacy: Democratization, Intervention, Statebuilding (Part I), *Journal of Intervention and Statebuilding*, 1(1), 2007, ss. 87-106.
- KAYGUSUZ, Ö. Devlet İnşası ve Küresel Güneyde Güvenlik: Güçlü Devlet Arayışının Kuramsal ve Siyasal Açmazları, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 10(39), 2014, ss. 27-61.
- LAKE, D. The Practice and Theory of US Statebuilding, *Journal of Intervention and Statebuilding*, 4(3), 2010, ss.257-284.
- MAÏLONLINE, *America usurped: China becomes world's largest economy - putting USA in second place for the first time in 142 years*, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2785905/China-overtakes-U-S-world-s-largest-economy-IMF-says-economy-worth-17-6trillion-America-falls-second-place-time-1872.html> (Erişim Tarihi: 20.01.2015).

- NEOCLEOUS, M. *Critique of Security*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2008.
- O'CONNELL, M.E. Responsibility to Peace: A Critique of RP, *Journal of Intervention and Statebuilding*, 4(1), 2010, ss. 39-52.
- OKUR, M. A. Türkiye-ABD İlişkilerinin 12 Eylül Kavşağı: Amerikan Belgeleri Darbe Hakkında Ne Anlatıyor?, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 10(40), 2014, ss. 67-93.
- ORENSTEIN, M.A. Get Ready for a Russo-German Europe, <http://www.foreignaffairs.com/articles/141018/mitchell-a-orenstein/get-ready-for-a-russo-german-europe>, (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2015).
- PARİS, R. Peacebuilding and the Limits of Liberal Internationalism, *International Security*, 22(2), 1997, ss. 54-89.
- PARİS, R. Saving Liberal Peacebuilding, *Review of International Studies*, 36(2), 2010, ss. 337-365.
- PARİS, R. - SISK, T. D. *The Dilemmas of Statebuilding Confronting the Contradictions of Postwar Peace Operations*, Routledge, London and New York, 2009.
- PEUO, S. The UN, Peacekeeping, and Collective Human Security: From An Agenda for Peace to Brahimi Report, *International Peacekeeping*, 9(2), 2002, ss. 51-68.
- RİCHMOND, O.P., UN Peace Operations and the Dilemmas of the Peacebuilding Consensus, *International Peacekeeping*, 11(1), 2004, ss. 83-101.
- THE BLAİR DOCTRİNE, http://www.pbs.org/newshour/bb/international-jan-june99-blair_doctrine4-23/, (Erişim Tarihi: 09 Ocak 2015).
- THE GUARDİAN, *Obama's Asia rebalancing turns into a big foreign policy heachache*, <http://www.theguardian.com/world/2014/jan/28/obama-china-japan-relations-asia>, (Erişim Tarihi: 10 Ocak 2015).
- THE HUFFİNGTON POST, *How Asia Sees Obama's Pivot to the Pacific*, http://www.huffingtonpost.com/huff-wires/20121120/as-obama-pacific-pivot/?utm_hp_ref=green&ir=green, (Erişim Tarihi: 10 Ocak 2015).

MODERNİTE VE POSTMODERNİTE: BAZI PARAMETRELER AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM*

Ergun TEMİZKAYA **

Özet

İnsanlık serüveninin ve onun dahil olduğu kozmik âlemin devasa çeşitliliği içinde bazı kavşak noktaları vardır. Topluluklardan topluma evrilen homo sapiensin özne-eylem diyalektiğinden doğan kişilerarası ilişkileri, dolayısıyla uygarlık süreçleri bu türden kavşaklardandır. Modernite, postmodernite, postmodernizm olarak adlandırılan öznelerin arayışlarını yansıtan bilinçli süreçlerin çözümlemesi, insanlık tarihi açısından elzemdir. Geçmiş, bugün ve geleceğin sarmalında gelişen sorunların bileşenlerini saptamak, bu bileşenlerin değişimlerini anlamak, bilimsel düşüncenin matematiksel aklını ortaya koymak “toplum sorunlarını” çözümlememize yardımcı olabilir. Bu makalede modern ve postmodern dönemlerin bazı bileşenleri (parametreleri) ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernite, Postmodernite, Postmodernizm, Bileşenler

MODERNITY AND POSTMODERNITY: AN APPROACH WITH RESPECT TO SOME PARAMETERS

Abstract

There are some junction points in the human exploit which belongs to cosmic universe what has enormous diversity. The interpersonal relationships what is the reason of subject-action dialectic of homo sapiens whom has evolved from groups to society, in addition civilization processes are kinds of these junction points. It is crucial for humanity to analyze the reflection of search of subjects which are named as modernity, postmodernity, postmodernism. To obtain the problems which are developed in the scroll of past, today and future, to understand the change of these components, to define the mathematical mind of scientific thoughts help to resolve “social problems”. In this article, It is tried to define some components of modern and postmodern eras.

Key Words: Modernity, Postmodernity, Postmodernism, Components.

Giriş

Birey-toplum dikotomisinin kendinde saklı olan bilinci çağlar içinde değişim gösterir. Heraklitos’tan mülhem bu değişim kaçınılmazdır. Premodern toplum

* Bu makale 17.04.2015 tarihinde SDÜ İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı’nda savunulan doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Isparta, erguntemizkaya@gmail.com

yapısının dinsel Reformasyon, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi ile modern topluma evrildiği süreç akışkan vasıftadır. Bireylerin değişimi toplumsal değişimi de beraberinde taşır. Modernitenin devamı olarak post eki ile kendini gösteren postmodern süreç, moderniteden keskin sınırlarla ayrılmayan fakat metodolojik ve epistemolojik olarak da bire bir örtüşmeyen özelliğe sahiptir. Başka bir ifadeyle postmodern süreç, modernitenin içinde uğranılması zorunlu olmuş bir istasyon olarak betimlenebilir. Postmodernite modernliğin argümanları üzerinde yükselen epistemolojik bir dönüşümü eleştirel görev kabul eder. Metodolojisi ise daha psikolojik açıklamalı, yapıbozucu, anti-pozitivist ve yorumsal içeriktedir. Modern açıklamalar, doğa bilimlerinden alınan deterministik yöntem sayesinde hipotez, karşı hipotez olarak kuramsallık kazanırlar. Epistemolojik ve metodolojik kaygı modernitenin vazgeçilmezi olurken; serbestite, nesnellik karşıtlığı, Lyotard'ın dediği gibi “büyük anlatının bitmesi” ile karakterize olan karşı duruş postmoderniteye özgüdür. Postmodernitede epistemolojik bir nihilizm vardır¹. Bu anarşik yapıyla postmodernite, modernitenin sonuçlarına bir itirazı dile getirmektedir. Postmodern dil modern yaşam diline alternatif yeni kavramlarla zenginleşmektedir. Kavramların modernitenin geç aşamasında, yani postmodern aşamada ortaya çıkan yeni imgelere bağlı olduğunu da anımsamamız yerinde olacaktır. Bu nedenle postmodern dil, modern dilden farklı bir sözlüğe sahiptir.

Akışkan süreçlerin anlaşılmasını sağlamak için modern ve postmoderne ait bileşen adını verdiğimiz bazı parametrelerin belirlenmesi konunun izahı açısından önemlidir. Bu parametrelerin modern ve postmodern süreçlerdeki tezahürlerinin seyri, birey-toplum bilincindeki epistemolojik değişimi anlamak açısından önem arz etmektedir. Geline bu aşamada, makaleye konu olan, modern süreci ve modern bireyin gelişimini belirleyen bazı bileşenler; akılcılaştırma, sekülerizasyon, bürokrasi, bireyselleştirme olurken, postmodernitenin bileşenleri; yabancılaştırma, şeyleştirme, narsisizm, risk, güven kaybı, kaygı olarak saptanmıştır. Modernite ve postmoderniteye genel bakışı içeren bu makalede irdelenecek bileşenler, alandaki sosyoloji yazınında çokça söz edilen başlıklardan belirlenmiştir.

1. MODERNİTENİN BİLEŞENLERİ

Modernlik, on yedinci yüzyılda Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret eder². Modernleşme veya bir olgu olarak modernite yüzyılların kendisine kazandırdığı bir takım bileşenlere sahiptir. Bu bileşenlerin tarihselliğini, kendi içlerindeki çelişki ve uzlaşım pratiklerini anlayabilirsek bireysel özlerin varlık dünyalarındaki değişimleri ve bunların yansımaları olan tutum ve davranış çeşitlenmelerini daha sağlıklı değerlendirebiliriz. Batıda kaynaklarını bulan bu muazzam süreç özellikle 20. ve 21. yüzyılda artarak, küreselleştirme olgusunun da sistematikliği çerçevesinde, varlığında “verili” epistemolojik temellere sahiptir. Modernleşme, Aydınlanma'dan ayrı düşünülemez. Her ikisi için yapıları nedeniyle sebep- sonuç dikotomisine de

1 Pauline Marie Rosenau, *Post-modernizm ve Toplum Bilimleri*, Çev. Tuncay Birkan, 2. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2004, s. 161-162.

2 Antony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çev. Ersin Kuşdil, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004, s.11.

maruz kalmışlardır. Modern toplumların ve onu oluşturan bireylerin tecrübelerine nüfuz eden ve bizim moderniteye ait bileşenler olarak belirlediğimiz bileşen basamakları şunlardır: Akılcılaştırma veya rasyonalizyon, sekülerleşme, bürokrasi, farklılaşma, bireycileşme, evcilleşme. Sayılan basamakların birbirleri içine geçmiş olduğu ve yalıtık olarak seyretmediklerini de belirtmek gerekmektedir. Modernlik salt değişim ya da olaylar silsilesi değildir. Akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılmasıdır. Bu da beraberinde yaşamın çeşitli alanlarında, siyaset, din, ekonomi, aile yaşamı ve sanat gibi, farklılaşmayı davet etmiştir³.

A. Akılcılaştırma (Rasyonalizasyon)

Modernliğin vazgeçilmez bileşeni akılcılaştırmadır⁴. Rönesansın bireycilik ruhu Martin Luther'in şahsında, Kilise'nin ahlaki çözülüşünün eklemelenmesiyle Avrupa'nın kuzeyinde yeni güçlü bir dindarlık patlaması yaratmıştır⁵. Rönesans Kilisesi'nin Grek-Roma kültüründen harmanlayarak oluşturduğu dünya anlayışı çözülüşünün önemli nedenlerindedir. Aristo'ya dayandırılan yaşam, kosmos anlayışı, Batlamyus'un dünya merkezli evren anlayışı bunda etkili olmuştur. İlerleyen zamanlarda, Kopernik'in güneş merkezli evren anlayışı, Galileo'nun dünyanın dönüşü ile ilgili keşfi, Bruno'nun ezoterik evren anlayışı Kilise'nin çöküşünü hızlandırmıştır.

Değişen felsefelerin yaratmış olduğu ortamda Bilimsel Devrim kaçınılmaz olmuştur. Modern düşüncenin kurucusu ve en önemli temsilcileri Bacon ve Descartes'dir. Bacon bilimcidir, genel anlamıyla da rasyonalisttir. Doğayı doğrulukla bilmenin tek güvenli yolunun bilim olduğunu, bilimsel yöntemin insanın doğayı denetleyeceği bilgiyi sağlayacağını ileri sürmüştür⁶. Geleneğin otoriteye koşulsuz itaatini eleştirmesi, bilimsel bilginin deneysel bilgi ile beraber tarih içinde ilerlemenin *leitmotifi* olacağını şiddetle savunmuştur. Ona göre ilerleme çizgiseldir ve Aristo'da olduğu gibi döngüsel değildir. Avrupa Uygarlığı aydınlanmış ve daha iyi bir dünyanın kaderidir⁷. Aydınlanmış insan her türlü hereditör, önyargısal, sözcük oyunlarından, geçmişin felsefe anlayışlarından uzaktır. İnsan zihninin mutlak gerçeklere ulaşmasını engelleyen birtakım sebepler vardır ve bunlar kişileri peşin hükümlere sürükler. Tabiatın gerçek düzenini keşfedebilmek için, akıl/zihin, mutlaka iç engellerinden arındırılmalı; ampirik araştırma konusunda önceden rasyonel ya da hayali içten pazarlıklar üretme alışkanlıkları ve temayülleri terk edilmelidir⁸. Bacon gerçeğin yerine geçen bu engellere *idol* (put) adını vermiştir⁹.

Bacon bu yargılarını mağara, kabile (soy), çarşı-pazar, tiyatro idolleri başlıkları
3 Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, 7. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 25.

4 Touraine, s.27.

5 Richard Tarnas, *Batı Düşüncesi Tarihi*, Çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2012, Cilt II, s. 25.

6 Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul, 2011, s. 446-447.

7 Cevizci, 2011, s. 447.

8 Tarnas, s. 79; Peter Watson, *Fikirler Tarihi*, Çev. Kemal Atakay vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 697.

9 Kemaleddin Taş, "Din Sosyolojisi Araştırmalarında Objektiflik Problemi", *Tabula Rasa- Felsefe ve Teoloji*, Sayı 13 Ocak-Nisan 2005, s. 7; Francis Bacon, *Novum Organum*, Çev. Sema Önal, Say Yayınları, İstanbul, 2012, s.126-128.

altında toplamıştır.

Bilimsel devrime katkıda bulunan diğer bir şahsiyet de Thomas Hobbes (1599-1679) olmuştur. Akıl ve bilim yoluyla modern dünyanın problemlerinin çözülebileceğini savunmuştur. Hobbes'a göre büyü bozulmuş, yaradılıştan gelen bütün anlamlardan arındırılmış; doğal olanın moral açıdan kayıtsız, hatta düşmanca olduğu, doğuştan hiçbir şeyin bir başkasından üstün olmadığı bir doğa, mekanik bir doğa olmalıdır¹⁰. Psikolojik ve etik egoizmin tanımlarını yapan Hobbes'a göre insan gözünde iyi olan, insan tarafından istenendir. Akıl değer yaratacak, değeri tanıyacak veya taşıyacak bir melekedен ziyade, akıl bize sonuçları daha iyi hesaplama yetisi verir¹¹. Hobbes bu görüşleriyle insan doğasına yönelerek, onun algısal özelliklerine odaklanarak psikolojik profilini ortaya koyar. Buradan da haz, zevk, mutluluk yaşamının amaçları haline gelir. Psikolojik ve etik egoizm kavramsallaştırması bu düşüncenin ifadesi olmaktadır. Modernleşmenin, geç modernitenin, postmodernin veya tamamlanmamış bir tasarım olarak her nasıl nitelenirse nitelensin, günümüz toplumu bireylerinin davranışlarındaki haz ve zevkin kökenini açıklama, ilkçağ felsefesinden ayrı olarak düşünülürse (örneğin Epikürosculuk) modernitenin başlangıç düşünürlerinden Hobbes'e dayandırılabilir.

Aklın öncülüğünde düşünmenin diğer bir mimarı da René Descartes (1596-1650)'dir. Descartes, bilim ve dini birleştirme çabası göstermiş, teolojik düşünceyi korurken akli ve bilimi de her şeyin yargıcı yapmıştır¹². Hobbes ve Bacon'da görülen geleneğe karşı çıkma ve eski felsefe sistemlerinin modasının geçmişliğine vurgu Descartes'da da görülmektedir. Bilimsel şüpheciliğin aklın doğrultusunda doğruyu bulmakta gerekliliğini savunan Descartes, aklın mantık kurallarına göre işleyeceğini savunarak bazı kurallar belirlemiştir:

Böylece, mantığı meydana getiren o bir sürü kural yerine, aşağıdaki dört kuralın bana yeteceği, ancak, onlara uymaktan bir defa bile geri kalmamak için sağlam ve değişmez bir karar almam gerektiği inancına vardım.

Birincisi, doğruluğunu apaçık olarak bilmediğim hiçbir şeyi doğru olarak kabul etmemek: yani aceleyle yargıya varmaktan ve önyargılara saplanmaktan dikkatle kaçınmak ve vardığım yargılarda, ancak kendilerinden şüphe edilemeyecek derecede açık ve seçik olarak kavradığım şeylere yer vermektir.

İkincisi, inceleyeceğim güçlükleri daha iyi çözümlmek için her birini, mümkün olduğu ve gerektiği kadar bölümlere ayırmak,

Üçüncüsü, en basit ve anlaşılması en kolay şeylerden başlayarak, tıpkı bir merdivenden basamak çıkar gibi, en bileşik şeylerin bilgisine yavaş yavaş yükselmek için-hatta doğal olarak, birbirleri ardınca sıralanmayan şeyler arasında bile bir sıra bulunduğunu varsayarak- düşüncelerimi bir sıraya göre yürütmektir,

Sonuncusu ise, hiçbir şeyi atlamadığımdan emin olmak için, her yanda eksiksiz sayımlar ve genel kontroller yapmaktır¹³.

Görüldüğü üzere Descartes'te de aklın öncülüğü ve apaçıklık yoluyla doğru ve

10 Cevizci, 2011, s.462.

11 Cevizci, 2011, s.470.

12 Cevizci, 2011, s.483.

13 René Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, Çev. K.Sahir Sel, 2. Basım, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1994, s. 21-22.

mutlak bilgiye ulaşma isteği vardır. Bu sayede somut ve soyut gerçekler akla uygun hale getirilecek, eş deyişle; rasyonalize edilecektir. Kadim felsefeden günümüz modern felsefesine değin bu epistemolojik tutku hâkimiyetini sürdürmektedir.

Akılçılaşıma birbiriyle bağlantılı olarak çeşitli düzeylerde ifade edilebilir: Dünya görüşü düzeyi, kolektif eylem düzeyi, bireysel eylem düzeyi¹⁴. Geleneksel toplum mit, büyü, din gibi bazı mistik- teolojik öğelere bağlı olarak düşünsel yapılarını kurmuş; buna bağlı olarak da belli, ama toplumdaki topluma değişebilen “dünya görüşü” geliştirmiştir. Dünya görüşü her toplumun ruhunda içkin, zamanın yıkıcı ve yapıcı unsurlarıyla değişebilen, kalıcı bir kavramdır. Mitler ve efsanelerde yer alan yaşam deneyiminin özelliği, olay ile hayal, kavramlar ile bunların işaret ettiği şeyler, bireysel gereksinimler, güdüler ve korkular ile toplumsal ve doğal olaylar arasındaki ayrımların olmamasıdır¹⁵. Geleneksel toplumu Comte, meşhur Üç Hal Kanunu’nda teolojik ve metafizik evre olarak belirtmiştir¹⁶. Mit kural olarak öykü, efsane şeklinde dile getirilmiştir. Bu söyleyişlerin özünü de semboller oluşturmaktadır. Mitler dünyasında bireysel bilinç olmayıp, öznel ve nesnel bir bağıntı bulunmamaktadır. Mitsel dünyada insan, yaşam ve evrenin asli güçleri karşısında korku duyarak yaşar. Başka bir deyişle mit, doğa karşısında bağımsızlık kazanmamış bir bilinç şeklidir¹⁷. Aydınlanmamış bilinç ilkel addedilir, onda aklın büyüdü dünyası yerini daha almamıştır. Modern toplumlarda (Comte’un *Pozitif Aşaması*) mit ve din, bilim ile karşı karşıya gelmiştir. Daha evvel de açıklandığı üzere, aklın önceliğini savunan görüş Kilise’nin şahsında somutlaşmış Tanrısal dünya görüşüyle karşı karşıya gelmiş, gerçek her türlü dini mülâhazalardan koparılmıştır. Her türlü ezoterik, ruhsal içerikli bilinçdışı düşünülen olgu, bilinç seviyesine çekilerek “akılçılaştırılmıştır”. Bilimsel bilginin salt bilgilenme amaçsallığının pragmatist araçsallığa hizmet için “homo faber” (alet yapan insan) insan tipine dönüşümü, modern dünyada mit ve din gibi soyut evrenlerin anlamlarının azalmasına neden olmuştur. Bu ise homo faber’in artık yoluna “nesneyi” keşfederek devam etmesi, metanın büyüdü dünyasına girmesi için bütün engellerin kalkması anlamına gelmektedir. Modern toplumun imgesi artık akıl ve onun somut ürünleridir. Akılçılaşıma süreci insanın sosyal eylemlerine de meşruiyet kazandırmaktadır. Bilindiği gibi Weber’de sosyal eylem dört şekilde olabilir:

- 1) Araç-ussal(zweckrational) olabilir. Yani sosyal eylem çevredeki nesnelere ve diğer insanların davranışlarıyla ilgili beklentiler tarafından belirlenebilir; bu beklentiler aktörün (eyleyen) rasyonel olarak takip edilen ve hesaplanan kendi “hedeflerine ulaşması için “koşullar” ya da “araçlar” olarak kullanılır.
- 2) Değer-ussal (wertrational) olabilir. Yani başarı beklentilerinden bağımsız olarak sırf etik, estetik, dini ya da başka bir davranış biçiminin değerine olan bilinçli bir inanç tarafından belirlenir.
- 3) Duygusal olabilir. Yani aktörün belirli duyguları ve duygu halleri tarafından belirlenir.

14 Hans Van Der Loo- Williem Van Reijen, *Modernleşmenin Paradoksları*, Çev. Kadir Canatan. İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s.120.

15 Van der Loo, s.122.

16 Henri Mendras, *Sosyolojinin İlkeleri*, Çev. Buket Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul,2008, s. 12.

17 Van der Loo, s. 122.

4) Geleneksel olabilir. Yani kökleşmiş alışkanlıklar tarafından belirlenir.

Amaç, araçlar ve ikincil sonuçlar hep beraber rasyonel olarak dikkate alındığı ve tartışıldığı zaman eylem araç-ussaldır¹⁸. Bu durumda modern toplum akılcı bir toplum olduğuna göre onun bireyi de totolojik olarak öyle olacağına göre, modern bireyin eylemleri araç/gereç-ussal eylem olacaktır. Modern birey maksimum haz ve zevki elde edebilmek ve bu amaca ulaşmak için her türlü araçsallığı rasyonelize ederek kullanacaktır. Modern aklın aydınlanmacı kökenleri, zaten, akli doğal ve toplumsal olguların esrarını çözen ve böylelikle insan özgürleşimine katkıda bulunan bir organ olarak görmüştü¹⁹.

K. Mannheim akılcı kavramlar ve edimler arasında Weber'in tipolojisine benzer olarak işlevsel akılcılık ve özsel akılcılık olmak üzere iki tip belirtmektedir. Burada işlevsel akılcılık, bazı amaçlara ulaşmak üzere edimlerin eşgüdümüne atıfta bulunmaktadır. Amaçlar ve araçlar arasındaki sistematığı kıran her şey akıldışı (irrasyonel) olarak etiketlenir²⁰. İşlevsel akılcılık arttıkça, özsel akılcılık- olguların daha geniş bir çerçevede akılcı olarak algılanması- paralel yürümektedir. Özsel akılcılıkta tek tek olgular geniş bir pencereden etik olarak yargılanır ve farklı işler birbiriyle ilişkili değerlendirilir²¹.

B. Sekülerleşme (Dünyevîleşme)

Modernitenin akılcılaştırma bileşeni ile yakın ilişkisi olan ikinci bileşeni de sekülerizmdir. Sekülerizmi "Aydınlanma mirası", "akılcılık", "akıl çağı" gibi yakın anlamlardan ayırmak zordur²². Aklın öncülüğünde onun her türlü dogmatik, mitik, dinsel, soyut öte varlık âleminde buraya, buralara şimdiye düşünmeye ve eylemeye davet eden kavram sekülerizm kavramıdır. Sekülerizasyon kavramı modern Batı tarihinde tecrübe olarak mevcut ve büyük önem taşıyan süreçlere işaret eder²³. 1850'lerden itibaren kullanılmaya başlayan bu terim, Tanrı, ahiret ve benzeri metafizik kavram ve değerlere dayalı inançlardan uzak şekilde yalnızca bu dünyayla ilgili ilkelere göre belirlenilmesi anlayışını ifade eder. Batı teolojisindeki sekülerist düşüncenin temelleri Aziz Pavlus'un egemenlik anlayışına kadar götürülebilir. Ona göre Tanrının egemenliği metafizik âlemlerle sınırlı olup kişi yaşadığı çevrede mutlak olarak yöneticiye itaat etmelidir. Günümüzde bu terimin kullanımı, metafizik değerlerle ilişkili dinsel değerlerin reddi anlamındadır²⁴.

Avrupa'da "modernlik projesini" geliştiren toplumsal hareketlerin karşısında geç feodal dönemin aristokratik ve dinsel seçkinleri, onların sahip oldukları otoriter bir devlet idaresi ve güçlü Kilise vardı²⁵. 1618 ile 1648 yılları arasında Protestan Almanya ile Katolik Fransa arasında tarihe otuz yıl savaşları olarak geçen "din

18 Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, Çev. Latif Boyacı, Yarı Yayınları, İstanbul, 2012, Cilt I, s. 132-

133.

19 Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 14.

20 Van der Loo, s.133.

21 Van der Loo, s. 133.

22 Richard Falk, *Küreselleşme ve Din, İnsani Küresel Yönetişim*, Çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Küre

Yayımları, İstanbul, 2003, s. 43.

23 Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye, Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, Çev. Ali Coşkun

Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005, s. 166.

24 Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Konya, 1998, s. 335-336.

25 Peter Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s.

41.

savaşları” özünde siyasi erk üzerine kurgulanmış bir özelliğe sahipti. Katolik halkın yoksulluk ve perişanlığı Protestanlığa mezhep değiştirme yoluyla geçişi hızlandırmıştı²⁶. Mezhep tartışmaları ve şiddet Avrupa kıtasının hemen yer yerinde mevcut imparatorluklar arasında sürmekteydi. Savaşlar 1648 yılında Westphalia anlaşması ile sona erer. Anlaşmaya katılan ülkeler hoşgörü *ethosu* ile din ihracı düşünerek başka ülkelere savaş açmayacakları ve dinin ülke sınırları içinde icrası için devletin öncü olması gerektiği konusunda anlaşılır. Bu da ulus devletlerin kurulma dönemini doğuran bir unsur olmuştur. Savaşlar sonrasında Kilise’ye ait taşınmazlara el konması, dinî gözetiminden çıkması ve eğitimin Kilise otoritesinden koparılması sekülerizasyon kavramının ilk kullanım amacı olmuştur²⁷. Aynı kavramın Roma dini hukukunda da tarikatlardaki bir müridin “dünyaya” yönelişi olarak kullanılması, kavramın içkin yapısında “değerdan uzaklığı” ifade ettiğini göstermektedir²⁸.

Sekülerizmin kökeni Latince “saeculum” sözcüğüne dayanmakta ve zamanda hazır oluşu; mekânda ise dünyada, dünyevî oluşu temsil etmektedir²⁹. Profan (kutsaldan arınmış) bir sözcük olan sekülerizmin tarihinin kadim Yahudi ve Greko-Romen geleneklere dayandığı ve “Hıristiyanlaşmaktan uzaklaşma”, “dinsizleşme”, “ruhban karşıtlığı” olarak kullanıldığı anlaşılmıştır³⁰. Eski Ahit’e (Tevrat) göre Tanrı dünyayı yarattıktan sonra istirahatata çekilmiş ve İsrailoğulları kendi dünyalarında yaşamaya devam etmişlerdir³¹. Böylece Tanrı semada bir yerde, bilinmeyen ve nüfuz edilemeyen gökte bırakılmıştır³². Bu ifade deist bir anlayışı gösterir. Marksist ve Hıristiyan görüşteki din sosyologlarının çalışmalarında mevcut anlayış oldukça verimli bulunmuştur. Sosyolojinin objektiflik düsturu doğrultusunda düşünmek ve olguları buna göre açıklamak- K.Mannheim’ın “ideolojiden bağımsız epistemoloji olamaz” demesine rağmen- gerekir.

Luckmann, sekülerleşmenin sebepleri arasında sanayileşme ve kentleşmenin etkilerini yadsımanın olanaksız olmasına karşın bu nedenlerin yeterli olmadığını belirterek³³, Kilise’nin temelini oluşturan değerlerin, kurumsal normlar değil, bütünlüğü içinde bireysel yaşama yön veren değerler olduğunu ileri sürmektedir³⁴.

Sekülerleşme toplumsal veya makro düzeyde, örgütsel veya orta düzeyde, bireysel veya mikro düzeyde ve bunların arasındaki etkileşimler olarak incelenebilir³⁵. Sanat ve kültüre ait sembollerden dini içeriklerin çıkarılması seküler sürecin sadece bireysel olarak yaşanmadığının aynı zamanda toplumsal birtakım sonuçları

26 Fatma Mansur Coşar, *Din Savaşları*, 2. Basım, Evrim Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 77-78.

27 Berger, s.167.

28 Berger, s. 166.

29 Ramazan Biçer, *Küreselleşen Çağda İslâm*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2010, s. 139.

30 Berger, s. 166

31 Ve Allah yaptığı işi yedinci günde bitirdi ve yaptığı bütün işten yedinci günde istirahat etti. Ve Allah yedinci günü mübarek kıldı ve onu takdis etti; çünkü Allah yaratıp yaptığı bütün işten o günde istirahat etti”. Eski Ahit, Tekvin, *Bap 2, Kitabı Mukaddes*, Serveti Fünun Matbaası, İstanbul, 1976, s. 2.

32 Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, Çev. Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s.15.

33 Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Problemi*, Çev. Ali Coşkun, Fuat Aydın, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003, s. 33.

34 Luckmann, s.34.

35 Peter B. Clarke vd. , *Din Sosyolojisi Çağdaş Gelişmeler*, Çev. Mehmet Süheyl Ünal, İmge Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 12.

da doğurduğunun kanıtı olabilmektedir. Sekülerizasyon arttıkça bireylerin de öz yaşamlarını yorumladıkları gözlenmektedir³⁶. Durkheim'ın “*homo duplex* (çift yönlü insan)” tanımlaması bu gözlemlerin teorik zeminini teşkil etmektedir. Seküler süreç Katoliklerden ziyade Protestan ve Yahudileri, sanayi ile yüz yüze ilişki içinde olan işçi sınıfını, kırsal bölgede yaşayanlardan ziyade kentte yaşayanları, kadınlardan ziyade erkekleri, genç ve yaşlılardan ziyade orta yaş tabakasını etkilediği tespit edilmiştir³⁷. Burada Protestanlığın, kutsalın en eski ve en güçlü üç bileşeni olan sır, büyü ve mucizeden alabildiğine tecrit ettiği söylenebilir³⁸.

Dünyevîleşme, artık coğrafya açısından belli bir lokalizasyon göstermemekte küreselleşmenin dolayımıyla (iletişim, ulaşım olanaklarının çeşitliliği, medya vd.) evrensel bir gerçeklik sunmaktadır. Toplumsal farklılaşmaların artışıyla birlikte alt sistemlerin kurulması, bu sistemlerin kendi kurallarını zaman içinde oluşturmaları dinin koyduğu kuralların da dışlanması davet etmektedir. Buradan alt sistemlerin özerkleşmesine ulaşılmaktadır³⁹.

Ekonomi, dinsel değerler sistemini kaybetmiştir⁴⁰. Günah, mübah kavramları çerçevesindeki tanımlara dayanarak, seküler ve dinî ekonomik alt ekonomiler⁴¹ olarak ayrılmış, bu sistemler de kendi piyasa şartlarını oluşturmuşlardır.

Gelenek ve Kilise'nin karizmatik otoritesi de bu arada dışlanmış, akılcılık sisteme hâkim olmuştur. Weber'in deyiimiyle “dünyanın büyüğü bozulmuş”, alt sistemler de nesnelleşerek toplumsallaşma sürecine dahil olmuştur. Batı, kaybettiği inancının yerine bilime ve insana inancı koyarak⁴² yoluna devam etmiş, ilerleyen zamanlarda da seri montaj hattı (Fordizm) ve onun teorik dayanağı Taylorizm ile iktisadi örgütlenmeleri daha sistematik hale getirerek ülkelerin sürekliliklerini sağlayan sosyal, kültürel ve ekonomik kurumlar daha rasyonel idare edilmeye başlanmıştır⁴³.

Seküler süreç, açık olarak kendini ülkelerin kanunlarında ve çeşitli uygulamalarında göstermiştir. On dördüncü yüzyılda saatin icadıyla, kiliselerin çanlarına dayalı zaman göstergeleri, yerini şehir meydanlarına kurulan saat kulelerine bırakması gizli sekülerleşmenin gösterge değişimine örnek teşkil etmektedir⁴⁴. Göstergeler bilincin dünyevîleşmesinden ziyade toplumsal- yapısal bir dünyevîleşmenin göstergeleriyle alakalıdır⁴⁵.

C. Bürokrasi

Renaissance ile kültür ve sanatın eşliğinde Greko-Romen köklerini keşfe çıkan “Batı insanı”, Reformasyon süreciyle teolojik tartışmalarını belli bir tartışma zeminine sokmuş, Aydınlanma ve Sanayi Devrimleriyle de sosyal yaşamını modern

36 Berger, s. 168.

37 Berger, s. 169.

38 Berger, s. 174.

39 Clarke, s. 14.

40 Clarke, s. 14.

41 Ömer Demir, *Din Ekonomisi İnanç, Zenginlik, Mutluluk*, Sentez Yayın ve Dağıtım, Bursa, 2013, s. 71.

42 Tarnas, Cilt II, s. 144.

43 Clarke, s. 14.

44 Clarke, s. 16-18.

45 Berger, s. 170.

doğrultuda dönüştürmüştür. Dönüşümün somut örneği toplumsal farklılaşma ve tabakalaşmanın getirdiği iş bölümü olmuştur. Durkheim'ın ifadesi ile söylersek toplumsallık artık “organik” bir vasıf kazanmıştır. Organik toplumda bireyleri birbirine bağlayan ve özneler arası iletişimi sağlayan kolektif belegen oluşumudur. Bu bellek sayesinde de eylemler sosyal vasıf kazanarak “kolektifleşirler”. Belleği oluşturan aslında anlam sistemleridir. Şeylerin etkisini kaybedip genelleşmesi, modern toplumun özgül ifadelerindedir. Toplumsal yapıda farklılaşma ve uzmanlık sistemleri geliştikçe, farklı birimlerin birbirlerine uyum sağlamaları da gerekir⁴⁶. Bununla beraber değerlerin, normların ve anlam sistemlerinin somut yapılar olarak biçimlenmeleri gerekir. Kurumlar bu somutluğun örneğini oluşturur. Bürokrasinin nedeni ve niçininin açıklamasını yapabilmek için kurumların kökenini kısaca gözden geçirmek gerekecektir.

Tüm insan işlevselliği, mutatlaştırmaya tâbidir⁴⁷. Bu mutatlaştırma sosyal ve sosyal olmayan eylemlerin hepsini içerir. Mutatlaştırmanın dayandığı “bilgi” de, verili ve edinilmiş “bilgi stokundan”⁴⁸ karşılanır. Kurumlar kendine özgü eylemlere sahip oldukları gibi, yine kendine özgü birey tiplerini de oluştururlar. Her tiplendirme mutatlaştırmayı davet eder; bu da bireylerin arasındaki bağlanmayı gerçekleştiren bir “sosyal duruma” neden olur. Böylece oluşan kurumlar belli bir tarihsellik içinde ve onun akışında bulunurlar. Bireyler sosyal amaçlar çevresinde kartopu misali artarak çoğalır. Amaçlar ve gereksinimler kristalize olurlar. Neticede kurumlar artık kendi gerçekliklerine sahip olarak, yani bireyin dışsal ve zorlayıcı bir olgu biçiminde karşılaştığı bir gerçeklik olarak tecrübe edilir⁴⁹. Kurumlar oluştuktan sonra süreklilik gösterecekse, onların değişme veya kaldırılma olasılıkları da her zaman vardır. Nesnel dünya olarak kurumlar kuşaktan kuşağa aktarılır⁵⁰ ve nesnel/objektif olarak tecrübe edilir.

Bireyden hareketle kolektif doğrultuda gelişen ve “tortulaşan”⁵¹, “art evrenlere”⁵² sahip kurumsal yapılar akıllaşmanın mükemmel örneğidir. Bu yapıların meşruiyetlerini sürdürebilmeleri için “bürokrasi” adı verilen hiyerarşik, katışık sisteme ihtiyacı vardır. Bu sistemin de adı bürokrasidir. Modernite ile işlevsel, sabit bir çerçeveye oturan bürokrasi kadim Mısır, Çin ve Roma uygarlıklarında var olan bir kurumdu. Modern bürokrasi şu şekilde işlemektedir:

- 1) Genel olarak kurallar, yani yasalar veya idari yönetmelikler tarafından düzenlenen resmi yetki alanları ilkesi vardır,
- 2) Daire hiyerarşisi ve temyiz kanalları ilkeleri,
- 3) Modern dairenin yönetimi asıl veya taslak formlarında saklanan yazılı belgelere, bir alt memurlar ve her türden kâtipler kadrosuna dayanır.
- 4) Daire yönetimi, en azından bütün uzmanlaşmış daire yönetimi- ve böyle bir yönetim belirgin biçimde moderndir- genellikle bir uzmanlık alanında tam bir eğitimi gerektirir,

46 Van der Loo, s. 93.

47 Berger, Luckmann, s. 80.

48 Bilgi stoku terimi Alfred Schutz'a aittir.

49 Berger, Luckmann, s. 88.

50 Berger, Luckmann, s. 89.

51 Tortulaşma (sedimentasyon) kavramı Edmund Husserl'den alınmıştır.

52 Art-evren kavramı Berger ve Luckmann'dan alınmıştır.

- 5) Dairenin tam gelişmesi memurun tam çalışma kapasitesiyle iş görmesini gerektirir,
- 6) Daire yönetimi genel kuralları izler; bunlar az ya da çok istikrarlıdır, yorucudur ve öğrenilebilir⁵³.

Bürokratik olarak yönetilen yapıdaki her türlü amaçsal faaliyetler resmi olarak tanımlanır, bu görevlerin dağıtımı yetkilendirme yoluyla memurlara verilerek, fiziksel, dinsel ya da başkaca diğer zorlayıcı tüm tedbirlerle sınırlandırılarak sürdürülür. Ayrıca bu görevler için metotlu ve genel kurallara uygun kişiler istihdam edilir⁵⁴. Rasyonelize yaşamı dayatan bürokrasi, profesyonel uzmanın kişilik tipini de belirler⁵⁵. Profesyonel olan bu kişiler uzmanlıklarını da rasyonel sınav sistemleriyle kazanırlar. Sınavların uygulanması eğitimin önceliğini de ortaya çıkarır⁵⁶. Weber uzmanlar ile eskinin kültürlü insan tiplerinin ayrıldığını ve bu ayrılığın tartışmalara neden olduğunu da belirtmektedir⁵⁷. İleride de gösterileceği üzere modern yaşam koşullarının oluşturduğu bu “uzman” tipi ile “eskinin kültürlü” tipi farklı ideal tip kategorilerinde incelenmek durumundadır. Modernitenin geleneği dışlayıcı bu edimi rasyonelleşme uğruna yapılmakta, sonucunda da değer alanlarında farklılaşmalar meydana gelmektedir⁵⁸.

Devlet bürokrasisinde bu işlemler daire olarak nitelenirken, özel ekonomi alanında ise girişim adını alır. Daire hiyerarşi de monokratik⁵⁹ bir vasıftadır⁶⁰. Çalışan atamaları atfedilmeye dayalı ölçütlere göre değil, uzmanlaşmış niteliklere göre yapılır. Çok sayıda insanın bürokratik eşgüdümü, modern örgüt biçimlerinin baskın yapısal özelliği olmuştur⁶¹. Modern devletin ve onun ekonomisinin sürekliliği geniş ölçekli planlama yalnızca örgütsel araçla mümkündür. Bu örgütsel araçlar da bürokrasiden başkası değildir⁶². Weber’e göre modern öncesi zamanlardaki atıl ekonomik güçlerin hareketlendirilebilmesi ancak bürokrasi sayesinde mümkün olabilirdi. Bürokratik örgüt, modern siyasa, modern ekonomiye, modern teknolojiye biçim veren ayrıcalıklı araç olmuştur⁶³.

Weber, Ekonomi ve Toplum adlı eserinde özetle bürokratik yapıların tarihsel gelişmenin geç ürünü olduklarını ve kurallarıyla, baskın gerçekçiliğiyle “rasyonel” bir karakterde olduğunu ileri sürmektedir. Bürokrasinin yürüyüşüyle rasyonel olamayan yapılar egemenliklerini kaybettiğini ve devrimsel sonuçlara yol açtığını vurgulamaktadır⁶⁴.

Modern birey yaşam dünyasında, dünya imgelerindeki karşılığını ve gerçekliğini kaybetmiş ve kendine yeni “rasyonel” bir alan arayışına yönelmiştir. Bilinç dışı

53 Weber, Cilt II, s. 323-325.

54 Weber, s. 323.

55 Weber, s. 364.

56 Weber, s. 365.

57 Weber, s. 367.

58 Jürgen Habermas, İletişimsel Eylem Kuramı, Çev. Mustafa Tüzel, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 98.

59 Monokratik: Weber’e özgü bir terim olan monokratik, otoriter, tek kişinin egemenliğindeki idareyi imlemektedir.

60 Weber, s. 324.

61 Lewis A. Coser, *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları*, Çev. Himmet Hülür vd., De Ki Bas. Yay, Ankara, 2008, s. 212.

62 Coser, s. 212.

63 Coser, s. 212.

64 Weber, s.368.

gerçekliklerini rasyonalize edip “bilinçlendirerek”, yeniden bir üretim sarmalına girmekte, modern bireye atfedilen tecrübesiyle “yalnızlığını” gizlemektedir. O halde sorulması gereken ana soru şöyle olabilir: Modern birey ne demektir ve yaşam praxisini neler oluşturmaktadır?

D. Bireyselleşme

Modernitenin sonuçlarından birinin de bireyselleşme olduğu bilinen bir gerçekliktir. Öz bilince sahip bireyin edinmiş olduğu deneyim, ona yaşamda farklı olmayı ve ayakta kalabilmeyi sağlamıştır. Kentsel yaşamın getirdiği hukuk, dil, sanat ve üretim teknikleri, nesnelere ve bilimde somutlaşmış, modern kültürde “nesnel tını” oluşturmuştur⁶⁵. Bireyselleşme/bireyselleşme bireye yaşam dünyasında rahat hareket olanağı sağlayarak kendini “özgür” hissetmesini sağlarken, diğer yandan da kendini soyut, anonim ve büyük ölçekli yapıların içinde bulunmasına neden olmaktadır⁶⁶. Artan iş bölümünün maneviyat, incelik ve idealizm açısından modern insanı geriletmediği de ayrı bir paradoks olarak işlenebilir⁶⁷.

Modernitenin bileşenleri olarak tanımladığımız süreçlerin başlatıcısı olan Sanayi Devrimi ve Aydınlanma evrelerinin geliştirdiği insan bilincinin dinamik bir özelliği vardır. Söz konusu evrelerin kurumsal yaşamı oluşturduğu ve değiştirdiği gerçeğinden hareketle bireysel yaşamın ve benliğin de beraberinde değiştiğini; diyalektik bir özelliğe sahip olduğunu göz önünde tutmak gerekir⁶⁸.

Weberyan anlamda asketik ruha sahip modern birey, yaşam dünyasını kurarken bazı taşıyıcılara ve kurumsal süreçlerle ilgili bilgi demetleri arasındaki bağı sağlayan paketlere ihtiyacı vardır. Teknolojik üretimle ilgili süreç ve kurumlara sahip olmasını ifade eden birincil taşıyıcılar⁶⁹ ve bu kaynaktan gelen bilinç için iletim ajanları olarak görev yapan süreçler ve kurumlar olarak tanımlanan ikincil taşıyıcılar⁷⁰, modernizasyonun birincil temsilcileri olarak görülür⁷¹.

Teknolojik üretimin sonucunda bürokratik olarak organize olan devlet, bu temsillerin ana örnekleridir. Bürokrasinin sadece devlet aygıtı ile sınırlı olmadığını özel alanın da bu akıma sürüklendiğini belirtmemiz gerekecektir. Bürokrasi günlük yaşamın vazgeçilmez bir gerçekliğidir. Düzenlilik, kategoriler sistemi oluşturulması, her şeyin organize edilebilirliği ve bunun da ileri derecede keyflik arz etmesi de görülmektedir⁷². Bürokrasinin genişletici ve daraltıcı etkisi kişinin sınırlarını aşar, sosyal durumuna da tesir eder⁷³. Modern birey bürokrasi ile adeta kuşatılmıştır.

Taylorizmin teorik zemininde pratik bir uygulama alanı bulan “montaj hattı” teknolojisi (Fordizm) de endüstriyel kalkınmanın nedenleri arasına dâhil olmuştur. Kalkınmanın devinimsel zorunlu sonucu olarak gelişen kentleşme, tarım

65 Georg Simmel, *Modern Kültürde Çatışma İçinde Metropol ve Tinsel Hayat*, Çev. Nazile Kalaycı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 100.

66 Van der Loo, s. 166.

67 Simmel, s. 100.

68 Giddens, 2010, s. 11.

69 Peter L. Berger, Brigitte Berger, Hansfried Kellner, *Modernleşme ve Bilinç*, Çev. Cevdet Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000, s. 53.

70 Berger, 2000, s. 53.

71 Berger, 2000, s. 119.

72 Berger, 2000, s. 62-63.

73 Berger, 2000, s. 70.

toplumuna ait statik özelliklerin dinamik bir yapı kazanması, beraberinde zihinsel değişimi de davet etmiştir. Bireylerin zihinlerinde, değer algıları, tutum ve davranış çeşitlenmesi eskiden farklı bir bilincin varlığını müjdelemiştir. Kitle eğitimi ve kitle iletişim araçlarının çoğalması, yörenin uzama evrilmesi, zaman kavramının “yerinden çıkarılması” bilinç yapısında köklü farklılıklara neden olmuştur.

Modern insan artık daha çok kentlerde ve metropollerde yaşamaktadır. Her yönüyle farklı bir yaşam stili yaratan kent yaşamı “bilincin kentleşmesini”⁷⁴, artan iletişim, medya, ulaşım olanaklarıyla taşraya da taşımıştır. Taşımanın sosyolojik sonucu cemaat/cemiyet dikotomisinin parçalanmasına neden olmuştur. Bu ikilinin klasik açıklamaları çağdaş zamanlarda yeniden tanımlanmaya gereksinim duymaktadır. Cemaat ve cemiyet ayrık antiteler olmayıp, birbirlerinin içinde ama cemiyetin oluşumuna doğru meyleden bir evrimsel karakteristiğe sahiptir.

Dakiklik, hesaplanabilirlik ve kesinlik, bütün bu karmaşıklığı ve uzanımlarıyla metropol varoluşunun insan hayatına dayattığı niteliklerdir⁷⁵. Bireyin bilince toplum bilgisinin organize edildiği bir içerik olarak “yaşam planları”⁷⁶, ‘hesaplı, kitaplı’ yaşamının sine quo non’udur. Bu durum, toplumsal bilincin metropol yaşamında eridiğinin göstergesidir.

Metropol, kişiliğin ruhsal temelini kesintisiz olarak etkiler ve imgelerin yoğunluğu o kadar çoktur ki birey bu düzene alışır, şaşkınlığını fark etmez⁷⁷. İmge yoğunluğu *Gemeinschaft* bireyinde daha azdır. Çünkü o iradi olarak *Wessenwille* (doğal istem/irade)dir. Metropol insanı *Gesellschaft* kategorisine dâhil olup iradi olarak *Kürwille*’dir⁷⁸. Taşra veya kent dışında yaşayan insanlar daha düzenli ve dingin bir yaşam sürerler: Taşra hayatına özgü ilişkiler, ruhun daha bilinçsiz katmanlarına kök salmışlardır ve düzenli bir ritme sahiptirler⁷⁹.

Geleneksel dünyadan modern dünyaya geçiş, işlevsel bir “farklılaşma” veya “işlevsel uzmanlaşma” kavramlarıyla tartışılmalıdır⁸⁰. Tarım toplumunda ekonomik ilişkiler daha ilkel şartlarda gerçekleşmiş, mübadele ilişkileri yüz yüze gelişen şartlarda olmuştur. Endüstriyel dönem bu düzenin de değişmesini zorlayarak, “para” adı verilen ürünlerin değişiminin olanaksız olduğu durumlarda kredi ve yükümlülüğü birleştirme “yolunu aşan bir erteleme tarzını ortaya sürmüştür. Para aynı zamanda zamanı paranteze alma işlevini de yüklenir⁸¹.

Modern kategoriler arasına gömülmüş olmamızdan ötürü⁸², “modern insan”, duygusal ilişkileri, tarihselliğindeki eski deneyime dayandırmaktan artık uzaklaşmıştır gibi bir sonuca ulaşırız. Modern tin gittikçe daha hesapçı hale gelmiştir⁸³.

74 Berger, 2000, s. 79.

75 Simmel, s. 90.

76 Berger, 2000, s. 87.

77 Simmel, s. 86.

78 Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft ve Gesellschaft*, Çev. Ahmet Aydoğan, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.200. *Wessenwille* ve *Kürwille* kavramları Tönnies’in irade tasavvurunu tanımlamak için kullandığı kavramlardır. Doğal istem irrasyonel yani dürtüsel istemin eylemlerini temsil ederken, ussal istemi temsil eden *Kürwille*, *Gesellschaft*’in özelliğidir.

79 Simmel, s. 86.

80 Giddens, 2004, s. 28-29.

81 Giddens, 2004, s. 31.

82 Charles Taylor, *Modern Toplumsal Tahayyüller*, Çev. Hamide Koyukan, Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s. 26.

83 Simmel, s. 89.

İlkel koşullar altında işleyen ekonomilerde alıcı ve satıcı birbirlerini göremek eylemlerini oluştururlar, oysa çoğulculuğun hâkim olduğu, uzmanlaşmış sistemlerin denetiminde bulunan “piyasa” şartlarında üretici ve alıcı arasındaki ilişkiler her zaman yüz tüze gerçekleşmez. Nitelikler ve tikellikler nicel şartlara mahkûm olduğundan Simmel’in deyişiyle, modern yaşamda bireylerin ekonomik söyleminin giriş cümlesi “Fiyatı ne?” olmaktadır. Modernleşmiş insan, ussal yapısı nedeniyle, nesnel düşünmekte her şeyi ölçülebilir ve hesaplanabilir “zannetmektedir”.

Kentleşmeyle beraber insan ilişkileri de değişime uğramış ve kent sakinleri birbirlerine karşı ruhsal tavırlarını farklı bir bakış açısından sunmaya başlamışlardır. Bireyler arasında “mesafeli”⁸⁴ duruşlar gözlenmekte, bu da “güven” probleminin gündeme gelmesine neden olmaktadır. Metropol yaşamı insanı güvensizliğe sevk etmektedir⁸⁵. Güven gereksiniminin somut ifadelerinden olan kurumsallaşma Giddens’in deyişiyle bireye “koruyucu bir koza” sağlar; gündelik yaşamın getirdiği veya getireceği risklerin paranteze alınmasını sağlar. Güven duygusunun her biçimi birey için aynı zamanda bağışıklığını sağlayabilecek “aşırır”⁸⁶.

2. POSTMODERNİTENİN BİLEŞENLERİ

Yeni bir düşünce çağında, zihinsel ve eylemsel olarak yeniden varoluşunu yaşamaktan ziyade, geçmişten getirdiği ve geleceğe taşıdığı “bilinç akışı” içinde cisimleşen insan, Ben ve Biz olarak toplumsallaşmış bir çevren (*Horizont*) içinde yaşamaktadır⁸⁷. Modernitenin krize girdiği hakkındaki fikir birliğini değişmez bir veri olarak kabul ettiğimizden, modern bilincin “yönelimsel” nesnelere kavrayışında da metamorfozun olmasını beklemek paralojik bir çıkarım olmayacaktır. Bu sonuca ulaştıran süreci anlayabilmek için modern zamanların epistemolojik, ontolojik söylemlerinden, bu günün söylemlerine nasıl gelindiğini “bileşen” kavramıyla açıklamak uygun düşmektedir. Geçen bölümde modernitenin, akılcılaştırma, bürokrasi, sekülerleşme, bireyselleştirme bileşenlerinin modern bilincin oluşumunda etken rolleri aldığı vurgulanmıştı. Aynı analogik mantık yolu takip edilerek postmodern çağ denilen, tamamlanmamış modernitenin bir başka yüzü olan olgunun da postmodern zamanları tecrübe eden bireyin ve ait olduğu toplumun, farklı bir bilinç alanının ufkunda gezindiği düşünülebilir. Aslında Giddens’in vurguladığı gibi bir her şeyin keskin sınırlarla değiştiği bir döneme “girmek yerine, modernliğin sonuçlarının eskisinden daha çok radikalleştiği ve evrenselleştiği bir başka döneme doğru”⁸⁸ geçilmiştir. Dönemin özellikleri de kendine ait bir bilince sahip olduğundan, postmodern bilince ait olmak üzere postmodern bileşenlerden bahsetmek olanağına sahibiz. Makalede postmoderniteye ait bazı bileşenler; yabancılaşma, şeyleşme, narsisizm, risk, güven kaybı ve kaygı olarak belirlenmiştir.

84 Simmel, s. 93.

85 Simmel, s. 93.

86 Giddens, 2010, s. 14.

87 Edmund Husserl, *Bunalmı*, Çev. Levet Özşar, Biblos Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 13.

88 Giddens, 2004, s. 13.

A. Yabancılaşma

Yabancılaşma (ing. *alienation, estrangement*) genel bağlamlardaki yaygın kullanımı yanında, toplumsal ve ekonomik kuramdan, felsefe ve psikolojiye bir dizi alanda özgül, ama tartışmalı anlamlar taşır⁸⁹. Genel anlamıyla bir yabancılık, başkalarından ayrılık, başkalarıyla sıcak ilişki yoksunluğu duygusu anlamını taşıyan yabancılaşma, kişinin benliğinin çeşitli kısımlarına yönelik veya bizzat kendi benliğine yönelik de olabilir. Psikiyatride kullanımında, psikoz, şizofreni gibi ruhsal hastalıklarda kişiliksizleştirme, gerçekdışılık, normsuzluk, rol karmaşası, yalnızlık anlamlarında kullanılmaktadır⁹⁰.

Felsefi bir kavram olan yabancılaşma, Alman idealist felsefesinin en açık miraslarından birisidir⁹¹. Williams'a göre, yabancılaşma eylemi veya durumu farklı anlamları ifade etmek için kullanılmaktadır: a) Tanrı'dan kopma ve koparılma, ya da insan veya bir toplulukla kabul edilen bir siyasi otoriteyle ilişkilerin koparılması, b) 15. yüzyıldan itibaren kullanım şekline göre, bir şeyin veya mülkiyetinin başkasına aktarılması. c) İleri dönemlerde (15 ve daha sonraki yüzyıllar) yabancılaşma kelimesi anlam genişlemesine uğrayarak, zihinsel yetilerin yitimi, kaybedilişi ya da bozulması ve böylece deliliği anlatmak üzere kullanılmıştır⁹². Yabancılaşma, Tanrı bilgisinden ya da merhametinden kopma, teolojik bir anlamı gösterirken; Rousseau'da insanın kendi özgün doğasından kopması, uzaklaşması anlamına gelmektedir. Uygarlık denen "yapay" olgu, insanın özsel, ayrılmaz, kalıcı, özgün (tarihsel olarak ilkel) yapısını; doğal insan yapısını "koparmış"; toplumsal insana dönüştürerek dağılmasına neden olmuştur. Yabancılaşmaya karşı direnme, insanın duygularına, bununla uyumlu eylemlerine yeniden kavuşmak için verilen savaştır⁹³. Ayrıca Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*'nde kişisel varlık olarak Ben'in ortadan kaybolduğunu, genel irade olarak toplum iradesine/istencine bağlandığını ileri sürmektedir⁹⁴. Bu irade devrinin getirdiği sonuç, bireyin kendinden uzaklaşması ve kendine "yabancılaşmasının" bir biçimi olmaktadır.

Plotinos ve Aziz Augustinus'a kadar tarihin derinliklerine giden yabancılaşma düşüncesi, en açık ifadesini Hegel'de bulur⁹⁵. Hegel, *Tinin Fenomenolojisi* adlı eserinde, bireysel bilinç, âlemin başlangıçtaki durumu olan "bütünsel bir varlık" ve "kendinde varlık" oluşu düşüncesinden hareketle, yabancılaşma kavramını geliştirir⁹⁶. Hegel'e göre yabancılaşma aynı insanın, özne, yani kendini gerçekleştirmeye çalışan yaratıcı insan ve nesne, yani başkaları tarafından etkilenip yönlendirilen insan olarak ikiye ayrılışının sonucu olup, insanın kendi yaratıları

89 Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, Çev. Savaş Kılıç, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 41.

90 Budak, s. 813.

91 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Orhan Akınhay, Derya Kömürücü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 798.

92 Williams, s. 42.

93 Williams, s. 43; Bottomore, s. 622.

94 J.J. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Alpagut Erenuluğ, 3. Basım, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999, s. 47.

95 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 2000, s. 994.

96 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, 3. Baskı, İdea Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 19-275, Muhammet Ertoyl, *Yabancılaşma Kader Mi, Tercih Mi?*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007, s. 25.

(dil, bilim, sanat vb.) ona yabancı nesnelere haline geldiği zaman ortaya çıkar⁹⁷. Hegel’de yabancılaşma kavramı, olumlu anlamda kullanılarak, Mutlak kavramı olarak ifade edilen, gerçeğe ulaşma yolunda, tinin geçmesi gereken bir moment/kavşaktır. Bu kavramın “soyut, salt düşünsel varlığı” kabul ettiği için itiraz eden Feuerbach, “gerçek varlığı, olumlu ve gerçekliği olan insanı” kabul eder⁹⁸.

a. Ludwig Feuerbach ve Yabancılaşma

Feuerbach 19. yüzyıl Alman materyalist felsefesinde, Hegel ile Marx arasında bir aşama olarak yer alması açısından, daha sonra inceleneceği gibi, Marx’ın yabancılaşma kavramına yaklaşımını anlamada felsefi bir öneme sahip düşünürdür.

Feuerbach’da insan, tikel ve öznel bir varlık olmayıp, dünyanın merkezinde, evrensel bir varlıktır. Felsefeye bakışı ve gerçeğin açıklanması antropoloji ile olur; Tanrıbilimin asıl anlamı antropolojidir⁹⁹. “İnsanın hayvandan farklı olan, kendine özgü varoluş şekli, dinin temelini oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda onun asıl konusunu da belirlemiştir. Din sonsuzluğun bilinci olduğuna göre, din, insanın kendi doğasının bilincinde olmasından başka bir şey değildir”¹⁰⁰. Dinin kendisiyle insanın “kendi varlığını nesnellığe projekte ettiğine/yansıttığına ve sonra kendisini yeniden, kendisinin bu şekilde bir özneye dönüştürülmüş söz konusu suretine bir nesne yaptığı ve dolayısıyla kendisini, kendisi için bir nesne olarak gördüğü” bir araç olduğunu söyleyen Feuerbach, dinin insan zihninin bir hayali, bir düşünce olduğunu belirtir¹⁰¹. Dini duygular, bu durumda insanın kendine yabancılaşması olmaktadır. Tanrı insanın “mutlaklaşmış ve yabancılaşmış” özüdür. İnsan kendine yabancılaşmış Tanrı değil, fakat Tanrı kendine yabancılaşmış insandır¹⁰². İnsan yarattığı imgesel bir yabancı ve üstün varlık karşısında, onun nesnesi olduğunu sanarak köle durumuna düşer ve yabancılaşır¹⁰³.

Feuerbach’a göre yabancılaşmadan kurtulmak için, insanın irade, akıl ve sevgi olmak üzere özsel niteliklerine başvurmalı, onları birleştirerek türünü korumalı ve kendi yarattığı Tanrı’sının kölesi olmaktan kurtulmalıdır¹⁰⁴.

Görüldüğü üzere, Feuerbach’ta yabancılaşma, insanın din olgusuyla karşılaşmasında içine düştüğü çaresizliğin, kendinden kopuşun, nesnelleştirdiği hayali bir dış varlığa koşuşunun eleştirisi vasfında kullanılmaktadır. Aynı zamanda Hegel’in felsefesindeki, gerçekliği arayış yolunun da bir eleştirisi yapılmaktadır.

b. Marx ve Yabancılaşma

19. yüzyıl toplum felsefesinin önemli simalarından olan Marx’ı, öncüllerinden çok farklı bir konumda değerlendirmek gerekir. Daha önceki felsefe ekolleri içinde gerek idealist felsefe, gerekse pozitivist felsefe yanlıları arasında geçen tartışma, metodolojik ve değere yönelik olmuştur. Marx’ da ise radikal bir karşıtlık, pratik

97 Cevizci, 2000, s. 994.

98 Ludwig Feuerbach, *Hristiyanlığın Özü*, Çev. Devrim Bulut, Öteki Yayınevi, Ankara, 2004, s. 10.

99 Feuerbach, s. 12; Cevizci, 2011, s. 850.

100 Feuerbach, s. 22.

101 Cevizci, 2011, s. 855.

102 Bottomore, s. 622.

103 Feuerbach, s. 56; Tolan, s. 286; Cevizci, 2011, s. 855; Bottomore, s. 623.

104 Barlas Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş*, 4. Baskı, Adım Yayıncılık, Ankara, 1996, s. 286.

bir felsefe anlayışı hâkimdir¹⁰⁵. Yabancılaşma kuramı, Marx'ın kapitalist üretimin, insanoğlunun fiziksel ve akli durumunun bir parçası olan toplumsal süreç üzerindeki yıkıcı etkisini gösterdiği entelektüel yapıdır. Bu kuram, aslında yaşam koşulları ile bu koşullar altında yaşayan insanları anlama kuramıdır¹⁰⁶.

Marx, dönemin Alman felsefesinde egemen olan soyut insan anlayışı yerine somut insan anlayışını koyar. Somut insanı da hem doğal, hem de toplumsal olarak türsel bir varlık olarak tanımlar. Doğal olan insan çalışarak, emek aracılığıyla üretimde bulunur ve çevresini değiştirir. Toplumsal yönü ile de, kendi türüyle iletişime geçerek hem toplumu hem de kendini değiştirir. Marx'da insan evrensel olarak anlaşılmaz, ona göre, insan somut koşullar altında biçimlenmiş bir insandır. O insan, değişmez değil, çevresiyle birlikte değişen bir diyalektiğe sahip canlıdır¹⁰⁷.

Nesne, Marx'a göre, insandan ayrı bir şey olmayıp, nesnelleşme işlevinin bir ürünüdür. İnsan varlığının güçlerinin bir nesnedeki ifadesi ya da yansımaları, nesneleştirilmenin bir unsuru olması¹⁰⁸ fikri, onu, Feuerbach'ın düşüncelerine yaklaştırmaktadır.

Özel mülkiyet, emeği, sermayeyi, toprağı ve ücretleri, sermaye kârını, toprak rantının ayrılması, iş bölümü, rekabet, değişim değeri kavramlarını varsayılan kavramlar olarak kabul eden Marx, politik iktisadın öncüllerini ve yasalarını kabul ettiğini söyleyerek, işçinin meta düzeyine düştüğünü belirtir. Bu metalaşma süreci işçiyi sefil duruma koyarak toplumun, mülk sahipleri ve mülksüz işçiler olarak ikiye bölünmesine neden olur¹⁰⁹. Politik iktisadın emekle sermaye, sermayeyle toprak arasındaki ayrılığın kaynağını açıklayamadığını, rekabetin dışsal koşulların rastlantısal olarak geliştiği savının yanlışlığını, politik iktisadın harekete geçirdiği çarkın tek şeyinin, para hırsı ve para tutkunları arasındaki savaş, yani rekabet olduğudur¹¹⁰.

Politik iktisat, tekelin karşısına rekabeti, loncanın karşısına serbest çalışmayı, büyük toprak mülkiyeti karşısına da toprak mülkiyetinin bölünmesini koymuştur. Bu ayrılımlar; karşı koymalar insanın değerini düşürmüş ve yabancılaştırmıştır. İşçinin üretim gücü ve kapsamı artıp, ne kadar servet üretse de o kadar yoksullaştığını ileri süren Marx, “işçinin meta yaratması karşısında kendinin de bir meta olarak ‘ucuzladığını’” söyler. “Şeyler dünyasının artan değeriyle doğrudan doğruya orantılı olarak insanlar dünyası değersizleşir. Emek yalnız meta üretmez; kendini ve bir meta olarak işçiyi de üretir ve bunu meta ürettiği oranda gerçekleştirir” der¹¹¹.

O halde, emeğin ürettiği nesne -emeğin ürünü- emeğin karşısına yabancı bir şey, kendini üretenden bağımsız bir güç olarak çıkar. Böylece emek nesneleşmiş ve maddeleşmiş bir emek olmuştur. Emeğin bu gerçekleşmesi, onu üretenler için gerçekliğin yok oluşu; nesneleşme, nesnenin yok oluşu ve nesneye kölelik,

105 Cevzici, 2011, s. 856-857.

106 Bertell Ollman, *Yabancılaşma Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, Çev. Ayşegül Kars, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 213.

107 Tolan, 287.

108 Cevzici, 2011, 872.

109 Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, Çev. Murat Belge, 5. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, (2009 a), s. 73.

110 Marx, (2009 a), s. 74.

111 Marx, (2009 a), s. 75.

mülk sahibi ise yabancılaşma, başkalaşma olarak ortaya çıkar¹¹². Nesne ile üreten arasındaki bu “kopma”, üretenin nesne ile ilişkisinde onu yabancı bir nesne olarak algılamasını ifade edecektir. İşçinin ürettikleri arttıkça nesnel dünya zenginleşirken, işçinin dünyası da o kadar fakirleşir. Bu diyalektik sürecin bir yansımaları da dinde bulan Marx, insan Tanrı’ya ne kadar verirse kendinde de o kadar az şeyin kaldığını ileri sürer¹¹³. Üretilen nesne bir dışsal var oluş ötesinde, onun bağımsız, ondan ayrı bir şey olduğudur. Üretilen nesnede yaşam bulan emek, işçinin karşısına bir düşman olarak çıkar¹¹⁴.

İnsan, bilinçli bir varlıktır, kendi yaşamı insan için bir nesnedir. Yabancılaşan emek insanın bilinçli yaşam etkinliğini, hayvansal hayat etkinliğinden ayırır; bilinçli bir varlık olduğu için kendi yaşam etkinliğini, öz varlığını, varoluşu için basit araç yapar¹¹⁵. Yabancılaşmış emek böylece şunları gerçekleştirmiş olur:

“İnsanın türsel varlığını, hem doğayı, hem de manevi türsel özelliğini, insanın dışında bir varlığa, bireysel varoluşunun bir aracına çevirir. Dışarıdaki doğayı ve insanın manevi özünü, insanca varlığını yabancılaştırdığı gibi, insanı kendi bedenine de yabancılaştırır.

İnsanın kendi emeğinin ürününden, yaşam etkinliğinden, türsel varlığına yabancılaşması olgusunun dolaysız bir sonucu, insanın insana yabancılaşmasıdır (...) Aslında, insanın türsel özelliğinin kendisine yabancılaştırıldığı önermesi, bir insanın öbürüne ve her ikisinin insanın öz doğasına yabancılaştırıldığı anlamına gelir”¹¹⁶.

Marx’da, yabancılaşma süreci sadece bireyi ilgilendirmeyip, öznelarası bir bileşen de içermektedir. Yabancılaşmış emek ilişkisi içinde her insan ötekini, bir işçi olarak kendini bulduğu durum ve standarda göre görür¹¹⁷.

Emeğin yabancılaşması, nesnelleşmiş/dışsallaşmış emeğin insanın yabancılaşmasından doğması nedeniyle, olguyu, sadece nesnelere evreninin egemenliği açısından değerlendirmek doğru görünmemektedir. İnsan aynı zamanda kendi yarattığı toplumsal ve siyasal koşullar altında da aciz duruma düşmekte, şartların kölesi olmaktadır¹¹⁸. Doğayı değiştirme amacıyla yola çıkan insan yaşamdan uzaklaşmış, benliğini kaybederek nesnelere esiri olarak onlara söz geçiremeyen bir duruma düşmüştür. Modernitenin veya ideolojik perspektiften değerlendireceksek, kapitalizmin, örgütlü sistematığının şiddetinin arttığı zamanlar, teknolojinin toplumun bütün gözeneklerine sızdığı, nesnel aygıtlarla araçsallığını sürdürdüğü zamanlardır. Bu aygıtlar yani makineler, birer otomat sistemleri olarak, üretim araçlarından olan sermayenin vazgeçilmezlerinden olmuştur ve olmaya devam edeceklerdir. Makineler sermayeye uygun bir varlığa dönüştüklerinden¹¹⁹ emek, işçinin emek aracı olmayıp, işçinin hammaddeyi işleyen makineyi kontrol eden bir “unsur” olduğu sonucuna varılır. Makine, burada “usta” olmakta,

112 Marx, (2009 a), s. 75.

113 Marx, (2009 a), s. 76.

114 Marx, (2009 a), s. 76.

115 Marx, (2009 a), s. 81.

116 Marx, (2009 a), s. 82-83.

117 Marx, (2009 a), s. 84.

118 Tolan, s. 290.

119 Karl Marx, *Yabancılaşma, (Grundrisse içinde)*, Çev. Barış Erdost, 4. Baskı, Sol Yayınları, 2010, Ankara, s. 151.

kendine has özellikleri olan adeta bir “canlı insan, eylemde bulunan usta” olarak nitelenebilecek metoforik yapıya kavuşmuş bulunmaktadır. Bilim makinede görevini icra etmekte, işçinin, bizzat üretici olarak bilincinde olmamaktadır.

“Nesnelleşmiş emek, makinelerde, maddi olarak canlı emeğin karşısına, egemen olduğu ve bizzat etkisi altına aldığı güç olarak ve yalnızca canlı emeğin elde etmesiyle değil, kendi üretiminin gerçek süreci içinde çıkar (...) Sermaye makineler halinde var olur (...) Ürün değer taşıyıcı olarak ve onun kullanım değeri yalnızca bunun koşulu olarak üretilir¹²⁰”.

Teknik bilginin ve onun somut, katılaşmış karşılığı makine, bilginin deposu durumundadır. O halde bilgi, işçinin dışında, yabancı herhangi bir şey olarak görünür; canlı emek ise, bağımsız biçimde etkileyen nesnelleşmiş emeğin arasında görünür. İşçi, sermayenin gereksinimiyle koşullandırılmamış olduğu ölçüde, gereksiz olarak görünür¹²¹.

c. Yabancılaşma Kavramının Çağdaş Yorumları

Yabancılaşma kavramı ile ilgili olarak çeşitli okulların kuramları vardır. Bu kuramların birinci düzeyde bireylere uygulanmasını ön planda tutanlar olduğu gibi, tüm toplumun hasta/nevrotik hatta şizofrenik/şizoid olabileceğini savunan ikinci düzey olarak da yorumlayanlar bulunur. Bireysel planda düşünenler soruna psikolojik olarak yaklaşmaktadırlar. Bu grup içinde Erich Fromm’un Sağlıklı Toplum (*Sane Society*) olarak Türkçeye çevrilen eseri örnek verilebilir. Fromm, bu eserinde, bireyin nicelendirme ve soyutlama sürecinden geçirilerek ya da geçerek yabancılaştığını incelemektedir.¹²²

Nicelendirme, Sanayi Devrimi’nin ekonomik ilişkileri düzenlenmesiyle ortaya çıkan bir durumdur. Sanayi Devrimi öncesi el emeği ile üretim işlevini yürüten çalışan bireyler, zanaatkârlar, ürün üzerinde, ürünün ortaya çıkıp “kullanım değeri”¹²³ gösterme aşamasına gelinceye kadar tek yetkili üreticilerdir. Çağdaş toplumda da bu sınıfın tamamen ortadan kalkmadığını, yalnız ekonomik, sosyal ve kültürel sıkıntılar karşısında “piyasa”nın merkezkaç etkisi ile uzaklaştıkları veya uzaklaştırıldıkları da gözlenmektedir. Bu tikel üreticiler, mallarının “değişim değerini”¹²⁴, maliyetlerini ve kâr hadlerini de hesaplayarak belirlemektedirler. Gelişen teknolojinin Taylorist ve Fordist uygulamaları, makine sistemleri, ürün üretimindeki somut gerçekliği, Marx’ın yabancılaşma kuramında görüldüğü gibi, soyut biçime dönüşmüştür. Basit muhasebeleştirme ile yetinen zanaatkâra karşın sermaye, devasa şirketler üretimin her aşamasını “bir şey” olarak görerek,

120 Marx, 2010, s. 152.

121 Marx, 2010, s. 153.

122 Erich Fromm, *Sağlıklı Toplum*, Çev. Yurdanur Salman vd., 4. Baskı, Payel Yayınları, İstanbul, 2006, s. 108.

123 Kullanım Değeri: Metaller değişime giren ürün olarak kabul edilirler. Metanın tümüyle değişime girip, belli tikel bir yararlığı söz konusu olduğunda kullanım değerinden söz edilmiş olur. Marx, metanın kullanım değerinin, metanın değişim değerine sahip olması için yeterli olduğunu, bu değerinin üretim koşullarının bir yansıması olan değişim değeri ile sistematik bir niceliksel ilişkisi olmadığını belirtir. Bu yararlılık genellikle muhatapları tarafından fark edilmez. Emek gücünün kullanım değeri, meta ilişkilerinin gelişiminden, değer ve paradan türer. Kullanım ve değişim değeri çelişik kavramlardır.

124 Değişim Değeri: Metanın değişimde başka metaların belirli miktarlarına hâkim olma gücü. Bottomore, s. 368.

hesaplanabilir bir “niceleştirme” işlemine tabi tutmuşlardır. Zanaatkârın ürünün üzerindeki egemenliği, seri üretim ekonomilerinde ürünün her bir parçaya bölünerek, soyutlanmıştır. Üretim sürecindeki her birey de ürünün tümü karşısında yabancı kalmıştır¹²⁵.

Soyutlaştırma süreci, somut varlıkların yararlılık değerini (kullanım değeri), değişim değerine göre ikinci derecede bırakır. Değişim değeri olarak artık “para” terimi geçerli olur. İnsanın dünyayı kavrama oranlarındaki büyüklük, algı işlevlerini de sorunlu hale getirir. Rakamlar ve para günlük yaşam dünyasının reçetelerindeki ilaçlar yerine geçer.

Fromm, yabancılaşmayla, insanın yarattığı nesnenin karşısında kaybolduğunu ve onu tapınacak bir nesne olarak algıladığını, eylemde bulunduğunu ileri sürer. Bu nesneyi dinî terminoloji içinde kullanarak, ona “put” adını verir¹²⁶. Yabancılaşma süreci, “(...) *puta tapmanın, Tanrı’ya putmuşçasına tapmanın, bir kişiyi taparcasına sevmenin, devlete ya da bir siyasal öndere tapınmanın, akıldışı tutkuların tümünde ortaktır*”¹²⁷.

Yabancılaşma ile ilgili olarak kuram oluşturan düşünürler, yabancılaşmayı alt kategorilerde de incelemektedirler. Buna Melvin Seeman’ın yabancılaşma kuramı örnek verilebilir. Seeman, Durkheim’in ve Merton’un *anomi* kavramını, Marx’ın yabancılaşma kavramıyla birleştirerek, yabancılaşmaya sosyal psikolojik açıdan bir açıklama getirmiştir¹²⁸. Yabancılaşmanın bireyde açığa çıktığı kategoriler beş başlık altında toplanmaktadır:

- 1) *Güçsüzlük duygusu*: Marx’da görülen üretim araçları karşısında bireyin bir şey yapamaması, nesnelleşme sürecinde “soyutlanması”, acizliği bu duyguyla açıklanır.
- 2) *Anlamsızlık duygusu*: Bireyin çevresini algılamada muğlaklığa düşmesini, anomik toplumun bir bireyi olduğunu gösteren duygudur.
- 3) *Normsuzluk hali*: Toplumun onaylamadığı normların, birey tarafından eylemesi anlamına gelmekte ve Merton’un kuramsallaştırdığı bir kavramdır.
- 4) *Tecrit edilme duygusu*: Halk kültürü, popüler kültür, kitle kültürü olarak tanımlanan kültürel süreç katılımcıları arasındaki uyumsuzluğu gösteren duygudur. Özellikle aydın- halk kültürü ayrışması kastedilmektedir.
- 5) *Kendine yabancılaşma*: Bireyin sahip olduğu yetenek ve enerjisini kendi dışında görmesi, gelecekle ilgili beklentileri ile kendiliği arasındaki uyumsuzluğu anlatır¹²⁹.

Diğer örnekler arasında, Richard Schaff’ın nesnel ve öznel yabancılaşma, E. Schachtel’in insanların doğaya, yakınlarına, kendi el ve zihinleriyle ürettiklerine, kendilerine yabancılaşma, gibi alt kategorilere ayrılarak incelenmiş yabancılaşma kuramları da sayılabilir¹³⁰.

125 Fromm, 2006, s. 109-111

126 Fromm, 2006, s. 117.

127 Fromm 2006, s. 119.

128 Tolan, s. 303.

129 Tolan, s. 302-303.

130 Bottomore, s. 625.

b. Şeyleşme (Reification)

Şeyleşme, şey anlamına gelen Latince *res* ve yapmak anlamına gelen *facere* fiilinden türetilen bir terimdir¹³¹. Yabancılaşma kavramıyla ilişkisi düşünülerek anlaşılmasında kolaylık olacaktır. Genel bir soyutlama ifadesi olarak, insanî olanı doğal, nesnel ve insana yabancı bir şey haline getirme tavrı veya yanlışı olarak da tanımlanır. Şeyleştirme veya şeyleşme, bir şeyin nesne ya da meta olarak değerlendirildiği zaman söz konusu olur. Şeyleşmede insandan bağımsız bir tip veya ideal bir türün, sanki gerçek bir birey ya da toplumun betimlemesi olarak görülmesi söz konusudur¹³².

Şeyleşme kavramı, metanın toplum içinde dolaşım sürecindeki geçirdiği evrelerle sıkı ilişki içindedir. Bu nedenle metanın analizi, Marx'ın kapitalizmin doğası ile ilgili tezinin ana odağını teşkil etmektedir. Meta problemi, tikel bir problem olmanın ötesinde, genelde kapitalist sistemin tüm yaşam belirtilerinin merkezinde yapısal bir problem olarak yer alır¹³³. György Lukacs, Marx'ın şeyleşme kavramını yorumlayarak açıklığa kavuşturmuştur.

Lukacs, metanın bir niteliğe sahip olduğunu, bu niteliğin, kişiler arasındaki bir ilişkinin, bir bağlantının içinde bir şeysellik (şey veya eşya türünden) karakteri taşımasına ve böylece “vehim veya hayalet gibi bir nesnelligi” içermekte olmasına dayandığını; bu nesnellığın kendi içinde tamamen tutarlı ve akılcı görünen özgül yasaları uyarınca kendi temel niteliğinden ve insanlar arası ilişkilerden gelen tüm izleri gizleyip örttüğüne dikkati çeker. Metanın nesnelleşme biçimini yansıtan fetiş karakteriyle, bu biçime uygun olarak öznenin (bireyin) davranışı arasında yakınlık bulunur. Meta fetişizminin modern kapitalizmin özgül problemi olması nedeniyle bu kavramın açıklanmaya ihtiyacı vardır¹³⁴.

“İlk bakışta meta, çok önemsiz ve kolayca anlaşılır bir şey gibi gelir. Oysa metanın tahlili, aslında onun metafizik incelikler ve teolojik süslerle dolu; pek dolu, pek garip bir şey olduğunu göstermiştir”¹³⁵. Marx, kullanım değeri olduğu sürece, metanın gereksinimleri karşılama veya insan emeği ürünü olmasının önemi olmadığını ancak; meta olarak anlam kazandığında ise önem kazanacağını ileri sürer. Metaların mistik özelliğinin kullanım değerinden doğmadığını, emek ürünü meta özelliğine girdiği zaman ortaya çıktığına dikkat çeker. Emeğin toplumsal bir niteliği olduğunu, karşılıklı ilişkiler, ürünler arasında bir toplumsal ilişki biçimini aldığını belirtir. Emek gücünün, harcanma süresi ile ölçümü, emek ürünlerinin hepsinin eşit değerde olmaları nesnel olarak ifade edilerek, nicel bir karakter vasfını kazanır¹³⁶.

Metanın gizemli bir şey olmasının nedeni, onun içinde insan emeğinin toplumsal niteliği, insana, bu emeğin ürününe nesnel bir nitelik damgalanmış görünmesine dayanır. Üreticiler ile ürünleri arasındaki ilişkiden ziyade, emek ürünleri arasında kurulan ilişki önemlidir. Emeğin ürünleri böylece meta haline gelerek nitelik

131 Cevizci, 2000, s. 895.

132 Cevizci, s. 895.

133 György Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, Çev. Yılmaz Öner, 3. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 205.

134 Lukacs, s. 206.

135 Karl Marx, *Kapital*, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 9. Baskı, Ankara, (2009 b), Cilt I, s. 81.

136 Marx, (2009 b), s. 82.

kazanırlar ve duyularla kavranır veya kavranamazlar, ama toplumsal şeyler haline gelmiş olurlar. Bu ürünlerin arasında fiziksel özellikler ve bunlardan doğan bir maddi ilişki gözlenmez. Marx, bu bağlamda din âleminin sislerle kaplı katlarında dolaşmamızı önerir.

“Bu âlemdede, insan beyninin ürünleri, bağımsız canlı varlıklar gibi görünür ve hem birbirleriyle, hem de insanoğlu ile ilişki içine girerler. İşte metalar ‘’âleminde de, insan elinin yarattığı ürünler için durum aynıdır. Emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız şeye, fetişizm denir”¹³⁷.

Şeyleşme sadece metanın değil, kapitalist üretimin bütün kategorilerinin (para, sermaye, kâr vb) karakteridir. Şeyleşme belirli bir derecede “meta üretimi ve para dolaşımı düzeyini yakaladıkça bütün toplumsal ilişkilerde var olacaktır¹³⁸. Meta biçiminin, tüm yaşam belirtileri ve olaylarını kesin sonuçlu olarak etkileyen egemen bir biçim haline geldiği bir toplum ile meta biçiminin sadece dönemsel olarak belirttiği toplum arasındaki fark daha çok niteliksel bir farklılıktır. Çünkü bu toplumlar arasında öznel ve nesnel görünümünde bu farklılığa uygun olarak yine nitelik bakımından farklı nesnelleşme biçimleri vardır¹³⁹. İlkel toplumlarda doğrudan takas ticareti olduğundan, kullanım değerinin hükmü geçerlidir. Mübadele süreçlerinde mübadele edilecek üçüncü bir şeyin olması ürünün meta şeklini almasına neden olur. Mübadelenin sürdürülmesi, yeniden üretilmesi sistemi akar-sistem yani metabolizma haline getirir¹⁴⁰.

Emek ürünü meta şekline dönüştüğünde ve öyle algılandığında, insanın kendi faaliyeti, kendi emeğini insanın karşısına nesnel bir şeymiş, insandan bağımsız bir şey, insana yabancı olan yasalar çerçevesinde hükmeden bir şeymiş gibi olur. Bu karakteristik durum hem nesnel, hem de öznel düzlemde ortaya çıkar. Metalar kendilerine bir dünya kurarlar ve yasalarını oluştururlar. İnsan da bu yasalara uyar ve onları kendi yararına kullanır¹⁴¹. Bu yapının nesnel yönü olarak kendini gösterir. Bir de öznel yön vardır ki o da, olgunluğa erişmiş meta ekonomisinde insanın faaliyeti, insanın kendisine karşı da nesnelleşir, meta haline gelir, Bu arada insan emeği de soyutlanır¹⁴². Çalışma yaşamının el zanaatlarından, makineli üretime geçinceye kadarki seyri incelendiğinde rasyonelleştirme göze çarpmaktadır. Emekçinin bireysel nitelikleri dışarıda bırakılarak, Taylor sisteminin getirdiği parça-başı işlemlerle ürün ile emekçi arasındaki ilişki koparılmaktadır. Çalışma sürecinin modern, psikolojik parçalanışıyla birlikte mekanikleşme işçinin ruhuna işler ve onun psikolojik özellikleri onun kişilik bütününden kopar. Emeğin hesaplanabilir, hesaplamaya ayarlanmış rasyonelize edilmesi uzmanlaşmayı davet eder. Zira uzmanlaşma olmadan rasyonelizasyondan bahsetmek uygun değildir¹⁴³. Üretim nesnelere parçalanması aynı zamanda üretim öznelere de parçalanmasına neden olur. İşçinin insan olarak özellikleri ve özgül yanları da

137 Marx, (2009 b), s. 83.

138 Bottomore, s. 561.

139 Lukacs, s. 207.

140 Lukacs, s. 209.

141 Lukacs, s. 211.

142 Lukacs, s. 212.

143 Lukacs, s. 214.

“rasyonalize” edilir ki, yanılığının ortaya çıktığı nokta da bu noktadır¹⁴⁴. İnsanın, hem nesnel açıdan hem de çalışma süreciyle olan ilişkisi ve bu süreçteki davranışları açısından artık sürecin öznesi olmaktan çıkar ve sistemin içine sokuşturulmuş bir parça rolünü oynar¹⁴⁵. Bilinçten bağımsız, insan faaliyetinden etkilenmeden işleyen meta sistemi karşısında insan seyirci davranışında bulunur. İnsanın “çalışma denilen faaliyet karşısında erimesi”, emek değerinin ölçümü, zamanın ölçümü olarak değerlendirilmesi niteliğin kaybolup nicelikten söz edilmesi anlamını doğurmaktadır¹⁴⁶.

Sermayenin dönüşüp büründüğü bu biçimler, sermayenin kendi yaşama sürecinin altında, *artı değer*¹⁴⁷ daha üretim sürecinde koparılıp alınması yoluyla nesnel düzene bağlı kınırlar: Yani bunlar sanayi kapitalizminin özü sayılırlar. Burjuva toplumunun insanların bilinçlerinde, bu biçimler doğru, yalansız ve katıksız olarak kabul edilirler. İnsanların kendi gerçek ihtiyaçlarını tatmin için gerçek nesnelere kurdukları, ama meta ilişkisi içindeki gizli ilişkiler algılanamaz ve tanınmaz hale gelir, bu şeyleşmiş *bilinç* toplum yaşamını gerçekten temsil ediyor zannedilir¹⁴⁸.

Şeyleşmenin analizinde Lukacs, çalışmanın birinci kısmında modern toplumun bileşenleri olarak gösterilen bürokrasi için, insanın yaşam ve çalışma tarzını, dolayısıyla bilincini kapitalist ekonominin genel sosyoekonomik ön koşullarıyla benzer şekilde uyum içine soktuğunu ve işletmedeki işçilerin de aynı konumda inceleneceğini belirtmektedir¹⁴⁹. Bürokrasinin tekdüze, mekanik özelliklere sahip olmasıyla beraber, iş bölümünün getirdiği parçalanma ile işin niteliksel özünden koparılması da söz konusu olur. İşçi ile bürokrasi arasındaki fark, burada makineli mekanikleşmenin akıl ve ruhsal yeteneklerin silinmesi olmayıp, bu yeteneklerden biri ya da bir grubunun kişiliğin bütününden kopması, bu bütüne karşı nesnelleşmesi, bir şey, bir meta haline gelmesidir¹⁵⁰. Toplumun bu yetenek veya becerileri evcilleştirici araçları her iki örnekte farklı seyretse de, özünde fenomen aynı kalmaktadır.

Şeyleşme, yabancılaşma ve meta fetişizmi konularında tartışmalar sürmektedir. Şeyleşmeyi ya yabancılaşma ile ya da meta fetişizmi ile özdeş tutan düşünürler vardır. Bazıları yabancılaşmayı, maddeci bir şeyleşme kavramı tarafından değiştirilecek idealist bir kavram olarak değerlendirirken, bazıları da yabancılaşmayı, sosyolojik karşılığı şeyleşme olan felsefi bir kavram olarak ele alırlar. Şimdilerde kabul edilen düşünceye göre, yabancılaşma daha geniş bir fenomendir ve şeyleşme onun formlarından biridir. M. Kangrga'ya göre “şeyleşme yabancılaşmanın en yüksek formudur” ve şeyleşme sadece bir kavram olmayıp, eleştirel bir çalışma ya da daha iyi bir ifadeyle, bütün şeylerin imhası için metodolojik bir gerekliliktir¹⁵¹.

144 Lukacs, s. 215.

145 Lukacs, s. 216.

146 Lukacs, s. 217.

147 Artı değer: Bir ürünün satıldığı değer ve üretirken harcanan değerler (işçinin emeği gibi) arasındaki fark. George Ritzer, Jeffrey Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*, Çev. İrmak Ertuna Howison, De Ki Basım Yayım, Ankara, 2013, s. 23.

148 Lukacs, s. 223.

149 Lukacs, s. 231.

150 Lukacs, s. 233.

151 Bottomore, s. 563.

C. Narsisizm ve Narsisist Birey

Modernitenin bireyciliğin gelişimine yaptığı vurgunun yıllar içinde geldiği yer, bireyin yalnızlaşması ve yabancılaşması olmuştur. Sekülerleşmenin, “Tanrının ölümünün ilanı” olarak alkışlandığı sürecin nihayetinde, varoluş nedenlerini unutan birey “gerçekliğinden bile kuşkulanır durumdadır”¹⁵². İktisadi gelişmelerin, para ekonomisinin sonucu olarak pek çok insanın günlerini ölçüp tartmayla, hesaplamayla, rakamsal belirlemelerle, nitel değerleri nicel değerlere indirgemeyeyle doldurmuştur¹⁵³. Endüstrileşme ile kırsal yaşamın kent yaşamına evrilmesi, *ortalama insan*¹⁵⁴ ölçütlerinden sapma, hayat tarzındaki hızlı değişimler, ruhun saygınlığının yitirilmesi, nihilizmin yükselişi, insan hayatının maddi güce çevrilmesi, ilerleme adına yıkılma, “kendi kendini yıkma”¹⁵⁵, değerlerin kaybı, her şeyin kendi karşıtına¹⁵⁶ gebe olduğu bir dünya imgesini bireye kazandırmıştır. Nesnelere, metaların egemenliğinde geçirilen mesainin, ekonomik kayguların ve “yarın”ın sorgulandığı, gündelik yaşantının anlık süreçlere indirgendiği, mutluluk arayışlarının bencillik sınırlarına esnemesi, hatta onun iç alanında yer edinmesi modernitenin bu geç zamanlarındaki bıkkınlığın¹⁵⁷ nedenidir. Modern yaşamın getirdiği iş bölümünün uğultulu dünyasında, aşırı ve ritmik uyarılan insan sonunda uyarılara yanıt veremez duruma gelir¹⁵⁸. İş bölümünün bireyden tekil beklentisi, bireyi, muazzam bir kuvvetler ve şeyler örgütlenmesi içinde bir dişli haline gelerek yabancılaştırır. Nesnel kültürün aşırı büyümesi sonucu bireysel kültür körelir¹⁵⁹. Her şeyin paranın rengine uyması, kişilerarası ilişkilerde öznel içe dönmelerle yaşanan yüz yüze etkileşim denilen minyatür toplumsal sistem çökerek¹⁶⁰ anominin tüm şartları kurulmuş olur.

Modernliğin Aydınlanma idealleri ile donanmış bireyi, nesnelleşen bir kimliğe bürünerek, ruhunu nesne sevgisine teslim etmiştir. Bu tip kişiliğin ruh biliminde karşılığı da “narsisizm”dir.

D. Postmodern Dönemde Risk ve Güven Gereksinimi

Modernitenin geç dönemini yaşayan insanlığın, dayatılan toplum idealleri ve onun sistemleri, kurumsal yapılanmaları karşısında kendini yetersiz hissettiği ve bireylerin nevrotik karakter kazandığı tespit edilmiştir¹⁶¹. Kişinin güçsüzlük, eyleme yeteneksizliği ve özellikle akılcı eyleme, yaşamın getirdiği görevlerin üstesinden gelme yeteneksizliği duygusu-geç modern ve postmodern zamanın *simgesel kırıklığı* haline gelir¹⁶².

152 Christopher Lasch, *Narsisizm Kültürü*, Çev. S. Öztürk.-Ü.H. Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2006, s. 15.

153 Simmel, s. 89.

154 Ortalama insan: Fransız istatistikçi Quetlet’in tanımladığı insan tipidir. Ortalama insan ona göre, bir ülkedeki tüm insanların fiziki ve ahlâki özelliklerinin ortalaması anlamına gelir.

155 Friedrich Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, Çev. Ahmet İnam, Yorum Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 186.

156 Berman, s. 36.

157 Simmel, s. 91.

158 Simmel, s. 91.

159 Simmel, s. 101.

160 Goffman, s. 25.

161 Freud, 2013, s. 46.

162 Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, Çev. Yavuz Alogan, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, 2011, s. 59.

Rekabetin, başarı kazanmanın, insanlar arası olası düşmanlıklar, düşürülmüş özsaygı psikolojik olarak bireyin güçsüz olmasına neden olacaktır. Kültürel süreçlerdeki değişimlere uyum sağlayabilen bireylerde çelişkiler ortaya çıkmayabilir ama duyarlı hale gelmiş ve karşı koyma mekanizmaları çeşitli “modern araçlarla” zayıflatılmış bireylerin endişe ve korku ile yüzleşmeleri kaçınılmaz olmuştur. Zayıflatma işleminde ihtiyaçların uyarılması ve onların doyurulmalarındaki engeller önemli rol oynarlar¹⁶³. İhtiyaçların tatmini, eşitsizliğin bir gerçeklik olduğu dünyamızda tamamen karşılanması ve doyumu olanaksızdır. Bireylerin her şeye ulaşmasının göreceli olduğu, ulaşılan nesnelere ya da soyut mekânların (statü, rol değişimleri, sınıf atlamalar gibi) beraberinde bireysel özgürlükleri de tartışmalı hale getirmiştir. Birey, kendi kaderini belirlemede sınırsız bir güç duygusu ile bir tam çaresizlik duygusu arasında sallanmaktadır¹⁶⁴. Her şeye ulaşabilme ve modernliğin böyle anlaşılması eğer uygarlık olarak nitelenebilirse, uygarlık, insanın mutluluk olanağının bir bölümünü bir parça güvenlik ile takas etmiştir¹⁶⁵.

a. Risk Toplumunu Kavramı ve Risk Altında Birey

Ulrich Beck, ileri modernlikte toplumsal risk üretiminin, toplumsal servet üretimine sistemli bir şekilde eşlik ettiğini söyler¹⁶⁶. Kıtık toplumunda bölüşümle ilgili sorunlar, geç modern toplumdaki bilimsel ve teknik olanakların bolluğu ile üretilen riskler bu anlamda birbirleriyle örtüşürler. Risklerin artışı ile beraber güven sorunu gündeme gelir ve kaygının çeşitleri de bu sürece katılır. Çağımızda karşı karşıya kalınan tehditler, farklı duyular tarafından algılanırken, uygarlığın riskleri gözden kaçırılarak fiziksel ve kimyasal formüller altında kalınmaktadır¹⁶⁷. Endüstriyel ilerlemenin geldiği bu noktada, geçmişin hijyene bağlı riskleri, bu gün sanayinin aşırı üretimine bağlanmaktadır. Modernleşme sürecinde üretici güçlerin katlanarak büyümesiyle birlikte tehlikeler ve potansiyel tehditler, daha önce görülmemiş ölçekte ortaya çıkmıştır¹⁶⁸. Yarının ne getireceğinden emin olmak mümkün değildir, ancak tüm değişkenlerin analiz edilmesi, geleceğe ilişkin türlü olasılıkların ve seçeneklerin¹⁶⁹ risk-kazanım açısından değerlendirilmesi ihtiyacı doğmuştur.

Risk kavramı dönüşlü (refleksif) modernleşme kavramıyla doğrudan ilgili olup, modernleşmenin doğurduğu tehlikeler ve güvenlik zafiyetleriyle sistemli mücadele olarak tanımlanabilir. Max Weber'in “rasyonelleşme” kavramı, başarılı rasyonelleşmenin ürettiği bu geç modern gerçekliği açıklamaya yetmemekte, “teknik seçenek kapasitesinin artmasıyla birlikte sonuçların hesaplanamazlığı” da artmaktadır¹⁷⁰. İşte bu yüzden insanların gelecek kaygılarından kaçınmaları için, Tanrı'nın yasalarını hesaba katmadan “ussal ölçütlerde” risk hesapları yaparlar.

163 Karen Horney, *Çağımızın Nevrotik Kişiliği*, Çev. Başak Kıcır, Sel Yayınları, İstanbul, 2013, s. 190-191.

164 Horney, s. 192.

165 Freud, 2013, s. 72.

166 Ulrich Beck, *Risk Toplumunu Başka Bir Modernliğe Doğru*, Çev. Kâzım Özdoğan, Bülent Doğan, İthaki Yayınları, İstanbul, 2011, s. 21.

167 Beck, s. 25.

168 Beck, s. 21.

169 Bloomberg Businessweek Türkiye Dergisi, Özel Ek, 14-20 Eylül 2014, s. 5.

170 Beck, s. 26.

Yapılan istatistiksel ayarlamalar geleceğe dönük güvenin sağlanmasına yönelik geliştirilir. Gelecek olaylar evreni bu şekilde kurulur¹⁷¹.

Riskler ve onları üreten ya da kâr sağlayanları da etkilemekte, sınıf modelini ortadan kaldırmaya yönelik bir “bumerang” etkisi oluşturmaktadır. Varsıllar ve güçlülerin de mülkiyeti ve kârları ile çelişen ekolojik değersizleşmeler ve mülksüzleşmeler, geç modernlikte açığa çıkan, modernlik ideallerinin mirasıdır. Risk alanları tüm dünyayı etkilediği ve kimsenin bundan vareste kalmadığı gerçeği nedeniyle, risk toplumu, dünya risk toplumdur¹⁷². Çevre kirlilikleri, ekonomik dalgalanmalarla piyasaların çökmeleri, hukukla ilgili devasa davalar, sermayenin değersizleşmesi, toplumsal hareketlerin artışı örnekleri göz önüne alındığında risk toplumu “felaket toplumdur”¹⁷³.

E. Güven Kaybı ve Kaygı

Gündelik yaşamın içinde bireyin yer alması, “pratik bilince” sahip olması sayesinde¹⁷⁴. Pratik bilinç menşeyini bilinç dışından alır ve bilinç tarafından bu duygu ve bilgiler baskı altında tutulur. Bireyin toplumsal yaşamdaki yapıp etmelerinde yani bir fail olarak eylemde bulunmasında, gündelik yaşamın “doğal tutumunun” gerektirdiği “paranteze almalarla” *ontolojik* güvenliğini sürdürür. Ontolojik olarak güvenli kişi toplumsal, etiksel, tinsel, biyolojik yaşamın tüm getirdiklerini merkezi olarak sıkı bir kendisinin ve başka kişilerin gerçekliği ve kimliği hissinden hareketle karşılar¹⁷⁵. Gündelik eylem ve söylemlerin gerisinde bir kaos gizlidir. Bu kaosun özelliği sadece düzensizliği değil, aynı zamanda şeylere ve diğer kişilere karşı gerçeklik duygusunun kaybıdır¹⁷⁶. Nesnel ve öznel düzeyde bilgi eksikliğine bağlı olma durumunda bireyin vereceği tepki güvensizlik şeklinde olacaktır. Bu tepki bilişsel olmaktan ziyade duygusal özellikte bir tepkidir.

Neoliberal politikaların toplumsal dokunun her yanına sindiği, metalaştırmanın bütün değerleri kapsama alanına aldığı bir dönemde, geç kapitalizm döneminde, bireysel benliklerin yeniden kurgulanma ihtiyaçlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Çoklu benlik anlatılarının karmaşasında (narsisistik benlikler, tüketici birey, yabancılaşmış birey gibi) birey de “öz-düzenleme, öz-yönetim” ve öz-yeterlilik” olarak özel yaşam deneyimlerini dönüştürmektedir¹⁷⁷. Bu bireysel “özelleşme”, “ayakta kalma, tek başına yürüme, hep bir numara olma, kimseye güvenmeme, yardımlaşma ve dayanışmadan kaçınma” tarzında tezahürlerle kişilerarası ilişkilerin parçalanmasına neden olur¹⁷⁸. Değişen üretim araçları ve bunlara koşut değişen üretim ilişkileri arasında bireyin “yaşayabilmesi”; daha yüksek gelir, faiz, kâr, yüksek yatırım sermayesi sağlayabilmesi rekabetin hedeflerinden olmaktadır. Horney’in de işaret ettiği gibi bu rekabetçi ortam bireylerin üzerinde aşırı baskının kurulmasına hizmet eder.

171 Giddens, 2010, s. 143.

172 Beck, s. 28.

173 Beck, s. 29.

174 Giddens, 2010, s. 54.

175 R. D. Laing, *Bölünmüş Benlik Akıl Sağlığı Ve Delilik Üzerine Varoluşsal Bir Çalışma*, Çev. Ergün Akça, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 37.

176 Giddens, 2010, s. 54.

177 Elliott, Lemert, s. 64.

178 Elliott, Lemert, s. 65.

Paul Valery, *Zihnin Krizi* (The Crisis of Mind, 1919) adlı eserinde, modern çağın birbirine uzak fikirlerin hep birlikte serbestçe varlığını sürdürür görüldüğü, yaşamak ve öğrenmek için sabit bir referansın kalmadığı çağ olduğunu söyler¹⁷⁹. Geçirilen Dünya Savaşları sadece Avrupa Kıtasını değil bütün dünyanın olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Askeri tehlikenin örtülü tehdit olarak varlığını sürdürmesine karşın, ekonomik ve “zihinsel kriz” her zaman var olmaya devam etmiştir. Bu da kaygıyı beslemiştir¹⁸⁰. Gündelik yaşamın hareketliliğinde, küreselleşmeyi anlatan “yeni dünya düzensizliğinde”¹⁸¹, emeğin piyasa şartlarında ucuzlatılması, yoksulluk ve yoksunluğun her çeşidinin artışı düzenin değer kaybına, açık bir ifadeyle düzensizliğe yol açmıştır. Kimin kime güveneceği artık belli değildir. Normatif düzenlerin ve normların “yerinden edilmesi”, denetim mekanizmalarının yerini teknolojinin dayatmalarıyla “modern panoptikonlara” devretmesi güven erozyonunu, beraberinde de kaygıyı beslemiştir.

Kaygı korku faktörü ile beraberliğini zaman zaman sürdürmektedir. Burada kaygı ve korku terimlerinin arasındaki farkı açıklamakta fayda vardır: Kaygı ve korku iki kardeş olarak betimlenebilir¹⁸². Kaygı ve korkunun ontolojik kökenleri aynı olmasına karşın gerçekte aynı değildirler. Kaygı aksine, korkunun yüzleşilebilen, çözümlenebilen, saldırılabilen ve katlanabilen bir nesnesi vardır¹⁸³. Kaygı ve korku her insanın temel yaşamında yer alan ve tecrübe etmemiş hiçbir insanın bulunmadığı duygulardır. Kaygı genellikle yaşamın büyük dönemeçlerinde, yaşam tarzlarının ve yaşam evrelerinin değişiminde gözlemlenir. Kaygı bilinmeyen, özü bilinmeyen korkusudur. Ölüm bilinen bir gerçeklik olduğundan korkuya örnek teşkil ederken, ölüm sonrası- bilinemezliğinden- kaygının örneği olacaktır¹⁸⁴.

Tillich, kaygıyı kader ve ölüm kaygısı, boşluk ve anlamsızlık kaygısı, suçluluk ve kınanma kaygısı olarak üç kısımda inceler. Bütün bu kaygı türleri kişide umutsuzluğa, dolayısıyla mutsuzluğa neden olur¹⁸⁵. Kaygının oluşturduğu nevrotik tablo geniş toplumsal hareketlerde ortaya çıkar¹⁸⁶. Korku ise, yaşamda yer alan temel, görmezden gelinemeyecek ve silinemeyecek bir deneyim olmakla birlikte yaşamın her döneminde ortaya çıkar ve belli olayların neticesidir¹⁸⁷.

Kaygı, nesnesiz bir korku olması yanında, özünde, dış tehditlerden ziyade “iç tehlikelerin” ifadesi olan bilinçsizce oluşan duygusal gerilimler nedeniyle oluşur. Kaygı duyan birey bunu bilinçli olarak yaşayabilir¹⁸⁸. Kaygı artışı bireysel kimliğin algılanmasını tehdit etme eğilimindedir. Nesne dünyasının özelliklerini şekillendirmeye çalışan bireyin, benlik algısı muğlaklaşır, benliğini varlıksal güven duygusunun “ontolojik güven” kaynağı olan temel güven çerçevesinde bilişsel

179 Renata Salecl, *Kaygı Üzerine*, Çev. Barış Engin Aksoy, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 12.

180 Salecl, s. 12.

181 Bauman, 2011, s. 48.

182 Eugenio Borgna, *Ruhun Yalnızlığı*, Çev. Meryem Mine Çilingiroğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 68.

183 Paul Tillich, *Olmak Cesareti*, Çev. F. Cihan Dansuk, 2. Basım, Okuyan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 60.

184 Tillich, s. 62.

185 Tillich, s. 61.

186 Horney, s. 62.

187 Borgna, s. 68.

188 Giddens, 2010, s. 64.

olarak şekillendirilen kişiler ve nesnelere dünyasıyla ilişki içinde algılar¹⁸⁹.

Bauman, “bireyin şimdiki zamana tutunmasının” ve modernliğin uygulanabilirliğinin sorunlu olup, çok daha farklı bir düzenin olduğunu, yaşanan dünyanın yapısal durumuna da dikkat çekerek şöyle bir tespitte bulunmaktadır:

“Evrensel bir esneklik dünyasında, bireysel hayatın bütün yönlerine, aşk ortaklığı ya da çıkarların birliği kadar geçim tarzlarına, kültürel kimlik kadar mesleki parametrelere, sağlık ve sağlam beden örüntüleri kadar kamusal olarak benliği temsil tarzlarına, benimsenmeye uygun değerlerin yanı sıra onları benimseme tarzlarına nüfuz eden keskin ve umutsuz güvenlik koşullarında yaşıyoruz”¹⁹⁰.

Güvensizliğin sürekliliği ise gelecek tasarımlarını engeller. Süreklilik artık gelişmenin bir belirtisi olmaktan çıkar, dönemsel taleplere yanıt verir. Esneklik kuralı tarafından yönetilen bir hayatta, hayat stratejileri, planlar ve arzular ancak kısa vadeli olur¹⁹¹. Modern ötesinde deneyimler yaşayan bireyin güven kaybıyla karşılaşabileceği olasılığı onun, kolektif bilinci paylaşmasının bedelidir.

Güven ve kaygı ayrılmaz ikili olarak bilinçli bireyin yaşamında yer alır. Çocukluktan gelen, anneye, bakıcıya, babaya, daha sonraki hayat eşiklerinde; okul, öğretmen, arkadaş, sevgili ya da normların, yasaların sağladığı hukuksal düzene güven, bireyin mutluluğu yakaladığı “sığınağı” olur. Kurumsal düzendeki zafiyetler, emek piyasasındaki zorlamalar, gözetimin her yerde ve biçimde oluşu güven “kozasının”¹⁹² kırılmasına neden olur. Kozanın kırılmadan önce ve sonrasındaki bireyin ruh dünyasında yaratmış olduğu depresmi değişim kaygının tarifinden başka bir sonucu vermeyecektir.

İmgelerin bolca pazarlandığı, esnek kavramların her nesnenin içinde fantezi düzeyinde algılanması için tüm olanakların seferber edildiği tüketim toplumunda, güvenin zafiyete uğraması kaygıyı da beraberinde taşır. Nesnelere kavuşmak ve onların parıltılı dünyasında eriyip gitmek isteyen bireyin bu “arzu” kültürel yasağın olmadığı halde bile, canlı tutulabilme uğruna yasak icat edilir¹⁹³. Tüketim malları konusunda çağın bireyi, pahalı, gösterişli ve erişilmesi zor olanlarına karşı şiddetli arzu besler. Tüketim mallarının pazarlama stratejilerinde yer alan imgelere bağlı kılmak, tüketim ürünlerinde bireyden unsurlar bularak arzulanmasını sağlamak, tüketicide başka biri olmayı değil, kendisi olamamanın sonucu verir. Bu da kaygı nedeni olabilmektedir¹⁹⁴.

Horney, toplumda veya daha büyük ölçekte dünyada meydana gelen huzursuzluklar, çatışmalar, ekonomik krizler gibi kamu ve bireysel yaşantı dünyasındaki çalkantılar ortamında bulunan ve büyüyen çocukların kaygıya daha meyilli olacaklarını, kendilerini kuşatılmış, çaresiz, evsiz-barksız hissedeceklerini betimleyerek böylesi genel kaygıya “temel kaygı” terimini kullanmıştır. Bütün nevrotik tablonun bir ülkedeki politik huzursuzluklarla karşılaştırılmasında, temel kaygının ve bireylerin birbirlerine gösterdikleri düşmanlıkların; rejimle ilgili altta yatan bir memnuniyetsizlik ve rejim karşıtı protestolarla benzeştiğini ileri

189 Giddens, 2010, s. 65.

190 Bauman, 2011, s. 141.

191 Bauman, 2011, s. 142.

192 Giddens, 2010, s. 14.

193 Salecl, s. 61.

194 Salecl, s. 62.

sürmüştür. Devlette ayaklanmalar, grevler, toplantılar, gösteriler ortaya çıkabilir. Bunların hepsi kaygını dışa vurumlarıdır ve kaygının ortak arka planını gösterir¹⁹⁵.

Horney'ın saptaması, çağımızın sosyal hareketliliği içinde her gün izlenmekte olup, yeni toplumsal hareketleri psikanalizin yardımıyla açıklanmasının yerindeliğini ortaya koymaktadır. Modernliğin bileşenleriyle “enfekte” olmuş bireyin, geç modern çağın bileşenlerinde ortaya çıkan “semptomlarının” terapisi için çıkış yolları aradığı malumdur. Laing'den bir alıntıyla, “ontolojik güvenlik çekirdeği”¹⁹⁶ zaafa uğrayan birey terapi seanslarına, içsel dünyasında huzuru aramak için bazı dinî oluşumlara, ritüellere yönelecektir.

Sonuç ve Öneriler

Moderniteyle beraber akılcı, seküler, deterministik düşüncenin her boyutuyla günlük yaşamda yer alması, öznenin toplumsal belirleyiciliğine gölge düşürmüştür. Bireyler modern parametrelerin ve kurumların altında adeta hapsolmüşlerdir. Postmodernistlerin “öznenin ölümü” olarak nitelendirdikleri olgu buna işaret etmektedir. Modern toplum postmodern kavşakta akılcılığın, seküler düşüncenin, bireyselleşmeye bağlı kazanımların temelinde yabancılaşan, şeyleşen, narsisistik davranış kalıpları gösteren karaktere sahip bireylerden oluşan bir topluma sahiptir. Mevcut bu postmodern toplumda kaygı, güven bunalımı, riskler her alanda görülebilmekte ve gerçekleşmektedir. Çağın toplumsal sorunları sistematik, deterministik ilkelere dayalı olarak incelenemez. Büyük boy kuramların küçük boy kuramlarla yer değiştirmesi, sosyolojinin, birey bazlı realiteleri öne çıkaran küçük boy kuramlara yönelerek diğer sosyal bilim dallarının da yardımıyla, çoklu disiplin anlayışıyla yoluna devam etmesi gerekmektedir. Bu nedenle birey-toplum ikiliğinde parametrelerin (bileşenlerin) saptanması, gelişen şartlara göre yeni başlıklar eklenmesi zorunludur. Toplumsal gerçekliğin ve sorunların çözümlenmesini gaye edinen “yeni sosyolojinin” misyonu bu olmalıdır.

Kaynakça

- BACON, Francis. *Novum Organum*. Çeviren: Sema Önal. İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- BAUMAN, Zygmunt. *Bireyselleşmiş Toplum*. Çeviren: Yavuz Alogan. 2. Baskı. İstanbul: Ayrintı Yayınları, 2011
- BECK, Ulrich. *Risk Toplumu Başka Bir Modernliğe Doğru*. Çeviren: Kazım Özdoğan ve Bülent Doğan. İstanbul: İthaki Yayınları, 2011.
- BERGER, Peter-Brigitte ve KELLNER, Hansfried. *Modernleşme ve Bilinç*. Çeviren: Cevdet Cerit. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.
- BERGER, Peter L.. *Kutsal Şemsiye Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*. Çeviren: Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.
- BERGER, Peter ve LUCKMANN, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. Çeviren: Vefa Saygın Öğütle. İstanbul: 2008, 2008.

195 Horney, s. 62.

196 Laing, s. 40.

- BİÇER, Ramazan. *Küreselleşen Çağda İslâm*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- BOBBELAERE, Karel. "Seküleşmenin Anlamı ve Kapsamı" *Din Sosyolojisi Çağdaş Gelişmeler*, Derleyen: Peter B. Clarke, Çeviren: Mehmet Süheyl Ünal. Ankara: İmge Kitabevi, 2012, ss.11-35
- BORGNA, Eugenio. *Ruhun Yalnızlığı*. Çeviren: Meryem Mine Çilingiroğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- BOTTOMORE, Tom. *Marksist Düşünce Sözlüğü*. Çeviren: Mete Tunçay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- BUDAK, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005
- CEVİZCİ, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2000.
- . *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- COSER, Lewis A. *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları*. Çeviren: Himmet Hülür. Ankara: De Ki Yayınları, 2008.
- COŞAR, Fatma Mansur. *Din Savaşları*. İstanbul: Evrim Kitabevi, 2008.
- ÇİĞDEM, Ahmet. *Bir İmkân Olarak Modernite*. 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- DEMİR, Ömer. *Din Ekonomisi İnanç, Zenginlik, Mutluluk*. Bursa: Sentez Yayın Dağıtım, 2013.
- DESCARTES, René. *Metot Üzerine Konuşma*. Çeviren: K. Sahir Sel. 2. Basım, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994.
- ELLIOT, Antony, ve LEMERT, Charles. *Yeni Bireycilik Küreselleşmenin Duygusal Bedelleri*. Çeviren: Başak Kıcır. İstanbul: Sel Yayınları, 2011.
- ERTOY, Muhammet. *Yabancılaşma Kader Mi, Tercih Mi?* Ankara: Lotus Yayınevi, 2007.
- FALK, Richard. *Küreselleşme ve Din*. Çeviren: Hasan Turcay Başoğlu. İstanbul: Küre Yayınları, 2003
- FEURBACH, Ludwig. *Hıristiyanlığın Özü*. Çeviren: Devrim Bulut. Ankara: Öteki Yayınevi, 2004.
- FROMM, Erich. *Sağlıklı Toplum*. Çevirenler: Yurdanur Salman vd. 4. Baskı. İstanbul: Payel Yayınevi, 2006.
- GIDDENS, Antony. *Modernite ve Bireysel-Kimlik Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. Çeviren: Ümit Tatlıcan. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- . *Modernliğin Sonuçları*. Çeviren: Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.
- GÜNDÜZ, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Konya: Vadi Yayınları, 1998.
- HABERMAS, Jürgen. *İletişimsel Eylem Kuramı*. Çeviren: Mustafa Tüzel. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2001.
- HAZARD, Paul. *Batı Düşüncesinde Büyük Değişme*. Çeviren: Erol Güngör. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1999.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Tinin Görüngübilimi*, Çev. Aziz Yardımlı. 3. Baskı.

İstanbul: İdea Yayınevi, 2011.

HORNEY, Karen. *Çağımızın Nevrotik Kişiliği*. Çeviren: Başak Kıcır. İstanbul: Sel Yayınları, 2013.

HUSSERL, Edmund. *Bunalım*. Çeviren: Levent Özşar. İstanbul: Biblos Kitabevi, 2009.

LAING, R. D. *Bölünmüş Benlik Akıl Sağlığı ve Delilik Üzerine Varoluşsal Bir Çalışma*. Çeviren: Ergün Akça. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.

LOO, Hans Van Der, ve REIJEN, Williem Van. *Modernleşmenin Paradoksları*. Çeviren: Kadir Canatan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

LUCAS, György. *Tarih ve Sınıf Bilinci*. Çeviren: Yılmaz Öner. 3. Baskı. İstanbul: Belge Yayınları, 2014.

LUCKMAN, Thomas. *Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Problemi*. Çevirenler: Ali Coşkun ve Fuat Aydın. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.

MANDREAS, Henri. *Sosyolojinin İlkeleri*. Çeviren: Bulut Yılmaz. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

MARSHALLI, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. Çevirenler: Orhan Akınhay ve Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

MARX, Karl. *1844 El Yazmaları*. Çeviren: Murat Belge. 4. Baskı. İstanbul: Birikim Yayınları, 2009a.

—. *Kapital*. Çeviren: Alaattin Bilgi. Cilt I. 9. Baskı. Ankara: Sol Yayınları, 2009b.

—. *Yabancılaşma*. Çeviren: Barış Erdost. 4. Baskı. Ankara: Sol Yayınları, 2010.

NIETZSCHE, Friedrich. *İyinin ve Kötünün Ötesinde*. Çeviren: Ahmet İnam. İstanbul: Yorum Yayınevi, 2001.

OLLMAN, Bertell. *Yabancılaşma Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*. Çeviren: Ayşegül Kars. İstanbul: Yordam Kitap, 2012.

RITZER, George, ve STEPNIISKY, Jeffrey. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*. Çeviren: Irmak Ertuna Howison. Ankara: De Ki Yayınları, 2013.

ROSENAU, Marie Pauline, *Postmodernizm ve Toplum Bilimleri*, Çeviren: Tuncay Birkan. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2004.

ROUSSEAU, J. J.. *Toplum Sözleşmesi*. Çeviren: Alpagut Erenuluğ. 3. Baskı. Ankara: Öteki Yayınevi, 1999. Serveti Fünun Matbaası. *Kitab-ı Mukaddes*. İstanbul, 1976.

SIMMEL, George. *Modern Kültürde Çatışma*. Çeviren: Nazile Kalaycı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

TARNAS, Richard. *Batı Düşüncesi Tarihi*. Çeviren: Yusuf Kaplan. Cilt II, İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2012.

TAYLOR, Charles. *Modern Toplumsal Tahayyüller*. Çeviren: Hamide Koyukan. İstanbul: Me-tis Yayınları, 2006.

TOLAN, Barlas. *Toplumbilimlere Giriş*. 4. Baskı. Ankara: Adım Yayıncılık, 1996.

TOURAINÉ, Alan. *Modernliğin Eleştirisi*. 7. Baskı. Çeviren: Hülya Tufan. İstanbul: Yapı

Kredi Yayınları, 2010.

TÖNNIES, Ferdinand. *Gemeinschaft ve Gessellschaft*. Çeviren: Ahmet Aydoğan. 2. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.

WAGNER, Peter. *Modernliğin Sosyolojisi*. Çeviren: Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.

WEBER, Max. *Ekonomi ve Toplum*. Çeviren: Latif Boyacı. Cilt I. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.

WILLIAMS, Raymond. *Anahtar Sözcükler*. Çeviren: Savaş Kılıç. 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

TAŞ, Kemaleddin. "Din Sosyolojisi Araştırmalarında Objektiflik Problemi" *Tabula Rasa Felsefe-Teoloji*, Ocak-Nisan 2005: 5-14.

İsimsiz. "Çıtayı Yükseltmek." *Bloomberg Businessweek* Türkiye, no. Bloomberg (Eylül 2014): 5.

TOPLUMSAL CİNSİYETİ ANA AKIMLAŞTIRMANIN TÜRKİYE'DE KADIN HAREKETİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ VE TOPLUMSAL CİNSİYET ADALETİ KAVRAMI

Esra GEDİK*

Özet

Bu çalışmada Türkiye'de 1980 sonrası yükselişe geçen kadın hareketinin, yine 1980'den itibaren uygulanan neo-liberal politikaların ve uluslararası organizasyonların 1970'ler ve sonrasında ürettiği toplumsal cinsiyet ana akımlaştırma çalışmalarının bir eleştirisini yapmak amaçlanmıştır. Çalışma, Türkiye'de son dönem kadın hareketinin politik alanını belirleyen uluslararası toplumsal cinsiyet rejimine bu çerçeveden bakarak, hali hazırda çok karmaşık olan bu etkileşimlerin bir bölümüne ışık tutabilmeyi hedeflemektedir. Bu amaçla çalışmada, son dönemde tartışmaya açılan ve toplumsal cinsiyet eşitliğine karşı bir kavram olarak sunulan toplumsal cinsiyet adaleti kavramının, Türkiye'de var olan toplumsal cinsiyet anlayışını ana akımlaştırdığı iddia edilmekte ve toplumsal cinsiyet adaleti ile toplumsal cinsiyet eşitliği kavramlarını birbirleri ile karşıt kavramlar olarak ele almak yerine birbirleri ile bağlantılı kavramlar olarak ele alındığında kadınların toplumda, ailede ve piyasada deneyimledikleri eşitsizliklerin ve farklılıkların daha iyi anlaşılabilceği ileri sürülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada ilk olarak çalışmanın kuramsal çerçevesini açıklamak için toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma çalışmalarının kadın örgütleri üzerine etkisi sözü geçen kavramlar çerçevesinde incelenecektir. Son olarak da bu tartışmanın yarattığı "toplumsal cinsiyet adaleti" kavramı tartışılacaktır. Tartışma, kavramların ve tartışmanın derinleşmesi için ulusal ve uluslararası söylemlerden örnekler verilerek yapılacaktır. Bu sayede, Türkiye'de son dönem kadın hareketinin kavramlar üzerinden nasıl farklılaştığı ve kutuplaşmaya gittiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kadın Hareketi, Neo-Liberal Politikalar, Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Toplumsal Cinsiyet Adaleti.

IMPACT OF GENDER MAINSTREAMING ON WOMEN'S MOVEMENT IN TURKEY AND THE CONCEPT OF GENDER JUSTICE

Abstract

This study aims to analyze impacts of Neo-Liberal policies which are began to put in use in 1980s on Women's NGOs in Turkey which also began to rise in 1980s and gender mainstreaming projects which international NGOs started to produce in 1970s. By looking into gender mainstreaming studies which recently define the political

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, esragedik.34@gmail.com.

frameworks of women's movements in Turkey, this study aims to grasp this complex relationship. For this purpose, it is aimed that while recent discussion about the concept of gender justice as a opposed reply for gender equality discussions in Turkey, this re-conceptualization is mainstreaming existing, taken for granted gendered norms and values in Turkey in terms of neo liberal policies. It is claimed that when gender justice as a concept linked with gender equality rather than opposing concepts with each other, the inequalities and differences women experience in the market, the society and the family could be better understood. Therefore, this study will examine firstly the gender mainstreaming work within the theoretical framework to explain its impact on women's movements in Turkey. Finally, "gender justice" concept will be discussed. To deepen the concept and the debate, it will be discussed the issues with examples of national and international discourse. Thus, it will try to analyze how recent women's movement in Turkey goes to polarization.

Key Words: *Women's Movement, Neo-Liberal Policies, Gender Mainstreaming, Gender Justice, Gender Equality.*

Giriş

"Doğa boşluklardan nefret eder, derler. Erkekler de boşluklardan nefret eder, kadınları sınıflandırırken yani karşı cinsle olan ilişkilerinde karşılaştıkları herhangi bir belirsizlikte hemen onları bir yerlere yerleştirmeye çalışır, kategoriler içinde tutarlar."

**Elif Şafak, Araf,
2004.**

Kadınların kuşatılmışlığı yeni değildir. Susmayan, sürekli konuşan, içimize işleyen ataerkil kültür ve ataerkil dil kadınları özel alanda tanımlar ve bu alandaki konumlarına göre roller belirler. Önceden belirlenmiş kategoriler içine doğmak, böylesi bir düzeni sorgulamaktaki başlıca engeldir. Kendi kadınlığını başkasının erkekliğinde tanımlamak ve anlamak, sadece kadını ya da erkeği değil, kendini bu tanımlanmış kategorilerde hissetmeyen diğer tüm insanlar için bir kuşatmadır. Bu ikili mantıkta, kadın, erkeğin kendinde görmek istemediği özelliklerin ve faaliyetlerin tümünü barındırır. Duygularını açık etmek, kırılğan olmak, finansal bir değeri olmadığı varsayılan ev içi emek, hep kadına özgü kabul edilmiştir. Bu iş bölümünün devamı olarak, erkeğin sayılan faaliyetler daha çok değer görmüş, kadın özel alana hapsedilmiş ve ekonomik açıdan görece değersiz kılınmıştır.

Bu anlamda Berktaş şöyle der "Türk kültürü, erkek egemenliğini meşrulaştıran, ataerkil değerleri yücelten ve kadınları "kendi yerlerinde" tutan cinsel işbölümünün sorgulamasız benimseyen bir kültürdür ve kolayca tahmin edilebileceği gibi "kadınların yeri", kadınların kendileri tarafından belirlenmiş değildir." (Berktaş, 1994: 19). Berktaş'ın bahsettiği ve ülkemize özgü olmayan bu ataerkil kültür, Türkiye özelinde geleneklerin, cinsiyete dayalı iş bölümünün, dinin ve politikanın birbirine eklenildiği bir alandır. Bu kapsamda, kadınların belli kategorilere ait görülmesinin pratiklerini sorgulamak, sözü edilen çoklu eklenmeleri de ortaya

çıkarmayı gerektirmektedir. Böylesi bir analizde görülebilir ki, eril söylem kadının bastırılmışlığı üzerine kuruludur; zira erkeğin “mahremi”, “namusu”, “şerefi”, “geçindirdiği” hep kadın olmuştur.

Dünyadakine paralel olarak Türkiye’de 1980’den sonra var olan kategorileri yüksek sesle sorgulamaya başlayan kadın hareketi; ekonomi, siyaset, eğitim gibi pek çok alanda, kendilerinin içinde var olabildiği, tanıdığı, söz sahibi olduğu bir kültürün meydana gelmesine uğraşmış ve mahrem olanı görünür kılmaya başlamıştır. Ülkemizde ve dünyada kadınların mücadelesi, hem iş hem aile yaşamında sürmektedir. Bu anlamda ülkemizde kadın hareketlerinin etkinlik kazanmaya başladığı dönem 1960-1970’li yıllar olmuştur ve 1980’li yıllardan sonra yükselişe geçen kadın hareketi, 1990’lı yıllarla beraber daha örgütlü bir hale gelmiş ve özel alanda görülmesinden korkulacak pek çok şeyi kamusal alanda tartışmaya açmıştır. 1970’li yıllarda etkinlik kazanmaya başlayan kadın hareketi, Türkiye’de kadınlar için siyasi mücadeleye katılım ve örgütlenmeyi de sağlamıştır. 1980’li yıllara geldiğimizde ise kadın hareketi hem eylemlilik hem de örgütlülük anlamında sayıca artmış ve çeşitlenmiştir.

Bu gelişmelere paralel olarak yapısal uyum politikalarınca dayatılan ekonomik dönüşüm, kadınların işgücüne katılımını gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda, uluslararası örgütler cinsiyete dayalı ayrımcılığa karşı söylemler yaratmaya başlamıştır. Bu çalışmalara ek olarak, özellikle 1970’lerde yükselen ikinci dalga feminizmin de etkisi ile yaygınlaşan feminist hareket, kadın hakları ile ilgili konulardaki bilinç ve duyarlılığı arttırmış ve bunun sonucunda projeler aracılığı ile hem uluslararası konferanslarla hem de uluslararası örgütlerle işbirliği içerisinde olmuştur. 1980 sonrası kadın hareketinin baskısı ve neo-liberal politikalarca düzenlenen uluslararası sözleşmelere uyum gereksinimiyle, kadın hareketi dünyada ve Türkiye’de toplumsal cinsiyet algısı konusunda ilerleme kaydetmiştir.

Ülkemizde 1990’lı yıllar kadın hareketi için sokaklardan projelere geçiş dönemi olmuş ve kurumsallaşma hızla artmıştır. İmzalanan uluslararası sözleşmelerin de etkisiyle, kadın örgütleri, yerel yönetimler ve devlet kurumları ile ilişki kurmuş ve onlarla iletişim içine girmiştir. Kadın hareketi, bu girişimlerinin yanı sıra, bu süreçte kadın kütüphanesi, sığınma evleri, danışma merkezleri, dergiler, üniversite kadın araştırma merkezleri gibi kendi kurumlarını oluşturmaya başlamıştır. Türkiye’de kadınların yasalar karşısında eşitliği, eğitim düzeyinin yükseltilmesi, şiddete karşı korunması, emeğinin sömürülmemesi, sağlık hizmetlerine erişmesi, politikaya katılımlarının artması gibi pek çok konuda kazanım için kadın örgütleri halen çalışmalarını sürdürmektedir.

1. CİNSİYET EŞİTLİĞİ POLİTİKALARININ ANA AKIMLAŞMASI

Türkiye’de hızla gelişen sivil toplum örgütleri, gerek dünyadaki gelişmelerden gerekse içerisinde şekillendiği topluma özgü uygulama ve gelişmelerden etkilenerek önem kazanmıştır. Kadın hareketi de bu gelişme içerisinde önemli bir yere sahiptir. 1980 sonrası Türkiye’deki kadın hareketi için bir dönüm noktası oldu. 1980 askeri darbesi ardından seslerini yükseltmeyi başaran kadınlar, kadın haklarının anlaşılması ve ilgili konulara dikkat çekilmesi amacıyla bir araya gelebildiler.

1990'lara doğru kendi içinde farklılaşan kadın hareketi, toplumsal cinsiyet eşitliğine farklı anlamlar yükleyen çeşitli grupları barındırmaya başladı. Kadın hareketinin bu dönemde olgunlaştığını savunan Kardam ve Ertürk, bu değişime iki olası sebep öne sürüyorlar; Türkiye'yi de etkisine alan uluslararası kadın hakları söylemi ve toplumsal cinsiyet konularına duyarlı mali kaynak yardımı (Kardam ve Ertürk, 1999: 167).

Uluslararası kadın hakları söylemi, uluslararası feminist hareketin de katkısı ile Birleşmiş Milletler'in düzenlediği dört konferans ile işlerlik kazandı. İlki 1975'te Mexico City'de yapılan konferansı; 1980'de Kopenhag, 1985'te Nairobi ve 1995'te Beijing Konferansları izledi. Hepsi kadın hakları konusunun farklı alanlarına değinen bu toplantılarda, kadınların eğitim, sağlık, okuma yazma, gelire erişim ve iş gücüne katılım konularında geride kaldıkları vurgulandı ve toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik harekete geçmek için platformlar oluşturuldu. Bu süreç tüm politika alanlarında toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetecek ve aynı zamanda uluslararası örgütlerin başlıca politikalarını da destekleyecek şekilde düzenlendi (Eray, 2008:2). Böylece, toplumsal cinsiyet ile ilgili konulara sivil toplum örgütleri ve devlet alanında ciddi bir yer bulabilme imkânı sağlanmış oldu. Dahası, toplumsal cinsiyet eşitliğinin ana akımlaştırılması¹ dünyada olduğu gibi Türkiye'de de hem sivil toplum hem de uluslararası örgütlerin kapsamına girmiş ve çalışmalar bu konuda hız kazanmış oldu.

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma, 1975'de New Mexico'da düzenlenen Uluslararası Kadınlar Yılı toplantısında, kadınların iş piyasasına girişinin gerekliliğine istinaden ortaya çıkan bir kavram olmuştur (Eray, 2008). Walby'e (2005: 2) göre toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma modern çağda feminizmin önemli kilit unsurlarının yeniden keşfi, yeniden inşası ve yeniden popülerleşmesidir. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma hem Birleşmiş Milletler'in hem Dünya Bankası'nın hem de Avrupa Birliği'nin politika üretme sürecine dâhil olmuştur. Her kurum farklı bir yol belirlemesine rağmen, hepsi toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda uzlaşmışlardır. Örneğin, toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejisi için Birleşmiş Milletler'in tanımı, şöyle:

(...) yasal düzenlemeler, politika ve programları da kapsamak üzere, planlanan herhangi bir hareketin kadınlar ve erkekler açısından doğuracağı sonuçların belirlenmesi ve değerlendirilmesi sürecidir. Kadınların ve erkeklerin sorun ve deneyimlerinin, ekonomik, politik ve sosyal tüm alanlardaki politika ve programların tasarlanması, uygulanması ve izlenmesi aşamalarının bütüncül bir boyutu haline getirilmesini, böylece her iki cinsin eşit fayda sağlamasını ve eşitsizliğin ortadan kaldırılmasını amaçlayan bir stratejidir (aktaran, Üstün, 2011: 12).

Bu noktada şu soru akıllara geliyor: Politikaların kadın ve erkekler açısından doğabilecek eşitsizlikler konusunda toplumsal cinsiyete duyarlı olmalarından ne bekliyoruz? Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma uygulamaları başladığında uluslararası ve ulusal düzeyde hedeflenen bir yandan toplumsal cinsiyete dayalı norm ve değerlerin değiştirilmesi, bir yandan da kadının toplum, aile ve piyasada yaşadığı

¹ Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kavramı İngilizce *gender mainstreaming* kavramının karşılığı olarak kullanılmaktadır.

eşitsizliklerin giderilmesine neden olan yapısal çalışmaların düzenlenmesi ve bu eşitsizliklere neden olan koşulların iyileştirilmesi ön görülmüştü. Buna göre, sadece hangi politikaların uygulanacağı değil, özellikle bu politikaların nasıl uygulanacağı önemlidir. Bu nedenle toplumsal cinsiyet eşitliği politikalara yerleştirilirken, farklı ülkelerdeki uygulamalarda temel prensip olarak kadın ve erkeğe “eşit davranılması” yönünde değişiklikler yapılması ve bazı durumlarda kadınlara pozitif ayrımcılık uygulanması konusunda çalışılması istendi. Koray (2011), bu noktada, ABD ve Avrupa ülkelerinde yasal ve politik düzlemde toplumsal cinsiyet eşitliğinin dikkate alınmasında bu ülkelerde bulunan kuvvetli kadın hareketlerinin gücünün yadsınmamasını dile getirir. Dahası Koray’a (2011: 17) göre bu ülkelere karşın gelişmekte olan ülkelerde, Türkiye dahil, “iç dinamiklerin güçsüz kaldığı ülkelerde, eşitlik anlayışı ve politikalarının gündeme gelmesinde “Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi”nin (KKAÖS-CEDAW) ve BM’in ana akımlaştırma politikalarının etkisi inkâr edilemez.”

Türkiye’nin 1985’te imzaladığı Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi’ni (CEDAW) 1990’ların sonuna doğru, Birleşmiş Milletler üyesi 127 devlet onayladı (Rai, 2003:1-2). CEDAW’ın kapsamı; kadının eğitim, politik karar verme, ekonomik açıdan desteklenme, olumsuz kültürel tavırlara karşı çıkma ve kadının statüsünün güçlendirilmesi konularını ele alan her araştırmanın desteklenmesini benimsemekteydi. Böylece ana akımlaştırma Türkiye’nin de gündemine girmiş oldu. Bu süreç gündem belirlemede, politika kurmada, planlamada ve uygulamada ulusal mekanizmalar gerektirdi (Kardam& Acuner aktaran Rai, 2003: 97). Türkiye 1995 yılında Beijing Deklarasyonu’nu imzalamasıyla ana akımlaştırmanın bel kemiğini oluşturan uygulamaları yerine getireceğini duyurdu. Türkiye’nin yürüttüğü ve yürüteceği uygulamaların değerlendirilmesi ve izlenmesi Birleşmiş Milletlerin alt kuruluşları olan UNICEF, UNDP, UNESCO ve UNIFEM tarafından gerçekleştirildi (Eray, 2008). Türkiye’de 1998’den beri toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile ilgili önemli yasal reformlar yapılmaktadır. Bu değişiklikler Türkiye’deki kadın hareketinin, uluslararası antlaşmalar ve örgütlerin baskıları sonucunda yapılan değişikliklerdir. Türkiye’nin imzaladığı toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılmasını sağlayacak uygulamalara ilişkin protokoller gereği, ana akımlaştırma süreci Türkiye’de iki yoldan hayata geçti; kurumsal ve yasalara ilişkin uygulamalar.

Kurumsal uygulamalar, yukarıda da belirtildiği gibi, süreci takip edecek kurumsal mekanizmaların oluşturulmasını içerdi. Başbakanlık bünyesinde kurulan Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM), söz konusu mekanizmalardan biridir. Aynı şekilde, küresel bir strateji haline gelen ana akımlaştırma çalışmaları, toplumsal cinsiyet ve kalkınmaya yönelik projelere ve araştırmalara mali kaynak desteği verdi ve günümüzde de vermeye devam etmektedir (True, 2003:370). Acuner’e (2002) göre KSGM kuruluşundan itibaren değişen tüm siyasi dengelere rağmen Türkiye’de kadın erkek eşitliği konusunda temellerin oluşturulması ve konunun gündemde kalmasını sağlamak açısından önemli katkılarda bulunmuştur.

Yasalara ilişkin uygulamalar ise, 1998 yılından başlayarak, Türkiye yasalarında kadınların önünü tıkayan ve onları görmezden gelen maddelerin değiştirilmesini kapsadı. Anayasanın 10. Maddesinde 7 Mayıs 2004’de gerçekleştirilen düzenleme

ile “kadın ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür” hükmü eklenmiştir. Bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda aşağıdaki değişikliklerin yapılması planlandı:

- Bu anayasal ilkeye uygun olarak kısa vadede,
- Kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip oldukları ilkesine Anayasa’da yer verilmesi,
- Kadın-erkek eşitliği alanında önemli değişiklikler getiren Türk Medeni Kanunu Tasarısı’nın yasalaşması,
- Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü ve Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Teşkilat Yasa Tasarılarının yasalaşması planlanmıştır (2001 tarihli Ulusal Program).

Kadın örgütlerinin ve kadın hareketinin Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliğini politikalara entegre etme anlamında yasal reform süreçlerinde önemli etkileri olmuştur. İlknur Üstün (2011: 9) bu durumu şöyle özetlemektedir:

Türkiye’de özellikle son yirmi yılda hızla gelişen sivil toplum örgütleri, hem dünyadaki gelişmelere paralel olarak hem de kendine özgü pratiklerden geçerek önem ve ağırlık kazandı. Kadın hareketi, bu önem ve ağırlık içinde ciddi bir pay sahibi olarak karşımıza çıkıyor. Böylece, toplumsal cinsiyet eşitliği konusu, sivil toplum örgütleri alanında da hem niceliksel hem de niteliksel olarak ciddi bir yer bulabiliyor.

Uluslararası politikaların da dayattığı toplumsal cinsiyet gündemi, Türkiye’deki kadın hareketinin de etkisi ile Türkiye devletini kadın erkek eşitliği konusunda harekete geçmeye teşvik etti. En önemlisi, 1980’den bu yana sesini duyurmaya çalışan kadın hareketini politika üretebileceği bir zemine taşıdı. Bu açıdan, uluslararası politikaları yeni iktidar söylemi ile ilişkili tartışırken, bu uygulamaların kazandırdıklarını görmezden gelinmemelidir. Özellikle yasal düzenlemeler konusunda alınan yol, Türkiye kadınları için önemli bir mesafedir. Tam da bu sayededir ki, kadın haklarından, kadın deneyimlerinden, bastırılmışlıktan ve eşitsizlikten söz edilebilmektedir.

Öte yandan, bu uygulamaların adının dahi “ana akımlaştırma” olması bizi sorgulamaya itmeli. Ana akımdan kasıt bir ön kabule işaretler. Ana akımın tabiatı erilliktir. Belli ki asli norm eril olana ait kabul edilenlerdir. Kadınlar ve eşcinseller, ana akım norma uyumlu hale getirilmek istenmektedir. Bu yüzden, Beijing sonrası dönemde Türkiye tarafından da imzalanan ve yürütülmeye başlanan uluslararası toplumsal cinsiyet rejimine dair uygulamaların sorgulanabilmeli. Bu politikalar yukarıda anlatıldığı gibi ekonomik ve söylemsel değişimlerden ayrı incelenemeyeceği gibi, ulusal düzeyde kadın örgütlerinin faaliyet alanlarını da belirlemektedir.

Bu noktada Türkiye özelinde üzerinde durulması gereken iki nokta bulunmaktadır. Birincisi 1980 sonrası pek çok gelişmekte olan ülkede yaşandığı gibi Türkiye de küreselleşen neo-liberal politikaların etkisi ile sosyal devlet anlayışında değişikliğe gitmiştir. Diğer önemli nokta ise 2000 sonrası Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AK Parti) iktidara gelmesi ve akabinde kadın ve toplumsal cinsiyet konusunda değişen bakış açısıdır. Bu anlamda AK Parti’nin ana akımlaştırma politikalarını kendi

toplumsal cinsiyet ve kadın algılarına göre yeniden şekillendirdiğini ve toplumsal cinsiyet eşitliği ve ana akımlaştırma politikalarını araçsal olarak kullanıp kadının ailedeki konumunu öne çıkardığını görüyoruz. AK Parti iktidarının toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarına karşı takındığı tutum incelendiğinde, bir taraftan CEDAW gibi uluslararası anlaşmalar ve neo-liberal politikaların etkisi ile toplumsal cinsiyete dayalı eşitlik politikalarının kabul edildiği, diğer taraftan ise bu politikaların dayanağı olan feminist hareketin reddedildiği; toplumsal cinsiyet eşitliği sürecinin indirgemeci bir bakış açısıyla ele alındığı görülmektedir. Bu uygulamaların bir sonucu olarak AK Parti iktidarı, bu politikaların öngördüğü toplumsal değişiklikleri amaçları arasına almaktan uzak durmaktadır. AK Parti iktidarı, tüm bu politikaları meşrulaştırmak adına ise kendilerine feminist demekten çekinen, ama AK Parti dönemi kadın ideolojilerini destekleyen kadın kuruluşları, siyasal partilerdeki kadınlar, sivil toplum kuruluşlarında yer alanlar, medya ve akademik alanda çalışanlar gibi birçok kesimden kadının desteği ile dönüşümü değil, muhalefetten uzak, var olan algıları koruyan bir politika izlemektedir. Bu çerçevede, Koray’ın (2011) dediği gibi toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma politikalarının “farklı görüntü ve bağlantılar içinde geleneksel anlayışların sürdürülmesine hizmet ettiği veya başka amaçlar için kullanılan araçlara dönüştüğünü söylemek mümkün.” Bu araçsallaştırmanın bir ürünü olarak da toplumsal cinsiyeti adaleti ile kadın hakları ve rolleri konusunda yeni bir tartışma başladığını söylemek yanlış olmaz.

A. Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma Neyi Ana Akımlaştırıyor?

Fordist üretim tarzı düzenleyici ve baskıcıdır; sadece üretim ilişkilerini düzenlemekle kalmaz, aile yaşamını ve “ekmek getiren erkek” söylemini de içinde barındırır. Sosyal devletle uyumlu olan bu modelde, devlet düzenleyici ve kontrol edici tüm iktidarları elinde bulundurur. Ulus devlet kendi kurallarını belirler, içindeki uyumsuzlukları yok etmeye çalışır. Neo-liberal politikalar ile devletin bu baskıcı özelliği törpülenmiştir. 1980’lerden sonra tüm ülke ekonomilerinde etkisi hissedilen neo-liberal politikaları Steger şu şekilde açıklar (Steger, 2004: 65, aktaran Uçkaç, 2010): Özelleştirmelerin hızlanması, enflasyonu denetim altında tutmak için parasalcı yöntemlerin uygulanmasına olanak sağlayan yapılar sağlanması ve kamu harcamalarının kesilmesi ile devletin küçültülmesi düşünülmüştür. Bu uygulamaları gerçekleştirmek için IMF, Dünya Bankası ve diğer uluslararası kuruluşlar sağladıkları fonlarla neo-liberal politikaların uygulanmasını dayatmaktadırlar (Özdek, 1999: 26-27).

Uluslararası organlar ve kuruluşlar politikalarda belirleyici hale gelmiş ve ülke bazlı karar alma ve yürütme mekanizmalarının politikalarını uluslararası politikalara uyumlu sürdürmeleri beklenmiştir. Küreselleşen üretim ve tüketim gittikçe özelleşmiş yeni üretim biçimleri oluşmuştur. Bu çerçevede esnek üretim tarzı Post-Fordist uygulamaların odağı haline gelmiş ve çalışma saatleri, çalışanların cinsiyeti, ırkı, dini de bu esnek ideolojinin bir parçası olmuştur. Önceden iş gücünün parçası kabul edilmeyen kadınlar, başka etnik kökenden bireyler de bu ekonomiye eklenmiştir.

Küresel ekonominin oluşması ve devamlılığı, üretim ve tüketim biçimlerinin

esnemesine bağlıydı. Esneklik sadece çalışma biçimlerinin çeşitlenmesini değil, iş gücünün ve yaşam biçimlerinin de esnekleşmesini gerektirdi. Böylece bireylere özgürlük alanı tanıyan yeni tip iktidar, aslında sınırları belirli bu alanlarda özgürleştiğini düşünen birey ve grupları kısıtırmış oldu. Örneğin, günümüz rekabetçi emek piyasasında iş bulabilmek için, sadece üniversite mezunu olmak yeterli değildir. Bireyler çeşitli sertifika programlarını takip edip birden çok yabancı dil öğrenmeye çalışarak kendilerine ve geleceğine yatırım yapmak zorundadırlar çünkü bizlere istediğimiz her şeyi başarabilecek özgürlüğe sahip olduğumuzu düşündüren bu iktidar, aslında düzenin uyumu için gerekenleri bize öğretmiştir.

Neo-liberal yaklaşımın devlet anlayışı, uluslararası piyasaların gerektirdiği düzenlemeleri yerine getirecek şekilde “daha küçük ve daha etkin” ya da “piyasa ile dost” bir devlet anlayışını öngörmektedir (Acı, 2005). Bu bağlamda küresel piyasaların gerektirdiği karar süreçleri ve politikalar neo-liberal yaklaşımın öngördüğü devlet anlayışı ile örtüşmektedir. Buna göre; devlet, sermaye birikiminin devamlılığını sağlayan, piyasa ekonomisinin şartlarının özgürce işlemesi için gereken ekonomik ve toplumsal düzeni hazırlayacak güçte, küçük ama etkin bir yapı gibi davranmalıdır.

Küreselleşme süreci ile iç içe geçen neo-liberal politikaların ve dönüşümlerin marifeti ile ulus devlet, yetkilerinin birçoğunu bir taraftan uluslararası kuruluşlarla, diğer taraftan da sivil toplum kuruluşlarıyla paylaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda son yıllarda uluslararası aktörlerin, kamu sektörünün eksik kaldığı ya da kendilerini geri çektikleri alanlarda, etkin bir biçimde politika üretmediği ancak gerek piyasanın ihtiyaçlarını karşılamak, gerekse sosyal devlet anlayışının terk edilmesi ile oluşan boşluğu doldurmak için yerine getirilmesi zorunlu olan eğitim, sağlık gibi temel sosyal hizmetlerin gerçekleştirilmesinde STK’lar ile birlikte çalıştığı görülmektedir. Devletin geri çekilmesi ile boşta kalan sosyal ekonomik sorunlarla uğraşmak için kamu sektörü ile STK’lar beraber çalışmaya başlamışlardır. Neo-liberal politikalar öncesinde devletin yapmakla sorumlu olduğu kamusal gereksinimler olarak kabul edilen pek çok konuda özellikle Dünya Bankası başta olmak üzere pek çok uluslararası kuruluş tarafından gelişmekte olan ülkelerde dünya ekonomisinin etkili işleyebilmesi için neo-liberal politikalar çerçevesinde yapısal uyum politikaları ana akımlaştırılmaktadır.

Bu çalışma “ana akımlaştırma” ve neo-liberal politikalar arasında belirli bir ilişki olduğunu iddia ediyor. Bu ilişki, toplumsal cinsiyet eşitliğini de içeren reformlar ve projelerde bir artış yaşanmasına ve devletin neo-liberal gündemle ilişkilendirilmesine yardım etmiştir. (Marchand, 2009; Parpart, 2009; ve Chant ve Sweetman, 2012). Bu noktada feminist ve kadın hareketlerinin başarıları ve gücü yadsınamaz. Ancak, toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma eylemlerinin, neo-liberal politikaların gölgesinde, kadınların eşitliği konusunda mı karşısında mı çalıştığı tartışmalıdır. Zalewski’nin de (2010) belirttiği gibi toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma literatürde pek çok kez tartışılmış olmasına rağmen toplumsal cinsiyet, ana akımlaştırmanın eksiklikleri ve kadın hareketi arasındaki ilişki çok az çalışılmıştır. Bu noktada, toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejilerinin başarısız olmasında temelde iki nedenden söz edilebilir. Birincisi neo-liberal

politikaların etkisinde küreselleşen piyasaların kadınlar ve kadın emeği üzerine etkileri. İkincisi bu stratejilerin uygulandığı ülkelerin kültürel yapılarının ve değer yargularının etkisi.

Birinci nedene bakılacak olursa, toplumsal cinsiyet ve kalkınma yaklaşımını temel alan ana akımlaştırma uygulamaları, kadınların kalkınmanın pasif bireyleri olmaları fikrini reddetti ve özel-kamu alan ikiliğini dönüştürmek üzerine kuruldu (Parisi, 2002). Burada belirtmek istediğim konu, Birleşmiş Milletler’in kadınlar ile ilgilenme fikrinin hiç yoktan ortaya çıkmadığıdır. Uluslararası kadın hareketinin gittikçe yükselen sesi uluslararası örgütlerin de bu sese kulak kabartmasını sağlamıştır. Kadınların kalkınma gündemine alınmasına ilişkin başka bir sebep de, Dünya Bankası’nca yoksulluğa ve artan iş gücü ihtiyacının karşılanmasına verilen önemdir (Jaquette&Staudt, aktaran Jaquette, J. S & Summerfield, 2006: 21).

Koray (2011) çalışmasında durumu şöyle özetler: Küreselleşen piyasaların kadının ucuz emeğine ihtiyaç duyması, işsizliğin artışı, esnekleşme ve enformelleşme gibi durumların ilk önce kadınları etkilemesi. Tüm bu çabalama ve tıkanıklık arasında toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının ana akımlaştırılmaya çalışıldığı ülkelerdeki kadın hareketinin eleştirileri ve isteklerini yok sayamayız. Yine de bu politikaların ana akımlaştırılması Koray’ın (2011) dediği gibi “dönemin ruhunu yansıtmaktadır.” Başka bir deyişle neo-liberal piyasalar kadınların iş gücünden yararlanmaktadır. BM, AB ya da Dünya Bankası’nın en çok üzerinde durduğu politikaların kadın istihdamı ile ilgili olması tesadüf değildir. Chant ve Sweetman (2012: 521) çalışmalarında toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmak için kurulan politikaların “etkililik, verimlilik, etki değerlendirme ve akıllı ekonomiler” gibi kavramlarla kurulduğunu ve ana akımlaştırma ile yaratılan bu akıllı ekonomilerin kadınlar ve genç kızları dünyaya uydurmak için kullanıldıklarını iddia ederler. Benzer bir şekilde Lind’e (2009: 10) göre bu kavramlarla kurulan ana akımlaştırma politikalarının ve projelerinin kadınlar, annelik ve son zamanlarda babalık ve aile politikaları üzerindeki vurguları sadece neo-liberal özneleri yeniden üretmiyor, aynı zamanda hetero normatif kimlikleri de derinleştiriyorlar. Bu nedenle uluslararası ve ulusal kadın hareketlerinin gücünü yadsımadan göstermek istediğim ana akımlaştırma ve neo-liberal politikalarının birbirini beslediğidir. Örneğin, Avrupa Birliği ve ana akımlaştırma ile ilgili bir çalışmada, Guerrine (2003: 104) şöyle özetliyor: “eşitlik için gerekli durumları yaratmaktan öte, ana akımlaştırma kadınları sessizleştirmeye hizmet eder ve toplumsal cinsiyeti siyasi gündemden çıkarır.” Bu anlamda toplumsal cinsiyet ana akımlaştırırken, kadınların sorunları görünmez kınır. Bu nedenle toplumsal cinsiyet ana akımlaştırma yöntemi ile yapılan projelere toplumsal cinsiyet eşitliğinin eklenip eklenmediğine bakılmış ve kontrol edilmiştir. Ancak bu projelerin kurum ve insanlar üzerindeki etkileri eksik kalmıştır. Toplumsal cinsiyet ana akımlaştırma projeleri ile eşitlik önemli bir konu haline gelmiştir. Ancak bu eşitliğin toplumdaki ya da projenin uygulandığı kurumdaki herkesin, her bireyin sorumluluğu olması gerekirken bu projelerde ana akımlaştırma çabası sonucunda eşitlik “niyet edilmiş mi edilmemiş mi” ile sınırlı kalmış ve sonuç olarak toplumsal cinsiyet eşitliği ne devletin ne projenin uygulandığı kurumdaki insanların sorumluluğunda olmuştur.

Dahası neo-liberal politikalar serbest piyasa yaratmak için iş piyasasını ve sermaye sahiplerinin aktivitelerini kolaylaştırmayı amaçlamışlardır. Örneğin, bir yandan çalışma koşullarının kadın ve erkek için eşit şartlarda olması vurgulanırken, öte yandan esnek piyasa şartlarının “rahat” işlemesi için iş yerinde ayrımcılığı önleyen bazı kurallar esnetilmiş, yine iş yerlerinin kreş açma zorunluluğu gibi kurallar kaldırılmıştır. Bireylerin özgür olduklarını düşünüp, kendilerine tanınan koşullar kanalıyla düzene eklememeleri gibi; devletler de, örgütler de yeni iktidar biçiminden paylarına düşeni alırlar. Neo-liberal iktidar bu kapsamda bireyleri olduğu kadar devletleri ve politikalarını da kuşatmıştır. “Esnek”leştirilmiş çalışma koşulları, çalışma saatleri, ücretler, ulus devlet gibi baskıcı bir iktidarın dönüştüğüne işarettir; daha özgür görünen, fakat kontrol edici ve düzenleyici özelliklerini hiç bırakmayan bir iktidar. Aslında, ana akımlaştırma piyasa faaliyetlerini kolaylaştırmak için meşrulaştırılmış bir araçtır. Örneğin, özel sektörü toplumsal cinsiyet analizi yapması için teşvik eder çünkü bu özel sektörün kadınların piyasasına dalmasını kolaylaştıracaktır. Bu anlamda korunan bir eşitlik yerine kadınlar tüketici olarak müşteri kabul edilirler.

İkinci neden incelenirse, ana akımlaştırmanın pek çok versiyonu küresel ekonomiye yönlendiren neo-liberal politikalarla şekillendirilmiştir. Bu anlamda, neo-liberal politikaların bireyci yaklaşımı ana akımlaştırmada da görülür. Ana akımlaştırma projeleri kadını “farklı” bir birey olarak görür ve ona göre ele alır. Bu da erkeği kadına göre avantajlı konumda gören normları değiştirmekte başarısız kalır. Neo-liberalizm ve küreselleşme önceden hayatın içinde barındırmaktan hoşnut olmadığı bireyleri de tanımanın bir yolu oldu. Kadınlar, eşcinseller, çeşitli etnik ve dini gruplar, farklı renkte insanlar artık görmezden gelinmedi. Hepsine ayrı, zaman zaman kesişen söylemler kurulması için alanlar açıldı. Yakın Ertürk (2014) yaptığı bir konuşmasında toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kavramının içinin nasıl da o toplumdaki toplumsal cinsiyet normları ile doldurulabileceğine bir örnek sunmuştur:

Raportör olarak ziyaret ettiği Cezayir’de bir polis karakolunda görüştüğüm komiser, politika ve uygulamalarında toplumsal cinsiyet ana akımlaştırma (gender mainstreaming) yaklaşımı kullandıklarını ifade etti. Somut olarak ne yaptıklarını sorduğumda, Ramazan ayında kadın polis memurlarını iftar için hazırlık yapabilmeleri için eve erken gönderdiklerini söyledi. İşte, en iyi niyetle yapılan bir ana akımlaştırma! Bu kavram ortaya atıldığından beri hep ne ana akımlaştırılıyor diye düşünmüşümdür, Cezayir örneğinden de anlaşıldığı gibi toplumsal cinsiyetten ne anlanıyorsa o ana akımlaştırılıyor.

Toplumsal cinsiyetin nasıl anlaşılması ve kullanılması gerektiği herhangi bir politikanın çözmeyi amaçladığı problemin nasıl tanımlandığı ve hangi tip bilgilerin bu gibi tanımlamalara temel oluşturduğu ana akımlaştırma projelerini belirleyen unsurlardır. Squires’in (2005) ve Walby’nin (2005) çalışmalarında aktardıkları gibi toplumsal cinsiyet ve toplumsal cinsiyet perspektifi yaygın kullanımda olmalarına rağmen, farklı pek çok yorumları bulunmaktadır. Bu nedenle, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini giderme çabaları, projelerin ve uygulamaların ana akımlaştırma amaçları arasında yok olabilir (Verloo, 2005). Çelik ve Atabey’in (2013: 514) araştırmalarında

da belirttiği gibi bir yandan var olan bürokratik yapıları, devlet kurumlarını ve yasaları toplumsal cinsiyet eşitliği temelinde değiştirmeyi amaçlarken; bir yandan da aynı yapılar ve yasaların yardımı ile uygulanması gereken adımların, kamu kurumları ve devlet yapılarında yer alan insanların var olan toplumsal cinsiyet eşitliği algısı ile şekillendirilerek, ana akımlaştırmanın dönüştürücü potansiyeli engellenebilir. Başka bir deyişle, toplumsal cinsiyet değerleri ve normları gibi toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kavramı ve stratejileri de toplumsal olarak kurgulanmış kavramlar ve planlardır. Kavramın kendisi küresel olarak yayılmış ve yaygınlaştırılmış olsa da temelde toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejilerinin altını dolduran yerel ve kültürel uygulamalardır (Verloo, 2005). Benzer bir şekilde Behning ve Pascual (2001) yaptıkları bir çalışma sonucunda toplumsal cinsiyet ana akımlaştırmanın, farklı ülkelerde, genellikle var olan toplumsal cinsiyet rejimleri ile şekillendirildiğini iddia ederler. Türkiye’den örnek vermek gerekirse, kadınlar için planlanan “esnek çalışma” programı kadınlar için eşitlik sağlar gibi görülmesine rağmen kadınların iş piyasasından uzaklaştırılmasına ve kadının asli görevi çocuk bakmaktır fikrine dayanan toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden üretilmesine hizmet etmektedir. Bu yorumu açıklar şekilde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın “Kadın ile erkeği eşit konuma getiremezsiniz. Çünkü fitratları farklıdır” açıklaması yukarıdaki tartışmalara örnek verilebilir. Bu yorumlara ek olarak Walby (2005) toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın var olan politikaları ve politik kültürü değiştirmeden, var olan politikaların daha iyi gösterilmesi için kullanılan bir araç olduğunu iddia eder. Başka bir ifade ile toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejileri, var olan politikaların toplumsal cinsiyet eşitliği ile bağının kurulması var olan politikaların kadın ve erkekler için daha iyi bir şekilde yapılacağı iddiası ile çalışır. Bu durumun toplumsal cinsiyet çalışmaları açısından negatif etkisi ise toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın politika yapım aracı olarak benimsenmesi toplumsal cinsiyet eşitliği meselesinin tüm bu tartışmalar arasında depolitize edilmesidir (Squires, 2005: 26).

Neo-liberal iktidar, toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma yoluyla, kadınlar ve diğer toplumsal cinsiyetleri konuşulur hale getirmiştir. Hakkında konuşuldukça normalleşen feminizm ve toplumsal cinsiyet söyleminin ana akımlaştırılması (yani eril olana yaklaştırılması), eril sözcük dağarcığıyla yeniden konuşulmaktadır. Bu durum, feminizme yeni bir alan tanıırken, sınırlarını da belirlemektedir. Bu tartışmaya örnek oluşturabilecek konulardan biri de günümüzde Türkiye’de tartışılmaya başlanan toplumsal cinsiyet adaleti kavramıdır.

2. TOPLUMSAL CİNSİYETİ ANA AKIMLAŞTIRMA ÇERÇEVESİNDE TOPLUMSAL CİNSİYET ADALETİ KAVRAMINI DEĞERLENDİRME

Yukarıdaki tartışmaların ışığında Türkiye’de son dönem ana akımlaştırma politikalarının var olan toplumsal cinsiyet algılarını yeniden ürettiği iddia edilebilir. 1980’lerden beri güçlü bir şekilde sesini çıkaran ve etkili çalışan kadın hareketinin muhalefetine rağmen son dönem yaşanan değişiklikler neo-liberal muhafazakarlığın ana akımlaştırılmasının bir ürünüdür. Handan Çağlayan’a (2015) göre;

Bu yeni strateji ise kadın örgütlerinin ve feminist söylemin hegemonyasına karşı, benzer gündemlere sahip çıkan “sivil” kadın örgütlerinin kurulması ve akademik entelektüel alanda da kadın hareketinin kullandığı kavramların yerine ikame etmek üzere yeni kavramların türetilip tedavüle sokulması.

Türkiye’de son dönemde bu anlamda tartışılan kavramlardan biri de toplumsal cinsiyet adaleti (*gender justice*) kavramıdır. Temelde toplumsal cinsiyet eşitliği ile beraber kullanılan bir kavram olmasına rağmen, Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliğine karşı geliştirilen bir kavram olmuştur. Goetz’e göre (2007) toplumsal cinsiyet adaleti kavramı toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının kadınların maruz kaldığı toplumsal cinsiyet adaletsizliklerini yeterince tanımlamadığını iddia eden akademisyenlerin ve aktivistlerin başvurduğu bir kavramdır. Yılmaz (2015: 108) toplumsal cinsiyet adaleti kavramını şöyle açıklar: “Toplumsal cinsiyet adaleti”, modernite tarafından belirlenen eşitliğin kadınlar arasındaki bir takım farklılıklarla ilgilenmemesi sebebiyle, tüm dünyada kadının hareketinin belli kesimlerine daha çok hitap eden bir kavramdır.”

Toplumsal cinsiyet adaleti kadınların yasal haklarını geliştirmek ve kadınların sosyal ve ekonomik politikadaki ihtiyaç ve ilgilerini artırmak için düzenlenen projelerde kullanılan bir kavram olmaya başlamıştır. Çoğunlukla toplumsal cinsiyet eşitliği, kadın hakları ve kadınların güçlendirilmesi kavramları ile dönüşümlü kullanılır. Türkiye’de toplumsal cinsiyet adaleti kavramı toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı ile temel de kadınlar için aynı şeyleri istese de toplumsal cinsiyet eşitliği kavramını eleştirmek için kullanılan bir kavramdır. Bu anlamda, üç noktada bu kavramın neden toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının karşısı olamayacağı açıklanacaktır. İlk olarak toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının farklılıkları göz ardı ettiği iddia edilir. İkincisi, toplumsal cinsiyet kavramı kadınların ve erkeklerin farklı doğalarını görmezden geldiği vurgusu yapılır. Üçüncüsü, toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının kadınları erkeksileştirdiği savunulur.

A. Toplumsal Cinsiyet Adaleti mi Toplumsal Cinsiyet Eşitliği mi?

İlk olarak, toplumsal cinsiyet adaleti anlayışına göre, eşitlik kavramının evrensel bir kavram olarak sunulması, kadınları homojenleştirmekte ve kadınların farklılıklarını görünmez kılmaktadır. Bu nedenle kültürel ve yerel bazda yeni bir tanımlamaya ihtiyaç duyulmaktadır. Yılmaz (2015) bu anlayışı şöyle dile getirmektedir: “Bilakis, toplumsal denge, huzur ve sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için ayrıştırıcı politikaların yerine her toplumun kültürel dinamiklerini gözetken bütünleyici, kadın ve erkeğin birbirini tamamlayan, aynı öze sahip iki eşdeğer varlık olarak görülmesi gerekmektedir.” Bu anlamda Yılmaz (2015) toplumsal cinsiyet adaleti kavramının eşitlik kavramı gibi kadın ve erkek arasında bir hiyerarşi yaratmadığını; kadını ve erkeği farklı görev ve sorumlulukları olan eşdeğer varlıklar olarak gördüğünü savunur.

Kadın ve erkek arasındaki eşitlik söyleminin indirgemecilik ya da özcülük yapmadan tarihsel süreçlere bakarak ele almak mümkündür. Toplumsal cinsiyet kavramının kullanılması ve tarihsel süreçlere bu kavram ışığında bakılması soyut bir eşitlik söylemi yaratamaz. Aksine eşitsizliği üreten farklılıkların tartışmaya

dâhil edilmesini sağlar. Başka bir deyişle, kadınların farklılıklarına olan vurgu eşitlik kavramı ile de anlatılabilir çünkü eşitlik kavramı eşitliğin hayata geçirilmesine engel olan farklı deneyimlere de vurgu yapar. Dahası bu deneyimlere karşı politikaların geliştirmesini amaçlar. Öte yandan, Savran’ın (2013) dediği gibi

Eşitlik/farklılık ikiliği feminizm için yapısal bir gerilim oluşturur. (...)Feminizmin tarihinde bu ikiliğin bir ikilem hâline getirilmesine ve ikiliğin kutuplarından birisinin mutlaklaştırılmasına yaygın olarak rastlanır. Farklılık kutbunun mutlaklaştırıldığı durumlarda, kadınların ezilmişlik konumlarından kaynaklanan kimi pratikler, davranış biçimleri vb bir kimlik olarak ileri sürülür ve kadın olmak yüceltilir.

Toplumsal cinsiyet adaleti kavramını toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının karşısına koymak eşitsizliğe neden olan farklı kadın ve erkek deneyimlerini, toplumsal ve kültürel olarak kurgulanmış normları, değerleri ve bunlar üzerine kurulmuş farklı sorumluluk ve görev anlayışını görünmez kılar. Eşitliği sadece yasalar önünde değil gündelik hayatın tüm alanlarında sağlayacak politikalar için eşitlik ve farklılık kavramları birbirine tamamen zıt kavramlar olmak zorunda değil. İki kavram kadın hareketi için birbiri ile ilintili kullanılabilir. Örneğin, toplumsal cinsiyete dayalı ücretlendirmenin yarattığı farklılık ve eşitsizliğin giderilmesi çalışmalarında olduğu gibi. Kadın ve erkeğe, sırf kadın ve sırf erkek olduğu için yüklenen farklı toplumsal rollerin ve görevlerin neden olduğu farklı ücretlendirmenin yarattığı eşitsizliği, kadın ve erkeğin birbirini tamamlayan özdeş varlıklar olduğunu iddia eden toplumsal cinsiyet adaleti kavramı ile eksik anlatmış oluruz. Çünkü bu kavram en başından bu ayrımı meşrulaştıran bir zemin üzerine oturmuştur. Yaratılan yapısal farklılıkları kadının doğasına daha uygun işler ya da yarı zamanlı mesai önerisi ile çözümlenmek, farklı kadınlık deneyimleri yok sayabilir. Örneğin, bir kadın maden mühendisi olarak hem sahada çalışabilir hem de çocuğunu aynı anda büyütme isteyebilir. Yine aynı şekilde başka bir kadın anne olmuşken, gece geç saatlere kadar çalışabilme olasılığı da olan bir işte çalışmaya devam etmek isteyebilir ya da bu tip bir işte terfi etmeyi bekliyor olabilir. Ancak, kadın ve erkeğin farklı doğaları olduğu iddiası üzerine kurulan toplumsal cinsiyet rejimleri- son dönem Türkiye’deki sosyal politikalar gibi (Kılıç, 2008)-farklı kadınlık deneyimlerini de içine alan politikalar üretmez. Toplumsal cinsiyet adaleti kavramının, konuyu eşitlik düzleminden çıkartıp farklılık düzlemine bu şekilde taşımasının olası sonuçlarından biri de bahsettiğimiz örnekler olacaktır. Çünkü KADEM’in de tanımladığı toplumsal cinsiyet adaleti kavramına göre eşitlik fikri, toplumdaki kadın ve erkeğe biçilen rollerde adaletin tesis edilmesine imkân vermiyor, hatta farklılıklarına göre davranmamak eşitsizliği derinleştiren bir şeydir diye tanımlanıyor. KADEM de adalet fikrini, kadınların “*fitratına ve doğal özelliklerine dayalı rolleri*” üstlenmesine dayandırıyor. KADEM Başkanı Sare Aydın (2015) bu durumu şöyle ifade ediyor:

Yaratılış gereği fitraten farklı olan kadın ve erkeğin farklılıklarını gören, farklılıklardan doğan mağduriyetlerin giderileceği hakkaniyet ve adalet perspektifli yaklaşımların ve politikaların tesis edilmesi gerek” ve “Eşitliği tartışmaya açmak... (kadının) bir yandan geleneksel değerlerden bir yandan da bizzat moderniteden kaynaklanan mağduriyetini giderecek bir yaklaşıma dikkat çekmek anlamına

geliyor. Bu yaklaşım kadın doğası ile ters düşmeden toplumsal hayatta sağlıklı bir şekilde var olmasını sağlayan adalet anlayışıdır.

İkincisi, toplumsal cinsiyet adaleti kavramını savunan Yılmaz ve KADEM bu kavramı tanımlarken “toplumsal rollerin adil dağıtımı”ndan ve “yaratılıştan gelen özelliklere ters düşmemekten” bahsederler. Bu noktada, şu soru sorulmalıdır: Kadın hareketinin en başından itiraz ettiği toplumsal rolleri verili kabul edip, onlara uygun adaletli düzenleme yapmak nasıl mümkün olabilir? Türkiye’de son dönemde tartışılmaya başlanan ve kimi sivil toplum örgütlerince de desteklenen toplumsal cinsiyet adaleti “kadının doğasına ters düşmeyen” adalet anlayışı ile kadınların toplum içerisinde var olan konumlarını ve rollerini koruyarak “adaletli” olmaya vurgu yapar. Ancak Aslan’a (2015) göre toplumsal cinsiyet adaleti kavramını söylemsel olarak savunanlar kadını ve erkeği cinsiyet farklılığına indiriyorlar ve bu indirgemenin özgürleştirici bir yanı olmadığı aşikâr. Bu sayede kadının hem aile hem piyasada var olan ikincil konumu korunarak neo-liberal sistemin istediği ucuz iş gücü sağlandığı gibi sosyal devletin yapmakla sorumlu olduğu görevleri aileye, aile içinde kadına aktarılır. Çünkü kadının yaratılıştan gelen özellikleri içerisinde anne ve eş olarak aile, ev ve çocukların bakımından sorumlu olmak da vardır. Başka bir deyişle, erkekten farklı rolleri ve görevleri bulunmaktadır. Bu şekli ile toplumsal cinsiyet adaleti kavramı toplum, aile ve piyasadaki toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü desteklemektedir.¹⁹⁷

Özlem Aslan (2015) ve Ayşe Kadioğlu’nun (2004) belirttiği gibi “kadınların erkekler ile hem eşit hem de erkeklerden farklı olmaları, feminist literatürde, Carol Pateman’in ifadesi ile “Wollstonecraft’in ikilemi” olarak tanımlanmaktadır. Buna göre, kadınlar bir yandan onları dışlayarak oluşturulmuş yapılarda erkeklerle eşit koşullarda olmayı savunurken, bir yandan da bazı konularda erkeklerden farklı deneyimleri olduğunun kabul edilmesini istiyorlar. Başka bir deyişle, kadının erkeklerden fiziksel, biyolojik ve teolojik farklılıklarının onların ezilmesinde meşru nedenler olarak sayılmasına itiraz edilebilir. Aynı zamanda çocuklu, ev işlerinden sorumlu bir kadının istihdamda, özel ve kamusal alan eşit sayıda eşit seviyede yer alabilmesi için çalışmak mümkün. Aslan’ın (2015) da belirttiği gibi eşitlik söyleminden tamamen vazgeçmek tehlikeli bir durum yaratır. Sadece eşitlik ya da sadece farklılık üzerinden kadın hakları savunuculuğu yapılamayacağı çok açık. Bu ikilemi birbirinin zıttı gibi görmek yerine aralarında bir bağ, ilinti kurarak tartışmak mümkün. Zira eşitliği savunanların kadınları evrenselciliğe, farklılığı savunanların ise sadece anne ve eş rollerine hapsedmesi mümkün. Kadın erkek arasındaki eşitsizliğe ve cinsiyetçi işbölümüne işaret eden farklılığı göz ardı etmeden politika üretilmeli.

Üçüncü ve son olarak, toplumsal cinsiyet adaleti anlayışının savunucuları, toplumsal eşitlik anlayışını savunanları, kadını erkekle eş kılma çabası içinde olmaları noktasında da eleştirmekte ve bunun önüne eşitliği önceleyen adalet

197 Toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü ve kadınların istihdamına olan etkisi konusunda bakınız: Ecevit, Y. İşgücüne Katılım ve İstihdam, Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset Raporunun Güncellemesi, (s.113-213). İstanbul: TÜSİAD Yayınları. No: TÜSİAD-T/2008-07/468, 2008.

kavramı ile geçilebileceğini öne sürmektedir. Toplumsal cinsiyet adaleti anlayışına göre kadın ve erkek arasındaki farklar kadını erkek özelliklerine eş kılarak kadınları erkeksileştiren bir yapı sunmaktadır. (Yılmaz, 2015). Eşitliğe bu çerçeveden bakmak, eşitliği “aynılık” kavramı ile bir tutmak demektir. Oysa Türkiye’deki kadın hakları hareketi yasalarca ana akımlaştırılan eril vatandaş ve insan algısına karşı eşitlik vurgusu yapmaktadır. Eril vatandaş ve insan algısının yaygın olması nedeni ile kadının cinsiyeti onun toplumsal statüsünü ve konumunu hala erkeğinkinden daha fazla belirler ve şekillendirir. Kadınlar erkeklerle eş değil, eş değer olduğunu savunmak var olan toplumsal cinsiyet rollerini kabul etmek demektir. Örneğin, KADEM’in “İslam STK’ları Birliği” tarafından organize edilen II. Uluslararası Aile Konferansında düzenlediği, “Aile ve Kadın Erkek Arasında Adalet Çalıştayı”nın sonuç raporunda da belirtildiği gibi

Klasik eşitlikçi feminist yaklaşımların yerine, İslam’ın kadın ve erkeğe insan cihetinden bakan, işlevsel bir yaklaşımla kadın ve erkeğe görev taksimi yaparak yapabilecekleri işler bakımından fark gözeten, kadın ve erkeği birbirini dengeleyen ve tamamlayan bir bütün olarak ele alan yaklaşımının öncelenmesi gerekmektedir. KADEM tarafından öne sürülen “cinsiyet adaleti” kavramı, içeriğini ilahi kelamın kadın ve erkeğin birbirini tamamlayan ve dengeleyen iki parça olarak görmesinden almaktadır.

Bu anlamda toplumsal cinsiyet adaleti kavramının nasıl bir adalet sağlayacağı daha net anlatılmalıdır. İstenilen eşitlik kadının erkeğin yapabildiği her şeyi yapabileceğini kanıtlamak yerine, erkek ve kadının biyolojik ve fiziksel farklılıklarının kadınları toplumda, ekonomide ve özel alanda ikincil konuma sokmasının meşrulaştırılmamasıdır. Tanımlanan toplumsal cinsiyet adaleti ile “kadınların yaradılışları” ve “doğal özellikleri” üzerinden erkek egemenliği yeniden inşa edilir (Aslan, 2015; Guralp, 2015, Çağlayan, 2015; Belge, 2010). Kadınların emekleri, bedenleri ve kimlikleri aile içinde ve cinsiyetleri üzerinden tanımlanır. Üstelik toplumsal cinsiyet adaleti kavramının bu şekilde tanımlanması yukarıdaki tartışmada karşı durulan söylemi yeniden üretir. Başka bir deyişle, grup olarak kadınların farklılığında ısrar edilirken, tüm kadınlar aynı şemsiye altında toplanır.

Kadınların erkeklerle eşitliğini reddeden ve kadınlıklar ile erkeklerin farklı rollerini mutlak kabul eden toplumsal cinsiyet adaleti söyleminin neo-liberal sistem içerisinde bir “adalet” anlayışı ürettiği açıktır. Bu söylemin pek çok örneğini neo-liberal politikaları yapan politikacıların açıklamalarında da görmek mümkün. Başbakan Davutoğlu tarafından tanıtılan “Aile ve Dinamik Nüfusun Korunması Programı”nda kadının “ait olduğu aile içinde annelik rolünü” yerine getirebilmesi için çalışma rejiminin esnekleştirilmesi gerektiği savunulur. Programın kadını piyasadan çıkarılabilme olasılığı ve güvencesiz işe mahkûm edilebileceği gerçeği dururken, bu programın “adalet” şemsiyesi altında verildiği görülür. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın başka bir açıklaması da Türkiye’de ana akımlaştırılan düşüncenin ne olduğunu ortaya koyar niteliktedir: “Hiç hamile bir kadın bir erkekle aynı şartlara tabi tutulur mu?”. Bu anlamda, şu iddia edilebilir: Toplumsal cinsiyet adaleti kavramı ile ortaya sunulan bu adalet söylemi eşitsizlikten beslenen

toplumsal cinsiyet algılarını yaygınlaştırır. Dahası “eşit işe eşit ücret” ya da “bakım hizmetlerinin toplumsallaştırılması” gibi taleplerinin karşısına dikilir.

Sonuç olarak, bir önceki bölümde de tartışıldığı gibi toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejilerinin neyi ana akımlaştırdığı ve bunun neyi nasıl şekillendirdiği önemlidir. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın bazı ülkelerde var olan toplumsal cinsiyet anlayışını ana akımlaştırdığı görülmüştür. Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği tartışmasına karşı ortaya sunulan toplumsal cinsiyet adaleti kavramı ve etrafında şekillendirilmeye çalışan kadın hakları söylemi tam da bu ana akımlaştırmanın bir örneği olarak görülebilir. Bu açıdan, neo-liberal yönetim teknolojileri olarak ana akımlaştırma, emek piyasasının esnekleşmesi sürecine paralel olarak, sesini çokça duyurmaya başlamış olan feminizm *uyumsuzluğunu* politikanın kurumsallaşmış diliyle düzenlemekte ve böylece feminist politika idari yönetime uygun hale getirilmektedir (Prügl, 2011:71).

Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu çalışmaya başlarken çalışmanın ana düşüncesi, neo-liberal politikaların liberal ekonomik politikten farklı olarak baskıcı yanları törpülenmiş, öznelere sınırları belirli yaşam alanları tanırken, uygun bulmadığı unsurları normalleştiriyor olduğuydu. Kadın hareketi neo-liberal politikaların başlangıcında alevlenmiş ve küresel bir söyleme dönüşme yolunda mesafe kat etmişti. Kadın hareketinin talepleri kendinden ataerkil olan kapitalist sistemin yeni ve küresel kuralları için uyumsuzdu. Böylesi bir uyumsuzluğun, artan işgücü taleplerini de karşılayacak ve aynı zamanda eril düzenin kurallarını çok da sarsmayacak bir yapıya dönüştürülmesi şarttı. Bu çerçeveden bakıldığında 1970’ler itibariyle başlayan toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma çalışmaları, hem neo-liberal ekonomik talepleri karşılayan hem de kadınlara belirli sınırlarda haklar tanıyan yapısı ile yeni tip bir iktidar yaratmaktadır. Devlet tekelden çıkan üretim araçları serbest piyasa ekonomisine uygun olarak daha esnek bir yapıya kavuştu. Ancak Türkiye’nin keskin ataerkil yapısı kadının kamusal alanda görünürlüğünü sınırlıyordu. Yeni küresel ekonominin artan işgücü ihtiyacına karşılık kadınların da işgücüne katılımı, kadın örgütlerinin üzerinde çok durduğu toplumsal cinsiyet eşitliği konusunu da içine alacak şekilde ana akımlaştırma çalışmalarıyla ilişkilendirilerek var olan radikal talepleri sistemle uyumlu hale getirmiştir.

Ataerkil sistem tüm toplumsal cinsiyetleri içermesine rağmen, erkekler tarafından kurulmuştur ve kadınların bu sistem içerisinde var olabilmesi için erkekler tarafından belirlenen kurallara ayak uymaları gerekir. Başlarken Elif Şafak’tan da alıntılandığı gibi ataerkil söylem cinsiyetleri belirli kategorilere ve rollere uyarılma eğilimindedir. Bu kapsamda, ataerkil sistem hiyerarşik bir yapılanmadır ve sistemin devam edebilmesi için içerisindeki tüm öğelere de ihtiyaç duyar. Kadınlar, bu sistem içinde kendi konumlarını güçlendirmek için bazı imkânları kullanabilir ancak, bunu sistem içinde kalarak gerçekleştirebilirler. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma söylemini bu kategorik mantıktan ayrı düşünmek naiflik olur. Önceden de belirtildiği gibi, ana akımlaştırma feminizmin temel sorunsalını oluşturan bu ikili mantığı sorgulamaz. Aksine, adından da

anlaşıldığı gibi, egemen olan eril söyleme feminizmin taleplerini ve ekonominin gereksinimlerini katabilmenin yollarından biridir. Bu çalışma açısından önemi ise; neo-liberal politikaların bir uzantısı olarak yürütülen toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma çalışmalarının, Türkiye’deki kadın örgütleri faaliyetlerini egemen söyleme uygun hale getirmeye çalıştığıın altını çiziyor olmasıdır. Bu açıdan, kadın hareketinin değil, usuller arası politikaların bir eleştirisini sunuyorum.

Tekrarlanırsa, 1980’lerden sonra uygulanmaya başlanan neo-liberal politikalar ile ulus devletin, pek çok yetkisini hem ulusal hem de uluslararası kuruluşlara bırakması ile IMF, Dünya Bankası, WTO, NATO, BM gibi uluslararası kuruluşlar devlet politikaları ve sivil toplum kuruluşlarının projeleri üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak, Dünya Bankası başta olmak üzere pek çok uluslararası kuruluş geliştirmekte olan ülkelerde dünya ekonomisinin etkili işleyebilmesi için neo-liberal politikalar çerçevesinde yapısal uyum politikaları uygulanmaya başlandı. Neo-liberal politikaların piyasaların etkili işleyebilmesi için gerek duyduğu piyasa özelliklerinin sağlanabilmesi için devletin pek çok kamusal hizmetleri STK’lara aktarıldı. Ayrıca, küresel ekonominin ihtiyacı olan işgücü için önceden işgücünün ana akımını oluşturmeyen kesimlerine de piyasada yer almasına çalışıldı.

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma çalışmalarını sadece ekonomik nedenler ile değerlendirmek eksik bir bakış açısı olur. Ana akımlaştırma, sesini gittikçe daha çok duyuran feminist hareketin de bir sonucudur. Özellikle Türkiye’de, devletin uluslararası sözleşmeleri imzalamak yoluyla taahhüt ettiği bir takım uygulamalar, kadın örgütleri ile uluslararası kuruluşların ortak çalışmaları ile hız kazanmıştır. Bu çerçevede, özellikle yasal düzlemde pek çok aşama kaydedilmiştir. Bu kapsamda, toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmaya yönelik tüm yasal iyileştirmelerin, eşitliğe yönelik araştırma projeleri ve hazırlanan raporların yukarıda bahsedilen neo-liberal ideolojinin feminizmi yönetmeye çalışması olarak da okunabilmektedir.

Feminizmin içinden neo-liberal iktidara uyumlu yeni kavramlar ve sivil toplum örgütleri gündeme gelmeye başlamıştır. Bunun bir örneği olarak yukarıda tartışmaya çalışıldığı gibi toplumsal cinsiyet adaleti kavramı verilebilir. Bu kavram ile neo-liberal muhafazakar iktidarın karşısında duran Türkiye’deki kadın hakları hareketi susturulmaya çalışılmış ve var olan eşitsizlikler/farklılıklar adalet kavramı ile yok sayılmıştır. Eşitliğin karşısına konulan ve kutuplaştırılan adalet kavramının eşit değil ama eş değer kadın ve erkeğe olan vurgusu var olan toplumsal cinsiyet rollerini doğallaştırıp, normalleştirerek kadın ve erkek arasında bir hiyerarşi olmadığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu kadar kesin ve keskin kadın ve erkek rollerini belirleyen adalet kavramı anlayışının toplumsal cinsiyet ilişkileri içerisinde nasıl adalet sağlayacağı ise net değil. Ayrıca ortaya konulan bu toplumsal cinsiyet adalet kavramı farklı kadınlık ve erkeklik deneyimlerini içermemektedir. Örneğin, çocuk doğurmak istemeyen bir kadının yaşadığı eşitsizlik ve adaletsizlikler için nasıl bir çözüm sunuyor? Kadın ve erkek bireyler dışındaki LGBTİ bireyler için nasıl bir adalet anlayışı sunuluyor? Bu anlamda önceki bölümde de tanımlandığı şekilde kurgulanan toplumsal cinsiyet adaleti var olan eşitsizlikleri pekiştirmektedir.

Kaynakça

- 2001 tarihli AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Proqramı, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=195&l=1>, (Erişim Tarihi: 01.07.2015).
- ACI, Yüksel. Küreselleşme Olgusu ve STK'lar. *Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi*. Cilt 5, sayı 1, 2005.
- ACUNER, Selma. 90'lı yıllar ve Resmi Düzeyde Kurumsallaşmanın Doğuş Aşamaları. 90'larda Türkiye'de Feminizm, (der. Aksu, Bora ve Asena, Günal), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 125-159, 2002.
- ASLAN, Özlem. Equality and Difference: Are They Mutually Exclusive? *Turkish Policy Quarterly*, 2015.
- AYDIN, Sare. Eşitlik Üstü Adalet. KADEM. <http://kadem.org.tr/star-gazetesi-acik-goruste-yayinlanan-esitlik-ustu-adalet-baslikli-yazi/>, (Erişim Tarihi: 01.07.2015).
- BARKTY, S. *Femininity and Domination: Studies in the Phenomenology of Oppression*. Routledge, 1990.
- BEHNING, Ute - PASCUAL, Amparo Serrano (eds). *Gender Mainstreaming in the European Employment Strategy*. (Brussels: European Trade Union Institute), 2001.
- BELGE, Burçin. Kadınlar Başbakan'a Anlatıyor: "Kadın Erkek Eşitliği Nedir, Ne Değildir?". *Bianet*. <http://www.bianet.org/bianet/kadin/126007-kadinlar-basbakan-a-anlatiyor-kadin-erkek-esitligi-nedir-ne-degildir>, (Erişim Tarihi: 01.07.2015).
- BERKTAY, Fatmagül. *Kadın Hareketlerinin Kurumlaşması "Türkiye'de Kadın Hareketi Tarihsel Bir Deneyim"*, Metis Yayınları, İstanbul, 1994.
- CHANT, S. - SWEETMAN C. Fixing women or fixing the world? 'Smart economics', efficiency approaches, and gender equality in development. *Gender & Development*, 20(3): 517-529, 2012.
- ÇAĞLAYAN, Handan. Eşitlik Adalet Hegemonya. *Bianet*. 2015. <http://www.bianet.org/bianet/kadin/163444-esitlik-adalet-hegemonya>, (Erişim Tarihi: 01.06.2015).
- ÇELİK, Özge ve ATABEY, Selin Ertürk. Toplumsal Cinsiyetin Ana Akımlaştırılması ve Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt/Vol.: 13 - Sayı/No: 4 (151-166), 2013.
- DEMREN, Çağdaş. Erkeklik, Ataerkillik ve İktidar İlişkileri. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/erkeklik_ataerklik.pdf, 2001.
- ECEVİT, Y. İşgücüne Katılım ve İstihdam. Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset Raporunun Güncellemesi. (s.113-213). İstanbul: TÜSİAD Yayınları, 2008.
- ERTÜRK, Yakın. Kadınlara Karşı Şiddet Özel Raportörü Prof. Dr. Yakın Ertürk ile İstanbul Sözleşmesi'ni Konuştuk. Uçan Süpürge. 2014. <http://www.ucansupurge.org/TR,2352/eski-bm-kadinlara-karsi-siddet-ozel-raportoru-prof-dr-y-.html>, (Erişim Tarihi: 01.06.2015).
- GOETZ, Anne Marie. *Gender Justice, Citizenship and Entitlements Core Concepts, Central Debates and New Directions for Research*. Maitrayee Mukhopadhyay ve Navsharan Singh (ed.). içinde *Gender Justice, Citizenship and Development*. International Develop-

- ment Research Centre, 2007.
- GUERRINA, R. Gender, Mainstreaming and the EU Charter of Fundamental Rights. Policy, Organisation and Society 22 (1): 97-115, 2003.
- GÜRALP, Ayşe. Gender Equality vs. Gender Justice. Turkish Policy Quarterly, 2015.
- JAQUETTE, J. S.- SUMMERFIELD, G. (ed.) Women and gender equity in development theory and practice : institutions, resources, and mobilization, Durham, N. C.:Duke University Press, 2006.
- KADIOĞLU, Ayşe. Hem eşit hem farklı. Radikal. http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=3148, (Erişim Tarihi: 01.07.2015).
- KARDAM, Nühket - ERTÜRK, Yakın. Towards Expanded Accountability? Women’s Organization and State in Turkey. International Journal of Organization Theory and Behavior. Vol. 2 Nos 1&2, 1999.
- KORAY, M. Avrupa Birliği ve Türkiye’de “Cinsiyet” Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist Bir Eleştirisi. Çalışma ve Toplum, 2011/2.
- LIND, A. Querying globalization: sexual subjectivities, development, and the governance of intimacy. Gender and Global Restructuring: Sightings, Sites and Resistances, Marchand M, Sisson Runyan A (eds). Routledge, London; 48–65, 2009.
- MARCHAND, M. The future of gender and development after 9/11: insights from postcolonial feminism and transnationalism. Third World Quarterly, 30(5): 921–935, 2009.
- ÖZDEK, Y. Globalizmin İdeolojik Hegemonyası: Yanılsamalar. Amme İdaresi Dergisi, C.32, S.3, Eylül, 1999.
- PARPART, J. Fine words, failed policies: gender mainstreaming in an insecure and unequal world. In Development in an Insecure and Gendered World, Lecki J (ed). Ashgate, London; 51–68, 2009.
- PRUGL, E. Diversity Management and Gender Mainstreaming as Technologies of Government. Politics & Gender, 7, s. 71-89, 2011.
- RAI, S. M. (eds.). Mainstreaming Gender, Democratising the State?. Manchester University Press: Oxford, 2003.
- SAVRAN, Gülnur Acar. Feminizm. Sosyalist Feminist Kollektif. <http://sosyalistfeministkollektif.org/feminizm/feminizme-giris/617-feminizm.html>, (Erişim Tarihi: 01.06.2015).
- SQUIRES, J. Is Mainstreaming Transformative? Thorizing Mainstreaming in the Context of Diversity and Deliberation Social Politics, 12(3), 366-388, 2005.
- ŞAFAK, Elif. Araf. Metis Yayınları, 2004.
- TRUE, J. Mainstreaming Gender in Global Public Policy. International Feminist Journal of Politics, 5(3), 368-396, 2003.
- UÇKAÇ, A.Türkiye’de Neo-Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyo Ekonomik Yansımaları. Maliye Dergisi. Sayı 158, 2010.
- ÜSTÜN, İ. Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Hesaba Katıyor muyuz?. STGM, Ankara, 2011.
- VERLOO, M. Displacement and Empowerment: Reflections on the Concept and Practice of the Council of Europe Approach to Gender Mainstreaming and Gender Equality. Social Politics, 12 (3), 344-365, 2005.
- WALBY, S. Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice. Social Politics, 12 (3), 321-343, 2005.

YILMAZ, Sare Aydın. "A New Momentum: Gender Justice in the Women's Movement," *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 13, No. 4, Winter 2015.

ZALEWSKI, M. 'I don't even know what gender is', a discussion of the connections between gender, gender mainstreaming and feminist theory. *Review of International Studies Association*, 36: 3-27, 2010.

MANIFESTATIONS OF GENDERED ENGINEERING CULTURE IN TURKEY: DIFFERING EXPERIENCES OF WOMEN AND MEN ENGINEERS

Ezgi PEHLİVANLI KADAYİFCİ*

Abstract

This study aims to understand manifestations of professional culture in engineering which comforts men more than women and differing experiences of women and men engineers in contemporary Turkey by using a theoretical tool called “Gendered Engineering Culture”. In order to reach this aim, ethnographic studies were conducted in one factory and two workshops in Ankara by participant observation technique. In addition, forty three in-depth interviews were accomplished with women and men engineers. Respondents were purposefully selected to constitute two main cohorts who were under and over age forty. Interviews were interpreted in regard to respondents’ professional perceptions, reactions they get from the society, education and work life experiences.

Key Words: *Gendered Engineering Culture, Women and Men Engineer, Turkey, Participant Observation, In-depth Interview.*

TÜRKİYE’DE TOPLUMSAL CİNSİYET TEMELLİ MÜHENDİSLİK KÜLTÜRÜNÜN TEZAHÜRLERİ: KADIN VE ERKEK MÜHENDİSLERİN FARKLILAŞAN DENEYİMLERİ

Özet

Bu çalışma, “Toplumsal Cinsiyet Temelli Mühendislik Kültürü” kavramsal aracını kullanarak, yakın zaman Türkiye’inde erkek mühendisler var olma kolaylığı sağlayan toplumsal cinsiyet temelli mühendislik kültürünün tezahür biçimlerini, kadın ve erkek mühendislerin farklılaşan mesleki deneyimlerini temel alarak anlamaya çalışmaktadır. Bu kapsamda, Ankara’da bir fabrika ve iki atölyede katılımcı gözlem metoduyla etnografik çalışmalara ek olarak, kırk üç adet kadın ve erkek mühendis ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. Cevaplayıcılar, esas olarak 40 yaş ve üstü ve 40 yaş ve altı olmak üzere iki yaş grubundan gelmektedir. Mülakatlar, katılımcıların meslekleri hakkındaki algıları, toplumdaki aldıkları tepkiler, okul ve iş hayatı deneyimleri kapsamında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Toplumsal Cinsiyet Temelli Mühendislik Kültürü, Kadın ve Erkek Mühendis, Türkiye, Katılımcı Gözlem, Derinlemesine Mülakat.*

*Arş. Gör. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, ezgip@metu.edu.tr.

** Nevin is a mechanical engineer and the dialogue is between me and a male classmate of hers.

Introduction

Me: Do you have Nevin's¹ phone number? I would like to talk to her for my dissertation about engineers.

Male Mechanical Engineer: What will you do with her? You know, Nevin does not count as woman (laughing).

Me: What do you mean by saying she does not count as a woman?

Male Mechanical Engineer: I mean she is not like other women. She can participate in "male talks", she can swear like us, drink with us.

Me: So she is one of you.

Male Mechanical Engineer: No, not one of us. She is just a friend.

Me: Do you think she is a good engineer?

Male Mechanical Engineer: Engineer?... hmmm... probably she is.

This conversation and a similar example of it took place between me and two different male mechanical engineers on separate occasions. Nevin in the conversation is also a mechanical engineer and she is a classmate of the mentioned men. Apparently, the male classmates do not see Nevin as a woman because she can participate in "male talks", which are assumed to be sexually oriented. She also can drink like men so she cannot be a woman. Even though she can swear and drink like a man, Nevin is not a part of the male classmates group, because she is *just* a woman friend at the end of the day. I guess here, *just* refers to being a woman. "Being a woman" is not the password for being a part of the social network. In addition, she *might be* a good engineer, her classmate puts a probability sign in the sentence; again, because she is a woman.

There are very limited studies concerning gender and engineering in/about Turkey. These studies were conducted particularly in 2000's and consider women's underrepresentation in engineering occupations and their coping strategies. It is noted by many authors that Turkey has been successful over the past 75 years in moving from being a society with no female participation in engineering to relatively higher participation than in USA or Europe (Tantekin-Ersolmaz et al. 2006; Bayrakçeken-Tüzel, 2004; Smitha & Dengiz, 2010) yet, many of them highlighted the discrimination women faced in male dominated occupations (Zengin, 2000; Bayrakçeken- Tüzel, 2004; Smitha & Dengiz, 2010).

The conversation above reveals that isolation for women engineers does exist in engineering education and occupation as a whole. These troubles in engineering cannot be seen only from the statistics. So the question concerning women engineers is not only about numerical scarcity. The problem has other dimensions that are hidden in daily expressions, prejudices and in interaction styles. It is the gendered construction of the engineering profession. Not only are women excluded as occupants of this profession, but also this culture is built upon masculine cultural codes. This culture is a part of the patriarchal structure of Turkey. We cannot break off engineering culture from Turkey's general culture.

The importance of this research that it takes place in Turkey because there is a common idea which asserts that there are no gender problem in engineering due

to considerable ratios of women engineers. The existing literature approaches the issue from the perspective of women's work, because there is a common tendency to assume that we know all about masculinity. On the other hand, studies that analyze the masculine culture among engineers assert that the common type of masculinity in engineering might be oppressive over some men engineers as well (Cech, E.A. 2002; Cech, E. A. & Waidzunus, T. 2011). Within the frame of this study, I accept that there are several masculinities, and men as well as women are affected by the operations of gender in engineering. Thus, I aim to address experiences of both women and men engineers by using feminist approach.

Within the course of this article, my purpose is to understand gendered culture in engineering by relying on two main questions:

In what ways gendered engineering culture manifests itself and in what ways this culture favors men engineers when compared to women? I will use a theoretical tool while searching for answers to these questions. This tool is "Gendered Engineering Culture". Within the course of this study the theoretical tool refers to socially defined standard of behavior and interaction among engineers. This culture has three ideological basis. These are "the image about real engineer", "real nature of engineering practice", "ideal engineering carrier" (Robinson & McIlwee, 1991). As it will be discussed in proceeding parts, these ideal definitions is argued to be based on a stereotypical male gender role that works against women, on masculinities which are close to femininity and inconsistent with the ideal engineer stereotype.

Furthermore, in order to understand this culture this study will focus on childhood, education and work life experiences as a process in which the codes of the related culture have been seeded and diffused in engineers' behavioral and communication schemes. For this reason, it is crucial to examine participants' own narratives with their own words to understand manifestations of gendered engineering culture.

This article will firstly discuss the gender of technology and engineering, secondly it will introduce the mentioned theoretical tool, and lastly the findings will be discussed with respect to theoretical debates.

1. GENDER OF SCIENCE, GENDER OF ENGINEERING

Within the context of this study, I base my arguments on the feminist tradition which questions the gendered dimensions of scientific inquiry and technology until 1980's (Harding, 1986; 1987; 1991; 2008; Fox-Keller, 1985, Hacker, 1981; Cockburn, 1985; 1987; 1993; 2009). This tradition questions the so-called neutrality of science, by problematizing the predominance of men in natural sciences. It explores the biases in the processes of choosing and defining scientific problems, the design and interpretation of experiments, and finally the use of language in scientific theoretical formulations (Fox-Keller, 1982 in Harding & O'Barr, in 1987).

Following the tradition above, technology is conceptualized in this study as a medium of power. I argue that historically, there is a material and symbolic relation of power between men and scientific knowledge. Scientific knowledge means power for men because it produces technology to command nature. In line

with this argument, it is not surprising to see that during industrialization, men have always been in control of key technologies (Cockburn 1985:9). By the same token, engineers, as the bearers of technical and scientific knowledge, are one of the holders of this power in its symbolic meaning by being valued as scientific authorities.

The social process that shaped technological development was a men populated process. It is also the case within family. Men are repairers; broken machinery are awaited for father's deed. Women never thought to be possessors of technical ability and technical mind. Women might be the person to use vacuum cleaner but men is the one to repair. These gendered schemes exclude from the social and economic opportunities to become a producer of valuable technologies. Meanings attached to genders are not about rationality. Men biologically are thought to be stronger than women. That is why harder work is perceived as proper for men and soft tasks such as house work, for women. It is also not a coincidence that "harder" jobs take place in the public sphere so that women would be kept in the private atmosphere of household.

The idea of *hard/soft* split segregates scientific knowledge and technologies as well as it segregates professions and tasks within professions. What counts as the 'real job' in scientific occupations based on the degree of mathematization and technicality the discipline has entailed. Thus, science's legitimacy and *hardness* is related to the management of deploying "a hard cognitive approach, using a technical language, mathematical or logical formalisms, and a technical apparatus" (Edwards in Lerman et al., 2003: 181). For instance, physics is a "hard science" and "sociology" is a soft science. Also within disciplines there are hard and soft approaches.

As we shall see below, engineering has also *hard/soft* connotations between and within occupations such as; mechanical and civil engineering are regarded as masculine engineering so they are *hard*, while food and environmental engineering is thought to be feminine and *soft* fields with respect to their closeness with mathematics. "Examples of differentiations within a certain branch of engineering include design and core production as hard tasks and sales and quality as soft tasks" (Edwards in Lerman et al., 2003: 181). This situation produces a hierarchy with respect to nature of engineering practice. Men populates top place in the hierarchy since they secure "harder" engineering tasks. However, women concentrate on the jobs with "softer" definitions. (Cockburn, 1981; 1983; 1987; 1993; 2009).

2. "GENDERED ENGINEERING CULTURE" AS THE THEORETICAL TOOL

The concept of "engineering culture" in its original usage was used to describe the socially designed standard of behavior and interaction among engineers and is based on a stereotypical male gender role that works against women, on masculinities which are close to femininity and inconsistent with the ideal engineer stereotype. The conceptual tool of "gendered engineering culture" fits into the first definition with a slight difference: professional culture in engineering is gendered

and it is socially constructed. That is to say that, gendered engineering culture is not only experienced among engineers but also its gendered codes are known, produced and reproduced by the whole society. These codes are based on male-dominated discourses that have been monopolizing the terrain of technological know-how¹.

In addition, it is materialized by three ideological images of ‘the real engineer’, the real nature of engineering practice and “the nature of real engineering job,” that tend to restrict the members of the profession into one specific gender role. Thus, gendered engineering culture also shapes common sense expectations and definitions about engineering, which socially constitute the culture of this occupation. This slight modification of the first definition makes it possible for me to follow the mechanisms behind social definitions that shape gendered imagery of behavioral and interactional codes about engineering, which come into being both for engineers and for the society as a whole.

A. The Real Engineer

The “real engineer” is argued to be rational, a problem solver, someone who has hands-on experience in mechanical devices, who gets pleasure from the technical work both at work and during leisure time. The real engineer is a perfect fit for the before mentioned ‘engineering work’ and these two stereotypical images together draw the frame of ‘engineering culture’. (Robinson & McIlwee, 1991; Brand & Kvande, 2001; Bond et al., 2002; Rapoport et al., 2002; White et al., 2003; Bastalich et al., 2007; Küskü et al., 2007; Watts, 2009)

As it can be seen, a ‘real engineer’ has to be a man, or a woman who leaves her femininity at home. She also better not be married and not have family responsibilities that would interrupt long workhours. If she does, she should accept being out of the competition, because she may not be able to travel or may need a maternity leave.

B. The Real Nature of Engineering Practice

Engineering work is defined as dirty, heavy, and open to physical risks. Prioritization of work/workplace is the norm, and the real engineer has unlimited time to spend at work, to stay late at the office, travel for meetings or to the field, and personal/family interests have to fit in these norms (Robinson & McIlwee, 1991; Brand & Kvande, 2001; Bond et al., 2002; Rapoport et al., 2002; White et al., 2003; Bastalich et al., 2007; Küskü et al., 2007; Watts, 2009).

C. The Ideal Engineering Career

The ideal engineering career goal is to become a senior engineer and achieve a role in management. Senior engineers are mainly the managers who are also the idols of freshmen and middle-ranking engineers. ‘Seniors make more money; they have authority in addition to hands-on experience. Hands-on experience in engineering work is still important at the senior level; it is a matter of respect and

---

¹ See, Cockburn, 1993; 2009.

the sign of technical talent. The ideal engineering career' shows the importance of seniority. This implies that age, in addition to gender might be a significant factor in understanding gendered engineering culture (Miller, 2004).

Under the light of mentioned theoretical framework, gendered culture of engineering is a discursive formation based on patriarchal ideology that equates males with rationality, objectivity and assigns them as the ultimate producers of objective knowledge. They are conceived as problem solving, analytical-minded individuals whose qualifications are consistent with their sexes. Engineering, as being the occupation of producing out-of-scientific facts, is clearly attributed to the male gender. Codes of such a discursive constitution can be seen in the gendering of children and segregation of toys and games. Later, it can be found in the separation of courses at school with stereotypical judgments such as 'boys are good at mathematics, while girls are good at social sciences'. Engineering education, as a matter of fact, draws the persona of "the real engineer" model by teaching the conditions of 'real engineering work. These categories are so suitable for the socially imagined male characteristics that the socially idealized women characteristics usually do not fit in. Within the limitations of this article, I will focus of manifestations of gendered engineering culture in differing experiences of men and women engineers.

3. SOCIAL GROUNDS OF GENDERED ENGINEERING CULTURE IN TURKEY

Being addressed as the engine of modernization, professional engineering was brought to Turkey in the early period of Republican reforms with its pre-given masculine codes. These codes articulated Turkey's strictly gendered structure. From 1965 onwards, Turkey witnessed the rise of the male engineer as a political actor (Göle, 2008: 8). From 1965 until the 2000s engineer-originated politicians became ruling figures of Turkey's politics. Even though middle class women were encouraged to enter the profession, engineering was conceived as an appropriate profession for men, since publicly known examples in Turkey became symbols of managing politics and production.

Although engineering was thought to be a gender-free organization in Republican years because it was a new occupation in Turkey², in fact, masculine aspects were already part of the engineering culture. Women, even in the reform period, never considered themselves to be one of the equal members of engineers; rather, they were prepared to be assistants/sisters to male engineers (Cockburn, 1985). Composition of male domination in technique of the west, de facto dualism of public/private spheres, and inevitable realities of patriarchal relations constituted engineering occupation in Turkey with its underlying dynamics.

In line with the male image in the society, participants also defined the nature of the engineering job as suitable for men. Dirty and heavy work, and hands on

---

² See Öncü, Ayşe, 1981.

experience are noted as the most significant features of the engineering job. These aspects also underlined as appropriate for the male identity image. On the basis of these points, a respected engineer is a person who combines mathematical ability with the ability to cope with manual requirements of engineering.

The concept of engineers' ideology, which was introduced by Nilüfer Göle'nin (2008), and later used by Köse ve Öncü (2000) in several studies is significant for findings of this very study. Engineers' Ideology reflects the idea that engineers as being analytical minded people are also able to solve social problems by using their analytical thinking ability. That is to say, analytical thinking includes social realm and social engineering can be accomplished by engineers.

The aim of understanding manifestations of engineering culture engineers' ideology is a helpful concept to discuss the weight of pozitivist discourse during modernization in Turkey, leftist ideology's sympathy for social engineering during 1970's, and neoliberal structuring after 1980's by the hands of engineer oriented male politicians. I believe, this historical route and its gendered structure constitutes sources of the seeked manifestations.

4. DIFFERING MANIFESTATIONS OF GENDERED ENGINEERING CULTURE IN EXPERIENCES OF WOMEN AND MEN ENGINEERS

I attempt to understand the ways in which gendered engineering culture manifests through engineers' own perceptions in Turkey. In order to do this, I explore constituters of ideal images about engineering on the professional level. I ask about engineers' perceptions about characteristics of their profession, the nature of their work and ideal images of engineering for engineers themselves.

Although there is considerable ratio of women engineers in Turkey this study confirms that women engineers have to cope with gendered practices during education and work life. Women and other genders have difficulty in joining the interactional display against women through sexual jokes, stigmatizing, connotations that undermine women's technical competency, and equating professionalization with masculinity. Gendered forms of interaction also contain social networks and conversations between male colleagues.

A. University Education and Engineering Career

Despite the gendered prejudices and stereotypes in society, entering into an engineering career in Turkey seems to be a matter of choice. It is result of a choice that is made before a person gets her/his result of the university entrance exam and gains the right to choose a university department. In this sense, the university entrance system in Turkey has some dynamics that should be discussed in this part.

When they finish tenth year, high school students in Turkey need to make a decision about sections which determine their future choice in the university entrance exam. Each division is based on an intensive program of courses like mathematics, physics, Turkish language and history. Deciding on a division in high school is depends heavily on the student's grades and, at the last instance, with parents' preferences. For instance, students who plan to have an engineering

career would choose the mathematics and science department if they have high enough grades.

All participants in this study were graduates of mathematics and physics departments from high schools. They reported that their choice was based on ability to deal with mathematics, social approval about engineering profession, presences of role models and guidance of teachers and families. Participants were unanimous that engineering is a socially prestigious profession. They also thought that engineering is a rational choice since they have ability to analytical thinking.

Participants told me that in all departments men students were outnumbering women students. Some noted in certain departments the ration is almost equal. These participants were from feminine departments as Berna Zengin calls them in her study in 2000. Food, environment, industrial, chemical engineering is argued to be accepted as feminine engineering fields while mechanical, civil, electronical engineering is thought to be masculine fields. Participants also asserted that it is natural for engineering departments to be populated by men students, since men are closer to technology and machinery.

B. Job Seeking

I also asked whether participants found job advertisements gendered. Out of twenty women interviewees, 10 indicated that even the ads were discriminatory. Men participants did not mention any anomaly.

Women engineers from different cohorts provided diverse experiences for this matter. Members of the elder cohort told that gendered practices in job advertisements are not new in Turkey. 3 participants from Geological and Civil Engineering, with age 40 and over indicated they witnessed that two big public engineer employing organizations DSİ (The General Directorate of State Hydraulic Works) did not recruit women engineers for some time. Even one of the biggest engineer employer public firm for geological and mining engineers, MTA (General Directorate of Mineral Research ad Exploration), declared that the firm would not recruit women engineers.

DSİ declared it would not recruit women engineers for some time. Women in TMMOB immediately talked to an attorney. The attorney said that this was discriminatory based on gender. Women went back to TMMOB and they sued DSİ. The case was won on the advantage of discrimination. But this time another problem arose. DSİ could not fire the men engineers it recruited. It had to recruit women engineers as well. MTA also pulled back its discriminatory advertisement when it saw what happened to DSİ.(Gonca, Woman, Geological Engineer, 60 years old)

Members of the younger cohort, did not witness gender discrimination in job ads of state institutions. They did not also mentioned they heard of it. However, I believe being witnessed to discrimination by official ads from state institutions created a different perception about gender in engineering for elder participants of

this study. Elder cohort experienced that state institutions took a step back when women engineers organized and reacted to advertisements. They struggled to get a place in those institutions and they struggled for other women.

On the other hand, younger women engineers seem to accept the gender hierarchy within the profession. Since they do not confront with overt discrimination from state institutions, for instance, they choose to work hard within work in order to deal with hidden operations of gender.

Women participants reported that they have to work harder than their male colleagues. They had difficulty in performing their actual jobs. 7 women participants indicated that they applied to a position where they can actually “do” engineering. Yet, they were asked to work in quality and contractual departments. Three of them agreed to start working as quality assurers. Then they switched to other departments where they could work as engineers.

I found a job in an iron company in the quality department. Women engineers usually start with quality departments. Men do the production part. I worked there for two years. I showed my boss that I can do engineering. Then he allowed me to transfer to the production department.(Elçin, Woman, Metallurgy and Materials Engineer)

The important point in Elçin’s words is that women usually begin working in the quality departments of factories. It means that the firm in Elçin’s case did not employ her for an engineering position. She was employed because she is thought to be more effective in organization tasks rather than application.

According to some women participants, women engineers are usually preferred in fields like “quality assurance and organization”. Women engineers are employed in closed, private factory environment. On the other hand, men engineers do the “real job”, produce the machine and deal with men workers. A woman engineer is to be employed in quality, contractual departments; they work in an office environment without facing workers. In departments dealing with contracts, they become the presentational image of the factory and in that sense being a woman is conceived as advantageous.

Freedom to travel was noted as an advantage to be recruited. Most participants told me that once an engineer proves her/himself to be a good engineer, promotion is not about gender. However, it is also understood from above quotations that women may not have same opportunities to show their abilities and knowledge as well as they find the chance to get master-apprentice experience. Plus, *the glass ceiling affect* is very strong in engineering because of the mentioned prejudices about women’s unwillingness to go to field work, family responsibilities, travelling, and maternity leave (Tonso, 2007; Watts, 2009; Faulkner, 2000; 2007; 2009). Although women and men engineers seem to have equal chances, women get little opportunity to break these prejudices and to be appointed as administrator.

C. Gender Segregation in the Workplace

Within the frame of this study, I asked participants whether they felt segregated because of their gender in the work life. Based on the findings, I can argue that

women and men engineers do not share equity even in offices because there is a huge gap in terms of numerical existence, for starters. The nominal majority of men set certain rules, daily expressions, and ways of behavior which are favorable to men more than women. These experiences manifests in jokes, prejudices, exclusion from social networks, teasing, harassment and mobbing as obstacles for engineers the work place.

a. Teasing

Jokes and teasing were referred as a segregatory mechanism in other studies (Collinson, 1988). According to Collinson, workers create “their own joking culture to be a symbol of freedom and autonomy, which contrasted with the more reserved work conditions and character of office staff” (1988: 186). Findings in my study confirm Collinson’s research that especially male engineers express themselves through their own culture of jokes. Women participants reported that they sometimes have difficulty to cope with gendered jokes at the office.

If a woman wants to be a part of this atmosphere, she has to get used to these jokes and bad words. Otherwise they are isolated. In my study, swearing created a sense of shared masculinity (Collinson, 1988; 185). Such masculinity is usually based on the idea of men’s being sexually dominant. Common swearing patters were determined by that idea of men’s sexual deeds of women, the work itself, the management, and the potential problem at work. Men participants accepted that they swore because they “felt relief” or they “felt better”. Women, however, were mostly irritated by swearing of men. Some reported they got used to it, and some told me they try to ignore bad language. Either way, women were oppressed by the act of swearing in the work place.

As I interpreted from my findings, production engineers whose nature of work is closest to manual tasks, created resembling joking patterns. Swearing and usage of slang language are common communication styles. Collinson argues that job-floor humor embodies pressure on conforming to working-class masculinity. He emphasizes manual workers are required to give and take a joke, to swear, to retain their domestic authority (Collinson, 1988:198). This creates such an environment for women that they have to pretend not to have heard the mentioned communication patterns. Therefore, it was a common tendency among participants to behave as if everything is normal about teasing and swearing in the work place.

b. Exclusion from Social Networks

It was indicated by six women participants that smoking is a crucial factor in building male networks. Men employees get together in smoking rooms during work hours. Another example is the relationship between football and women employees isolation. Fulya states men colleagues organize football matches outside working hours and on weekends. They even carry this togetherness to social life, including their wives, out of the work environment.

With respect to previous research, I can argue gendered culture of engineering can be traced through day to day conformity; the forms of talk, topics of conversation,

and the way people gather in social networks. These activities carry an unspoken curriculum that women and mismatched people are produced as “not members” and even “not engineers” (Cockburn & Ormrod, 1993; Mellstrom, 2002; Faulkner, 2000; 2007; 2009).

c. Encouragement for Marriage

One other important point is encouragement for marriage. In my study the majority of men participants were married. The rest told me that marriage is something they wanted for the work life. Almost half of the women participants were single. Ten women and five men participants told me that marriage is encouraged in the work environment.

Contrary to the discourse for encouraging marriage, women participants noted that maternity leave is an obstacle for promotion. Women are congested between the encouraging discourse for settling a family life with children, and disadvantages of maternity leave and other difficulties coming with reconciliation of work and family.

Family is based on unequal power balance; men have the most benefit from women’s role of primary caretaker of both household responsibilities and children. Men are not thought to be responsible for many of these tasks; thus, they have more opportunity to take part in the labor market than women (Hartmann, 1976; Cockburn, 1985; Eisenstein, 1998). In addition, once women and men are in the work life, men enjoy his breadwinner status and benefit from more opportunities. Women on the other hand, are a source of lower-paid labor and they are expected to take family responsibilities as their primary role (Robinson and McIlwee, 1992:145).

d. Mobbing

Mobbing and harassment are significant problems of work life. Not only engineers but also all professional groups experience covert and overt forms of pressuring behavior.

In this study, men did not mention any kind of mobbing or harassment experience. While four women participants mentioned experience mobbing either from colleagues or from employees. They stated the most common way of mobbing is to take responsibility away from woman engineer on either temporary or permanent basis.

I experience mobbing at least one time in six weeks. As if he (her boss) does it periodically (she laughs). If I make a mistake, he takes all responsibility from me for a week or so, then, he gives them back. He thinks he punishes me. (Elçin, Woman, Metallurgical and Materials Engineer)

As seen from the example above, mobbing or “unconscious psychological impact” as Nicholson (1996) puts it, might be used in two forms. In Elçin’s story, her boss intentionally takes responsibility away from her so that she will not do the same mistake in the future. In his mind, it is a punishment mechanism.

I mentioned that men participants did not mention any experiences of mobbing. I believe, they are also influenced by the impact of mobbing to some extent.

However, they do not have the social flexibility to reveal themselves in a vulnerable position.

Conclusion

Being aware that the dynamics I have mentioned above and more concrete examples from engineer's narratives are a part of the manifestation, I decided to focus on the perception of engineers about their profession in order to understand how gendered engineering culture manifests in Turkey. I found that cultural codes of this profession manifests in engineers' own perceptions about themselves and their profession, which can be seen in occupational organizations and in their declarations. Therefore, I explored ideal images of engineering on the professional level.

University is argued as a place that codes of gendered culture is first seeded via jokes, about numerical scarcity of women and their appearance. Masculine jargon of talk and gesture, ignorance of faculty members are reported as covert and overt forms of gendered practices. Men participants mentioned they usually felt confident and natural in the environment. While some women asserted they felt loss of self-esteem and motivation.

They mostly have outstanding success in theoretical courses yet, they lack of self-confidence when it comes to matters that require field work or hands-on tinkering. Some women prefer to take place in fieldwork because they think it is a part of their job, some simply look for jobs which do not require practical tasks. On the other hand, men engineers' success in university reported to be the average level, however they said they could find jobs easier than their female classmates.

Women and men engineering graduates told me different stories about their job seeking processes. Women participants indicated that the prejudice towards women engineering created problems. Confirming Nicholson's argument (1996), prejudice in this study is found to be a significant covert barrier that women engineers have to cope with. Stereotypical prejudices as surround the commonsense ideas about women's fieldwork, travelling and marital status and reported as difficulties of being recruited to a job.

As for the work life, my findings indicated that gendered engineering culture produced and reproduced in the work place relations with respect to social acceptances and expectations. The ideological definitions of 'real engineer', 'real engineering job' and 'ideal engineering career' were most visible in work life experiences. Both men and women engineers has certain definitions for these three ideal types which favors masculine features and keep women to be outsiders. Women participants told they need to work harder than their male counterparts. As ideal definitions require a certain type of masculinity, I believe, it does not welcome all men unless they can keep up with the ideals.

Industrial sectors in which engineers are employed in Turkey are reported as highly competitive and gendered. Confirming Zengin's findings back in 2000, I argue that some engineering departments are conceived as masculine and some

are feminine. Moreover, certain tasks in engineering are accepted to be masculine. Masculine fields and masculine tasks mostly take place in public sphere or they require close relation to work with blue collar worker or with villagers.

It is not only engineering itself which favors manly aspects but also the structure of industry is based on patriarchal acceptances. Many men participants in my study argued that women engineers can perform like male colleagues if they are given the same conditions. A few men and two women told me women do not have the natural prerequisites for engineering. It is the patriarchal industrial relations which keeps women away from getting deeper into production. Blue collar workers are resistant to women authority and employers are unwilling to recruit women engineers.

Narratives of women participants showed that women engineers are segregated just because they are women since they are accepted to be patient and careful. This creates another categorization in the existing gender hierarchy and leads to desegregation in the workplace. As a matter of fact, they are rarely assigned to tasks which counts as real engineering.

Findings also showed that women have to deal with more barriers than men with respect to promotions and getting respect within work environment. These barriers are reported as difficulties with industry culture, men's attitude towards women in the production sector, proving oneself in front of blue collar workers, lack of technical experience and lack of opportunity to gain that sort of practicality, and difficulties of managing work and family life together.

On the one hand, proving oneself and get promoted is a crucial step for all engineers in different sorts of sectors. On the other, the route for promotion is full of overt and covert barriers for women engineers. Fitting into the real engineer stereotype is difficult for women. Dealing with prejudices, accessing employment in production departments is again a hardship. Therefore, women engineers are not counted as real engineers in most cases. They are thought to be more appropriate for offices.

Moreover, mobbing, harassment and gossiping only mentioned by very few participants. As a matter of fact, I cannot create a representative argument on the basis of these examples. Nevertheless, all three cases were raised by women participants. No men ever mentioned any related experience. Thus, it may be argued that women are more likely to suffer from adverse experiences in work life and work related life.

Findings of this study revealed that not only professional culture of engineering profession but also whole value system around this culture is highly gendered and favors certain ideal types. However, within the realities of industrial production in contemporary Turkey, these ideal norms of profession rarely applies. As I mentioned before, the labor market structure in Turkey is gendered. Women and men has distinct places in the market and the distance they can get is usually premeasured. In this route, women have to cope with more structural barriers than men. Although it is frequently mentioned by participants of this study that women can accomplish engineering work as well as men do, women and men do not have

equal chances for the same missions. They also do not have equal contribution from society. Women engineers, though they are respected, are welcome up until to a certain career point. Later, they are expected to get married, have children and have a suited life to traditional gender roles.

References

- AMELINK, Catherine. T., & CREAMER, Elizabeth. G. Gender differences in elements of the undergraduate experience that influence satisfaction with the engineering major and the intent to pursue engineering as a career. *Journal of Engineering Education*, 99(1), 2010, 81-92.
- ARTUN, Ali. *Fordizmin ve mühendisın dönüşümü*. TMMOB, 1999.
- ARTUN, Ali. "Mühendis, 1975-2000". *Toplum ve Bilim*, 85 Yaz: 47-60, 2000.
- BAKER, Sarah., TANCRED, Peta. & WHITESIDES, Sue. Gender and Graduate School: Engineering Students Confront Life after the B. Eng. *Journal of Engineering Education*, January, pp.41-47, 2002.
- BASTALICH, W., FRANZWAY, S., GILL, J., MILLS, J. and SHARP, R..Disrupting Masculinities Women Engineers and Engineering Workplace Culture.*Australian Feminist Studies*, 22/54, pp. 385-400, 2007.
- BAYRAKÇEKEN-TÜZEL, G. *Being and Becoming Professional: Work and Liberation through Women's narratives in Turkey* (Doctoral dissertation, MIDDLE EAST TECHNICAL UNIVERSITY), 2004.
- BERAUD, A. A European research on women and Engineering Education (2001-2002). *European journal of engineering education*, 28(4), 435-451.
- BRANDTH, Berit, & KVANDE, Elin. Flexible work and flexible fathers. *Work, Employment & Society*, 15(2), 251-267, 2001.
- CECH, E. A. Understanding the Gender Schema of Female Engineering Students: A Balanced Sex-Type and an Ideal of Autonomy. *Women in Engineering ProActive Network*, 2005.
- CECH, E. A., & WAIDZUNAS, T.J. Navigating the heteronormativity of engineering: The experiences of lesbian, gay, and bisexual students. *Engineering Studies*, 3(1), 1-24, 2011.
- COCKBURN, Cynthia. Material of Male Power. *Feminist Review*, 9: 41-57, 1981.
- COCKBURN, C. *Brothers: Male Dominance and Technical Change*, London: Pluto Press, 1983.
- COCKBURN, C Cynthia. *Machinery of Dominance: Women, Men and Technical Know-how* London: Pluto Press, and Boston: North Eastern University Press, 1985.
- COCKBURN, Cynthia. Caught in the wheels: the high cost of being a female cog in

- the male machinery of engineering. In McKenzie, D. A. & Wajcman, J. *The social Shaping of Technology*. Philadelphia: Open University Press, 1987.
- COCKBURN, Cynthia. & ORMROD, Susan. *Gender and Technology in the Making*. London ;Thousand Oaks, Calif. : Sage,1993.
- COCKBURN, Cynthia. On the Machinery of Dominance: Women, Men, and Technical Know-How. *Women's Studies Quarterly*, 37/ 1 & 2, pp. 269-273, 2009.
- COLLINSON, D. L. *Managing the shopfloor: Subjectivity, masculinity and workplace culture* (Vol. 36). Walter de Gruyter, 1992.
- COLLINSON, D.L. 'Engineering humour': masculinity, joking and conflict in shop-floor relations. *Organization Studies*, 9(2), 181-199, 1998.
- EDWARDS, P. "Industrial Genders: Soft/Hard" in Lerman et al. *Gender and Technology: A Reader*. The Johns Hopkins University Press: Baltimore and London, 2003.
- FAULKNER, W. The power and the pleasure? A research agenda for "making gender stick" to engineers. *Science, Technology & Human Values*,25(1), 87-119, 2000.
- FAULKNER, W. Dualisms, hierarchies and gender in engineering. *Social Studies of Science*, 30(5), 759-792, 2000.
- FAULKNER, W. Nuts and Bolts and People'Gender-Troubled Engineering Identities. *Social studies of science*, 37(3), 331-356, 2007.
- FAULKNER, W. Doing gender in engineering workplace cultures. I. Observations from the field. *Engineering Studies*, 1(1), 3-18, 2009.
- FAULKNER, W. Doing gender in engineering workplace cultures. II. Gender in/authenticity and the in/visibility paradox. *Engineering Studies*, 1(3), 169-189, 2009.
- FOX-KELLER, Evelyn. *Reflections on Gender and Science*. Yale University Press: New Haven, 1985.
- FOX-KELLER, Evelyn. & LONGINO, Helen. E. (ed.) *Feminism and Science*. Oxford University Press: Oxford, New York, 1996.
- GÖLE, Nilüfer. *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*. 4th Edition. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- HACKER, Sally. L. The culture of engineering: Woman, workplace and machine. *Women's Studies International Quarterly*, 4(3), 341-353, 1981.
- HACKER, Sally. L. *Pleasure, Power and Technology: Some Tales of Gender, Engineering and the Cooperative Workplace*. Unwin Hyman: Boston, 1989.
- HARDING, S. *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press: USA,1986.
- HARDING, S. (ed.) *Feminism and Methodology: Social Science Issues*. Indiana University Press: USA.
- Harding, S. & O'Barr, J. (ed.).(1987). *Sex and Scientific Inquiry*. Chicago University Press: Chicago, 1987.

- HARDING, S. G. *Whose science? Whose knowledge?: Thinking from women's lives.* Cornell University Press, 1991.
- HARDING, S. G. (Ed.). *The feminist standpoint theory reader: Intellectual and political controversies.* Psychology Press, 2004.
- HARTMAN, Harriete, & HARTMAN, Moshe. How undergraduate engineering students perceive women's (and men's) problems in science, math and engineering. *Sex roles*, 58(3-4), 251-265, 2008.
- KÜSKÜ, F., Özbilgin, M. and Özkale, L. Against the Tide: Gendered Prejudice and Disadvantage in Engineering. *Gender, Work and Organization*, 14/ 2, pp.109-129, 2007.
- KENT, Philip & NOSS, Richard. "The Mathematical Components of Engineering Expertise: The Relationship Between Doing and Understanding Mathematics". *IET*, pp:39, 2002.
- KÖSE, Ahmet. & ÖNCÜ, A. "Türkiye'de Mühendis ve Mimarların Sınıfları ve İdeolojileri". *Toplum ve Bilim*, 85 Yaz: 8-36, 2000.
- KÖSE, Ahmet H. & ÖNCÜ, A. *Kapitalizm, İnsanlık ve T Mühendislik: Türkiye'de Mühendisler Mimarlar.* Ankara: MMOB, 2000.
- LERMAN, N. E. , Oldenzien, R. & Mohun, A. P. (eds.) *Gender and Technology: A Reader.* The Johns Hopkins University Press: Baltimore and London, 2003.
- MELLSTRÖM, U. Patriarchal machines and masculine embodiment. *Science, Technology & Human Values*, 27(4), 460-478, 2002.
- MELLSTRÖM, U. Machines and Masculine Subjectivity Technology as an Integral Part of Men's Life Experiences. *Men and masculinities*, 6(4), 368-382, 2004.
- MILLER, G. The frontier, entrepreneurialism, and engineers: Women coping with a web of masculinities in an organizational culture. *Culture and organization*, 8(2), 145-160, 2002.
- NICHOLSON, P. (1996), *Gender, Power and Organizations*, Routledge, London, N.Y.
- MCILWEE, Judith S., & ROBINSON, J. Gregg. *Women in engineering: Gender, power, and workplace culture.* SUNY Press, 1992.
- MILLER, G. E. Frontier masculinity in the oil industry: The experience of women engineers. *Gender, Work & Organization*, 11(1), 47-73, 2004.
- NAUTA, Margaret M., EPPERSON, Douglas. L., WAGGONER, Kathleen. M. Perceived Causes of Success and Failure: Are Women's Attributions Related to Persistence in Engineering Majors? *Journal of Research in Science Teaching*, 36/6, pp. 663-676, 1999.
- OLDENZIEL, Ruth. *Making Technology Masculine.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.
- RAPOPORT, R., Bailyn, Lutte, FLETCHER, J.K. and PRUITT, B.H. *Beyond Work-Family Balance.* San Francisco, CA:

- SMITHA, A. E. and Dengiz, B. Women in Engineering in Turkey - a large scale quantitative and qualitative examination. *European Journal of Engineering Education*, 35/1, pp. 45-57, 2010.
- SONNERT, Gerhard, Fox, Marry, Frank. AND ADKINS, Kristen. Undergraduate Women in Science and Engineering: Effects of Faculty, Fields, and Institutions over Time, *Social Science Quarterly*, 88/5, pp. 1333-1356, 2007.
- TANTEKİN-ERSOLMAZ, B. Ş., Ekinci, E. & Sağlamer, G. Engineering Education and Practice in Turkey. *IEEE Technology and Society Magazine, Summer*, pp. 26-35, 2006.
- TONSO, L. K. Teams that Work: Campus Culture, Engineer Identity, and Social Interactions. *Journal of Engineering Education*, January, pp. 25-37, 2006.
- WACJMAN, Judy. *Feminism Confronts Technology*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1991.
- WATTS, Jacqueline. H. 'Allowed into a Man's World' Meanings of Work-Life Balance: Perspectives of Women Civil Engineers as 'Minority' Workers in Construction. *Gender, Work and Organization*. 16/1, pp. 37-57, 2009.
- ZENGİN, Berna. "Women Engineers in Turkey: Gender, education and professional life, a case study on Metu." Master of Science Thesis, Middle East Technical University, 2000.
- Eurostat, Labor Market Statistics, 2009, <http://ec.europa.eu/eurostat>, (Retrieved on November, 2012).
- National Science Foundation. Graduates Characteristics Masters, 2006. <http://www.nsf.gov/statistics/infbrief/nsf08304/>, (Retrieved on November, 2012).

YAYIN KURALLARI

1- Akademik Hassasiyetler, sosyal bilimlerin tüm alanları ile ilgili deneysel, nicel ve nitel araştırmalara yer veren bir dergidir.

2- Dergiye gönderilen makaleler özgün bir çalışma olmalı ve daha önce yayınlanmamış olmalıdır. Şayet makaleler ulusal veya uluslararası bir sempozyum veya kongrede sunulmuş ise ya da yüksek lisans veya doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmış ise bu durum ayrıca belirtilmeli ve makale formatına uygun hale getirilmelidir.

3- Makalelerle ilgili her türlü yasal sorumluluk yazara ya da yazarlara aittir.

4- Makaleler için herhangi bir telif ücreti ödenmez.

5- Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

6- Akademik Hassasiyetler'e gönderilen yazıların metin, dipnotlar/sonnotlar, kaynaklar ve tablolar/şekiller de dahil olmak üzere 35 sayfayı geçmemelidir.

7- Makalede sıra ile özet, giriş, ana metin, sonuç, kaynakça ve varsa ekler bulunmalıdır. Bu bölümler başlıklarla belirtilmelidir. Makalelerde yer alacak alt ana başlıklar sola yanaşık, 1 cm. içeriden ve koyu şekilde;

(1. TÜRKİYE'DE SOSYAL ...),

onun altında yer alacak ara başlıklar ise koyu, sola yanaşık, 1 cm. içeriden ve sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde;

(A. Ekonomik Faktörler),

diğer alt başlıklarda koyu, sola yanaşık ve 1 cm. içeriden ancak ilk kelimenin baş harfi büyük diğerleri ise küçük olacak şekilde;

(a. Ticari yapı) yerleştirilmelidir.

8- Yazarın ünvanı, çalıştığı kurumu ve e-mail adresi (altı çizgisiz ve siyah renkte) yazılmalıdır. Örneğin,

-----
Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
gokcedilara@gmail.com

9- Makaleler Microsoft Word veya "doc" uzantılı şekilde sisteme yüklenmelidir.

10- Yazılar; Times New Roman karakterinde, 12 punto (dipnotlarda ise 10 punto) büyüklüğünde olmalıdır. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, 1 satır aralığıyla, iki yandan hizalanmış ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası "3 nk" olacak şekilde ayarlanmalı ve sayfa numarası

verilmelidir. Paragraf başları 1 cm içeriden olmalı ve “TAB” tuşu kullanılmalıdır.

11- Özet 200-250 kelime arasında olmalı ve herhangi bir atf içermemelidir. Her özet altında da çalışmayı açıklayan 3-5 anahtar kelime bulunmalıdır.

12- Çalışmalar başlıklar, özet ve kaynakça dahil olmak üzere 8000-11000 kelime arasında olmalıdır.

13- Dergiye gönderilen makaleler dergi editörü tarafından bilimsel yeterliliğinin denetlenmesi amacıyla iki hakeme gönderilir. Makaleler, değerlendirme sonucunda hakemden gelecek olumlu raporlar doğrultusunda, dergi yayın kurulu tarafından uygun görülen bir sayıda yayınlanır. Raporların olumsuz olması nedeniyle makalenin yayınlanmaması durumunda yazar, her hangi bir hak talebinde bulunamaz.

14- Makalenin basıldığı dergi sayısından yazara iki kopya gönderilir.

15- Akademik Hassasiyetler’e gönderilecek makalelerin hazırlanmasında APA yazım kuralları kullanılmalıdır. Tüm metin yazımında ve kaynakçanın hazırlanmasında da bu sisteme uyulması gerekmektedir. APA sistemi hakkında daha fazla bilgi için, lütfen <http://www.apastyle.org/> adresini ziyaret ediniz.

Makale Gönderme: www.academiclegance.com

İletişim Adresi: academiclegance@gmail.com

AUTHOR GUIDELINES

1. *The Academic Elegance welcomes studies of all types in social sciences, including experimental, quantitative and qualitative work.*

2. *Manuscripts submitted to the journal must be original and must be previously unpublished. If the articles have been presented at a national or an international symposium or congress or given as the master's or doctoral thesis, this should be specified and must be transformed into article format.*

3. *Any legal liability related to the manuscript belongs to the author or authors.*

4. *There is no royalty payment for the manuscripts.*

5. *The languages of the journal are English and Turkish.*

6. *Manuscripts submitted for review at The Academic Elegance should be no longer than 35 pages, including all text, footnotes/endnotes, references, and tables/figures.*

7. *All manuscripts must have introduction, main text, conclusion, and references. These should be indicated with titles and subtitles. Sub-titles in the manuscripts must be centered and boldfaced as in*

(1. TURKISH SOCIAL ...),

other titles should be left justified and boldfaced as in

(A. Economic Factors)

8. *The author's title, institution and e-mail address must be written as a footnote as in the following example.*

Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
gokcedilara@gmail.com
-----

9. *Manuscripts should be submitted as Microsoft Word or with a "doc" extension.*

10. *Manuscripts should be written in Times New Roman, font size 12 pt (footnote 10 pt). The paper should be typed on A4 size paper. 3 cm margins on left and right and top and bottom, single line spacing, flush-right alignment. To adjust spacing before or after paragraphs, authors should leave "3 nk" and in addition to the page number. For the paragraph indentation, "TAB" key must be used.*

11. *An abstract is required for all submitted manuscripts. The abstract should be a single paragraph of 200-250 words or less that briefly describes the research question addressed, the analytical approach, and the major findings of the manuscript. References and citations to other work should not be included in the abstract. Following*

each abstract there should be 3-5 keywords describing the study.

12. Manuscripts should be between 8000-11000 words, including the titles, abstract, appendix and references.

13. Manuscripts submitted to the journal are sent to three referees by journal editors. Manuscripts receiving positive response from the referees are published. In case of a negative/reject report by the referees, the manuscript is not published, for which the author or authors have no rights to claim.

14. Two copies of the journal are sent to the author whose article appears in that specific issue.

15. The Academic Elegance follows the APA style of formatting. All in-text citations and references section at the end need to be formatted accordingly. For further information about APA formatting, please visit: <http://www.apastyle.org/>

Article Submission: www.academiclegance.com

Contact: academiclegance@gmail.com